

Ա. Գ. ՆՈՐԱՆՅԱՆ

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ
ՆՈՐ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ
ԷԶԵՐԻՑ

ԵՐԵՎԱՆ

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ

Կրկնաթիվ 1-ին հատ
ստորագրություն
Մ. Դ. ՆԵՐՏԻՍՅԱՆ
28.12.82.

СТРАНИЦЫ
ИЗ НОВОЙ ИСТОРИИ
АРМЯНСКОГО НАРОДА

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1982

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

Մ. Գ. ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ
ՆՈՐ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ
ԷԶԵՐԻՑ

86807
108948

ԳՄԻ 63.3 (22)

Ն 633

Տպագրվում է ՀՍՍՀ ԳՍ պատմության լեռնախոտերի
գիտական խորհրդի ստույգով

Երեսիսյան, Մ. Գ.

Ն 633 Հայ ժողովրդի հոր պատմության էջերից: Եր.: ՀՍՍՀ
ԳՍ, Երաս., 1982, 105 էջ.

Ժողովածուն բնագրկում է հեղինակի տառերէ տառիներին պատ-
ված այն հոգվածները, որոնք նվիրված են Հայ ժողովրդի հոր
պատմության կարևոր հարցերին նրանում թեղ են գտնու-
մի. Վ. Մուշոբովի Հայ գիտակիցներն ու բարեկամները», «1812 թ.
Հայրենական պատերազմը և Հայերը», «Սեբեկյան Հայաստանի
միացումը Ռուսաստանին», «Հայ առաջին ուսումնական-սոցիալիստը»,
«Զեյնոնցիները 1862 թ. ապստամբությունը», «Ժողովրդական հե-
ղաթոս Սեդրանիկը», «Սերիմաշալերի գեներալը 1915 թվականին»,
«Պրոֆ. Լեոյի պատմագիտական ժառանգությունը» և այլ հոգված-
ներ, ակնարկներ ու հրապարակումներ:

Նախատեսվում է պատմաբանների, բնագրէ ուղ լայն շրջանների
համար:

0505040000

ԳՄԻ 63.3 (22)

Ն ————— 26—Տ2

9 (C 43) 1

703 (02)—82

ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ ԿՈՂՄԻՅ

2002 ՊՍ. տկաղեմկոս, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, գիտության վաստակավոր գործիչ Մկրտիչ Գեղամի Ներսիսյանը, որի ծննդյան 70-ամյակը լուրջապես վերջերս, արդեն չափք էս պար է, որ կատարում է գիտական գործունեության արդյունավետ աշխատանք, հարստացնելով սովետական պատմագիտությունը հայ ժողովրդի հոր պատմության հարցերին նվիրված արժեքավոր ուսումնասիրություններով:

Մ. Ներսիսյանը ծնվել է 1910 թ. Երևանի համանգի Աշտարակի շրջանի Փարսի գյուղում: Սկզբնական կրթությունը ստացել է ծննդավայրում, ապա օգնական է Երևանի և Արավանի անվան միջնակարգ դպրոցում: 1927 թ. ընդունվել է Երևանի պետական համալսարանի պատմաբանասիրական խնամակալություն, որն ավարտել է 1931 թ.: ստանալով պատմաբանի մասնագիտություն:

Ինչպես 1930-ական թթ. սկզբներին Երիտասարդ պատմաբանը հրապարակեց մի շարք աշխատություններ Հայաստանի և Անդրկովկասի հեղափոխական շարժման պատմության վերաբերյալ: Այդ շրջանում հա լույս ընծայեց հաղթանակներ ու զբերեց Սակիան Շանուկյանի, Բախի կոմունայի, Մայիսյան ապստամբության, Հայաստանի 1918—1920 թթ. տնտեսական ու քաղաքական դրության մասին և այլն: Պրոֆ Կ. Ղազարյանի հետ միասին Մ. Ներսիսյանը կազմել է «Առաջին մասնաշաղկապի հեղափոխական շարժումները Հայաստանում» փաստաթղթերի ծավալուն ժողովածու: որ լույս տեսավ 1932 թ.:

Հետագա տարիներին Մ. Ներսիսյանը գրադրեց XVIII և XIX դդ. պատմության խնդիրներով: 1939 թ. հա պաշտպանեց քեկեանուական դիսերտացիա՝ «Նախնական խմբակները Անդրկովկասում 1870—1880 թթ.» քեմալով: Այդ քստ ամենաչնչի հետաքրքիր գիտական ուսումնասիրությունը, որ լույս տեսավ 1940 թ., հոր և կաշեոր խոսք էր սովետական պատմագրության մեջ: Հեղինակը, առաջին անգամ հատուկ էննության ենթարկելով հայ հարողնիկության հարցը, հիմնավորապես հերեկց քաղական տարածում գաած այն տեսակետը, քե հեղափոխական հարողնիկությունը օտաոր Երևայր է Եղել Հայաստանի և Անդրկովկասի համար: Հեմկելով ախիվայի նյութերի և այլ աղբյուրների հարուստ ավյալների վրա, Ներսիսյանը ցույց տվեց, որ 1860—1880 թթ. Անդրկովկասի հեղափոխական տարածման (ռազմաշին) մտավորականության մի մասը գործում մասնացություն ունեցավ համառուական հեղափոխական իրադարձություններին և որ դեմոկրատական Երիտասարդ սերնդի հենց այդ քեկ ենրկայացուցիչներն էին, որ ընդգրկվեցին հեղափոխական հարողնիկական շարժման մեջ՝ ինչպես Թրիկսիում, Ռոստովում, այնպես էլ Մոսկվայում, Պետերբուրգում, Կիևում և Ռուսական կայսրության մյուս քաղաքներում:

Աշխատության մեջ քերված են հետաքրքիր տվյալներ հայ հարողնիկների կյանքի և հեղափոխական գործունեության, նրանց հայացքների ու ծրագրերի մասին: Նկատենք, որ վերջին ժամանակներս մի շարք հետազոտողների կողմից կատարված ախիվային պրպատմները (օրինակ, Ա. Գ. Տերեշենկոյի «Նորհա-

խիջանցիները նեղափոխական հարողնիկական շարժման մեջ՝ հողավածր. տե՛ս «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1975, № 4), հայտնաբերելով հոր տվյալներ հայ հարողնիկների վերաբերյալ, լիովին հաստատում են Մ. Ներսիսյանի տասնյակ տարիներ առաջ գրված աշխատության բեղերն ու եզրակացությունները:

Պրոֆ. Մ. Ներսիսյանի գիտական աշխատությունների մեջ զգալի տեղ են զբաղում այն ուսումնասիրությունները, որոնք նվիրված են հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական շարժման պատմության հարցերին: Պատմաբանն իր «Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը բուրժական բռնապետության դեմ 1850—1870 թթ.» մենագրությունը որպես ղեկառական դիսերտացիա հաջողությամբ պաշտպանեց դեռևս 1946 թ.: Այդ ծանրակշիռ հետազոտությունը, որը լույս տեսավ 1955 թ. ոչ միշտ զովորություններ հաղթահարելուց հետո, աչքի է ընկնում հարցերի խոր, բազմակողմանի բնութագրմամբ, հոր և համարձակ մտերմով ու եզրահանգումներով: Իր այս աշխատության մեջ հեղինակը փաստական հարուստ նյութի հիման վրա հանգամանորեն պատկերում է արևմտահայության ծանր կացությունը XIX դարի 50—80-ական թթ., շարադրում նրա հերոսական մահառումը, ազատագրական շարժման ընթացքը, բացահայտում այդ շարժման կապերը հաբեան ժողովուրդների հակապատերազմական ընդդիմաների հետ, հայ ազատագրական պայքարի սոցիալ-գասակարգային բովանդակությունը և շարժիչ ուժերը, արևմտյան պետությունների սեպկիան, հակահայկական դիմադրությունը և այլ հարցեր: Վնասվածություններն միտելով հակադրական աշխատյալ «տեսություններ», Մ. Ներսիսյանը համոզիչ, անվիճելի փաստերով ցույց է տվել արևմտահայ ազատագրական շարժման ինքնաբերական, ժողովրդական բնույթը, նրա զաղափարախոսության առաջադիմ և դեմոկրատական կուրյունը:

Առանձին ուշադրության արժանի է այն հանգամանքը, որ 1940-ական թթ. կեսերին ստեղծված այդ կապիտալ գործում տեղ չեն գտել գոնեիկ աղիպողիզմի «օրրոդոքս առաքյալներն» տեսակետները: Մերժելով դրանք և ցուցաբերելով գիտական օրյեկտիվություն, Ներսիսյանը նկշտ դիմելից է լուսաբանել մեր ժողովրդի պատմության այդ շրջանի շատ հանգուցային խնդիրներ, որոնց քվում Ռափայել Պատկանյանի, Բաթիու, Դ. Մեծուհու, Դ. Մեղանձույանի և մյուսների առաջադիմ դեմոկրատական գաղափարների գեանատության հարցերը: Սխալ չի լինի երե տեսնեմ, որ պատմաբանի այս աշխատությունը մի խիզախ քալ էր՝ ուղղված քառացած դադմափզմի այն գոնիկ «տեսություններն» դեմ, որոնք իր ժամանակ տեսչծվել էին շոշափվող պրոբլեմի շուրջ և տակավին չէին հաղթահարվել: Ներսիսյանի մենագրությունն ամենայն իրավամբ բարձր գեանատականի արժանագավ ինչպես հանրապետական, այնպես էլ կենտրոնական մամուլում (ՀՍՍՀ ԳՍ «Տեղեկադիր», «Вопросы истории», «История СССР», «Советское востоковедение» և այլն):

Մ. Ներսիսյանի «Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը բուրժական բռնապետության դեմ» գոխառական դիսերտացիան սկիզբ դրեց արևմտահայ ազգային-ազատագրական շարժման գիտական ուսումնասիրության գործին սովետական պատմագրության մեջ: Այդ խնդրի շուրջն այնուհետև հանդես եկան հրադեկավարությամբ աշխատող մի շարք երիտասարդ գիտնականներ, սպա ուրիշ պատմաբաններ:

Նշված մենագրությունից բացի Ներսիսյանը գրել է հողվածներ Ձեյրունի 1862 թ. սպստամբության, արևմտահայերի կոտորածների, հայ ազատագրական

պայքարի հերոս Անդրանիկի և հարակից այլ հաղթների մասին: Նրա առաջաբանով ու խմբագրությամբ 1966 թ. լույս տեսավ «Հայերի զենոցիլը Յամանյան կայսրության մեջ» փաստաթղթերի կապիտալ և շատ արժեքավոր ժողովածուն (սուսերեն), որ ամենայն մանրամասնությամբ ցույց է տրված սուրբան Արդույ Համիդի և Նրիտասարդ բուրբերի՝ մասսայական կոտորածների արշավանալու փառափանությունը արևմտահայերի նկատմամբ: Ժողովածուն, որ պարունակում է բազմաթիվ նորահայտ արխիվային փաստաթղթեր և կաճառ նյութեր, մի անհերքելի պատմական տարեգրություն է բուրբ շարդարարների անասիկ ոհրագործությունների և արևմտահայության մեծ ողբերգության մասին:

Ներսիսյանի գիտական ուսումնասիրությունների մի մասը նվիրված է հայ-ոսմական պատմական կապերի ու հարաբերությունների պրոբլեմին: Դեռևս 1944 թ. լույս տեսավ «Ա. Վ. Սուվորովը և ոսմ-հայկական հարաբերությունները 1770—1790-ական թթ.» աշխատությունը, որը հետազոտում, որոշ լրացումներով ու փոփոխություններով, հրատարակվեց նաև սուսերեն: 1956 և 1961 թթ. հրապարակվեց Ներսիսյանի

Մ. Տ. Ներսիսյան

«Ռոս-հայկական հարաբերությունների պատմությունից» երկու հատորից բաղկացած հոդվածների ժողովածուն (սուսերեն), որտեղ բնագրվում են հայ-ոսմական պատմական կապերին ու լադաֆական հարաբերություններին վերաբերող մի շարք հարցեր: Այլ բեմաներին նա անդրադարձավ նաև հետագա տառիներին՝ գրելով մի շարք հոդվածներ, որոնցում մասնավորապես լուսարանվում են Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին և այդ ախի պատմական նշանակությունը, հայ ժողովրդի ոսմական օրինոտաղիան XVIII և XIX դդ., Դ. Վ. Դավիդովը Հայաստանում (1826), Օշականի հակասումարող 1827 թ. օգոստոսի 17-ին, Նեանի ագոտագրումը ոսմական բանակի կողմից 1827 թ. և այլն: Ներսիսյանը զգալի գործ է կատարել նաև հայ-ոսմական հարաբերությունների պատմությանը վերաբերող փաստաթղթերի հայտնաբերման ու հրատարակման ողորդությամբ:

Սասննին հետախոսություն են ներկայացնում Մ. Ներսիսյանի ուսումնասիրությունները ոսմ առաղին փառապանոմ հեղափոխականների՝ ղեկարդիստների վերաբերյալ: 1958 թ. հրատարակվեց նրա «Դեկարդիստները Հայաստանում» արժեքավոր աշխատությունը, որի սուսերեն քարզմանությունը լույս տեսավ 1975 թ.: Այստեղ հեղինակը, օգտագործելով արխիվային հարուստ նյութեր, վերականգնում է կովկաս ախորված ղեկարդիստների նշգրտված բիվը, ցույց է տալիս 1825 թ. հերոսների գործուն մասնակցությունը 1826—1828 թթ. ոսմ-պարսկական և ապա՝ 1828—1829 թթ. ոսմ-բուրբական պառերագմներին, այդ հեղափոխականների ղերը Արևելյան Հայաստանը պարսկական խաների ու բե-

կերի ծանր լծից ազատագրելու գործում: Աշխատության մեջ բերված են հետաքրքիր տեղեկություններ ղեկաբերատների և հայ, վրացի ու ադրբեջանցի գործիչների կապի մասին, ինչպես նաև ցույց են արված այն ջերմ բարեկամական հարաբերություններ, որոնք ստեղծվեցին կոմկասյան բանակ փոխադրված ռուս հեղափոխականների ու լեն ապստամբների միջև:

Աշխատելով «Գեկաբերատները կոմկասում» քեմայի վրա, Ներսիսյանը հայտնաբերել է արժեքավոր փաստաթղթեր տվյալ հարցի վերաբերյալ: Հիշենք, որ նա առաջինը հրապարակեց ղեկաբերատներ Ե. Կաչինովի զբաղումները Հայաստանի, Դ. Իսկրիցկու և Վ. Վոլոսովի նամակները Անդրեովկայի, Ի. Բուրցովի գեղացազերեր ռուս-թուրքական 1828--1829 թթ. պատերազմի մասին և այլն: Հատկապես պետք է նշել Ներսիսյանի «Նոր տվյալներ ղեկաբերատների մասին» հոդվածը (տե՛ս «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1975, № 1), որ բազմաթիվ նոր տվյալների հետ մեկտեղ բերված են խիստ կարևոր տեղեկություններ նվաճախում ապստամբած հայտնի Չևոնիզովյան զնդի զինվորների սոցիալական ու ազգային կազմի մասին:

Գիտական լուրջ ուսումնասիրություն է Մ. Ներսիսյանի «1812 թ. հայրենական պատերազմը և կովկասի ժողովուրդները» աշխատությունը, որը լույս տեսավ 1965 թ. ռուսերեն: Պատմական նոր փաստերի ու հարուստ նյութերի նիւսան վրա այս հետազոտության մեջ ցույց է արված Անդրեովկասի և Հյուսիսային կովկասի ժողովուրդների, կովկասի լեռնականների, Կուրանի կազակների, կադմիկների մասնակցությունը ռուս ժողովրդի 1812 թ. համաժողովրդական հայրենական պատերազմին և թուրք-պարսկական, ֆրանսիական ու անգլիական ղեկավար շրջանների ազդեցիկ հակառակադեմոկրատական բաղադրվածության ձախառնումը կոմկասում: Այնուամենայնիվ բերված են մանրամասն և նշգրտված տվյալներ Նապոլեոն I-ի բանակի դեմ մարտնչած կովկասցիների, ինչպես նաև պատերազմից տուժած ռուս բնակչությանը բժշկելու նպատակով երկրամասում կազմակերպված նվիրատվությունների և այլ միջոցառումների մասին: Գրքում մանրամասնորեն ցույց է արված կովկասահայության հայրենասիրական շարժումը հզոր ու Ռուսաստանի՝ բնդդեմ ֆրանսիական ագրեսորների: Առանձնապես հետաքրքիր են այն տվյալները, որոնք վերաբերում են Նոր Նախիջևանի ու Աստարանի հայ բնակչությանը:

Պատմաբանը մի շարք արժեքավոր հոդվածներ է նվիրել հայ ժողովրդի պատմության XVIII դարի երկրորդ կեսի և XIX դարի սոցիալ-տնտեսական ու բարոյական հարցերին, հասարակական ու մշակութային գործիչներին: Գրանցից առանձնապես պետք է նշել «Հայ կամավորները ռուս-թուրքական 1787—1791 թթ. պատերազմում», «Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական դրությունը 1860—1880-ական թթ.», «Արուսեանի առաջին հրապարակային ելույթը», «Առաջին հայ առաքյալ-սոցիալիստը» (Դ. Դ. Ախարունով) և այլ հոդվածներ:

Մ. Ներսիսյանի ուսումնասիրություններն աչի են բեկնում իրենց իմաստասիրությամբ, գիտականությամբ, փաստական նոր և հարուստ նյութի մատուցմամբ, նշմարիտ ու օրիգինալ տեսակետներով: Նրա աշխատությունները նոր լույս են սփռում մեր ժողովրդի պատմության բազմաթիվ կենդանի հարցերի վրա:

Գիտահասարակական գործունեության հետ մեկտեղ Ներսիսյանը զբաղվել է նաև մաթեմատիկական աշխատանքով: Տարիներ շարունակ նա հայ և ՍՍՀՄ ժողովուրդների պատմության առարկաներից դասախոսություններ է կարդացել երեվանի Բանֆակում, Կոմիտասյան դպրոցում, հայկական և ռուսական մանկավարժա-

կան ինստիտուտներում, Ներսիսի պետական համալսարանում, որտեղ մի շարք տարիներ վարել է հայ ժողովրդի պատմության ամբիոնի վարիչի պարտականությունները: Նրա դասախոսություններն օգնել են հաշյուրավոր ուսանողների՝ ձևավորել իրենց աշխարհայացքը: Ներսիսյանը տնեցել է բազմաթիվ առարկաներ, ղեկավարել է շատ երիտասարդ պատմաբանների թեկնածուական և դոկտորական դիսերտացիոն աշխատանքները, մասնակցել է հայ ժողովրդի պատմության դասագրքերի և գիտամատսյական աշխատությունների ստեղծման գործին: Նրա խմբագրությամբ 1972 թ. լույս տեսավ հայ ժողովրդի պատմությունը հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը (մեկ հատորով): Վերջերս այն լույս տեսավ նաև ռուսերեն:

Անվանի գիտնականը նաև ակադի հասարակական գործիչ է: Նա երկար տարիներ վարել է պատասխանատու պաշտոններ գիտական և ուսումնական հիմնարկներում: Ներսիսյանը եղել է հանրապետության գիտությունների ակադեմիայի պատմության ինստիտուտի դիրեկտոր, հասարակական գիտությունների բաժանմունքի ակադեմիկոս-հոգևոր, վիցե-վերդիդետ, գլխավորել է ակադեմիայի խմբագրական հրատարակչական խորհրդի աշխատանքը որպես նրա նախագահ: 1966—1977 թթ. աշխատել է Ներսիսի պետական համալսարանի ռեկտորի պաշտոնում, ավելի քան 28 տարի եղել է ակադեմիայի նախագահությամբ անդամ: Ներսիսյանի նախաձեռնությամբ ՀՍՍՀ ԳԱ համակարգում կազմակերպվեց արևելագիտության բաժինը, որը հետագայում դարձավ ինստիտուտ, ստեղծվեց «Պատմա-բանասիրական հանդես», պետական համալսարանում հիմնվեցին արևելագիտության ֆակուլտետը, հայագիտության կենտրոնը, «Ներսիսի համալսարանի բանբեր», «Ներսիսի համալսարան» պարբերականները:

Ներսիսյանը մասնակցում է Հայկական սովետական հանրագիտարանի աշխատանքներին որպես նրա գլխավոր խմբագրության անդամ և հայ ժողովրդի նոր ու նորագույն շրջանի պատմության գիտանյութային խորհրդի նախագահ: Նա միաժամանակ հայ ժողովրդի պատմության բազմահատորյալի գլխավոր խմբագրության անդամ է: Երկար տարիներ նա եղել է սովետաբոլշևիստական համաժողովրդական թեկնածուական հայկական մատենադարանի նախագահը:

Մ. Գ. Ներսիսյանը ՄՍԿԿ անդամ է 1938 թ., մասնակցել է Հայրենական մեծ պատերազմին, ՄՍՀՄ Գերագույն սովետի ղեկավարած է եղել 1966—1979 թթ. և ՀՍՍՀ Գերագույն սովետի ղեկավարած՝ 1951—1955 թթ., քանիցս բնորոշվել է Հայաստանի կոմկուսակցության Ներսիսի բազմաթիվ կազմակերպության պլենումի և կենտրոնական կոմիտեի անդամ, եղել է ՀԿԿ մի շարք համագումարների պատգամավոր: Նա պարգևատրվել է Լենինի, Աշխատանքային կարմիր դրոշի, ժողովուրդների բարեկամության շքանշաններով և մի շարք մեդալներով, այդ թվում՝ բուլղարական «Վերդի Իմիտրով» մեդալով:

Ներկայումս Մ. Ներսիսյանը ՀՍՍՀ ԳԱ նախագահության օրդան «Պատմա-բանասիրական հանդեսի» գլխավոր խմբագիրն է: 24 տարի անընդմեջ, հանդեսի հիմնադրման օրից (1958) մինչև այսօր խմբագրում է այդ պարբերականը և նրա ջանքերը մեծ շնորհով նպաստել են, որ այն դառնա հայագիտական լուրջ, ծանրակշիռ հանդես: Ներսիսյանը միաժամանակ ՀՍՍՀ ԳԱ պատմության ինստիտուտի հայ-ռուսական պատմական կապերի բաժնի վարիչն է: Այստեղ նրա ղեկավարությամբ պատրաստվում են մի շարք աշխատություններ՝ նվիրված հայ-ռուսական հարաբերությունների պատմության կառուցման հարցերին: Պետք է նկատ-

տել, որ Ներսիսյանն իր վարած բոլոր պաշտոններում էլ հանդես է բերել կազմակերպչական ընդունակություն, սկզբունքայնություն և ազնվություն:

Մ. Ներսիսյանի անհանգիստ, պրայտոզ միտքն այսօր ևս զբաղված է հարձակերով, նոր խնդիրներով: Բազմավաստակ գիտնականին ջանկանանք ուսուղջություն և նորանոր հաջողություններ իր ստեղծագործական աշխատանքներում:

* * *

Մ. Գ. Ներսիսյանի ներկա հատրնտիւ ժողովածուն բնորոշում է նեղիմակի տարբեր տարիներին գրած այն հոդվածները, որոնք նվիրված են հայ ժողովրդի նոր պատմության հարցերին և հետաքրքրություն են ներկայացնում այսօրվա մեր ընթերցողի համար: Դիտական հոդվածների հետ մեկտեղ ժողովածուում տեղ են գտել նաև գիտամասնայական բնույթի հաղորդումներ և արխիվային նյութերի նրապարակումներ: Հատուր լույս է տեսնում պատմաբանի ձեռնդան 70-ամյակի կապակցությամբ:

1981 թ.

ՀՍՍՀ ԳԱ պատմության ինստիտուտ

XVIII ԳԱՐԻ ՀԱՅ ԼՈՒՍԱՎՈՐԻՉՆԵՐԸ

Լուսավորական, կամ այլ կերպ ասած հակաֆեոդալական, բուրժուազեմոկրատական գաղափարախոսությունը հայ իրականության մեջ ձևավորվեց XVIII դարի երկրորդ կեսին¹։ Այն, սակայն, հանդես եկավ ոչ թե Հայաստանում, որը XVI դարի վերջերից գտնվում էր խիստ հեռամենաց սուլթանական Թուրքիայի և շահ-խանական Պարսկաստանի (Իրանի) բիրտ ու զաժան տիրապետության տակ, այլ հնդկահայ գաղթօջախում (Մադրաս-Կալկաթա), որտեղ անհամեմատ ավելի բարենպաստ նախապայմաններ կային նոր, առաջավոր գաղափարների ծագման ու զարգացման համար։

Հայ լուսավորական շարժումը, որ սկիզբ առավ Եվրոպական, մասնավորապես անգլիական առաջավոր մտքի ազդեցության տակ, ուներ բաղադրական, ազատագրական պայքարի շեշտված ուղղություն։ Առաջնահերթ հարցն այդ ժամանակաշրջանում Հայաստանը օտար գավթիչների լծից ազատագրելու և հայ պետականության վերականգնման խնդիրն էր։ Այս պարագաներում հայ լուսավորիչները ոչ միայն քարոզում էին ժամանակի առաջավոր գաղափարները, հանդես գալիս ֆեոդալական կարգերի ու հարաբերությունների դեմ, այլև աշխատում էին նախապատրաստել և զլխավորել ժողովրդի ազատագրական պայքարը։ XVIII դարի երկրորդ կեսի հայ լուսավորական և ազատագրական շարժման մեջ աչքի ընկան երեք տկանավոր դեմքեր՝ Հովսեփ Էմին, Մովսես Բաղրամյան և Շահամիր Շահամիրյան։

Հովսեփ Էմինը (1726—1809) ծնվել է Իրանի Համադան քաղաքում։ 1740-ական թթ. դեռևս պատանի հասակում, թողնելով Պարսկաստանը, նա տեղափոխվում է Հնդկաստանի Կալկաթա քաղաքը, ուր մինչ այդ բնակություն էր հաստատել հայրը, որ զբաղվում էր առևտրով։ Այստեղ էմինը ընդունվում է տեղի անգլիական դպրոցը, ծանոթանում Եվրոպական գրականության հետ, ուսումնասիրում հայ հին պատմիչներին և այլն։ Շուտով երիտասարդ հայրենասերի մեջ ծագում է գիտություն ձեռք բերելու և օտար լծի տակ տառապող իր ժողովրդին ծառայելու գաղափարը։ Էմինը ցանկություն է

հայանում գնալ Անգլիա, սովորել զինվորական արվեստ. արդևագի հաջողությամբ մասնակցի հայրենիքի ազատագրության գործին: Հայրը կտրականապես դեմ է արտահայտվում, սակայն սրգին չի հրաժարվում իր ծրագրից:

1751 թ. էմիր անգլիական մի նավով գաղանի հետևում է Կալկաթայից և երկարատև ու ծանր ճանապարհորդությունից հետո ժամանում Լոնդոն: Այստեղ նա հանդիպում է մեծ դժվարությունների և կրում շատ զրկանքներ: Գոյությունը պաշտանկյու համար ստիպված ծառայում է մանրավաճառի մոտ, դառնում դոնապան, բեռնակիր և այլն: Իր կյանքի այս շրջանի մասին էմիր անգլիացի ծանոթներից մեկին ուղղված նամակում գրել է. «Ես ծնվել եմ Համագանում (Պարսկաստան), որն այն վայրերից մեկն է, ուր իմ դժբախտ ազգը զերության մեջ է ապրում Շահ-Աբասից ի վեր: Իմ հայրը, ինչպես և մյուս հայերը, ինձ սովորեցրել է միայն կարգալ-գրել մալթերների լեզվով, անգիր անել Սադմասն ու երգել եկեղեցում: Բայց նա ինձ չսովորեցրեց գեներ գործածել... Երբ ավերվեց մեր տունը Համագանում, ևս ճանապարհվեցի Գիլան, այնտեղից Իսպահան, Իսպահանից Բասրա և այնտեղից Կալկաթա (Բնդալիա), որտեղ հայրս վաճառական էր և մտածում էր ինձ ևս վաճառական դարձնել: Սակայն ևս պարզ տեսնում էի, թե ինչպես մեր ժողովուրդն արշուն-քրտինք էր թափում մի կտոր հացի համար և թե ինչպես, երբ նա մի քիչ գրամ էր հավարում, անմիջապես կողոպտվում էր օտաճող պատճառաբանություններով, երբեմն փաշանների, երբեմն խանների և երբեմն էլ նաբաբների կողմից, որովհետև ձեռքին գեներ չուներ: Բայց ևս տեսա, թե ինչպես եվրոպացի ժողովուրդները խելացի և ուժեղ են ու կռվում են կողմակերպված՝ մեկ մարդու պես: Մտածեցի, որ եթե կարողանամ եվրոպացի զինվորականների նման լինել, կգնամ իմ հայրենակիցների՝ լեռնային Հայաստանի (այսինքն Դարաբադի—Մ. Ն.) հայերի մոտ: Ես լսել էի, թե նրանք երբեք չեն նվաճվել, թե նրանք խիզախ ու բազմաթիվ են: Մտածում էի, որ եթե կարողանամ նրանց սովորեցնել զինվորական արվեստը, դա շատ օգտակար կլինի... Իմ այդ խորհրդածությունները հայանեցի հորս, բայց նա երես դարձրեց ինձանից և նախատեսեց ինձ: Ես չէի կարող տանել այդպիսի կյանքը: Ես փախա և իմ ճանապարհածախսի փոխարեն զանազան ծանր աշխատանքներ կատարեցի ամբողջ ճանապարհորդության ընթացքում՝ Բնդալիայից մինչև Լոնդոն: Լոնդոնում մինչև փողեթիս վերջանալը պ. Միդլենի ձեռնարանում սովորում էի անգլի-

թեև լեզու և գրականություն: Բայց ես ստիպված եղա թողնել ուսումս և աշխատել մի կտոր հացի համար: Օտար երկրում, առանց բարեկամների ու զրաժի, շատ զրկանքներ կրեցի ու տառապեցի»²:

Լոնդոնում ապրած տարիներին Հովսեփի էմինը, չնայած ծանր զրկանքներին, շարունակում է զբաղվել ինքնակրթությամբ, կար-

Հովսեփի էմին

դում է ժամանակի անգլիական լուսավորական գրականությունը, ձևոր է բերում մի շարք ծանոթներ ու հովանավորողներ, այդ թվում և երիտասարդ հրապարակախոս Էդմոնդ Բյորքին, որը հետագայում դարձավ քաղաքական նշանավոր գործիչ: Վերջապես 1755 թ. ազդեցիկ մարզկանց օգնությամբ նա ընդունվում է Լոնդոնի Վուլվիչի արքայական ռազմական ակադեմիան, բայց մեկ տարի հետո թողնելով ուսումը, մասնակցում է Յոթնամյա պատերազմին:

Էմինի մասնագրության առարկան միշտ մնում էր հարադատ ժողովրդի լուսավորության և ա-

զատագրության հարցը: Բնորոշ է, որ իր բարեկամներէց մեկին՝ ելիզավետա Մոնտեզյուին 1757 թ. մայիսի 16-ին զրաժ նամակում նա ընդգծում էր. «Քանի ես ապրում եմ, պետք է ծառայեմ իմ հայրենիքին. և եթե ես ծնված եմ, որպեսզի ազատեմ իմ անապաշտպան ժողովրդին, ապա ոչ ոք չի կարող արգելք լինել ինձ: Աստծու կամքն է, որ պիտի կատարվի»³:

Հայաստանը օտար զավթիչների լծից ազատագրելու իր ծրագիրը իրագործելու նպատակով էմինը 1759 թ. հոտնապարհ է ընկնում դեպի Հայաստան, ուր հասնում է մոտ մեկ տարի հետո: Այստեղ նա հանդիպումներ է ունենում հայ գյուղացիների, հոգևորականների ու առևտրականների հետ, ամենուրեք քարոզելով այն միտքը, որ պետք է նախապատրաստվել և զինված ապստամբությամբ թոթափել թուրք փաշաների ու պարսիկ խաների ծանր լուծը: Մանոթանալով Հայաստանում և Անդրկովկասում ստեղծված

քաղաքական իրադրության հետ. հայ հայրենասերը շատով համոզվում է այն բանում, որ հարազատ օղոմբոցի ազատագրությունը հետրափոր է միայն Ռուսաստանի և Վրաստանի օգնությամբ: Էմիրներ վերադառնում է Լոնդոն և 1761 թ. վերջին ժամանում Պետերբուրգ: Այստեղ նա տեսակցություն է ունենում ռուսական արքունիքի մի շարք ներկայացուցիչների, ինչպես նաև այդ ժամանակ Ռուսաստանի մայրաքաղաքում գտնվող վրաց թագավոր Հերակլ I-ը: Հայր Ռեյմուրայի հետ, շարադրում իր ծրագիրը, որը և համաձայնություն է գտնում նրանց կողմից: Ստանալով համապատասխան աջակցություն, էմիրներ մեկնում է Աստրախան, ապա Մոզդոկ և մի շարք գծավորություններ հաղթահարելուց հետո 1763 թ. ժամանում է Քրիլիսի, ուր ջերմ բնդունելություն է գտնում ինչպես Հերակլ II, այնպես էլ տեղի հայ բնակչության կողմից:

Սոս Բինգ տարի գտնվելով Անդրկովկասում, էմիրներ ամեն երեւոյ աշխատում է միավորել տեղական ուժերը և Վրաստանի օգնությամբ տապալել թուրք փաշաների ու պարսիկ խաների տիրապետությունը: Հաջատանում և վերականգնել հայկական պետականությունը: Հարկ է նշել, որ նա պաշտպանում էր նաև հայ-վրացական միացյալ պետություն ստեղծելու գաղափարը: Էմիրներ հանդիպումներ է ունենում և կապեր հաստատում Հերակլ II, Իմերեթիայի Աբլումոն թագավորի, Ղարաբաղի մի շարք հայ մելիքների, Գանձասարի կաթողիկոսի, ինչպես նաև արևմտահայերի ու մասնավորապես Մուշ գավառի Ա. Կարապետ վանքի վանահայր արքեպիսկոպոս Հովնանի հետ: Սակայն, ներքին և արտաքին անբարենպաստ հանդամանքների հետևանքով էմիրնի ջանքերը հաջողություն չունեցան և նա 1768 թ. թողնելով Անդրկովկասը, վերադարձավ Հնդկաստան, ուր շարունակեց իր հասարակական-քաղաքական գործունեությունը: 1792 թ. Լոնդոնում, անգլիերեն լույս տեսան նրա շատ հետաքրքիր և արժեքավոր հուշերն ու մտորումներն առանձին գրքով:

Հովսեփ Էմիրն, ինչպես նշվեց, ոչ միայն հայ ազատագրական շարժման նշանավոր գեկավարներից մեկն էր, այլև XVII դարի հայ առաջին լուսավորիչը, որը հսկայական աշխատանք ծավալեց Հաջատանում, Անդրկովկասում իր ազդակիցների մեջ նոր, առաջավոր գաղափարներ տարածելու ուղղությամբ:

Հովսեփ Էմիրը խիստ բննադատության էր ենթարկում ավատական կարգերն ու անորոտափրությունը, ֆեոդալական գառաջին սիստեմը: Այսպես, վրաց Հերակլ II թագավորին ուղարկած իր նա-

մակներում և նրա հետ ունեցած զրույցների ժամանակ էմինը խորհուրդ էր տալիս բարենորոգումներ կատարել երկրում, վերացնել ճորտատիրությունը, պատժել ֆեոդալ իշխաններին, որոնք ամեն տեսակ բռնություններ են գործադրում ժողովրդի նկատմամբ:

Վճռականորեն հանդես գալով հնազանդություն և ստրկամբարտություն քարոզող շոգիտ ու վախկոտ հոգևորականության դեմ, էմինը խոսում էր այն մասին, թե իսկական մարդը պետք է ազատասեր լինի և մերժի բոլոր տեսակի բռնակալների լուծը. չամանվի ձիու կամ շորու, որպեսզի բերանը սանձ դնեն: Արևմտահայ գյուղացիների հետ ունեցած զրույցի ժամանակ (1760 թ.) էմինը ասել է նրանց. «Բանականություն ունեցող էակը չպետք է թույլ տա, որ ինքը ուրիշի ստրուկը դառնա, նա չպետք է թույլ տա, որ իր վրա բռնանան նույնիսկ կրոնակիցները: Աստված բոլորին էլ ատեղծել է հավասար, որպեսզի թե՛ հարուստը և թե՛ աղքատը կատարվեն պատշաճ օրենքներով ու արդարությամբ... Ամեն մարդ ունի արժանապատվության զգացում, առանց որի նա չի տարբերի անասունից: Սրինակի համար այն մարդը, որ չունի պատվի զգացում, նման է կորստյան մատնված կենդանու⁵: Հայ անվանի լուսավորիչը այլ առիթներով ևս տարածում էր սոցիալական և խրատական հավասարության գաղափարները:

Ինչպես մյուս լուսավորիչները, էմինը ևս պատմական պրոցեսի, հասարակական կյանքի զարգացման հիմնական շարժիչ ուժը, պետության հզորացման նախապայմանը համարում էր լուսավորությունը, գիտությունը: Վրաց թագավորին գրած նամակում նա այն միտքն էր զարգացնում, թե Եվրոպայի բոլոր հաջողություններն արվեստով և գիտությամբ են պայմանավորված: Այն աղգը, որը գիտություն չունի, նա սղգություն չէ, և նրանք ովքեր անտեսում են այս, կույր են և դժբախտ: Ռուսաստանի փառապանծ Պետրոս Մեծը, գրում էր էմինը, չէր կարող վարել հաջող պատերազմներ և չէր կարող իր երկիրն այդքան զարգացնել ու հզորացնել, եթե չգար Եվրոպա գիտություն սովորելու⁶:

Էմինը հաճախ նշում էր, թե «ինչ որ հիմնված չէ գիտության վրա, ավազի վրա է կառուցված»: Առանց գիտության ու լուսավորության, առանց ղինվորական արվեստի ոչ մի երկիր չի կարող ազատ ու բարգաժաճ լինել: Ուրեմն պետք է բացել դպրոցներ, պատանիներին տալ պատշաճ կրթություն:

Լավ հասկանալով, թե ինքնակալ միապետների ու ֆեոդալ իշխանների կամայականություններն ու բռնությունները մեծ

վնաս են հասցնում երկրին և ժողովրդին, էմիրներ եվրոպական լուսավորիչների նման պաշտպանում էր այն տեսակետը, որ հասարակական կյանքի զարգացման զերագույն ելակետը և սկզբունքը «բնության օրենքը», կամ այլ կերպ ասած բանական օրենքն է։ «Որեւի օրենք կամ սովորություն, որ զեւմ է բնության օրենքին, ավերակի կվերածի բազարները, կամայացնի պետությունները և ոչ մի հետք չի թողնի բացի տնապատից, և այնքան ամուլի, որ կարծել թե երբեք մարդկային բնակություն չի եղել այնտեղ»⁷։ Անգլիայում հաստատված կարգերը էմիրներ համարում էր կատարչալ, որովհետեւ նրանք չիմնված են բանական օրենքների վրա։ Անգլիայում, բնագծում էր նա, կարելի է տեսնել «իմաստուն օրենքների և զգուշացր կարգ ու կանոնների եվրոպական սրանչելի սխառմը»։ Ինչ հայ լուսավորիչը ձգտում էր նրան, որ Հայաստանում ու վրաստանում ևս հաստատվեն եվրոպական այդ երկրի կարգերը։

Էմիրներ գայրույթով էր խոսում արևելքում ապրող կնոջ ծանր վիճակի մասին։ «Գեղեցիկ սեռի հանդեպ տախցիների վերաբերմունքը ուրիշ ոչ մի բանի հետ չի կարելի համեմատել, բան միայն գիվային վերաբերմունքի»։ Բազմակնությունը, ասում էր նա, չարիքների ու կնոջ ստրկական վիճակի աղբյուրն է։

Էմիրներ խիստ ձևով է արտահայտվել հետագեւ հոգեւորականության և երկրի ազատագրության հարցերի նկատմամբ տնտեսբերություն ցուցաբերող հայ բուրժուազիայի վերնախաւի նկատմամբ։ Նա, սակայն, ավելիստ չէր և իր առաջավոր, լուսավորական գաղափարները հաճախ հիմնավորում էր կրոնական փաստարկումներով, մի բան, որ հատուկ էր նաեւ XVIII դարի եվրոպական լուսավորիչների մի մասին։

ժամանակակիցները բարձր գնահատական են տվել էմիրին։ Նրանցից մեկը՝ անգլուհի Ելիզավետա Մոնտեյգյուն, որ անձամբ ծանոթ էր հայ հայրենասեր գործչին, գրել է. թե էմիրը տեսնում է ազատություն առ և լուսավորել իր հայրենակիցներին։ Այս բոլորը իրագործելու համար նա վտանգի ենթարկեց իր կյանքը, կրեց մեծաքաջ տառապանքներ և նեղվեց ամեն տեսակ արկածների մեջ⁸։ Գրեթե նույն ձևով է արտահայտվել նաեւ ժամանակի հայտնի հրապարակախոս Էդմոնդ Բյորքը, որը էմիրի մոտիկ բարեկամներից էր և համակազմություն ուներ նրա հետ։ Էմիրն մասին մեծ հարգանքով են խոսել Շահամիր Շահամիրյանը, Հովսեփ Արզումանյանը և ուրիշներ։

XVIII դարի հայ առաջին ականավոր լուսավորիչ Հովսեփ Էմիր-

նր զգալի հետքերը թողեց իր ժամանակի Հայ հասարակական-քաղաքական կյանքում: Նրա գաղափարական ազդեցությունն ակերհայտ է լուսավորական շարժման այլ ներկայացուցիչներին՝ Բաղրամյանի և Շահամիրյանի վրա⁹:

Հայ լուսավորական և ազատագրական շարժման մյուս ակադմիոր հերկայացուցիչ Մովսես Բաղրամյանը ծնվել է Արցախում (Ղարաբաղում), սովորել նոր Զուղայում, 1760-ական թթ. վերջերից ապրել ու գործել է Հնդկաստանի Հայ գաղթօջախում, գրադրվել հրապարակախոսությունում ու մանկավարժությունում, պրոպագանդել է լուսավորական և ազատագրական պայքարի գաղափարները Հայ իրականության մեջ: Բաղրամյանի հասարակական-քաղաքական հայացքները շարադրված են նրա «Նոր տետրակ, որ կոչի Հորդոթակ» նշանավոր գրքում, որը լույս է տեսել 1773 թ. Մազրասում¹⁰:

«Հորդոթակում» զգալի տեղ է տրված Հայաստանի պատմական անցյալին: Հեղինակը բավական մանրամասնություններ խոսում է հին Հայ պետականության քաղաքական հարուստ պատմության, նախորդների հերոսական գործերի, երկրի աշխարհագրության և մի քանի այլ հարցերի մասին: Կանգ առնելով Հայաստանի վիճակի վրա իր ապրած ժամանակաշրջանում, աշխինը՝ XVIII դարում, Բաղրամյանը օրաի խոջ կսկիծով նշում է նրա ծանր, օրհասական վիճակը, երկիրը գտնվում է օտար նվաճողների զաժան լծի տակ, աշխ կողոպտված ու ամաչացած է, ժողովուրդը կոտորվում է, ամենուրեք արշուն և արտասուր է հոսում: «Բոլոր երկիրս մեր հանապատ գարձավ..., զի եշ գտանի հոբում վայր կամ տեղի մի՛ որ գուցե արդեք ոչ ամաչացավ... թե արք և թե մանկունք, ի մեծաց մինչև ցփորունս կոտորեցան, իբրև զոշխար մատենեցալ գալլոց քանսարից աշխպես խողողեալ գիշատեցան, որոց արեամբ իսկ երկիրս մեր ողջոյն զգածեալ և տոգորեալ շաղաղեցան»¹¹:

Ի՞նչ անել: Բաղրամյանը կոչ է անում սթափվել, ոտքի ելնել և զենքի ուժով թոթափել օտար նվաճողների լուծը, ձեռք բերել քաղաքական անկախություն և ազատություն: Մենք պետք է, ասում է նա, վերականգնենք կործանված հայկական պետությունը, ստեղծենք անկախ և ազատ «Մայր Հայաստան», ուր կհամախմբեն աշխարհով մեկ ցիրուցան եղած մեր պանդուխտ հայրենակիցները: Այս նպատակին հասնելու համար չպետք է կանգ առնել ոչ մի դժվարության ու զոհաբերության առաջ: Գերադասելի է մեռնել քաջաբար, քան թե ապրել սարկության և թշվառության մեջ: Լավ է

«մենանիլն միանգամ քաջաբար, քան թե զկետլն զայսպիսի թշուառութեամբ»:

Ազատության միակ և բանական ճանապարհը ժողովրդական ազատամբությունն է, որին պետք է մասնակցեն բոլորը: Սակայն Բաղրամյանը գտնում էր, որ ազատագրական պայքարի հիմնական ուժը երիտասարդությունն է, որ նրա վրա է գրվելու գլխավոր հույսը: Առաջնակարգ խնդիրը հետևաբար դառնալու է այն, որպեսզի պատանիները, երիտասարդները սկսած ընդհանուր խնդրից, թմրությունից ու ծուլությունից, որպեսզի նրանք դառնան հայրենասեր, արի ու անվեհեր: Իսկ ինչպես իրականացնել այդ: Պետք է բացել դպրոցներ, տարածել կրթություն, լուսավորություն, պատասխանում էր հրապարակախոսը: Բացառիկ է մասնավորապես դպրոցների դերը, այդ պատճառով էլ դրանք պետք է բացել միշտ և ամենուրեք:

Բաղրամյանը համոզված էր, որ հայ ժողովուրդն իր ազատագրական պայքարում օգնություն կստանա վրաց Հերակլ II թագավորից, որի հետ պետք է բարեկամական կապեր հաստատել: Բնորոշ է հետևյալ հանգամանքը: Խոսելով այն մասին, թե պետք է վերականգնել հայկական պետության պատմական սահմանները, նա պարտք էր համարում ընդգծել, թե մենք միտք չունենք ստանձնություններ կոտարել հարևան երկրների նկատմամբ: Ոչ, գրում էր անվանի հրապարակախոսը, մենք ցանկանում ենք ստանալ միայն մեր սեփական և հավաստի սեփականությունը, որ կորցրել ենք անկարգության և ծուլության պատճառով: Այն ինչ կորցրել ենք տգիտությամբ, պարտավոր ենք եւս ստանալ իմաստությամբ և արիությամբ: Չպետք է մտածել, թե «զնոր իմն բան ցանկամբ առնել, կամ զիշխանութիւնս աչլոց կողոպտելու ակն ունիմք, բաժ լիցի: Վասնզի մեր ոչ այլ ինչ ցանկամք, եթե ոչ միմիայն ցանկամք հողվո շափ ստանալ անդրին զմեր սեփական և հավաստի ժառանգություն՝ զոր վասն անկարգութեան և ծուլութեան մերո կորուստը: Զնույն՝ զոր տգիտութեամբ կորուստը հարկ լիցի... զիմաստութեամբ և արիութեամբ վերստին ստատցուք»¹²:

Ազատագրական պայքարի կոչ անելու հետ մեկտեղ Բաղրամյանը քարոզում էր լուսավորական գաղափարներ: Նա պետությունների զարգացման և հզորացման հիմնական պատճառը համարում էր լուսավորությունը, գիտությունը: Դրանցով է պայմանավորված եվրոպական երկրների այսօրվա զարգացած վիճակը: Այդ գործոնները վճռական նշանակություն ունեն նաև հայ ժողո-

վրդի ազգային վերածննդի գործում: Հայաստանը կորցրեց իր անկախությունը և բնկավ օտար գավթիչների տիրապետության տակ, որովհետև վերացան կրթական օջախները, երկիրն ընկրդման խավարի ու տգիտության մեջ:

«Հորդորակի» հեղինակը ամեն կերպ խորագանում էր միահեծան թագավորներին: Հայ թագավորները, գրում էր նա, ունեցել են անսամանափակ իշխանություն, որի հետևանքով եղել են բազմաթիվ կոպիտ սխալներ ու դժբախտություններ: Պետությունը կարող է լինել ուժեղ, առողջ և բարեկարգ միայն այն ժամանակ, երբ կառավարվի ոչ թե տոանձին անհատների՝ միապետների, այլ ժողովրդի ներկայացուցիչներից կազմված կառավարության կողմից: Բազրամյանը կողմնակից էր սահմանադրական կարգերի, որոնց լավագույն օրինակը նա տեսնում էր Անգլիայում:

Մովսես Բազրամյանը դատափետում էր հայ ուսուցիչին հոգևոր հայրերին, որոնք չեն խրախուսում ժողովրդի ազատագրական ոգին և բարոյում են հնազանդություն ու ստրկամտություն: Իր նոր, առաջավոր հայացքների և ազատագրական շարժման գաղափարների համար նա հետապնդվեց և բանադրվեց էջմիածնի կաթողիկոս Սիմեոն Երևանցու կողմից:

XVIII դարի հայ լուսավորական և ազգային-ազատագրական շարժման պարագլուխների շարքում ուրույն տեղ է գրավում Շահամիր Շահամիրյանը (1723—1797), որի արձատական, դեմոկրատական հայացքները հիմք են տալիս նրան համարել իր ժամանակի կարկառուն դեմքը հայ իրականության մեջ:

Շահամիրյանը ծնվել է Նոր Զուղայում, բայց գաղթել է Հնդկաստան և հաստատվել Մադրաս քաղաքում: Սկզբում զբաղվել է դերձակությամբ, ապա ակնավաճառությամբ, որի շնորհիվ կուտակել է մեծ հարստություն: Լինելով գրասեր, կրթված ու զարգացած մարդ և ջերմ հայրենասեր, նա ակտիվ մասնակցություն է ունեցել հայ ազատագրական շարժման մեջ և միաժամանակ տարածել առաջավոր, լուսավորական գաղափարներ հայրենակիցների շրջանում:

Գլխավորելով Մադրասի հայ հայրենասերների խումբը, Շահամիրյանը ձգտել է ազատագրել Հայաստանը օտար տիրապետությունից, որի համար ծավալել է ինչպես գործնական-քաղաքական, այնպես էլ տեսական-հրապարակախոսական գործունեություն: Մշտական կապեր հաստատելով հայ ազատագրական շարժ-

ման գործիչներ Հովսեփ Արղուժյանի և Հովհաննես Լազարյանի, ինչպես նաև վրաց թագավոր Շերակ 11-ի նա, նա աշխատել է վրաստանի ու Ռուսաստանի օգնությունը վերականգնել հայկական պետականությունը: Այդ նույն նպատակով նա չրապարակել է զորքեր, որոնցում ձգտել է հիմնավորել հայ ազատագրական շարժման և զեմեկրատական կարգերի ստեղծման անհրաժեշտությունը:

Առանձնապես ուշադրության արժանի են Շահամիրյանի լուսավորական, հակաֆեոդալական, բուրժուազեմեկրատական հայացքները, որոնք հիմնականում շարադրված են նրա «Սրբազան փառաց» աշխատության մեջ¹⁵: Այս գիրքը հեղինակի կողմից մանրամասն մշակված մի լուրահատուկ սամահադրություն է, որը նախատեսվում էր իբրև հանգստի ապագա անկախ Հայաստանում: Աշխատությունն ունի նաև ներածական, որտեղ արվում են բնագիտությունը բնույթի մի շարք վերին աստիճանի հետաքրքիր խորհրդածություններ:

Մարդիկ, գրում է Շահամիրյանը, ծնվում են ազատ և հավասար, հետևաբար պետք է ապրեն նաև ազատության մեջ ու հավասար իրավունքներով: Ոչ ոք իրավունք չունի բռնանալ և իշխել մյուսի վրա: «Անասուններն անգամ չեն հանդուրժում, որ իրենցից որևէ մեկը խնդալի և խնդալիս հրամայող լինի, ուրեմն որքան ամուրի է, երբ մարդը, որ բանականություն ունի, թույլ է տալիս իր նման մի ուրիշ մարդու խնդալիս հրամայել ու իշխել: Միապետը, շարունակում է Շահամիրյանը, կոտորվում է ոչ թե իմաստուն օրենքներով, այլ բմահաճությամբ ու կամայականությամբ: Միապետությունը շատ վնաս և ազեղ է բերել հայ ժողովրդին: Չմոռանանք, գրում է նա, որ «անհուն վնասն, որ եկն ի վրա աշխարհին և ազգին հայոց պատճառն ինքնակալ թագաւորութեան, ինքնակալ իշխանութեան, ինքնակամ աքարմանց»: Հետևապես «մի թույլ տալք զի լիցի որ ինքնակալ ամբ բարբարոսաբար թագավորի ի վերայ ժողովրդեան հայոց և ի երկրին մերոյ Հայաստանեաց»¹⁶: Ժողովուրդը պետք է հնազանդվի միայն իր կողմից բնորոշված և հաստատված բանական և արդար օրենքներին: Պետք է իշխի ու թագավորի միայն օրենքը և ոչ թե ինքնակալ միապետը, որը հաշվի չառնելով ուրիշների խորհուրդները, բնկնում է մոլորությունների մեջ և կատարում բազում սխալներ ու բռնություններ:

Վճռականորեն մերժելով միապետական-բռնակալական կարգերը, Շահամիրյանը գտնում էր, որ անհրաժեշտ է ստեղծել ժողովրդագաղատություն, հանրապետական կարգեր: Երկիրը պետք է կա-

առաջարկի պատգամենար («Տուն Հայոց»), ուր կենդանացվեն ժողովրդի բոլոր խավերի ներկայացուցիչները: Ընտրությունները պիտի լինեն հավասար և ընդհանուր, պետք է լինի անձի, խղճի ու խոսքի ազատություն. վերանալու են ամեն տեսակի դատային արտոնությունները. բոլորը հավասար են օրենքի առաջ: Բոլոր պաշտոնները բնաբովի են: Եկեղեցին պետք է բաժանվի պետությունից:

Շահամիրյանը մեծ նշանակություն էր տալիս ժողովրդական լուսավորության գործին: Նա անհրաժեշտ էր համարում սահմանել պարտադիր ուսում: Բոլոր գյուղերում և քաղաքներում պետք է հիմնվեն դպրոցներ, որոնցում իրենց կրթությունը կստանան տղաները և աղջիկները: Պետությունը ամեն կերպ պետք է հովանավորի գիտությունը, ճարտարապետությունը և արվեստի մյուս ճյուղերը: «Օգնություն ի տանէն Հայոց լիցի ի վերայ ամենայն արհեստավորի, հատկապես փելիսոփայության, աստղաբաշխության, բժշկության, երաժրչության, ճարտասանության և այլն»¹⁵:

Շահամիր Շահամիրյան

Հավատարիմ իր ազատասիրական սկզբունքներին, Շահամիրյանը ողջունեց Հլուսիսային Ամերիկայում ծայր առած ազատագրական շարժումը՝ ընդգնեմ անգլիական գաղութատերերի: Մի իմաստուն մարդ Վաշինգտոն անունով, գրում է նա, այժմ հավարելով շատ զորք, ձգտում է ազատության և անկախության: Ամերիկացիները ցանկությունը արդար է և բանական, որովհետև աշխարհում չկա ավելի քաղցր բան, քան ազատությունը: «Եւ այժմոյս լսեմք բորբոքում նոր աւ ամն իմաստուն Վաշինկիոն անուամբ ի յաղգեն բրիթանիացուց ծնել ի ամերիկ որում պահպանիւր ի մեծի բրիտանիացուց սա հակառակել սերանց և ժողովել հասարակության ժողովրդոց ամերիկու զորք բազում չանաւ և աշխատի գտանիլ ազատութիւն և լինիլ անհնազանդ ումերե, թեպէտ կատարածն բանին դեռ ոչ երեսցաւ թե զինչ լինելոց այլ ցանկութիւն սրտի ամերիկացուց բնական է ի բնութեանս մարդոյ քան զի ոչ գոյ ի ե-

րենս երկրի ոչ որ առաւել բազմութիւն ի թոշակս մարդոյ բան թե ազատութիւն»¹⁶:

Շահամիր Շահամիրյանը վճռականորեն հանդես էր գալիս ազատական կարգերի և մասնավորապես ճորտատիրութեան դեմ: Պետք է վերացվեն դասային արտոնությունները և ճորտատիրական իրավունքը, պետք է լինի իրավական հավասարություն բոլորի համար: Վրաց Հերակլ II թագավորին ուղղված իր նամակներում «Ռրոգայթ փառացի» հեղինակը խորհուրդ էր տալիս նրան՝ վերացնել ճորտատիրությունը և սանձահարել ինքնիշխան ֆեոդալներին, կատարել բարենորոգումներ, օրինակ վերցնել Եվրոպայից և այլն: Նկատենք այստեղ, որ Շահամիրյանը մեծ հարգանքով էր խոսում վրաց ժողովրդի մասին, կոչելով նրան «վրաց բաշ ազգ»:

XVIII դարի երկրորդ կեսի հայ լուսավորական շարժումը, որի նշանավոր ներկայացուցիչներն էին էմինը, Բաղրամյանը և Շահամիրյանը, հայ հասարակական-քաղաքական մարի ամենափայլուն էջերից մեկն է: Իր ժամանակի աչք առաջավոր հոսանքը զգալի ազդեցություն ունեցավ հետագա շրջանի հայ ազատագրական պայքարի և հասարակական կյանքի ու մարի զարգացման վրա:

АРМЯНСКИЕ ПРОСВЕТИТЕЛИ XVIII ВЕКА

Резюме

Армянская антифеодальная-просветительская, буржуазно-демократическая идеология возникла и сформировалась в шестидесятых-семидесятых годах XVIII века под влиянием западноевропейской, главным образом английской передовой мысли того времени. Армянские просветители выступали против феодальных порядков, против монархии и деспотизма, развернули широкую деятельность по распространению просвещения среди народа, призывали бороться за восстановление армянской государственности, за освобождение родины от ига персидских ханов и турецких пашей. Выдающимися армянскими просветителями XVIII века были Иосиф Эмин (1726—1809), Шаамир Шаамирян (1723—1797) и Мовсес Баграмян. Все они имели русскую ориентацию и являлись поборниками дружбы и политического союза армянского и грузинского народов.

Ա. Վ. ՍՈՒՎՈՐՈՎԻ ՀԱՅ ԶԻՆԱԿԻՅՆԵՐՆ ՈՒ ԲԱՐԵԿԱՄՆԵՐԸ

(Մեծ զորավարի ծննդյան 250-ամյակի առթիվ)

Ռուս մեծ զորավար Ալեքսանդր Վասիլևիչ Սուվորովը (1730—1800) իր հարուստ կյանքի և փայլուն գործունեության ընթացքում զանազան առիթներով շփվել է հայ հասարակության և նրա բաղադրական ու եկեղեցական գործիչների հետ, զբաղվել նրանց հուզող հարցերով, այդ թվում և Հայաստանի ազատագրության ու հայկական պետության վերականգնման խնդրով¹⁷։ Աշխարհահռչակ գեներալիսիմուսը ունեցել է հայ ծանոթներ, գործակիցներ և բարեկամներ, ինչպես նաև ռազմի զաշտերում կոփված քաջարի հայ աշակերտներ ու զինակիցներ։

Նախ Ա. Վ. Սուվորովի հայ զինվորական աշակերտների ու զինակիցների մասին։ Արխիվային և մյուս նյութերի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ նշանավոր զորավարի անմիջական հրամանատարությամբ տեղի ունեցած պատերազմական բազմաթիվ գործողություններին ու հաղթանակներին ակտիվ մասնակցություն են ունեցել նաև հայ սպաներ։ Ավելին։ Դրանցից մի քանիսը եղել են Սուվորովի հավատարիմ աշակերտները և մարտական զինակիցները։

Այս հարցի մասին պատմագիտական գրականության մեջ գոյություն ունի միայն մեկ սեղմ հիշատակություն։ Հայ ժողովրդի պատմության հարցերին նվիրված նյութերի ժողովածուում, որ լույս է տեսել ավելի քան 140 տարի առաջ Մոսկվայում (կաղմող՝ Ս. Ն. Գլինկա, հրատարակություն Հաղարչյան ճեմարանի), տեղ են գտել հետևյալ տողերը. «Հռչակավոր զորահրամանատար գեներալիսիմուս իշխան Ալեքսանդր Վասիլևիչ Խալիլյակու, կոմս Սուվորով-Ռիմնիկսկու հրամանատարությամբ մղված մարտերում և արշավանքներում հայերից մասնակցել են փոխգնդապետ Խասատովը, փոխգնդապետ Մանեկը և մայոր Լալաևը. այս երկուսը գեներալիսիմուսի վստահելի ու սիրելի անձերն էին։ Հետագայում Խասատովը քաջությամբ և վաստակով արժանացավ գեներալ-մայորի աստիճանի և պատվանշանների, իսկ Մանեկը ի ցավ զո-

բաժրամանատարի և բոլոր նրան ճանաչողների սպանվեց Իզմայլի գրավման ժամանակ: Այս բաջարի Մանեկը անասելի անվեհերությամբ աչքի բնկավ զրոհի ժամանակ¹⁸:

Միայն այսրանք: Բայց ուրիշ ի՞նչ տեղեկություններ կան այդ գինվորականների մասին, բրտեղ և ի՞նչ զործունեություն են ծավալել նրանք, բարդու՞ր նշված անուններով է սահմանափակվում հանճարեղ բարավարի հայ աշակերտների ու գինակիցների ցուցուկը: Աշխատենք պատասխանել այս հարցերին:

Ա. Վ. Սուվորովի գինակիցներից ու բարեկամներից մեկը, իբրեւ, եղել է հալադգի Ակիմ (եկիմ) Վասիլիչ, խաստատովը (1756—1809 թթ.): Ստառլեյով սուսական բանակում (Վլադիմիրյան հեծյալ գնդում), նա 1770-ական թվականների կեսերին արգեն կապիտան էր, իսկ հետագա տարիներին հասավ գեներալ-մայորի աստիճանի: 1780 թ. խաստատովը ուղարկվում է Սուվորովի աբամա-գրությամբ տակ, և հետաքրքիր է, որ այդ արվում է մեծ զորավարի խնդրանքով: 1780 թ. փետրվարի 27-ի նամակում՝ ուղղված իշխան Գրիգորի Պոտլոմկինի գրասենյակի պես գեներալ Պ. Ի. Տուրչանինովին, Սուվորովը խնդրում է կապիտան Ակիմ խաստատովին ուղարկել Աստրախան իր գլխիկառնում ժողակելու համար: Խնդիրը բավարարվում է: խաստատովը շուտով դառնում է զորավարի մահբիմներից մեկը: Բնորոշ է, օրինակ, որ խաստատովի և ոմն գնդապետ Պիեռի միջև տեղի ունեցած մի միջադեպի կապակցությամբ Սուվորովը 1781 թ. նոյեմբերի 19-ին հատուկ նամակ է ուղարկում գեներալ Տուրչանինովին, խնդրելով նրան օգնել ու հովանավորել կապիտան խաստատովին¹⁹:

Ակիմ խաստատովը աչքի բնկավ հատկապես սուս-Սուլթրական երկրորդ պատերազմի տարիներին (1787—1791): Սուվորովի այդ ժամանակաշրջանի նամակներում և պաշտոնական թղթերում հաճախ է հիշվում խաստատովի անունը: Այսպես, իշխան Գ. Ա. Պոտլոմկինին ուղարկված 1787 թ. հեկտեմբերի 1-ի գեկաւցագրում խոսելով Կինբուռնի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտի մասին և բնդգծելով որս գինվորների ու սպանների ցուցաբերած սխրագործությունները, զորավարը գրում էր, որ ռուսական զենքի հաղթանակին խոշոր չափով նպաստեց նաև «իմ ազյուտանտ» բաջարի Ակիմ խաստատովը²⁰:

Կինբուռնի մոտ ծավալված մարտերում (1787) աչքի բնկնելու համար Ա. Վ. խաստատովը Սուվորովի միջնորդությամբ ստա-

դավ փոխզնդապետի աստիճան: Երկու տարի հետո Ֆոկչանում ցուցաբերած արիությունը համար նա պարգևատրվեց Գեորգիի շորթորդ աստիճանի շքանշանով²¹: Նկարագրելով ռուսական զորքերի փայլուն հաղթանակը Ֆոկչանում (1789), ռազմական սխրագործություն կատարած սպաների ցուցակում Սուվորովը հիշատակում էր նաև Ալեկս Կլասիկիչ խասատատովին: Փոխզնդապետ խասատատովը, նշում էր զորավարը, մարտնչել է «Ֆոկչանի մոտ և վանքի գրոհի ժամանակ, որտեղ և վիրավորվել է. Լեյմնիկի մոտ աչ թևի ծայրային զրենազերական կարերի հրամանատարն էր և առաջինն էր, որ 5000 թուրքերի կողմից ձնշման ենթարկվեց, բայց կես ժամ հետո նրանց փախուստի մասնեց»²²: Այդ նույն թվականին Լեյմնիկի գետի մոտ տեղի ունեցած մյուս մարտերի մասին Ա. Վ. Սուվորովը 1789 թ. սեպտեմբերի 11-ին իշխան Պոտյոմկինին գրում էր. «...փոխզնդապետներ Ալեկս խասատատովը, Լեվ

Ա. Վ. Սուվորով

Ռաուդը ամեն կողմի զործողություններին հասնելով, հատկապես ցուցաբերեցին հոգու կայունություն և քաջություն»²³: Հիշատակված փաստաթղթում խոսվում էր նաև փոխզնդապետ խասատատովի հրամանատարությունը զործող 2-րդ և 3-րդ զրենազերական դումարատիկների փայլուն հաղթանակների մասին:

Ա. խասատատովը Իզմայլիի համար մղվող մարտերի ախտիվ մասնակիցներից էր: 1790 թ. սեպտեմբերի 21-ին Գ. Ա. Պոտյոմկինին ուղղված գեկուցագրում Սուվորովը խոսելով Իզմայլի բերդի դրամյան մասին նշում էր. «Պետք է քառ արժանւոյն զնահատակ ինձ մոտ գտնվող աստիճանավորներին, որոնք կատարեցին իմ բոլոր հրամանները: Հատուկ ուշադրության արժանի են փոխզնդապետներ՝ Սաարսկուբյան Կարաբինիբյան զնդից Ալեկս խասատատովը, Նովոգորոդյան հետևակային զնդից Վլադիմիր Գորչակովը, Մալոտոնիյան հեծյալ-զրենազերական զնդից Ստեպան Շիրյայը, որոնց օգուտից և՛ ամենավտանգավոր տեղերի զորասլուծներ: Հաղթահա-

բելով բոլոր դժվարություններն ուժեղ կրակոցների առակ, նրանք իմ հրամանները տեղ են հասցրել ամենայն հշտությամբ»²⁴:

Զբերելով նոր հիշատակություններ Ա. Վ. Խաստատովի մարտական սիրազորությունների մասին, նշենք միայն, որ Ա. Վ. Սուվորովի կյանքի և զործունեության հայտնի գիտակ Վ. Ալեքսևեյ գրել է. «Ակիմ Խաստատովը եղել է Սուվորովի մահաական ընկեր»²⁵:

Խաստատովը, որ գիտեր մի շարք լեզուներ, 1793 թ. պաշտոնավարել է Կ. Պոլսի ռուսական դեսպանատանը, ապա նորից ընդունվել զինվորական ծառայության: 1799 թ. սկզբին ունենալով գեներալ-մայորի տառիճան, անցել է հանգստի²⁶:

Ի դեպ, ավելուրդ չէ հիշել, որ Ա. Վ. Սուվորովի աշակերտ և մարտական զինակից, ռուսական բանակի սպա Խաստատովը նույն գեներալ-մայոր Ա. Վ. Խաստատովն էր, որի բնականից մահերիմ բարեկամը զարձավ Մ. Յու. Լերմոնտովը՝ տարիներ անց: Ակիմ Խաստատովը ամուսնացած էր Լերմոնտովի տատ Ելիզավետա Արսենևայի քրոջ՝ Եկատերինա Արսենևայի հետ: Խաստատովի ընտանքի անդամները՝ կինը (Եկատերինան), տղան (Ակիմը), աղջիկները (Մարիան և Աննան), փեսաները (Պ. Վ. Շանգիրելը, Գ. Ի. Պետրովը) և ուրիշներ սիրով են ընդունել երիտասարդ բանաստեղծին: Լերմոնտովը հաճախ է հյուրընկալվել Խաստատովների՝ Թերեքի ձախ ափին, Խաստավյուրաից ոչ հեռու գտնվող կալվածքում, ապա և Պյատիգորսկիի նրանց տանը²⁷:

Ա. Վ. Սուվորովի կողմից գնահատված ու սերված զինվորականներից էր նաև Լալաեր: Մարտին Ստեպանովիչ Լալաեր (ծնվել է 1764 թ.) զործուն մասնակցություն է ունեցել ռուս-թուրքական երկրորդ պատերազմին, 1789 թ. ուներ կապիտանի աստիճան: Ռիմնիկ գետի մոտ տեղի ունեցած մարտում աչքի ընկած սպաների թվում Ա. Վ. Սուվորովը հիշատակում է նաև Լալաերին: 1789 թ. սեպտեմբերի 11-ի իր ռազմադեկուրացում զորահրամանատարը խոսելով մի բանի բաջարի սպաների մասին և նշելով այն, որ նրանք մեծ անվահեծությամբ կատարել են իր հանձնարարությունները՝ «անընդհատ գտնվելով դաժան կրակի տակ», ավելացնում էր. «այս նույն ձևով ինձ օգտակար են եղել Փանսպորյան զբնադերական զնդի կապիտան Մարտին Լալաեր, իմ շտաբի օբեր-աուդիտոր Անդրեյ Սոմովը» և ուրիշներ²⁸:

Սուվորովը Լալաերի անունը մոռցրել է այն սպաների ցուցակում, որոնց նա ներկայացրել է պարգևատրման ֆեկզանում և Ռիմ-

նիկում ցուցաբերած քաջության համար: Մի քանի սպաների, այդ թվում և Լալաևի մասին Ալեքսանդր Վասիլևիչը գրել է. «Երկու հեպտոմ էլ աչքի ընկան հարապիտիվամբ, հրամանները և կարգադրությունները հասցնելով կորպուսներին ամենավտանգավոր վայրերում, և ոգու արիությամբ ու անխոնջ աշխատասիրությամբ՝ տարբեր պարագաներում»²⁹:

Մ. Լալաևը աչքի ընկավ նաև Իզմայիլի բերդի համար 1790 թ. գեկտեմբերին մղված մարտերի ժամանակ: Նկարագրելով բերդի գրոհը, Սուվորովը նշում էր, որ սեկունդ-մայոր Մարտին Լալաևը և մի քանի այլ սպաներ «Յշնամուն պարտության էին մատնում գերագանց քաջությամբ և արիությամբ»³⁰:

Նկատենք, որ մեզ է հասել Սուվորովի ձեռքով գրված երեք գրություն՝ ուղղված Մ. Ս. Լալաևին, որոնցում վերջինիս տրվում էին մի շարք հանձնարարություններ: Ռուս-թուրքական երկրորդ պատերազմի ժամանակ գրված այդ գրություններից մեկում (1789 թ. նոյեմբեր) կոմս Ալեքսանդր Սուվորով-Ռիմնիկսկին, որ այդ ժամանակ գտնվում էր Բեուլադում, կաբգադրում էր. «Մարտին Ստեպանովիչին՝ նեղություն քաշել դնալու Յասս. Անդրեյի ադամանդակուռ իմ խաչով և այն կանոնավոր նորոգել: Եվ եթե հարկ լինի, խոնարհաբար խնդրել նորին գերազնվություն Սերգեյ Լազարևիչի օգնությունը»: Երկրորդ գրության մեջ (1790) Սուվորովը առաջարկում է Լալաևին պարզել, թե ինչո՞ւ ավստրիական կորպուսի հրամանատար արքայազն Կոբուրգսկին իր շքախումբը Բենդերի բաղափրց ուղարկել է Կապուլար բաղարը: Երրորդ գրության մեջ (գրված նույնպես 1790 թ.) Սուվորովը պատվիրում է Լալաևին հյուրընկալել թուրքական վեզիրին, որին զորահրամանատարը սպասում էր խաղաղ բանակցությունների համար: Լալաևին մասնավորապես առաջարկվում էր վեզիրին ընդունել «բարեհամբույր կերպով և սրտաբաց: Պարկեշտ ձեռով հետաքրքրվել խաղաղության, պատերազմի և նորությունների մասին: Հյուրասիրել սուրճ, ծխախոտ և եթե կամենա փլավ, քյաբաբ և այլն (ինչպես և խմիչքով)»³¹:

Այս գրությունների հրատարակիչ Ա. Վ. Բերնադեկին համապատասխան ծանոթագրություններում նշել է, որ ռուս-թուրքական երկրորդ պատերազմի ժամանակ «Սուվորովի անմիջական տրամադրության տակ էր գտնվում նրա (Սուվորովի—Մ. Ն.) լիիբավ Վստանուրյունը վաչելոդ Մարտին Ստեպանովիչ Լալաևը, որը հե-

տապալում դարձավ կիրասիրական գնդի գնդապետը: Ուշագրավ է, որ Քերնացիին Լալանին համարում է «Սուլորովի զինակիցը»³²:

Ա. Վ. Սուլորովի մերձավոր զինվորականներից էր նաև Մանեկը: Իվան Մանեկը (1763—1790) նույնպես անմիջական մասնակցություն է ունեցել ռուս-թուրքական երկրորդ պատերազմի մարտական գործողություններին: 1787 թ. նա վարում էր Սուլորովի շտաբի օբեր-աուդիտորի, իսկ հետագայում՝ Սմոլենսկյան դրագունյան գնդի սեկունդ-մայորի պաշտոնը: 1787 թ. հոկտեմբերին վիրավորվել է Կիրբուտնի, իսկ 1788 թ. հուլիսին Օչակովի տակ տեղի ունեցած ճակատամարտերում:

1787 թ. հոկտեմբերի 8-ին Գ. Պոտլամկինին ուղարկված գեկուցողքում Սուլորովը Կիրբուտնի ճակատամարտի կապակցությամբ խնդրել է պարգևատրել ռուսիստը Շուխանովին և «գործի ողջ րնթացքում ինձնից անբաժան գտնվող ու հրամաններս տեղ հասցնող իմ շտաբի օբեր-աուդիտոր Իվան Մանեկին»³³: Մեկ օր անց Ալեքսանդր Վասիլևիչը գրում էր, որ թուրքերը Կիրբուտնում օգտագործում էին աշխարհի գնդակներ, սրոնք ծանր վերքեր էին առաջացնում, և որ «իմ օբեր-աուդիտոր Մանեկի վզից հանվել է ալյուպիսի մի գնդակ»³⁴:

Մանեկը հիշատակվում է նաև 1788 թ. օգոստոսի 6-ին եկատերինա II անունով իշխան Պոտլամկինի գրած ռազմապեկուցքում: Այսպես ի թիվս այն սպանների, ովքեր վիրավորվել էին Օչակովի տակ, նշվում է նաև «սեկունդ-մայոր Մանեկը»³⁵:

Մանեկը սպանվեց Իզմայիլի գրոհի ժամանակ. 1790 թ. դեկտեմբերին:

Սուլորովի հայ աշակերտներից ու զինակիցներից էր նաև կապիտան Յակով Աբրահամովը (Հակոբ Աբրահամյանը): Ռուսմիստր, ապա կապիտան Աբրահամովը 1790-ական թվականների սկզբներին ծառայել է Ա. Վ. Սուլորովի զորաբանակի շտաբում՝ կառավարելով դերավարի անմիջական մարտական հանձնարարությունները Ավելին: Նա վալելել է Ալեքսանդր Վասիլևիչի համակրանքն ու վրստահությունը, գտնվել է Սուլորովի մտերիմների շարքում:

Տարիներ անց՝ 1798 թ. Ա. Սուլորովը արքայապետուհու Հովսեփ Արղուիջանի հետ ունեցած իր հանդիպումներից մեկի ժամանակ հիշել է Աբրահամովին և հետաքրքրվել նրա վիճակով: Իմանալով այդ մասին Աբրահամովը Արղուիջանին նամակ է գրում, որ խնդրում է իր երախտագիտությունը հայտնել զորավարին, որ չի

մոտացել իրեն: 1798 թ. մարտի 6-ին գրված այդ նամակում Աբրամովը պատմում է, թե երբ և ինչպես է ծառայել Սուվորովին, ինչ զորւյցներ ու տեսակցութւոններ է ունեցել նրա հետ, թե ինչպես Սկերսանդր Վասիլևիչը իրեն միշտ հովանավորել է և այլն³⁶: Խոսելով Սուվորովի մասին՝ Աբրահամովը գրել է. «Ես նրան ծառայել եմ օրինավոր կերպով: Գնացել եմ աշխտեղ, ուր նա հրամայում էր: Չեմ մտածել ոչ քնելու, ոչ հացի... մասին, զնում էի ու կատարում նրա հանձնարարութւոնները և վերադառնում էի նրա մոտ, և նա բազմիցս շատ նշանավոր մարդկանց ներկայութեամբ համբուրել է ճակատս»³⁷:

Հնարավոր է, որ Աբրահամովը թույլ է տալիս որոշ չափազանցութւոն և անճշտութւոններ: Սակայն տեղեւոր է, որ հակով Աբրահամովը այն հայ սպաներէց մեկն էր, ովքեր ծառայել են մեծ զորավարի անմիջական ղեկավարութւան տակ և մոտ հարաբերութւոնների մեջ են եղել նրա հետ:

Կարծում ենք, որ Ա. Վ. Սուվորովի մոտ ծառայած հայ սպաների շրջանակը չի սահմանափակվում հիշատակված անուններով: Բանն այն է, որ XVIII դարի երկրորդ կեսի ռուս-թուրքական պատերազմներում, որոնցում մեծ դեր է խաղացել հռչակավոր զորահրամանատարը, մասնակցել են շատ հայեր: Դրանց թվում են եղել Կոստպարովը, Սումբատովը, Լազարենները, Խոջամալովը, Ուլուխանովը, Մկրտիչեր, Ալվազովը, Արդուլյանը, Վահանովը և շատ ուրիշներ: Ռուսական բանակում էին գտնվում նաև հայ կամավորներ: Հավանական է, որ Սուվորովի անմիջական հրամանատարութւան տակ մարտնչել են նաև այլ հայ զինվորականներ:

Ա. Վ. Սուվորովը գործարար կապեր հաստատեց մի շարք հայ հասարակական-քաղաքական գործիչների հետ հատկապես 1770-ական թթ. վերջերին, երբ տեղի ունեցավ Ղրիմի հայերի և հույների գաղթը Հարավային Ռուսաստան:

1778 թ., եկատերինա II-ի հրահանգով, գեներալ-պորուչիկ Ա. Վ. Սուվորովը կազմակերպեց Ղրիմի հայերի գաղթը Ադովյան նահանգ, որի հետևանքով Դոնի ափին հիմնվեց Նոր Նախիջևանի հայկական գաղութը: Գաղթի բավական բաբդ և գծվարին գործը հաջողութեամբ ավարտելու համար նա անմիջական կապերի մեջ մտավ տեղի (Ղրիմի) հայ ազդեցիկ գործիչների հետ:

Սուվորովը մշտական կապեր հաստատեց մասնավորապես վարդապետ Պյոտր Մարկոսի (Պետրոս Մարկոսյան) և բահանա-

Յակովի (Հակոբի) հետ: Զորավարը ընդունում, խորհրդակցում և հանձնարարություններ էր տալիս նրանց: Սուվորովի զեկուցագրերում նրանց անունները հաճախ են հիշվում: Այսպես, օր'նակ, իր 1778 թ. հուլիսի 17-ի զեկուցագրում՝ ուղղված Պոտլումկինին՝ Ալեքսանդր Վասիլևիչը հայտնում էր, որ հայերի առավանի խոզվորականներից են կաթիլիկական դավանանքի Պյոտր Մարկոսը և Յակովը, որոնք համարվում են հարգելի: և պատվավոր մարզիկ³⁸: Սուվորովը 1778 թ. հուլիսի 29-ին գրում է Պոտլումկինին, որ երեք օր առաջ նա ընդունել է հայկական պատգամավորությունը, այդ թվում վարդապետ Պյոտր Մարկոսին և բահանա Յակովին, որոնց հետ ընկալվել են զաղթի հետ կապված հարցեր³⁹: Խոսելով զաղթի կազմակերպման աշխատանքները սկսվելու մասին, Սուվորովը 1778 թ. օգոստոսի 6-ին Պ. Ի. Տուրչանինովին հայտնում էր. «Տենդերեն աշխատում ենք, սուրբ հայերը շատ աշխատանք են թափում... Վարդապետ Պյոտր Մարկոսը այնպես ոտքի հանեց հայերին, որ զանազան տեղերից ու ամեն կողմից շարան-շարան ձրվեցին: Քառանա Յակովը բավական հաջողության հասավ կաֆայիների մեջ»⁴⁰:

Ա. Վ. Սուվորովը գործարար կապերի մեջ է եղել նաև գրիմա-հայեր Անանիայի և Անդրեասի հետ, որոնք, ինչպես երևում է գործվարի թղթերից, ակտիվ մասնակցություն են ունեցել հայերի զաղթը կազմակերպելու գործում: 1778 թ. սեպտեմբերի 25-ին Պոտլումկինին ուղարկված նամակում Սուվորովը խնդրում էր հաշվի առնել այս երկու հայ հարյուրապետների վաստակը և նրանց շնորհել կապիտանի աստիճան: Ալեքսանդր Վասիլևիչը գրում էր. «Համարձակվում եմ հայ ժողովրդի պաշտոնաթող կոմպանեյսկի հարյուրապետներ Անանիային և Անդրեասին: որոնք զերազանց աշխատեցին բրիտանացիների և Ռուսաստանի զաղթեցնելու գործում: ձերդ պաշտառափալություն մեծահարգ հովանավորությանը հանձնարարել, և այդ օգնության համար խոնարհաբար խնդրում եմ ձերդ պաշտառափալությանը հավասարեցնել նրանց բանակային պաշտոնաթող կապիտանի աստիճանին»⁴¹:

Սուվորովի նամակներում և զեկուցագրերում խոսվում է նաև պողպատուղիկ հայ Պյոտր (Պետրոս) Իվանովի մասին: Վերջինս նույնպես կապված էր զորահրամանատարի հետ և նրա հանձնարարությամբ Ղրիմում եռանդուն գործունեություն է ծավալել: Հաշվի առնելով Իվանովի վաստակը, Սուվորովը հարց է բարձրացրել նրան զբաղական նպաստ նշանակելու մասին⁴²:

Արխիվային նյութերը վկայում են, որ 1778 թ. աշրի է ընկել նաև զրիմահայ Պավել Արտեմովը։ Քրիստոնյաներին Ղրիմից Ազովյան նահանգ վերաբնակեցման ժամանակ ցուցաբերած ծառայության և ջանքերի համար նա Սուվորովի միջնորդությամբ պրապորշչիկի աստիճան է ստացել⁴³։

Գաղթի ժամանակ Ղրիմում էին գտնվում Երուսաղեմի երկու հայ հոգևորական։ Սուվորովը նրանց ևս օգտագործում է հայերի հազվեր կազմակերպելու գործում։ 1778 թ. հուլիսի 25-ին նա Ղրիմից այդ մասին հաշտնում էր Պոտյոմկինին։ «Ի դեպ,— գրում էր Սուվորովը,— աշտեղ պատահեցի Երուսաղեմի հայ հովվապետին և վարդապետին. ալժմ նրանք աշխատում են մեծ օգտավետությամբ»⁴⁴։

Ըստ երևույթին, հենց այս շրջանում է, որ Սուվորովը Երուսաղեմի հայկական ս. Հովսեփ վանքին ուղարկում է մի թանկարժեք նվեր և այդ կապակցությամբ Երուսաղեմի հայ պատրիարք Հովակիմ Քանաբեկյան շնորհակալական նամակ է հղում գործվարին։ Նամակից երևում է, որ Սուվորովի նվերը եղել է թանկարժեք գեղարվեստական նկար՝ «Սուբբ հոգու հայտնության» տեսարանը, «նկարված հանձարեղ վարպետի արժանի ձեռքով»։

Նամակում, խորին երախտալիտության և ողջույնների հետ մեկտեղ ջերմ խոսքեր են ուղղված Սուվորովի հասցեին։ «Քաջագույն Զորաւարիդ Ազնուագոյն ազգիդ Ռուսաց»,— այս խոսքերով է գրվել հայ պատրիարքը Սուվորովին, խնդրելով որ նա մշտապես օգնություն ցույց տա հայ ժողովրդին. «Նւ արդ՝ որովհետեւ միջնորդութեամբ Արքադնասուրբ և զեղեցկանկար Պատկերի գալստեան Հոգւոյն Արքու բարեկամացեալ և որպէս թէ համարձակութիւն գտեալ խնդրեմ ի մարդասիրութենէ բումմէ, զի հանապաղ յիշատակս մեր ի մէջ ազգի և ընտանեաց բոց յիշեսցես ի բարին. և ի յազգէ մերմէ ուր և պատահեսցի զմարդասիրութիւն ցուցցես»։

Պատրիարքի՝ Սուվորովին դրած նամակը վերջանում է հետևյալ տողերով. «Արդ՝ որովհետեւ բարեպաշտութիւն բոյ միշտ փափաքի բարեաց գործոց և հանապաղ առնուս զմարդասիրութիւնս... ց եկեղեցւոյ ըստ պատմելոյ վերագրեալ Գաբրիէլ վարդապետին և Արհիեպիսկոպոսին։ Ուրեմն կայ և մնայ բեղ արդա[րութեան] ա[յ]տակն։ Նւ դու ականկալեալ յաւիտենական փառաց, խնդրի զիջանիլն մեծուքեանդ քոյ ի խնդիրս մեր և ձեռնտութեամբ մերում, որք գտանին ի յօրհնեալ երկիրդ ձեր առնելով զբարեբարութիւնս որբան և հնարէ, համարելով ոչ որպէս [օտար] ալ որպէս բուն

Համազգիս բարեկամս և սիրելիս: Եւ մեր աստ ի սուրբ տեղիսն Քրիստոսի ազօթօղեմք վասն ձեր և բարուր [Զոր]ավարութեանս կենաց ձերոց»³⁵:

Սուփորովի հետ կապեր ունեւր Ղրիմի ազգեցիկ հայերից Մարկոս Սարգսի Սերերրչակովը (Կլումուշլի, Արծաթագործյան), որը Սեփական նախատորմի հերոսներից մեկի՝ հռչակավոր ծովակալ Լազար Մարկովիչ Սերերրչակովի (1795—1862) հայրն էր³⁶: Պաշտոնական մի բանի փաստաթղթերում, աչք թվում նաև ֆելդմարշալ Ռոմանցեկ-Զագունայսկու գրադրություններում Մ. Սերերրչակովը հիշատակվում է որպէս «անփանի ենիկուլյան հայ հարյուրապետ Մարգոս»³⁷:

Մարկոս (Մարկ) Սերերրչակովը ունենալով սուսական կողմնորոշում և ցանկանալով թուրք-թաթարական խաների ծանր լծից ազատել Ղրիմը, ակտիվ գործունեություն ծավալեց հօգուտ Ռուսաստանի: Կոմսիոր ծառայության մտնելով սուսական բանակ, նա 1770-ական թթ. մասնակցեց Ղրիմում ծավալված պատերազմական գործողություններին և զգալի օգնություն ցույց տվեց Ա. Վ. Սուփորովին՝ Ղրիմի բրիտանյաններին Ռուսաստան տեղափոխելու գործում: Այս մասին գոյություն ունի Ալեքսանդր Վասիլենչի գրավոր վկայությունը: Կոզլովը բացատրում, 1779 թ. ապրիլի 23-ին Մ. Սերերրչակովի անունով Սուփորովի գրած առևտրատուտմ ամսագրում է. «Տրված է սույնը պաշտոնաթուղ կոմպանիայի հարյուրապետ Մարկ Սերերրչակովին առ այն, որս նա օգտագործվել է լեյտենանտի բրիտանյաններին Ազովյան նահանգ դուրս բերելու, ինչպէս նաև սրանից առաջ գանազան բաժնական կարևոր գաղանի հանձնարարությունների համար, որոնք կատարել է գերագահից ջանասիրությամբ և հավատարմությամբ, դրանց համար արդարամասնությամբ աւժանի է հատուկ հարգանքի»³⁸:

Պետք է նշել, որ Սուփորովը, ի տարբերություն ցարսեան բյուրոկրատ ղեկնարանների, զգալի հոգատարություն ցուցաբերեց զադիի դիմած հայ բնակչության նկատմամբ: Կարիբի և զրկանդների մեջ գտնվող զադիականների վիճակը բարելավելու նպատակով նա բանիցս Ղրիմից գեկուցագրեր է ուղարկել Պետերբուրգ: Այսպէս, 1778 թ. օգոստոսի 23-ին Սուփորովը գրում էր իշխան Պոտյոմկինին. «Ռուսաստանում վերաբնակեցվող հայերը կողմից բնորոշված 4 պատգամավորներին, որոնք ինձնից թույլատվություն են խնդրում Սանկտ-Պետերբուրգում լինել և հարմար ժամանակ ներկայանալու ձերդ պայծառամիայնությանը... իրենց հարմար

վայրերում նպատաւոր բնակեցման և աշխտեղ տարելու խնդրանքի կապակցութեամբ.— խոնարհաբար խնդրում եմ պաշապանել և ձերդ բարձր սղութեամբութունը ցույց տալ նրանց»⁴⁹:

Ա. Վ. Սուվորովի հայ ծանոթների ու բարեկամների թիվը զգալի չափով ավելացավ 1780—1782 թթ., այն տարիներին, երբ նրան, ինչպես հայտնի է, հանձնարարւած էր նախապատրաստել սուսական զորքերի մի նոր արշավանք զեպի արեւելյան Անդրկովկաս: Այդ կապակցութեամբ 1780 թ. հունվար ամսին զօրավարը Պետերբուրգում հանդիպումներ ունեցավ հայ տղատաղրական շարժման նշանավոր ներկայացուցիչներ Հովսեփ Արզուսյանի և Իվան (Հովհաննես) Հազարյանի հետ: Հայ զործիչները նրան մանրամասն տեղեկութուններ հաղորդեցին Հայաստանի և ամբողջ Անդրկովկասի տնտեսական, բաղադրական դրութեան և երկրամասի բաղադրների, բերքերի ու ճանապարհների մասին:

Արզուսյանն իր օրագրում արձանագրել է. «Յունվարի 2 եներալ Պօռոճիկ Ալեքսանդր Վասիլիչ Սուվորովն եկն առ մեզ ի տեսութիւն. և մեր ազնիւ Աղայ Յովհաննէսն ընդ նմա ի վերայ նոյն նիւթոյն. և ի վերայ երկրացն մերոց բազում հարցմունս արաչ մինչև ցերկու ժամս: Նհարց և մանրամասնաբար զկացութենէ սրբոյն Աթոսոյն մերոց էջմիածնայ և յուսադրութիւն արար յոյժ սրպէս թէ նորոգելոց իցեն ի մեզ իշխանութիւն ինչ՝ որ և ի մէնչ եւեալ զնացեալ էր առ պայծառափայլ բնեազն Գրիգոր Ալեքսանդրիչ Պօտեմկինն և սլատմեալ նմա զամենայն տուացեալսն մեր վասն բաղադրաց»:

Նոր տեսակցութեանը տեղի է ունեցել հունվարի 13-ին: Արզուսյանը գրում է. «Ի սոյն ամսոյ 13, նոյն եներալ Պօռոճիկ Սուվորովն զմեզ Աղայ Յովհաննէսն կոչեալ էր առ ինքն վասն տեղեկութեան կացութեանց և վարուց, նաև որպիսութեանց մէլիքանցն մերոյ սրբ ի յԱրցախ աշխարհի են, որ ալժմ կոչի Ղարաբաղ և կամ Սղնախ, և մեր տաացար զկարգն նոցին և զմիաբանութիւնն ընդ իրեարս և զտարաձայնութիւնն և զպատճառն տիրելոյն նոցա ի Փանախանէն... Պատմեաց Աղայ Յովհաննէսն և մեր ուղքաշոց միաբանութիւնն և զտէրութենէ նորոգելն և ոչընչիւ կորուսանելն: Նաև՝ Դաւիթ բէգի զօրանալն և արիութիւնն, և յետոյ վախճանին խափունիլն: Հարցրին և զբարուոյն արքային Հերակլայ և զկարողութենէ նորին. և զոր ինչ ասացար զուցին»⁵⁰:

Հունվարի 10-ին կազարյանը Սուվորովին ներկայացնում է մի զեկուցագիր, ուր խոսվում է Հայաստանի քաղաքական վիճակի մասին և արվում առաջարկներ՝ երկիրը պարսկական ու թուրքական տիրապետությունից ազատագրելու և հայկական պետականությունը վերականգնելու համար⁵¹։ Ուշագրավ է այն փաստը, որ այդ նույն օրերին ուստական արքունիք է ներկայացվում Հայաստանի պատմական բարանդը, որի տակ զրված է Ա. Վ. Սուվորովի ստորագրությունը⁵²։ Ըստ երևույթին, այդ բարտեղը զորավարին հանձնել են Արզուբյանը և կազարյանը։ Ի դեպ, բարտեղի հետ կապված այս փաստը, Սուվորովի ունեցած զրույցները Արզուբյանի ու կազարյանի հետ, ինչպես նաև մի շարք այլ հանդամանքներ վկայում են այն մասին, որ մեծ զորավարը եղել է Հայաստանի ազատագրության և հայկական պետության վերականգնման ջերմ կողմնակիցը։

Իրեն հանձնարարված խնդիրը լուծելու նպատակով Ա. Վ. Սուվորովը 1780 թ. փետրվարին ժամանեց Աստրախան, ուր մնաց երկու տարուց ավելի։ Այստեղ նա ձեռք բերեց նոր հայ ծանոթներ ու բարեկամներ։ Գրանց թվում պետք է հիշատակել Բոզդան Խոստատովին (Ակիմ Խոստատովի եղբայրը), Ալեքսանդր Մելիքովին, Նիկիտա Յակովլևին, Ղուկաս Պետրովին և ուրիշներին, որոնք կատարելով զորավարի կարևոր հանձնարարությունները, դարձան նրա հավատարիմ գործակիցներն ու բարեկամները⁵³։ Իր մի շարք զեկուցագրերում Սուվորովը բարձր գնահատական է տալիս նրանց՝ իրեն մատուցած ծառայությունների համար։ Բնորոշ է, որ զորավարի թղթերում Բոզդան Խոստատովը հաճախ որակվում է որպես «իմ բարեկամը» («мой приятель»), իսկ Ալեքսանդր Մելիքովը՝ որպես «զնվաբարո մարդ» («человек порядочного поведения»), որ արժանի է վստահության⁵⁴։ Գնահատելով զանազակեցի հայ Նիկիտա Յակովլևի գործունեությունը հօգուտ Ռուսաստանի, Սուվորովը առանձին խնամք է տարել նրա նկատմամբ, պարգևատրել է նրան և միաժամանակ խնդրել Գ. Պոսյոմկինին՝ իր «բարձր հովանավորության» տակ վերցնել Յակովլևին⁵⁵։

1780—1781 թթ. գտնվելով Աստրախանում, Սուվորովը քաղաքական կապեր է հաստատել Ղարաբաղի հայ մելիքների հետ։ Վերջիններիս և զորավարի միջև տեղի է ունեցել նամակագրություն։ Արխիվային նյութերում պահպանվում է մելիք Ադամի և մելիք Բեգլարի 1781 թ. սեպտեմբերի 2-ի նամակը՝ ուղղված Սուվորովին, որ սկսվում է հետևյալ տողերով. «Ամենապայծառ ազնիվ և բարեխնա-

մող զենառալ պառուսաշիկ դավալեր Ալեքսանդր Վասիլևիչին: Մեր ներքույ անվանեալքոս Ղարաբաղու հայոց թագաւորաց ազնիւ գին-վորած մնացեալ ժառանգը մելիքներս, բոյ մեծ և բարի հանքան լսեցիմք, որ բազումք զորօք շնորհեալ ես երկիրն մեր գալն և ի գալբատեան բոյ շատ բարոր հմք կամենում և ապալ մինչև այժմուս ոչինչ գալբատեան բոյին ահալ չիմացանք և մամեղական ազգն ապելի թշնամացելալ մեր բրիտտոնէից վերալ: ոչինչ տեղաց չու-նիմք օգնականութիւն, միայն ապաւինել առաջ աստուած և յետոյ Ամենայալալծաւ և Ամենիշխան ինքնակալ ողորմած թագաւորոյն էլ զբով ողորմութիւն ենք խնդրած, որ մեր ազգին օգնութիւն հասնե-լուն մեզ բաւական գինուրք առարի, և ի բոյ մեծառատ ողորմու-թիւնն մեր ազգիցս անպակաս արասցէա վասն մերոցս նեղութեան մեա առնելով մեր խնդրվածկն յետեկելով կատարեալ մեզ օգնու-թիւն շնորհեալ⁵⁶:

Սուվորովի հետ նամակագրություն են ունեցել նաև մելիք Զումշուգը, յուզբաշի Պետրոսը և ուրիշներ: Այդ մասին է վիւելում տարիներ հետո նրանց գրած նամակը Աստրախանի նահանգապետ Գուգովիչին. որտեղ, ի միջի ալլոց, ասված է. «781 և 782 թվա-կաններին պարոն գեներալ Սուվորովը և գեներալ Պուշյոմկինը բա-վական նամակագրություն ունեցան մեզ հետ»⁵⁷: Դժբախտաբար գեւ չեն հայտնաբերված Սուվորովի նամակները ուղղված մելիք-ներին:

Ռուս-թուրքական 1787—1791 թթ. պատերազմի շրջանում, երբ ռուսական բանակը հաղթական կռիվներ էր մղում Մուղլապիայում և Վալախիայում, Սուվորովը նորից հանգիստմանը ունեցավ Հով-սեփ Արզությանի հետ, որը զործող բանակ էր եկել իշխան Գ. Պու-շոմկինի հրավերով: Զորավարին այստեղ զործակցեց նաև «արա-բալան շեապան» Սաեփան Դավթյանը: Նա վարում էր թարգման-չի պաշտոն և կատարում զանազան հանձնարարութլուններ: Ալեք-սանդը Վասիլևիչը 1792 թ. գիմում ուղարկեց բարձր հրամանատա-րութլանը՝ Սա. Դավթյանին հովանավորելու և նրան «օգնութլան ձեռք մեկնելու» խնդրանքով⁵⁸:

Կանգ շտոնելով Ա. Վ. Սուվորովի մյուս հալ բարեկամների ու ծանոթների վրա, հարկ ենք համարում, սակայն, վերջում նշել հե-տեյալ հանգամանքը: Ռուս աշխարհահաւալ զորավարը մեծ հար-գանք էր վայելում ժամանակի հալ հասարակական-քաղաքական գործիշների մեջ ոչ միայն որպես հանճարեղ զորահրամանատար, այլև որպես ռուսական պետութլան տկանավոր զործիշ, որն ան-

կեղծորեն ձգտում էր աջակցել Հայաստանի ազատագրմանը պարսկական շահի և թուրքական սուլթանի ծանր լծից: Այս տեսակետից բնորոշ է Հովսեփ Արղուսյանի 1795 թ. դեկտեմբերի 15-ի նամակն՝ ուղարկված Բրիլիսիից Պետերբուրգ, Ստեփան Դավթյանին: Խոսելով այն լուրերի մասին, որոնց համաձայն պատրաստվում է ռուսական զորքերի նոր արշավանք դեպի Անդրկովկաս՝ պարսից զավթիչների դեմ, Արղուսյանը գրում էր, որ լավ կլիներ, եթե արշավանքը գլխավորի Սուվորովը. «Եթե ուղարկեն զրաֆ Սուվորովին, ապա զորքը կվերջանա ի բարօրություն մեր... Իմ կողմից ողջունիր նրան (Սուվորովին) և ասա... շատավր օգնության տարաբախտ վրադական թագավորությանը և իմ հայրենիքին. որին նա սիրում է»⁵⁹:

Հայ ազատագրական շարժման նշանավոր դործիչ Հովսեփ Արղուսյանը լուրջ հիմքեր ուներ զրելու այս ուշադրավ տողերը: Հողվածում բերված փաստերը խոսում են այն մասին, որ մեծ զորավորը քիչ ջանքեր չի թափել հայ ժողովրդին հուզող հարցերը լուծելու և մասնավորապես նրա պետականությանը վերականգնելու համար:

АРМЯНСКИЕ ДРУЗЬЯ И СПОДВИЖНИКИ А. В. СУВОРОВА

(К 250-летию со дня рождения великого полководца)

Резюме

В 1770—1780-х годах А. В. Суворову довелось вступать в контакты с армянскими общинами Крыма, Астрахани и Москвы, принимать активное участие в русско-армянских переговорах, переписываться со многими армянскими политическими и церковными деятелями. В результате этого он установил деловые дружеские отношения с Иосифом Аргутинским (Аргутяном), Иваном Лазаревым (Лазаряном), «араратским послом» Степаном Давтяном, архимандритом Петросом Маркосяном, Александром Меликовым, Маркосом Серебряковым (Арцатагорцяном), с некоторыми армянскими карабахскими меликами и другими видными и влиятельными лицами. Следует отметить, что под непосредственным командованием великого русского полководца сражались также офицеры-армяне, храбрость и самоотверженность которых неоднократно отмечал сам Александр Васильевич. Более того, некоторые из этих офицеров (А. Хастатов, М. Лалаев, Ив. Манеев) принадлежали к числу учеников и боевых сподвижников прославленного полководца.

АРМЯНСКИЕ ВОЛОНТЕРЫ В РУССКО-ТУРЕЦКОЙ ВОЙНЕ 1787—1791 гг.

Известно, что на протяжении многих веков в составе русской действующей армии находились армянские добровольцы⁶⁰. Более того. В рядах русских войск сражались и специальные отряды из армянских волонтеров. В XVIII—XIX вв., например, были организованы пешие отряды и эскадроны, принимавшие активное участие в русско-персидских и русско-турецких войнах. В исторической литературе данному вопросу посвящено немало страниц⁶¹.

Однако нельзя сказать, что эта тема изучена в достаточной степени. Об армянских волонтерах в разных фондах исторических архивов хранятся еще неопубликованные материалы, представляющие значительный интерес. К их числу относятся документы из архива князя Г. А. Потемкина, показывающие, что в 1788 г. в городе Новый Нахичеван был сформирован армянский, точнее, армяно-украинский, добровольческий отряд для участия в русско-турецкой войне 1787—1791 гг.

Основной документ—докладная записка от 14 мая 1788 г. на имя всемогущего фаворита императрицы Екатерины II Григория Александровича Потемкина. Автор записки, главный правитель Нахичевана майор Иван Абрамов (Оганес Абраамян), обращаясь к Потемкину, писал:

«Милости которые Ваша Светлость оказывать мне изволите подают мне смелость изъяснить нижайшую мою просьбу о нижеследующем.

От 779 года, то есть с начала удостоения меня начальником общества армянского в Нахичеване обитающего, неуслышно старался я о благосостоянии оного; в короткое время выстроил тот город с пятью прикосновенными ему селениями, открыл путь к распространению комерции, к разведению хлебопашества и скотоводства, завел разные фабрики, умножил художества, и словом что во всем им споспешествовал и наконец успел все сие привести в совершенный порядок и благоустройство. Сверх сего употребляем был от главной команды к исполнению политических комиссий, где также заслужил отличную похвалу и имею в том одобрительные аттестаты»⁶².

Отмечая свои заслуги в деле построения, развития и благоустройства города Нахичевана, Абрамов далее сообщал:

«Пынеже желая заслужить особливое благоволение Вашей Светлости с отличным усердием исполнил я Вашу волю, и не только собрал из армян волонтеров и часть из малороссиан, но и исправил им на свой кошт хороших лошадей, одел их в приличное платье и вооружил по надлежащему; а через то и привел их в такое состояние, что с желаемым успехом употреблены они быть могут против неприятеля. Все они желают участвовать в Тавриде яко в местах им лучше известных, а по тому и осмеливаюсь Вашу Светлость всеинжайше просить за все оказанные мною усердия о награждении чином, так как и достойных команды моей чинов в подносимом у сего списке значущихся, а притом повелеть всей той команде определить жалованье с апреля месяца по окладам всех чинов безобидным, так как прочее все будет их собственное, дабы мы чувствуя особливую Вашей Светлости к нам Милость лучше могли оказать против неприятеля храбрость и неустрашимость и прославлять во веки имя Вашей Светлости. С истинным высокопочтанием пребуду до конца жизни»⁶³.

К докладной записке приложена подписанная тем же майором Абрамовым справка—«Стат (штат) армянской волонтерской команде». В ней указано, что отряд в своем составе имеет: рядовых—200, капралов—8, унтер-офицеров—4, вахмистров—6, поручиков—2, подпоручиков—2, капитана—1, командира отряда, майора—1, всего 224 человека. Годовое жалованье составляло: командиру отряда, майору 450 рублей, капитану 280, поручику 190, подпоручику 150, вахмистру 75, унтерефицеру 60, капралу и рядовому по 50 рублей; всего 12000 рублей в год. Приводя эти данные, Абрамов далее сообщал, что все расходы на вооружение, продовольствие и другие потребности добровольцы берут на себя. Государство платит только жалованье; «Прочее—все их собственное, как вооружение и обмундирование, так и лошади и продовольствие»⁶⁴.

Другой документ озаглавлен—«Список удостоверяемым к награждению чином». Здесь некоторых офицеров отряда Абрамов представляет к повышению в чинах: сотника Степана Чалохушева (Чалхушев—Чалхушян)—в капитаны, сотников Данило Давыдова и Тараса Кастова—в поручики, вахмистра Илью Абрамова (Абрамяна) и регистратора Андрея Плужникова—в обер-офицеры.

Архивные материалы, таким образом, говорят о том, что «начальник общества армянского в Пахичеване обитающего» майор Иван Абрамов организовал в 1788 г. «волонтерскую команду», в которую входили армяне и малороссияне (украинцы). В документах упоминаются фамилии некоторых офи-

церов отряда—Абрамовы, Чалхушев (армяне). Давыдов, Плужников (украинцы).

Создание объединенного армяно-украинского добровольческого отряда—сам по себе весьма интересный факт, свидетельствующий об общих интересах и дружественных отношениях, существовавших между армянским и украинским народами.

Волонтеры имели целью участвовать в начавшейся в 1787 г. русско-турецкой войне, причем они выразили желание воевать против Турции в Тавриде (в Крыму), «яко в местах им лучше известных». Отсюда можно сделать заключение, что добровольцами в основном были крымские (нахичеванские) армяне и украинцы.

В архивном деле, к сожалению, нет сведений о боевых действиях и дальнейшей судьбе отряда. Однако есть основание полагать, что он принимал участие в войне вместе с другими волонтерскими формированиями, действовавшими в Крыму или Молдавии и Валахии. Г. Потемкин, волею которого был создан и армяно-украинский отряд, являлся убежденным сторонником широкого участия добровольцев в войне с турками. Командование русских войск не имело причин не использовать армянских волонтеров в военных действиях. Следует добавить, что в известном трехтомном «Собрании актов, относящихся к обозрению истории армянского народа» под редакцией С. Глинки сказано, что в годы второй русско-турецкой войны «из волонтеров составлен был из армян значительный отряд, коим командовал из армян же подполковник Абрамов»⁶⁵. Кстати, эти строки—единственное сведение об эскадроне Абрамова в исторической литературе⁶⁶.

Организатор и командир армяно-украинского отряда майор Иван Абрамов был одним из влиятельных лиц среди крымских и нахичеванских армян. Долгое время он служил в русской армии. После основания Нахичевана в 1779 г. Абрамов стал председателем армянского магистрата этого города. В 1783 г. по поручению А. В. Суворова майор Абрамов вместе с полковником Нижегородского пехотного полка Булгаковым вел переговоры с крымским ханом Шагин-Гиреем с целью убедить его переехать на жительство в Россию⁶⁷. В 1791—1793 гг. он занимал должность городского головы Нахичевана⁶⁸.

Помимо добровольческого эскадрона И. Абрамова в годы второй русско-турецкой войны был создан отряд волонтеров из молдавских и бессарабских армян. Когда военные действия развернулись на Балканах, армянское население Молдавии, Бессарабии и Валахии с радостью встречали русские войска и оказали им всевозможную помощь и содейст-

ние, за что многие местные армяне получали официальные аттестации, в которых отмечались их верная служба, старательность и храбрость. Именно в этот период по указанию И. Аргутинского, в то время находящегося в главном штабе командующего русских войск на Балканах Г. Потемкина, был организован новый армянский добровольческий отряд. В этом деле активное и непосредственное участие принимал один из видных деятелей армянского освободительного движения, «араратский посланник» при дворе Екатерины II Степан *Тер-Исаакович Давыдов* (Давидян). В надписи на его гробнице в городе Григоріополе читаем: «Гробница славного мужа Степаноса, сына, священника Тер-Исаака, племянника знаменитого архиепископа Смирнского Исаака. Он происходил из колена Гехамы и великого Давид-бека, рожден князем Гехаркуни и жил в стране Анкахаке (?). В сентябре 1784 года назначен при дворе ея императорского величества Екатерины Второй посланником араратских армян и удостоен чина подполковника. *Затем он собирал в Бессарабии ополчение из армян* (курсив наш.—М. Н.); грамотой императрицы был назначен председательствующим судьей (в магистрате) армян в Григоріополе. Скончался в 65 лет. возрасте, сентября 2-го 1800 г.»⁶⁹.

Есть основания полагать, что С. Давыдов, имевший в те годы чин подполковника, вместе с армянскими добровольцами участвовал в турецкой кампании⁷⁰.

В русско-турецкой войне 1787—1791 гг., помимо отрядов армянских волонтеров, принимали участие также отдельные воины-армяне, служившие в разных частях русской армии,—Хастатов, Манеев, Лалаев, Сумбатов, Ходжамалов, Улуханов, Айвазов, Ваганов, Мкртичев, Лазарев, Аргутинский-Долгоруков и многие другие⁷¹.

Организация армянского добровольческого отряда в период второй русско-турецкой войны и участие в ней многих армян, конечно, неслучайны. Связанные с общим политическим настроением армянского народа, они по существу были одним из проявлений армянского освободительного движения того времени, направленного против господства султанской Турции. Подобного рода факты приобрели большие масштабы в последующие периоды истории армянского народа.

Небезынтересно здесь отметить, что в богатом архивном фонде Г. А. Потемкина хранятся материалы и о том, что в период русско-турецкой войны 1787—1791 гг. генерал-поручику, будущему прославленному фельдмаршалу М. И. Куту-

зову, одержавшему в этой войне ряд крупных побед над турками, пришлось заниматься также вопросом переселения армян из турецких владений в «российские пределы».

Еще 12 июня 1790 г. Кутузов в своем рапорте на имя князя Г. Потемкина писал из Аккермана (Белгорода-Днестровского): «Жители Белграда Днестровского желают поселиться: армянское общество—в новых Дубасарах, греки—на левом берегу Днестровского лимана при Гаджидере, а волохи и пыгане—при урочищах Коялы и Бугас, от Гаджидере расстоянием верстах в осми. Притом просят позволить им: ...собрать виноград и плоды с садов их и сколько им возможно будет дерев и винограду выконать и перенести на новое жилище...»⁷².

В августе-сентябре 1791 г., будучи комендантом покоренной крепости Измаил, Кутузов непосредственно занимался переселением измаильских армян. 24 августа 1791 г. он рапортовал Потемкину: «Армяне, жительствующие в Измаиле, желают переехать в Дубасары, но некоторые из них будучи немущи за неимением подвод сего учинить не могут. Подвод же всех потребно параволовых сто пятьдесят, коих здесь достать в наймы никак не возможно, и для того сии представля Вашему сиятельству прошу ежели есть способ оными снабдить приказать доставить оныя в непродолжительном времени. При отъезде здешних армян последуют может быть их примеру и прочие жители»⁷³.

Через некоторое время, 5 сентября 1791 г., Кутузов отправляет из Измаила новый рапорт, где сказано: «Из числа армян жителей измаильских выехало поныне в разные числа на поселение в Дубасыры семьдесят семь семей с пристойными конвоями. Сии люди изо всех армян достаточнейшия. Остается здесь из армян же много желающих к поселению в российских пределах, но за неимением по немуществу их подвод, подняться не могут, и для того нужно бы было доставить сюда ежели возможно до ста пятидесяти подвод, или позволить употребить на них для найма фурицков казенныя деньги»⁷⁴.

Великий полководец, как видим, проявил внимание и заботу о немущих армянах. В одном документе даже сказано, что Кутузов приказал принять армян-переселенцев «в особое покровительство». Бендерский комендант бригадир от кавалерии барон Вестфален в своем рапорте от 6 сентября 1791 г. в канцелярию Г. Потемкина писал: «Его высокопревосходительство господин генерал поручик и кавалер Голеннищев-Кутузов при сообщении своем прислать изволил из Измаила к переселению в Новой Дубасар измаильских армян двадцать

две семьи числом обоего пола сто одна душа; и как оных а также и впередь прибывающих приказал поместить в Бендерах принязини их в *особое покровительство*, которое число сего месяца 4-го числа прибыли сюда и расположены по едешним армянам, о чем Вашему превосходительству покорнейше рапортую»⁷⁵.

О том, что генерал-поручик и кавалер М. И. Голенищев-Кутузов сделал соответствующие представления «о вспомоществовании» армянам-переселенцам, писал также армянский общественно-политический деятель Степан Давыдов 16 сентября 1791 г. из Измаила⁷⁶. Давыдов (Давтян), как уже отметили, находился в тот период в русской действующей армии и по поручению Иосифа Аргутинского занимался вопросом переселения армян.

В архивном деле сохранился еще один рапорт Кутузова об армянах. 24 сентября 1791 г. полководец писал Потемкину из Измаила: «Сверх прежде выехавших измаилских жителей армян на переселение сего числа выезжает четырнадцать семей, обоего пола шестдесят одна душа»⁷⁷.

Дальнейшие поиски, вероятно, обнаружат новые интересные материалы. Но и вышеприведенные документы показывают, что М. И. Кутузов, наряду с Г. А. Потемкиным, А. В. Суворовым, армянским архиепископом Иосифом Аргутинским и другими принимал деятельное участие в организации переселения армян, имевшего место в годы второй русско-турецкой войны.

ՀԱՅ ԿԱՄԱՎՈՐՆԵՐԸ 1787—1791 թթ. ՌՈՒՍ-ԹՈՒՐԿԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՈՒՄ

Ամփոփում

Ինչպես վկայում են արխիվային նյութերը, 1788 թ., նոր նախիջանում, հայկական այդ բաղադրի կառավարիչ, մայոր Իվան Աբրամովի (Հովհաննես Աբրահամյանի) ջանքերով ստեղծվում է հայ և մասամբ ուկրաինացի կամավորներից բաղկացած մի ջոկատ (Խվով 224 մարդ)¹՝ ռուսական զորքերի կազմում թուրքական բանակի դեմ կռվելու համար: Այդ նույն ժամանակ Մոլդավիայի և Բեսարաբիայի հայ բնակչությունից կազմակերպվեց հայկական կամավորական մի այլ ջոկատ, որը «Արարատյան դեպպան», փոխգնդապետ Ստեփան Դավթյանի ղեկավարությամբ մասնակցեց

ռուս-թուրքական պատերազմին՝ նրա բաղկանյալն ճակատում: Կա-
մախորական այդ խմբերի կազմակերպումը, ինչպես նաև ռուսա-
կան տարրեր զորամասերում գտնվող բազմաթիվ հայ գինիորա-
կանների մասնակցությունը երկրորդ ռուս-թուրքական պատերազ-
մին պատահական երեույթ չէր. այն կապված էր հայ ժողովրդի
ռուսական քաղաքական կողմնորոշման հետ և ըստ էության հան-
դիսանում էր թուրքական տիրապետության դեմ ուղղված իր ժա-
մանակի հայ ազատագրական շարժման մի արտահայտությունը:
Ի դեպ, արխիմիային նշույնները պարունակում են հետաքրքիր տե-
ղեկություններ նաև այն մասին, որ 1787—1791 թթ. ռուս-թուրքա-
կան պատերազմի ժամանակ Մուղավիայի և Վալախիայի հայ բը-
նակչության՝ գեպի Ռուսաստան կատարած գաղթի կազմակերպման
հարցերով Գ. Ա. Պոսյոմկինի, Ա. Վ. Սուվորովի, Հովսեփ Արզուի-
յանի և մյուսների հետ անմիջականորեն զբաղվել է նաև գորավար
Մ. Ի. Կուտուզովը:

1812 ԹՎԱԿԱՆԻ ՀԱՅՐԵՆԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ԵՎ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԸ

Ռուս ժողովրդի 1812 թ. Հայրենական պատերազմը, որի 150-ամյակը լրանում է այս տարի (1962 թ.), Ռուսաստանի պատմության փայլուն էջերից մեկն է⁷⁸։ Համաժողովրդական-ազատագրական այդ պատերազմը, որի ընթացքում ջախջախվեց Նապոլեոն Բոնապարտի «մեծ բանակը», հսկայական նշանակություն ունեցավ ոչ միայն Ռուսաստանի, այլև ամբողջ Եվրոպայի պատմական ճակատագրում։ Ռուս ժողովրդի հերոսական պայքարը վճռական դեր խաղաց այն մեծ և հաղթական պատերազմում, որ մղում էին Եվրոպայի ժողովուրդները համաշխարհային տիրապետության ձրգտող ֆրանսիական կայսր Նապոլեոնի դեմ։

1812 թ. Հայրենական պատերազմին մասնակցում էին Ռուսական կայսրության կազմի մեջ մտնող համարյա բոլոր ժողովուրդները։ Չնայած ցարիզմի վարած ազդային-գաղութային բազարականությանը, հայրենասիրական ոգին, զավթիչներին վճռական հակահարված տալու ձգտումը համակել էր ուկրաինացիներին, բելոսուսներին, բաշկիրներին, լատիշներին և մյուս ժողովուրդներին։

Հայրենական պատերազմը ջերմ արձագանք գտավ նաև Ռուսաստանի ու Կովկասի հայ բնակչության մեջ։ Երկրի պաշտպանությանը մասնակցելու համար կազմակերպվեց հայկական կամավորական ջոկատ։ Ռուսական բանակի և աշխարհազորայինների շարքերում հակառակորդի դեմ անձնվեր կռվում էին ոչ բիշ հայ մարտիկներ։ Ռուսաստանի և Անդրկովկասի շատ բազարների ու բնակավայրերի հայ բնակիչները զգալի նվիրատվություններ արեցին ռուսական բանակի և տուժած ազգաբնակչության օգտին։ Բուն Հայաստանի ժողովրդական զանգվածները, սրտնք այդ շրջանում գտնվում էին պարսիկ խաների և թուրք փաշաների լծի տակ, իրենց բացահայտ համակրանքն արտահայտեցին ռուս ժողովրդի նկատմամբ, որը օրհասական պայքար էր մղում Նապոլեոն Բոնապարտի զավթողական բանակի դեմ։

1812 թ. հուլիսին, երբ Ռուսաստանի շատ նահանգներում կազմակերպվում էին ժողովրդական աշխարհազորային ջոկատներ, նոր

Նախիջևանի Հայկական բաղարումը ևս ձևանամուխ եղան այդ գործին: Նախիջևանի մագիստրատի արխիվային նյութերը ցույց են տալիս, որ Տաղանքոյի բաղարացվախ Հանձնարարությունը կամաւորական ջոկատ կազմակերպելու հարցով անմիջականորեն զբաղվում էր Մ. Ի. Աբրամովը (Աբրահամյանը), իսկ գործի բնդհանուր գեկավարությունը իր վրա էր վերցրել բաղարացվախ մագիստրատը: Հետաքրքրական է, որ վերջինս պիմել է ոչ միայն բաղարի ազգաբնակչությունը, այլև Նախիջևանի շրջակա Հայկական գյուղերի բնակիչներին, աստաճարելով իր արամադրության տակ ուղարկել բոլոր նրանց, ովքեր ցանկանում են ծառայել ժողովրդական աշխարհագործում⁸⁰:

Նախիջևանի բաղարի վարչության 1812 թ. ելից մատչանում գրանցված է մագիստրատի 1812 թ. Հուլիսի 29-ի պաշտոնական գրությունը՝ ուղարկված Չալվի Հայկական գյուղը: Այնտեղ ասված է. «Գրեցինք Չալվի գյուղը յտամանին և ձերերուն աշտպէս գրելովն նորին բերադանցաւիւնն պարսն կոստանաշաւնիբին, ըստ հետեւմանն նորին կաշտերական մեծութեան հրամայելի է բաղարիս կոտմանին բարձրածին Միրիբը Խվանիչ Ապրամովին որ նա ժողովելու է վաղեն թիրի պէս գորք, և կամեցողացն գրելու է, որ հարկատու ժամանակի ժամանակաւոր ծառայելու, և ձեր գեղեն ալ հաւելաւ էղօղ, ախօթով մարդիք կամ նր խրկիք որ բան մագիստրատի յաշտնովին:

Դատավոր Մելիֆե Օվսյելմով
Դատավոր Պետրոս Եղեայզարով
Դրակիր Պելիվանով»⁸¹:

Այդ գրանցման ծանոթագրության մեջ ավելացված է, որ նման գրություններ են ուղարկվել նաև Ռոմիլի, Մեծ-Սալա, Սուլխան-Սալա և Նեավիտա գյուղերը⁸¹: Այսպիսով, Հայ աշխարհագործականների ջոկատի կազմակերպմանը մասնակցում էր Գոնի ողջ Հայկական գաղութը:

Նախիջևանի Հայկական աշխարհագործը երկար կյանք չունեցավ: Նա ցրվեց Ալեքսանդր I-ի այն հրովարտակի համաձայն, որով աստաճարվում էր վերացնել բազմաճակատներից հեռու գտնվող բաղարներում ու նահանգներում կազմակերպված աշխարհագործական ջոկատները:

1812 թ. աշխարհագործին մասնակցել են Ռուսաստանի բազմաքանակությամբ բնակվող մի շարք հայեր: Այսպես, մոսկվացի ազնը-

վական Մանվելովը բնդունվեց տեղի աշխարհագորքը և սրպես հեծյալ զնդերից մեկի կորնետ մասնակցեց պատերազմական զբոծողություններին⁸²: Նույն թվականի հուլիս ամսին աշխարհագորական դարձավ Մոսկվայի համալսարանի ուսանող, մոսկվացի հայ Մելիքովը: Հետագայում նա տեղափոխվեց բանակի 37-րդ եղերական գունդ, ստացավ պրապորշչիկի աստիճան և մասնակցեց հայրենական պատերազմի մի բանի հաղատամարտերին: 1820-ական թվականների սկզբում Մելիքովը ծառայում էր հայկական Գրիգորիսով բազարի մագիստրատում⁸³: Նշենք նաև, որ մեծահարուստ ազնվական Ակիմ Լազարեիչ Լազարեի գլխեց ու համադրեցափորեց իր մեծարժի գործարանի 60 բանվորների և ուղարկեց նրանց ուղղված հալատ: Մոսկվացիներ Սուսաննա Գալուստովան աշխարհագորային ջոկատ ուղարկեց իր 10 գյուղացիներին, իսկ Ե. Գ. Մանուկյանը՝ իր 5 գյուղացիներին⁸⁴: Այս «կամավար նվիրաբերությունները» համար Լազարեի, Գալուստովան և Մանուկյան պարգևատրվեցին բրոնզե մեդալներով:

Սուսանտանի հայ բնակչության հայրենասիրական սգու մասին է վկայում հետևյալ շտաբական հետաքրքրական փաստը: 1812 թ. սեպտեմբերի ծանր օրերին, երբ Նապոլեոնի բանակը գրավել էր Մոսկվան, Նախիջևանի հայկական մագիստրատը հրապարակեց մի հրաման, որով վճռակախորեն առաջարկվում էր քաղաքի հայ բրնակչությանը չնվազել, քեֆեր չտարբել, քանի որ այժմ «ուրախության օրեր չեն»: Նախիջևանի մագիստրատի ելից մատչանում պահպանվել է այդ հրամանի գրանցումը, որ կատարված է 1812 թ. սեպտեմբերի 17-ին: Այնտեղ մենք կարդում ենք. «Գրեցինք պուսկիբայի և ստատիկ թէնպեհ աշտոնս, իմանաք որ ահա մագիստրատն մեր ստատիկ թէնպեհ կանի որ չըլա թե այս մոտիկներս բեմեհ, և կամ տայրե չալվի ամեն տեղ, թե հարանիքի թե աշկի լուսի, և կամ չի յա ֆեթրինչ տեղ ալ ըլանը բեմեհ տայրե չալվելու չե գերե ուրախութեան օրեր չե, երբ որ աստուած տա ուրախութեան օրեր ըլանը ան վախտն կրկին անքամ տելլալ կանչելով իմացում կու տանը, տպա ածմ իմանաք որ տասը ուսպլի ճերեմե կանովի չալել տվողեն, և բեմեհեմի տայրաճիրին ալ պատիժը կու տրվի:

Դատավոր Մելիֆե Օվալկեմօվ
Դատավոր Պետրոս Նելալգարօվ
Դուգիր Պելիվանօվ»⁸⁵,

Երկու օր անց, 1812 թ. սեպտեմբերի 19-ին մազիստրատոր նոր որոշում է քնդունում, որտեղ ասված է, որ նկատի ունենալով «գառնաշունչ ժամանակները», արգելվում է ոչ միայն ուրախանալ, այլև շրեղ հագնվել ու սոկե գարգեր կրել: Այդ որոշումը ուղղված էր գլխավորապես «լիտի կանանց» դեմ, որոնք հաշվի չէին առնում ծանր ժամանակները հանգամանքները: Մազիստրատի 1812 թ. սեպտեմբերի 19-ի գրովյան մեջ արձանագրված է. «Գրեցինք հոգևոր պատարանն աշտպէս՝ անցնալ աւուրն քաղաքիս հասարակութեանն թէպէտ արինք, պուպիրացի անելով, որ աշտմ գառնաշունչ ժամանակիս, այս մօտիկ օրերս քնմնէ, առջրե տմենկին մեկտեղ մի չի շալվի տէյի գերէ ուրախութեան օրեր չէ և տեսած է մազիստրաթս մեր, որ լիտի կանայք սմանք եկեղեցին կամ աշլ տեղ և կամ պաղնիր էրթանլո ժամանակներն, իւրեանք կամ Թիշկ զովակներն ոսկի զարդարանքներով կերթան, որ վասն այս շատ անբամ թէնպէ՜ էղիլ է մարիստրաթէս ու շատ մատուցմէ աշլ ի շաբաթի աովիլ է այս ևս կամէ հասարակութեան մերում, որ ածմ ժամանակաւոր վերջացի աղագս գառնաշունչ ժամանակիս և քնովին համարձակի ով որ և իցէ կինարմատ թէ ինքն և թէ Թիշկան ոսկով կամ աշլ ինչ ոսկեղէն զարդարանքով կամ իւրեան տունին մէջն զարդարվի և կամ մեկտեղ մի երթա, վասն այս չատուկ մարդ գային էղիլ է մազիստրաթէս պիտի քաշին առնուն շաթա անին ու միաշունենա մէմալ թէ ետ կու տան տէյի գերէ աշնպես անսկամ կինն որ մօտիկ չի անիլնե աշտպէս ասոր արծանի է կինմարդուն զարդարանքն իւրեանցն և կամ Թիշկներունն լինելու է, մի միշտն անկաճն մէկ չիթա օղ և մէշկն կնտի և մատն մատուի և քան գայս աւելին ի շարէնէ, վասն այն աշտպէս պիտի պատմվին, ուրեմն բարեհաճեսցի հոգևոր կառաւարութիւնտ գրել առ ամենայն եկեղեցիս թէ ի քաղաքս և թէ ի գիւղ որ աշսն մեր, որ բահանայրն ծանուցում անիլով ի մեշ եկեղեցույն խրատեն զծողովուրդսն և ամենայն բահանա իւրեանց խոտածվանադուստրսն ևս չատկապէս խրատին աղաշխարսնք զնելով որ աշս ոսկի զարդարանքն, ժամանակաւ որ վերջանա մեր հայոց աւգի մէշէն գերէ ուրիշ աւգի մէշ շատ կուտան պարսավինք և մեծ պակասութիւն է որ աշտպէս մազիստրաթիս և իշխանայ հրամանին ընդդէմ կէնան ևս բէմէշէ և տայրէ չի շալվելուն համար կրկին ծանուցում արվի եկեղեցիսն և տէր ուղորմեա աովի լինի թէ ամէն ողորմածն աստուած ողորմի ըստ մեծի ողորմութեան իւրամ, որ սակաւակեաց կեանս մեր խաղաղութեամբ

անցուցանեմք ընդ հօվանավորութեան ամէն ուղորմած կայսրութեանն ուստաց մնալով պարկեշտութեամբ:

Դատաւոր Մելեհն Օվայկեմով
Դրազիր Պէլիվանով»⁸⁶:

Դոնի հայ բնակիչների հայրենասիրությունը չսահմանափակվեց աշխարհով: Նրանք ակտիվորեն մասնակցեցին նաև ռազմական կարիքների համար կատարվող կամավոր նվիրատվություններին: Պաշտոնական ավյալները համաձայն նախիջևանի հայկական համայնքը 1812 թ. նվիրաբերել է 25000 ռուբլի⁸⁷: Մի խումբ հայեր 1818 թ. մայիսին Ալեքսանդր 1-ին գրել են, որ 1807 թ. նախիջևանի հայկական համայնքը ռազմաճակատ ուղարկված միլիցիայի համար նվիրաբերել է զրամ, հաց և զենք, իսկ «1812 թվականին մեր հայրենիքի լշնամու արշավանքը, ետ մղելու համար պետությունը ընդհանուր աշխարհագրի կազմակերպման ժամանակ՝ կանխիկ գրամ»⁸⁸:

Նվիրատվությունների վերաբերյալ կոչին առանձնապես ջերմորեն արձագանքեց Աստրախանի հայ բնակչությունը: Այդ մասին կան հետաքրքիր ավյալներ: Աստրախանի բաղաբացիական նահանգապետ Անդրեևսկին ուստիկանության մինիստրին ուղղված 1812 թ. հուլիսի 28-ի իր ղեկուցադրում ի միջի այլոց գրում էր. «Ազնվականությունը, աստիճանավորները, վաճառականությունը, ռազկական զաւր (ընդգծումը մերն է — Մ. Ն.), թաթարները և մյուս աշխարհներ... գրամական նվիրատվություններ անելու ջերմ ցանկությամբ են համակվել»⁸⁹: Նույն նահանգապետը այդ օրերին ղեկուցում էր Պետերբուրգ, զենքալ վճաղմեաինովին, որ հայերը օրինակելի հայրենասիրություն են ցուցաբերում, որ «հայկական դասը ներկայումս սպասվածից ավելի աշքի ընկավ և 73 հազար ռուբլու հասնող նվիրատվությամբ միանգամայն աղացուցեց իր օրինակելի նվիրվածությունը»⁹⁰:

Արխիվային փաստաթղթերից երևում է, որ նյութական միջոցների հավաքումը շարունակվել է նաև հուլիսից հետո և որ 1812 թ. ընթացքում Աստրախանի հայերը նվիրաբերել են 100,000 ռուբլուց ավելի: Աստրախանի նահանգապետի 1836 թ. նոյեմբերի 28-ի գրությունն մեջ, ուղղված ռազմական պատմաբան, գեներալ Միխայլովսկի-Դանիլևսկուն, ասված է, որ Հայրենական պատերազմի պետերի համար Աստրախանի հայերի նվիրաբերած դրամաբը կազմել է 100,340 ռուբլի⁹¹:

Նոր Խաբիճեանի խորաների մէջ (ԱՄ զարի վերջերս)

Աստրախանի մարզալին արխիվում պահվում է մի գործ, որ ունի հետևյալ վերնագիրը. «1812 թ. ռազմական կարիքների օգտին հայ համայնքի կատարած նվիրաբերությունների մասին»: Այստեղ պահպանված նյութերը ցույց են տալիս, որ Աստրախանի քաղաքացիական նահանգապետի կոչը՝ նվիրաբերության մասին լայն արձագանք է գտել տեղի հայերի մեջ: Համապատասխան ցուցակներից երևում է, որ նվիրատվություն կատարած հայերի թիվը հասնում է մի բանի հարյուրի: Ահա զրանցից մի քանիսի ազգանունները. Օսիպ Ասկարխանով, Իվան Վարդանով, Գրիգորի Պասոև, Ավագ Վարդապետով, Պետրոս Նիկիտին, Եղեկիլ Ստեփանով, Քրիստափոր Հալով, Աոտրեկ Քալանթարով, Բարխուդար Բարխուդարով, Նազար Թաթոսով, Հայրապետ Մարգարով, Գալիթ Բեկապեղով, Զարո Թումանով, Զարար Բուզադով, Սահակ Թորոսով, Մնացական Հարությունով, Բազդասար Մուսիկանտով, Գրիգորի Արզումանով, Կալուստ Փափաև, Բարսեղ Թամրազով, Օսիպ Թումանով, Գրիգորի Երևանով, Ավետ Ղազարով, Իգնատ Մատուրով, Հովհաննես Ավետով և այլն⁹²: Դրամական նվիրատվություններ արած աստրախանցիների, այդ թվում և հայերի, մի մասի ազգանունները տպվել են այդ տարիներին Աստրախանում հրատարակվող «Вос-точныя известія» թերթում⁹³: Տպագրված ցուցակներում կան ոչ միայն հայ աստիճանավորներ ու վաճառականներ, որոնք նվիրաբերել են 6000, 5000, 3000-ական ռուբլի, այլև «հասարակ» հայեր, զլխավորապես արհեստավորներ, որոնք նվիրաբերել են ըստ իրենց հնարավորությունների՝ 30, 25, 15, 10-ական ռուբլի⁹⁴:

Նախիջևանի ու Աստրախանի հայերի նման կամավոր նվիրատվություններին մասնակցել է նաև Ղզլարի, Մոզդուլի, Գրիգորիոպոլի, Ղրիմի, Մոսկվայի, Թիֆլիսի, Բաքվի և մի շարք այլ քաղաքների հայ բնակչությունը:

Հայ հոգևորականության մեջ նոր նվիրատվություն կազմակերպելու նպատակով ցարական կառավարության ներկայացուցիչները դիմեցին էջմիածնի կաթողիկոսին: Իշխան Ալեքսանդր Գուլյինը 1812 թ. նոյեմբերի 6-ին Պետերբուրգից էջմիածին, Նիքոնով կաթողիկոսին գրում էր. «Այստեղ՝ մայրաքաղաքում կազմակերպված է կոմիտե, որ նվիրատվություն է հավաքում հօգուտ տարբեր նահանգների զժբախտ բնակիչների, որոնք լիովին սնանկացել են թշնամու արշավանքների հետևանքով, որը հրով ու սրով ամայացրել է այն վայրերը, որտեղով անցել է:

Համոզված լինելով, որ հոգևոր հովիվները գործուն մասնակցություն ցույց կտան սույն մերձավորների ախուր ճակատագրի թեթևացմանը, ես խոնարհարար խնդրում եմ Ձերդ սրբազանություններ առաջարկել Ձեզ վստահված հոգևորականությանը, նրա հոգևոր հոտին, ներառյալ նվիրատվություններ կատարել գժրախոնների օգտին, գրի առնելով բարեգործների անունները և նվիրատվության քանակը:

Սույն նվերը հոգևորականությունից ստանալուն պես, բարեհաճեցեք, Ձերդ սրբազանություն, ուղարկել ինձ մատյանների հետ միասին, որոնք պարտնակում են բարեգործների անուններն ու նվիրատվության քանակը, վերահիշյալ կամխանին ներկայացնելու համար»⁹⁵:

Եփրեմ կաթողիկոսը, որը սուլտան օրիենտացիա ուներ, կատարեց Գուլիյինի խնդրանքը: Հատուկ կոնդակներով նա հայ եկեղեցու բոլոր թեմերի առաջնորդներին հանձնարարեց հայերի շրջանում կաղմակերպել կամավոր նվիրատվություններ Բոնապարտի բանակի արշավախմբի հետևանքով տուժած բնակչության օգտին: Թեմերի առաջնորդները, իրենց հերթին, գլխավոր հայ եկեղեցու բոլոր սպասավորներին: Այսպես, օրինակ, Ռուսաստանի հայերի թեմի առաջնորդ Հովհաննես արքեպիսկոպոսը 1812 թ. գեկտեմբերի 26-ին հատուկ շրջաբերականով գլխաց Դրիմի հայ հոգևորականությանը, կոչ անելով ակտիվորեն մասնակցել վերահիշյալ նվիրատվություններին: Ձեզ հայտնի է, գրում էր նա, թե «ինչպես և ինչքան սրանչևի բազարներ, հրաշալի կառուցված եկեղեցիներ, գեղեցիկ տներ, առևտրական խանութներ և այլ տեսակի շինություններ, կարողություն ու հարստություն ալլովեց ու ոչնչացվեց, ինչպես շատ խիղախ զինվորներ ընկան թշնամու ձեռքից... Հորդորում եմ բոլոր հոգևորականներին, աշխատել ալլ գործի (իմա՝ նվիրատվությունների—Մ. Ն.) հաջողության օգտին... լսեք իմ փոխանորդներին և առատ նվերներ տվեք»⁹⁶:

Հովհաննես արքեպիսկոպոսի ցուցումի համաձայն եռանդով գործում էր, մասնավորապես, Մանվել վարդապետը՝ Դրիմի և Գրիգորիոպոլի հայ եկեղեցու առաջնորդը: 1813 թ. մարտի 20-ին Գրիգորիոպոլի հոգևորականությանը նա մի հրաման ուղարկեց, որով առաջարկում էր նվիրատվություններ հավաքել, քանի որ, գրում էր նա, «ամեն ժողովուրդ պետք է ցույց տա իր նվիրվածությունը պետությանն ու հայրենիքին»⁹⁷: Վերահիշյալ հրամաններն ու հանձնարարությունները հաջողությամբ իրագործվեցին: Նվիրատվու-

թյունների կամսանիստն անցկացվեց ինչպես Հայաստանում, այնպես էլ բազմաթիվ հայ գաղթավայրերում: Նրան մասնակցեցին հայ ժողովրդի լայն խավերը: Համարված դրամն ուղարկվեց Պետերբուրգ:

Պետր է նշել նաև, որ 1812 թ. Ռուսաստանի և Անդրկովկասի հայկական եկեղեցիներում Ռուսաստանի հաղթության համար հանդիսավոր մաղթանք էր կատարվում: Բնորոշ է, օրինակ, որ զեռևս 1812 թ. հուլիսին Մանվել վարդապետը առաջարկեց Գրիգորիոսյուղի հոգևոր վարչությանը ամեն օր, օրը 2 անգամ աղոթք անել քաղաքի երկու եկեղեցիներում: «Ներկա ժամանակներում,— գրում էր նա,— մեր բոլորիս պարտքն է ջերմ սրտով աղոթել նորին կայսերական մեծության հաջողությունների և հզորության համար: Ուստի հրամայում եմ Ձեր երկու եկեղեցիներում առավոտյան և երեկոյան ջանասիրաբար աղոթել ամենազոր տաածուն, որպեսզի մեր բրիտանոսներ կայսրը հաղթի իր թշնամուն»⁹⁸:

Նախիջևանի հայկական մագիստրատը նույնպես առաջարկեց քաղաքի հոգևոր վարչությանը՝ հայկական եկեղեցիներում կատարել հանդիսավոր աղոթքներ ռուսական բանակի հաղթության համար: Բնորոշ է, որ եփրեմ կաթողիկոսն ինքը մի բանի անգամ շնորհավորական նամակներ է ուղարկել Ալեքսանդր I-ին՝ ռուսական զորքերի հաջողությունների ու հաղթանակների առթիվ:

Իրենց ցուցաբերած ջանքերի համար հայ հոգևորականության շատ ներկայացուցիչներ շքանշաններ ու մեդալներ ստացան: Այսպես, օրինակ, եփրեմ կաթողիկոսը պարգևատրվեց Ալեքսանդր Նեսկու I-ին աստիճանի շքանշանով, Ռուսաստանի հայկական թեմի առաջնորդ Հովհաննես արքեպիսկոպոսը՝ Աննայի I-ին աստիճանի շքանշանով: Պարգևատրվեցին նաև Բեսարաբիայի հայկական թեմի առաջնորդ Գրիգոր արքեպիսկոպոսը, Ներսես Աշտարակեցին և մի շարք ուրիշ հոգևորականներ: Հետաքրքիր է, որ պարգևատրվածների մեջ կային ոչ քիչ թվով գյուղական քահանաներ⁹⁹: Այսպես, օրինակ, «1812 թվականի համար» խաշով պարգևատրվեցին քահանաներ Հակոբ Տեր-Աբրահամյանը, Ավետիս Հարությունյանը, Սարգիս Մկրտումյանը, Մովսես Տեր-Հարությունյանը (նշվում է, որ նա ծագում է ճորտ գյուղացիներից), Գրիգոր Տեր-Աբրահամյանը և շատ ուրիշներ¹⁰⁰:

Հայ հոգևոր անձանց պարգևատրումը «1812 թվականի համար» մակագրությունը կրող խաշով տեղի ունեցավ 1814 և հետագա թվականներին: Այդ պարգևատրման առիթով Ալեքսանդր I-ը

1814 թ. օգոստոսի 30-ին եփրեմ կաթողիկոսին, ի միջի այլոց, գրում էր. «Ձեր սրբազույն հոգևորականաւթխունք, որք աստծո սեղանի առաջ իր ջերմ ազովքներով աստծո օրհնությունն էր հրավիրում ուսանական զենքի և զինվորութեան վրա և բարեպաշտութեան օրինակներով հարդորում ժողովրդին միասնութեան և տոկունութեան ի նշան ակնածանքի՝ հաւատի նկատմամբ և ի նշան սիրո՝ հաշրենիքի նկատմամբ, հովվապետից սկսած մինչև քահանաները ներառյալ թող կրեն իրենց կրճերէր վրա հաստով սանձանված «1812 թվականի համար» մակագրութեամբ խաչը»¹⁰¹:

Ռուսական բանակի շարքերում 1812 թ. ծառայող հայ մարտիկների մի մասը անմիջական մասնակցութեան ունեցաւ Հայքահական պատերազմի ճակատամարտերին: Նապոլեոն Բոնապարտի բանակի զեմ այդ թվականին կոչւող հայ զինվորականներից նախ և առաջ պետք է հիշատակել Վ. Գ. Մաղաթովին, Գ. Ա. Գելլանովին և Պ. Մ. Մելիքովին:

Վաղերիան (Ռուստոմ) Գրիգորի Մաղաթովը (1782—1829) Հայքահական պատերազմի սկզբում ուներ փոխգնդապետի աստիճան և արդեն ճանաչւած էր, որպէս «անվեհեր քաջ և հմուտ հրամանատար»¹⁰²: Ծառայում էր Արեւմտյան III բանակում (զենեւալ կամբերտի զորամասի առաջապահ ջոկատի հրամանատարն էր): Բարձր հրամանատարութեան կարգադրութեամբ Մաղաթովի ջոկատը 1812 թ. հուլիսին անցաւ թշնամու թիկունքը և բանակի մյուս զորամասերի հետ միասին Կոբրին քաղաքի մոտ շրջապատելով հակառակորդի զորքերը, ծանր հարվածներ հասցրեց նրանց ու շատ զերիներ վերցրեց: Այս առաջին խոշոր հաղթանակն էր թշնամու նկատմամբ¹⁰³: Նշւած մարտերում ակտիւ մասնակցութեան ունենալու համար Մաղաթովը պարգևատրւեց Աննայի 2-րդ աստիճանի շքանշանով¹⁰⁴:

Կոբրինի մոտ տարած հաղթանակից շատ չանցած Մաղաթովը նորից է աչքի բնկնում: 1812 թ. հուլիսի 31-ին Գորոդենոյի շրջանում տեղի են ունենում կռիւներ, որտեղ 18000 ռուս զինվորներ մարտնչում էին թշնամու 40 000-անոց զորաբանակի դեմ¹⁰⁵: «Բըշնամին,— գրում են Մաղաթովի կենսագիրները,— հարձակւեց մեր ձախ թեի վրա, որը գտնւում էր զենեւալ-աղյուսանտ կոմս կամբերտի հրամանատարութեան ներքո. իշխան Մաղաթովը, Այեքսանդրյան հուսարական գնդի շորս հեծեւալաշտով կայունորեն զի-

մանում էր թշնամու գերազանց ուժերին: Երբ տվաթրիական ինքն հեծելազորային երկու գունդ ջանում էին շրջանցել մեր ձախ լինը, իշխան Մաղաթովը զորհեց լեռից ու թիկունքից և հետ շարտեց նրանց: Թշնամու մի մասը կոտորվեց, մյուս մասը գերի վերցվեց, որի համար իշխան Մաղաթովը ստացավ «գնդապետի աստիճան»¹⁰⁶:

Մաղաթովը ակտիվ մասնակցություն է ունեցել Հայրենական պատերազմի նաև շատ այլ հակառակորդներում: Նա պատվով կատարում էր հրամանատարության բոլոր հանձնարարությունները: Այսպես, օրինակ, 1812 թ. սեպտեմբերին-հոկտեմբերին Մաղաթովը Բրեստ-Լիտովսկի շրջանում մի շարք հարվածներ հասցրեց հակառակորդին և ազատեց Տիրասպոլը¹⁰⁷: Դրանից հետո, Մաղաթովի ջոկատը հատուկ կարգադրությամբ ուղարկվեց հակառակորդի թիկունք՝ Լեհաստան, որտեղ նա ոչնչացրեց ռազմական պահեստներ և կատարեց թշնամու ուժերը ջլատող մի շարք այլ գործողություններ: Հաջորդությամբ ավարտելով այս պատասխանատու առաջադրանքը, Մաղաթովը վերադարձավ գեներալ Լամբերտի զորամասը: Նոյեմբերին նա մասնակցեց թշնամու զորքերի ջախջախմանն ու հետապնդմանը, որի համար և պարգևատրվեց ավաառներով վարդարված թրով՝ «Արիության համար» մակագրությամբ:

Վ. Գ. Մաղաթով

Երբ հետապնդելով Նապոլեոնի բանակի մնացորդներին, ռուսական զորքերն անցան սահմանը, գնդապետ Մաղաթովը նորից գտնվում էր առաջապահ զորամասերում: 1813 թ. նա հաճախ է մարտնչել թշնամու դեմ: 1813 թ. փետրվարի 1-ին, Կուլիշ քաղաքի մոտ ջախջախվեց հակառակորդի զորքերի մի մեծ ջոկատ: Այստեղ Մաղաթովը նորից ցույց տվեց արիության փալլուն օրինակներ:

Մաղաթովը մեծ հաջողությամբ վարում էր նաև պարտիզանական պատերազմ: Իր ջոկատով անցնելով հակառակորդի թիկունքը, նա 1813 թ. ծանր հարվածներ հասցրեց թշնամուն, զլխովին ջարդելով նրա թիկունքային զորաբաժանումները և ոչնչացնելով ռազմամթերքի պահեստները: Պարտիզանական այս հաջող գոր-

ծողությունների համար Մաղաթովը պարզևստարվեց նաև պրոսական թագավոր Ֆրիդրիխի կողմից:

1813 թ. հոկտեմբերի սկզբին, ինչպես հայտնի է, մեծ և վճատական ճակատամարտ տեղի ունեցավ Լայպցիգի մոտ: Մաղաթովն ալյուտեղ ևս ցուցաբերեց արիության և սպանական բարձր արվեստ: Մտոտերի ժամանակ նա վիրավորվեց, բայց չլքեց մարտազաշար և մինչև ճակատամարտի վերջը գլխավորեց իր ջոկատը: Այս բոլորի համար գնդապետ Մաղաթովը ստացավ գեներալ-մայորի տափհան: Մաղաթովը իր ժամանակի ուսանական բանակի լավագույն գեներալներից մեկն էր: Միանգամայն արգարացիորեն նրան համարել են սովորական զորացի գեներալ¹⁰⁸:

1812 թ. Հալբինական պատերազմում ակտիվ մասնակցություն ունեցած նշանավոր հայ զինվորականներից է Դավիթ Արամի Դելյանովը: Դավիթ Դելյանովը ծնվել է Մոսկվայում, ավարտել է կադետական կորսուսը¹⁰⁹: 1773 թ. սկսվում է նրա զինվորական ծառայությունը: Մասնակցել է ուսանական բանակի մի շարք արշավներին և, հատկապես, ուս-թուրքական պատերազմներին: 1806—1807 թթ. նա կռվել է Նապոլեոնի բանակի դեմ: 1807 թ. Դելյանովը ստանում է գնդապետի տափհան: 1812 թ. Հալբինական պատերազմին նրա ունեցած մասնակցության մասին պաշտոնական իրավերում ասված է. «1813 թվականին, սկսած Դրոզդոյից և մինչև Մոժայսկ, մասնակցել է արիերգարդային բոլոր զործողություններին... Հուլիսի 15-ին և 16-ին Վիտեբսկի մոտ, 17-ին՝ Պորեչևից ոչ հեռու, օգոստոսի 6-ին՝ Սմոլենսկի մոտ, 7-ին՝ Լավրովի մոտերը... օգոստոսի 10-ին՝ Միխայլովայի մոտ, 17-ին՝ Վլադիմայի մոտերքը, 23-ին՝ Կոլոցկու վանքի մոտ, 24-ին՝ Բորոգինոյի մոտերքում, 26-ին՝ հենց Բորոգինյան ճակատամարտում, 28-ին՝ Մոժայսկի մոտ, որտեղ և վիրավորվել է»¹¹⁰:

Հետաքրքրական է հիշատակել, որ Դելյանովի կողմից Բորոգինյան ճակատամարտում ցուցաբերած արիությունը նշել է գերագույն հրամանատարությունը և հենց ինքը՝ հռչակավոր զորավար Միխայիլ Իլարիոնովիչ Կուտուզովը: Ռազմական մինիստրության արխիվային ֆոնդերում պահպանված են Բորոգինյան ճակատամարտի ժամանակ աչքի ընկած սպանների ցուցակները՝ Կուտուզովի ստորագրությամբ: Այդ ցուցակներից մեկի մեջ, որի վերնագիրն է «Օգոստոսի 24-ի և 26-ի ճակատամարտում ֆրանսիացիների դեմ անվնասված ռազմական արիությամբ աչքի ընկած շտաբ և օբեր սպանների ցուցակ», նշվում է, որ Սումսկի գնդի գնդապետ

Դեկտանովը «օգոստոսի 26-ին, վարելով զնդի հրամանատարությունը, աչքի է ընկել իր արիության, օրինակ է տվել ստորադրյալներին՝ թշնամուն պարտության մատնելու համար»։ Բորոգինյան ճակատամարտի մասնակից Դեկտանովին Կոստուզովը պարգևատրեց Աննույի 2-րդ աստիճանի շքանշանով¹¹¹։ Դեկտանովը պարգևատրվել է նաև շատ այլ շքանշաններով ու մեդալներով։ 1813 թ. նա ստացավ գեներալ-մայորի աստիճան, 1813—1814 թթ. մասնակցել է Պրուսիայում և Ֆրանսիայում տեղի ունեցած բազմաթիվ կռիվներին։

1812 թ. մարտերում բացի զինպետ Դ. Ա. Դեկտանովից աչքի են ընկել նաև նրա երկու եղբայրները, երկուսն էլ մայորի աստիճանով, որոնցից մեկը զոհվեց Վիտեբսկի ճակատամարտում¹¹²։

Պ. Մ. Մելիքով

Մի շարք մարտերում և հատկապես Բորոգինյան նշանավոր ճակատամարտում մասնակցել է աստրախանցի հայ Պավել Մոսսեյի Մելիքովը։ Նա ծնվել է 1780 թ., զինվորական ծառայությունը սկսել է 1796 թ. Լեյբ-գվարդիայի հեծյալ զնդում՝ ենթասպայի աստիճանով։ 1812 թ. Մելիքովը ծառայում էր ռուսիստրի պաշտոնով Լեյբ-գվարդիայի կիրասիրյան զնդում։ Նրա ծառայության ընդհատում նշված է, որ 1812 թ. հուլիսի 28-ից մինչև օգոստոսի 25-ը եղել է Վիտեբսկի, Սմոլենսկի և Վյազմայի մոտ մղվող մարտերում։ «25-ին և 26-ին եղել է Բորոգինո գյուղի մոտ տեղի ունեցած ահնդ ճակատամարտում, որտեղ թշնամու մարտիկոցի վրա զբոհելու ժամանակ հրետագունդը կտրել է նրա աջ թևը, որի համար ամենաողորմաճաբար պարգևատրվել է Վլադիմիրի 4-րդ աստիճանի ժապավենավոր շքանշանով»։ Բուժվելուց հետո Մելիքովը նորից ծառայում է ռուսական բանակում։ 1814—1815 թթ. պատերազմական գործողություններին մասնակցելու համար նա պարգևատրվում է նոր շքանշաններով ու մեդալներով։ 1829 թ. Մելիքովը ստանում է գեներալ-մայորի աստիճան¹¹³։

Պ. Մ. Մելիքովի անունը նշված է Կոստուզովի ցուցակներում, այն մարզկանց թվում, որոնք աչքի են ընկել Բորոգինյան ճակա-

տամարտում: Գուցակներից մեկում էլեյր-զվարդիաչի կիրասիրչան զնդի ուսումնասար Մելիրովի մասին ասված է, որ «զնդի բոլոր զար- ծողություններում առանձնապես աչքի է ընկել, բայց որում հրեա- տա- զնդով կարվել է նրա աջ լիկ»: Բորեզինյան հակաառաջարտի կա- պակցությամբ Կուսուզովը Մելիրովին պարգևատրել է Վլադիմիրի 4-րդ աստիճանի շքանշանով¹¹⁵:

Հայրենական պատերազմի ակտիվ մասնակիցներից են նաև Աբամելիքները, Կադարենները, Բելյուովները, Ախչարումովը, Շաշու- փազյանը, Վարժապետյանը, Մելիք-Սիսիսովը, Շամշիքը, Գեղե- ուովը, Մելիրովը, Լալանը և ուրիշներ:

Ֆրանսիական ազրեսորները զեմ մզված կոբլներում Աբամե- լիքներից աչքի ընկան Գավիթ Սեմյունի Աբամելիքը և նրա երկու որ- զիները՝ բոլորն էլ Բորեզինյան հակաառաջարտի մասնակիցներ: Գ. Ս. Աբամելիքը 1798 թ. ծնունդովյան է ընդունվում էլեյր- զվարդիաչի հուսարական զունդը որպես կորնետ: 1807 թ. նրան տրվում է ուսումնասրի, իսկ 1812 թ.՝ զնդապետի աստիճան: Հայ- րենական պատերազմի ընկալքում նա հիշյալ զնդի հեծկալաշտի հրամանատարն էր: Արիսթյան և անվեներսթյան համար նա պարգևատրվել է Աննաչի 2-րդ աստիճանի շքանշանով¹¹⁶:

Գ. Ս. Աբամելիքի ավագ որդին Հայրենական պատերազմին մասնակցել է ունենալով շտաբ-ուսումնասրի, իսկ կրասնը որդին՝ կորնետի աստիճան: Առաջինը պարգևատրվել է ոսկյա թրով՝ «Ա- րիսթյան համար» մակագրությամբ, երկրորդը՝ Աննաչի 3-րդ աս- տիճանի շքանշանով¹¹⁷:

Մ. Ի. Կուսուզովի կողմից ստորագրած ցուցակներից մեկում նշված են Գավիթ Աբամելիքի երկու որդիների սխրագործությու- ները 1812 թ. սեպտեմբերի 22-ի հակաառաջարտում՝ Տարուսինոյի մոտ: Այստեղ ասված է, որ էլեյր-զվարդիաչի հուսարական զնդի պորուչիկ Աբամելիքը «աչքի է ընկել արիսթյամբ և եռանդուն ծա- ուսությամբ. զենեռալ Ուվարովի հրամանները ամենավառնգավոր տեղերն է հասցրել ամենաչն ճշտապահությամբ»: Անուհետև նույն զնդի կորնետ Աբամելիքի մասին զրված է. «Գտնվում էր առաջին շարքերում. քաջալերելով ցածրաստիճանի զինվորականներին, աչ- քի ընկավ արիսթյամբ»¹¹⁷:

Կորնետ Աբամելիքի մասին արխիվային նյութերում կան ավելի մանրամասն տվյալներ: Մի պաշտոնական տեղեկանքում հաղորդ- վում է, որ Ալեքսանդր Աբամելիքը մասնակցել է բազմաթիվ մար- տերի. 1812 թ. հունիսի 22-ին՝ Վիկտորիի մոտ, հուլիսի 13-ին՝

Պատրովնայի մոտ, 14-ին՝ Կուկովիչի, 27-ին՝ Էնկովիի մոտերքը, օգոստոսի 24-ին և 26-ին՝ Բորոգինյան ճակատամարտում, սեպտեմբերի 20-ին՝ Վորոնովոյի մոտ, 22-ին և հոկտեմբերի 6-ին՝ Տարուսինոյի, 11-ին և 12-ին՝ Մալոյարոսլավեյի մոտ, 22-ին՝ Վյազմայի, 26-ին՝ Դորոգորովի, նոյեմբերի 3, 4, 5 և 6-ին՝ Կրասնիի մոտերքը: 1813 թ. եղել է Սաքսոնական թագավորությունում, ապրիլի 20-ին՝ Լյուցենի, մայիսի 8-ին և 9-ին՝ Բաուցենի, օգոստոսի 15-ին՝ Տունի, 16-ին, 17-ին և 18-ին՝ Կուլմի, հոկտեմբերի 4 և 6-ին՝ Լայպցիգի մոտ: 1814 թ. Ֆրանսիայում...»¹¹⁸:

1812 թ. Հայրենական պատերազմին մասնակցեցին նաև Լազարենները: Այս հալ ազնվականներից հատկապես աչքի ընկավ Արամ Լազարե (1791—1813): 1812 թ. նա ուներ շտաբ-պատմիստի աստիճան. աշխիվ մասնակցություն է ունեցել բազմաթիվ կռիվներին¹¹⁹: Լազարենների տոհմի պատմության մեջ նրա մասին ասված է. «Լեյբ-գվարդիայի հուսարական զնդի շտաբ-պատմիստը Արամ Եկիմի Լազարե բաշակորով, արի սպանիկ էր, աչքի ընկնելու համար պարգևատրված է՝ Աննայի 2-րդ աստիճանի, Վլադիմիրի 4-րդ աստիճանի ժաղավենավոր շքանշաններով, արիության համար թրով, Կուլմի ճակատամարտի համար նշանով և արծաթյա մեդալով՝ 1812 թվականի համար: Այս քաջարի Լազարե եղել է մեծ ու փոքր բազմաթիվ մարտերում, թվով մինչև 40, միշտ անվնաս է մնացել և նույնիսկ չի վիրավորվել, բայց, զբախտաբար, 1813 թ. հոկտեմբերի 4-ին Լայպցիգի արյունահեղ ճակատամարտում սպանվեց հրետանիով, որը նրա մարմինը երկու կես է արել»¹²⁰:

Մոտավորապես նույնն է ասում Ա. Զինովևը իր «Պատմական ակնարկ Լազարյան ճեմարանի» գրքում: Զինովևը գրում է. «Նա մասնակցել է 42 մարտերի, լինելով ընդամենը 22 տարեկան, նա իր արիությամբ և առհասարակ անձնական արժանապատվությամբ, հասավ գվարդիայի շտաբ-պատմիստի աստիճանի, նրան շնորհել են Աննայի 2-րդ աստիճանի, Վլադիմիրի 4-րդ աստիճանի ժաղավենավոր շքանշաններ, արիության համար թուր, Կուլմի խաչ և ալլ արժանիքների համար՝ պրուսական շքանշան: 1813 թ. հոկտեմբերի 4-ին հրետանիով խնդված, նա ընկավ Լայպցիգի արյունահեղ ճակատամարտում»¹²¹:

Արամ Լազարեի ցուցաբերած արիությունն ու անվահերոսությունը 1812 թ. սեպտեմբերի 22-ի ճակատամարտում նշված է Մ. Ի. Կուշուլովի կողմից. «Անցյալ 1812 թվականի սեպտեմբերի

22-ի ճակատամարտում ֆրանսիացիների դեմ արիությամբ ու անվնասելիությամբ աչքի ընկած զենհրալների և շտաբ ու օբեր-սպանների ցուցակ» վերնագիրը կրող փաստաթղթում մեծահուշակ դորա-վարը կազարեի մասին գրել է. «Առաջին դրոշի ժամանակ, երբ սպանվեց նրա տակի ձին, վերցրեց մի ուրիշը, ամբողջ ժամանակ դանվում էր առջևում»¹²²։ Ա. կազարեը Բորոգինյան ճակատամարտի մասնակիցներից է։

1813—1814 թթ. պատերազմական զործոլություններին մասնակցել է կազար Ակիմի կազարեը, որը հետագայում՝ 1828 թ. խոշոր զեր խաղաց պարսկահայերի գաղվը Հայաստան կազմակերպելու զործում¹²³։

Վասիլ Հովսեփի Բեյբուֆովը մասնակցել է Մերձբալթիկայում տեղի ունեցած մարտերին։ Գեներալ մարկիզ Պաուլուչիի հետ միասին, որպես նրա ադյուտանտը, Բեյբուֆովը 1812 թ. դնաց Կուրլանդիա, որտեղ և մասնակցեց մարշալ Մակդոնալդի հրամանատարության ներքո գտնվող թշնամու զորքերի հետապնդմանը և Մեմել բազարի գրավմանը¹²⁴։

Դմիտրի Ախշարումովը 1812 թ. ծառայում էր Լեյբ-գվարդիայի եզերական զնգում փոխզնդապետի աստիճանով, իսկ աչնահետի գարծավ զենհրալ Կովնիցինի ադյուտանտը¹²⁵։ Մասնակցել է բազմաթիվ մարտերի, այդ թվում և Բորոգինյան ճակատամարտին։ Ախշարումովի բաշարիությունն իր ժամանակին նշել են հանրահուշակ դորահրամանատարներ Բագրատիոնը և Կուսուզովը։ 1812 թ. օգոստոսի 5-ի ճակատամարտում Ախշարումովի և մյուս սպանների ցուցաբերած անվնասելիության մասին Բագրատիոնը գրել է. «Սույն սպանների անձնական անհրկյուղությունն ու ճարպկությունը զենհրալ Կոնովնիցինի համար լավագույն միջոց հանդիսացան հակառակորդի ոտնձգությունները ի դերև հանելու համար»¹²⁶։

Շտաբ-կապիտան Ախշարումովի և նրա հետ զործող պորուչիկ Ալբերտի սխրագործությունները Բորոգինյան ճակատամարտում Կուսուզովը հետևյալ կերպ է նշել. «Գտնվելով գեներալ-լեյտենանտին [Կոնովնիցինին] առընթեր, նրա բոլոր հանձնարարությունները կատարում էին եռանդուն արժանավորություններ՝ գտնվելով դաժանագույն կրակի տակ, ամենավտանգավոր տեղերում. հակառակորդի վրա էին ուղղում խախտված զորաբաժինները, որով նպաստում էին թշնամու պարտությանը»¹²⁷։

Բորոգինյան ճակատամարտին մասնակցելու համար Ախշարումովը պարգևատրվեց Աննայի 2-րդ աստիճանի շքանշանով։ Նա

Հայրենական պատերազմի ույլ հակառակորդներին (Սմոլենսկի, Մալոյարոսլավեյի մոտ և այլն) մասնակցելու համար նույնպես ստացել է շքանշաններ ու մեդալներ:

1812 թ. դեպքերի ժամանակակից, փրացական արքայազն Բագրատի վկայությունը Բորոգինոյի ճակատամարտում սպանվել է զվարդիայի կապիտան Պյոտր Յակովի Շահնավազյանը: Այն նույն արքայազնի տվյալներով 1812 թ. Հայրենական պատերազմին մասնակցել է Վարժապետյանը (Երևանի հայերից)¹²⁶:

1812 թ. մարտերում աչքի է ընկել նաև Գերասիմ Իսայի Մելիք-Օսիպովը: Նրա ծառայության թերթիկում կարգում ենք, որ նա «Մեծ Հայաստանի իշխաններից է», զինվորական ծառայության է մտել 1803 թ., մինչև 1812 թ. փետրվար ամիսը եղել է Լեյբ-զվարդիայի կազակային զնդում, ապա Չուգուեյան ուլանական զնդում. 1811 թ. ուներ շտաբ-ոտոմիստրի աստիճան, 1812 թ. հոկտեմբերից՝ մայորի աստիճան: Ակտիվորեն մասնակցել է ֆրանսիացիներին դեմ մղված բազմաթիվ ճակատամարտերի: Նրա մասին պահպանված մի վկայության մեջ ասված է, օրինակ, որ 1812 թ. սեպտեմբերի 15-ի ճակատամարտում Մելիք-Օսիպովը «իրեն վստահված հեծելազորով հակառակորդին գրոհելու ժամանակ իր օրինակով քաջալերում էր ստորադրյալներին, մզում արիության»¹²⁹:

Գվարդիական զորաբանակի հրամանատար գեներալ-ադյուտանտ Միլտրադովիչը 1815 թ. հունվարի 29-ին գրում էր ռազմական մինիստրության կառավարիչ գեներալ Գորչակովին, որ «Չուգուեյան ուլանական զնդի մայոր իշխան Մելիք-Օսիպովը գերազանց է ծառայել 1812 թվականի պատերազմի ժամանակ»¹³⁰: Մայր Մելիք-Օսիպովը ակտիվորեն մասնակցել է նաև 1813—1815 թթ. ռուսական բանակի արշավներին: Նա պարգևատրվել է Վլադիմիրի 4-րդ աստիճանի ժապավենավոր շքանշանով, Աննայի 3-րդ աստիճանի և այլ շքանշաններով:

Բորոգինյան ճակատամարտի մասնակիցների ցուցակներում հիշատակվում են նաև Իզմաիլովյան զնդի պոդպորուչիկ Շամշիևը և Լեյբ-կիրասիրյան զնդի շտաբ-ոտոմիստր Դեդեոնովը: Վերջինիս և մի քանի այլ սպաների մասին այնտեղ ասված է, որ «Հակառակորդի մարտկոցների և հեծելազորի ու հետևակի շարասյուների վրա գրոհելու ժամանակ օրինակ են ծառայել ստորադրյալների համար, ընդ որում, Դեդեոնովը հրետանու վիրավորվել է ոտքից»¹³¹:

Պորուչիկ Պյոտր Մատվեևիչ Լալաեր ծառայում էր 44-րդ եգերական գնդում: Մասնակցել է Հայրենական պատերազմի մի շարք մարտերի¹³²: Ապանվել է 1813 թ.

Նապոլեոն Բոնապարտի դեմ ուսւ ժողովրդի մղած հերոսական ազատագրական պայքարին մասնակցած հայ մարտիկներից արխիվային փաստաթղթերում հիշատակվում են նաև Աբրամովը, Ազամպարովը, Կասպարովը, Թումանովը, Հայրապետովը, Գալուստովը և ուրիշներ: 1812 թ. Հայրենական պատերազմին մասնակցած հայ զինվորականների թիվը, անշուշտ, ավելի շատ է եղել, քան մեզ հայտնի է այսօր: Կարելի է ենթադրել, որ 1812 թ. հերոսական ճակատամարտերին մասնակցած այլ հայ մարտիկների անունները գեոեւ չեն հայտնաբերված կամ առհասարակ չեն պահպանվել արխիվային նյութերում:

Վերջապես մի կարեւոր փաստ էւ: Հայտնի է, որ Նապոլեոն Բոնապարտի արշավանքի հետևանքով 1812 թ. Ռուսաստանի համար ստեղծվեց բավական ծանր վիճակ: Օգտվելով գրանից Անդրկովկասի սեակցիոն ֆեոդալներն ու խաները՝ հովանավորվելով Պարսկաստանի և Թուրքիայի կողմից զինեցին զինված ապստամբություններին, որպեսզի տապալեն ռուսական տիրապետությունը երկրամասում: Այդ դժվարին շրջանում տեղի հայ բնակչությունը, ինչպես արձանագրված է իր ժամանակի մի շարք փաստաթղթերում, ամեն կերպ օգնեց ռուսական զորքերին և ցույցերեից օրինակելի հաջաաարմոթյուն և նվիրվածություն Ռուսաստանի նկատմամբ: Նկատի ունենալով հենց այս հանգամանքը կայսր Ալեքսանդր I-ը 1813 թ. սեպտեմբերի 15-ին ստորագրեց հատուկ հրովարտակ՝ ուղղված «Վրաստանում բնակվող հայ ժողովրդի բոլոր խավերին», որ նրանց հրապարակայնօրեն հայտնում էր իր խորին շընորհակալությունը¹³³:

Հայերի մասնակցությունը ուսւ ժողովրդի Հայրենական պատերազմին, իհարկե, պատահական նրեույթ չէր: Նրանց նվիրվածությունը Ռուսաստանի նկատմամբ 1812 թ. ծանր օրերին երկու ժողովուրդների բարեկամական կապերի արտահայաաություններից մեկն էր, բարեկամություն, որ սկիզբ է առել դարերի խորքում¹³⁴:

ОТЕЧЕСТВЕННАЯ ВОЙНА 1812 ГОДА И АРМЯНСКИЙ НАРОД

Резюме

Отечественная война 1812 г., 150-летие которой исполняется в текущем 1962 году, является одной из славных страниц в истории русского народа и одним из крупнейших событий всемирной истории. Эта всенародная освободительная война, в ходе которой была разгромлена «великая армия» Наполеона Бонапарт, сыграла огромную роль в исторических судьбах не только России, но и всей Европы. Героическая борьба русского народа в 1812 г. явилась решающим звеном в той большой и победоносной освободительной войне, которую вели народы Европы против французского императора, стремившегося к мировому господству.

В Отечественной войне русского народа принимали активное участие почти все народы, входившие в то время в состав Российской империи. Несмотря на национально-колониальную политику царизма, патриотический дух, стремление дать решающий отпор грабителям-захватчикам охватили также украинский, белорусский, башкирский, латышский и другие народы и народности России.

Отечественная война 1812 г. нашла горячий отклик и среди армянского народа. Для участия в обороне страны был организован отряд из армян-волонтеров. В рядах русских войск против неприятеля самоотверженно боролось немало воинов-армян. Армянское население многих городов и местностей России и Закавказья с большой готовностью участвовало в кампании по сбору средств для нужд армии, ополчения и пострадавшего населения. Широкие народные массы Армении, находившиеся еще в этот период под игом персидских ханов и турецких пашей, совершенно явно и недвусмысленно выражали свои симпатии к русскому народу, к его освободительной борьбе.

НОВЫЕ ДАННЫЕ О ДЕКАБРИСТАХ. СОСЛАННЫХ НА КАВКАЗ

О декабристах, как известно, существует огромная литература, опубликовано также большое количество архивных материалов¹³⁵. Однако в архивных фондах нашей страны хранятся еще немало документов, пока что не изданных и не изученных, поэтому новые изыскания в этом направлении часто дают интересные результаты. Работая ряд лет по теме «Декабристы на Кавказе», автор этих строк обнаружил новые материалы о декабристах, в частности, о рядовых участниках восстания декабристов.

В архивном фонде военного министерства сохранились документы (в основном оригиналы) о рядовом составе Черниговского пехотного полка¹³⁶. В этих пока не опубликованных официальных материалах имеются интересные данные, дополняющие наши сведения о солдатах-черниговцах, принимавших участие в восстании декабристов на Украине.

Имеется прежде всего большое число документов о переводе «нижних чинов» Черниговского полка из местечка Белая Церковь (Васильковский уезд Киевской губернии) в Ставрополь на Кавказе, в Отдельный кавказский корпус. В десятках рапортов майора Елецкого пехотного полка Броссе, под командованием которого совершился этот перевод, приведены разные сведения, справки, ведомости о «бунтарях»-черниговцах, следующих на Кавказ, описания их маршрута и т. д. Майор Броссе систематически рапортовал высшему военному начальству на Кавказе обо всем касающемся этих солдат за период с начала апреля по конец июля 1826 г.

Так, документ, озаглавленный «Перечневая ведомость о числе выступившим из местечка Белая Церковь следуемый в Отдельный Кавказский Корпус сформированная из Черниговского пехотного полка уравнительный 6-ть рот и в каком числе и при каждой конвойная команда с показанием с которого числа каждая рота выступила», составленный майором Броссе 21 апреля 1826 г., показывает, что 1-я рота черниговцев в составе 132 «нижних чинов» (рядовые, музыканты, нестроевые, денщики) выступила 6-го апреля, 2-я рота—9-го апреля (132 чел.), 3-я рота—12 апреля (129 чел.), 4-я ро-

та—15-го (132 чел.), 5-я рота—19-го (133 чел.), 6-я рота—21-го апреля (132 чел.).

Из рапортов майора Броссе видно, что в пути следования умерли рядовые Аким Амиров и Прокофий Васильев, умер в полковом лазарете 17-го егерского полка Данила Паихоча, утонул в реке Самаре рядовой Томаш Яниц, 7 солдат остались в разных лазаретах из-за болезни, а рядовой Никита Ильин «по повелению начальника главного штаба 1-й армии господина генерал-адъютанта барона Толя... оставлен в местечке Градизке для предания суду при 14-м егерском полку...».

В материалах имеются также рапорты исправляющего должность ставропольского земского исправника Зайцева, дворянского заседателя уездного суда Новикова, «заседателя от поселян» Панкова и др. на имя управляющего Кавказской областью генерал-майора П. Д. Горчакова о прибытии в Ставропольский уезд «мятежных» солдат, об их «претензиях» и настроениях, об обеспечении их продовольствием и т. д. По инструкции военного командования блюстители порядка зорко следили за тем, чтобы «преступники» не «разсеивали зловредных толков» среди местного населения.

В ряде документов содержатся между прочими точные цифры о числе солдат-черниговцев, сосланных на Кавказ. В этом отношении определенный интерес представляет «Строевой рапорт о числе нижних воинских чинах следующих в шести ротам черниговского пехотного полка в Кавказский отдельный корпус, а равно и прикомандированных для продовождения означенных чин», составленный майором Броссе 14 июня 1826 г. По этому документу число следующих на Кавказ «нижних чин» составляло по списку 795 чел., из которых рядовых 726, музыкантов 51, нестроевых 13, денщиков 5. Из этого числа в пути следования умерло 4, остались «за болезнию в разных госпиталях и лазаретах» 6 рядовых. В день составления рапорта, т. е. 14 июня, было налицо 785 чел. (716 рядовых, 51 музыкант, 13 нестроевых, 5 денщиков). В составе конвоя было 128 чел. (11 обер-офицеров, 30 унтер-офицеров, 79 рядовых, 8 денщиков) из Мурманского, Нижегородского, Низовского, Симбирского пехотных полков, а также из 13-го и 14-го егерских полков.

Из других официальных списков, составленных в сентябре 1826 г., видно, что 782 солдата Черниговского полка после прибытия на Северный Кавказ были распределены в разные полки и батальоны следующим образом: в Тенгинский полк—40 чел., в Моздокский гарнизонный батальон—100, в

5—141

Навагинский пехотный полк—130, в Кабардинский пехотный полк—101, в 43-й егерский полк—70, в Таманский гарнизонный полк—50, в Апшеронский пехотный полк—91, во Владикавказский гарнизонный полк—100, в Ширванский пехотный полк—100 чел. На основании этих данных уже нетрудно определить, в каких военных действиях участвовали солдаты-черниговцы в русско-персидской войне 1826—1828 гг.

В деле сохранились именные списки всех сосланных на Кавказ солдат Черниговского полка. При сличении их с уже опубликованными списками черниговцев¹³⁷ выясняется, что фамилии ряда солдат отсутствуют в опубликованных списках. Таким образом, новые архивные материалы могут дополнять и уточнять ранее изданные списки.

Особый интерес представляют формуляры о 782 солдатах-мятежниках, составленные на основании официального документа—«Послужного списка нижним воинским чинам Черниговского пехотного полка, назначенными в Отдельный кавказский корпус». В этих материалах имеются важные данные о социально-классовом положении и национальном происхождении солдат, об их возрасте, месте рождения, службе в армии, об участии в Отечественной войне 1812 г., о наградах и т. д.

Послужные списки прежде всего показывают, что «нижние воинские чины» Черниговского полка были выходцами главным образом из Рязанской, Тамбовской, Саратовской, Симбирской, Смоленской, Могилевской, Полтавской, Минской, Казанской, Курляндской губерний (в списках указаны также уезды и селения). Большинство из 782 солдат были крепостными (помещичьими) крестьянами, число экономических крестьян составляло 112 чел., государственных крестьян—65 чел. Далее: удельных крестьян—18, однодворцев—26, дворовых людей—6, мещан из разных городов—14, солдатских детей—10, казаков—5 чел. и т. д.

Интересные сведения имеются о национальном составе восставших солдат. В подавляющем большинстве «мятежники», разумеется, были русскими, заметное число составляли украинцы и белорусы. Но согласно формулярам в Черниговском полку служили также чуваша, татары, латыши, литовцы, эстонцы, поляки и др. Так, число чувашей (в том числе крещеных) составляло 26, из народов Прибалтики—38, татар—14, поляков—6, мордвы (крещеной)—3, черемисов (крещеных)—2.

Ряд материалов показывает, что в 1826 г. возраст основной массы солдат был 30—35 лет; самому старшему—57 лет (Аким Немухин сын Немухин, «губернского города Ка-

дуги из мешаи»), самому младшему—16 лет (Иван Николаев сын Савельев, «Рязанской губернии Ряжского уезда из солдатских детей»).

Следует отметить, что многие солдаты Черниговского полка были участниками Отечественной войны 1812 г.; из них 103 чел. имели серебряную медаль за 1812 год (полк имел Георгиевское полковое знамя за 1812 год). Часть солдат служила в армии с 1806—1808 гг., но основная масса с 1811—1814 гг. Некоторые солдаты поступили на службу в армию даже в 1823—1825 гг. Любопытно, что один крепостной крестьянин, Яков Степанов сын Степанов («Симбирской губернии и уезда, села Пажеского, помещицы Надежды Дмитриевны из крестьян»), поступил в армию—в Черниговский пехотный полк 23 декабря 1825 г., т. е. всего за 6 дней до восстания полка. Таким образом, в составе черниговцев имелись как старые боевые солдаты, участвовавшие в Отечественной войне 1812 г. и в зарубежных походах русской армии, так и новички-новобранцы.

В архивных фондах выявлено также немало документов, относящихся к рядовым участникам восстания 14-го декабря 1825 г. в Петербурге, на Сенатской площади. Известно, что большинство этих «взбунтовавшихся» солдат и матросов, в составе специально сформированных воинских частей—лейб-гвардии Сводного полка, под командованием полковника П. П. Шипова 2-го, и Отдельного отряда, под командованием подполковника Махова, также были в 1826 г. сосланы на Кавказ—«в теплую Сибирь», о чем написана книга еще в 1896 г. Но вот обнаружено «Дело № 10»: «О Сводном гвардейском полку и Отряде, составленном из полков лейб-гвардии Московского, Гренадерского и Морского Экипажа, прибывших в Кавказский Отдельный корпус, 1-й в команде полковника Шипова 2-го и последней подполковника Махова. 1826 год».

В архивном деле имеются интересные рапорты, послужные списки, ведомости и разные сведения о нижних чинах—«преступниках», о составе Сводного полка и Отряда Махова, об их прибытии на Кавказ и т. д. Интересны, в частности, формуляры многих нижних чинов лейб-гвардии Сводного полка, в которых есть ценные данные о «бунтарях» (социальное положение, национальное происхождение, год рождения, служба в армии и т. д.). Так, например, из списка «лейб-гвардии Сводного полка фельдфебелям, унтер офицерам, строевым и нестроевым» видно, что большинство из них—крепостные и казенные крестьяне; далее, экономические крестьяне, однодворцы, мещане из разных городов, солдатские дети, каза-

ки и один рабочий из Александровской мануфактуры (Александр Васильев сын Васильев). Из 81-го унтер-офицера один немец и один татарин. Подавляющее большинство служили в армии с 1807—1812 гг. и были участниками Отечественной войны 1812 г.

Официальный документ—«Ведомость о числе воинских чинов лейб-гвардии Сводного полка», составленный 19-го июня 1826 г., показывает, что в полку состояло всего 1376 чел., из которых штаб-офицеров 4, обер-офицеров 30, унтер-офицеров 72, музыкантов 35, рядовых 1107, нестроевых 128. Из другой ведомости, подписанной командиром Сводного полка полковником Шиновым (тоже декабристом) 1-го августа 1826 г., видно, что 18 чел. из лейб-гвардии Московского и лейб-гвардии Гренадерского полков еще находились «в С. Петербурге под арестом по случившемуся прошлого 1825 года декабря 14-го числа происшествию». В числе этих арестантов упоминается подпоручик лейб-гвардии Московского полка «князь Павел Иванов сын Цицианов».

Ряд документов показывает, что 14 жен рядовых декабристов из лейб-гвардии Московского полка выразили желание поехать к своим мужьям, сосланным на Кавказ. Разрешение было получено, и они, выехав из Петербурга в конце мая (1826 г.), прибыли на Северный Кавказ, в гор. Ставрополь в середине августа. В числе этих женщин—Наталя Ивановна Антонова, Агафья Егоровна Аверьянова, Елисавета Андреевна Рыбкина, Авдотья Мироновна Панина, Екатерина Павловна Абрамова и др. Некоторые из них прибыли на Кавказ со своими малолетними детьми.

В архивных материалах сохранились также послужные списки декабристов А. Бестужева-Марлинского, В. С. Толстого, С. И. Кривцова, интересные записки и справки о П. Бестужеве, Е. Лачинове, В. Голицыне, В. Сухорукове, о двух братьях Беляевых и др.

В формулярном списке Бестужева-Марлинского, составленном в 1834 г., о его участии в военных действиях в Армении и на Кавказе сказано: «1829 года сентября 26-го числа под личным начальством главнокомандующего генерала от инфантерии генерал-адъютанта графа Паскевича Эриванского при перестрелке с неприятельскою конницею вышедшею из гор. Байбурта, 27-го при занятии сего города приступом укрепленного лагеря, и при следовании неприятеля застигнувшего оной, в действительном сражении находился и при обратном следовании в полковую штаб квартиру в походах находился и за понесенные труды награжден пятью рублями ассигнациями и медалью за турецкую войну. 1831 го-

да августа с 20-го по 27-е число был при обороне крепости Дербента от неприятельского войска Казы муллы день и ночь в беспрестанных перестрелках».

В рапорте начальника Карской крепости Реута от 9 мая 1829 г. на имя начальника штаба генерал-майора Остен-Сакена о декабристе Е. Лачинове между прочим говорится: «При сем обязанностью считаю довести Вашему превосходительству о примерном усердии и отличных действиях 39-го егерского полка унтер-офицера Лачинова, разжалованного из офицеров генерального штаба, который по просьбе предместника моего генерал-майора князя Бековича Черкасского был по взятии Карса прикомандирован генерал-майором Беркманом к армянской дружине для показания оной порядка пограничной службы и надзора за исправностью караулов и разъездов. По рекомендации о нем князя Бековича Черкасского я также во время управления областью давал ему различные поручения... с наступлением весны, когда исправность караулов и разъездов армянских так много приносит пользы заботясь о предохранении жителей от грабежей хищнических партий и понуждения к засевам полей, то старания и похвальные поступки унтер-офицера Лачинова возлагают на меня обязанность покорнейше просить Ваше превосходительство обратить на него милостивое внимание господина главнокомандующего...».

Новые архивные материалы дополняют наши сведения о жизни, о героических подвигах декабристов. Одновременно они еще раз показывают, что славные имена многих декабристов тесно связаны с историей братских народов Закавказья. Сосланные на Кавказ декабристы принимали непосредственное и самое активное участие в русско-персидской (1826—1828 гг.) и русско-турецкой (1828—1829 гг.) войнах, в ходе которых совершился исторический акт большого прогрессивного значения—Восточная Армения и ряд областей Азербайджана и Грузии были освобождены от тяжелого ига ханов, пашей и присоединены к России. Как отмечалось еще в свое время, «мятежники» сражались с беззаветной храбростью, большим воодушевлением. И главным источником вдохновения и героизма русских революционеров был тот мир высоких идей, свободы и гуманизма, которому они были преданы как до, так и после 1825 года.

Примечательно, что, несмотря на жестокий режим и всевозможные преследования, сосланные на Кавказ декабристы не пали духом. Декабрист Гангеблов, которого также перевели на Кавказ, в своих воспоминаниях писал: «Вообще говоря, в настроении духа декабристов несколько не замеча-

лось, чтобы они приуныли, чтоб выражали сожаления о том, что жизненные надежды каждого из них им изменили. Где не встречались, где не сходились они, начиная с Арзрума, всегда они казались веселыми, приветливыми, как между собою, так и с другими»¹³⁸.

Более того, как однажды признался верноподданный царский генерал Паскевич, многие из декабристов, служивших в войсках Кавказского корпуса, «не оставили прежних мыслей». В другой связи тот же генерал утверждал, что среди сосланных на Кавказ декабристов «дух сообщества существует... и живет»¹³⁹.

Высокие, благородные идеи и гражданский долг перед родиной оказались сильнее, чем виселица, каторга и жестокие гонения.

ՆՈՐ ՏՎՅԱԼՆԵՐ ԿՈՎԿԱՍ ԱՐԱՌԲԱՍ ԳԵԿԱՐՐԻՍՏՆԵՐԻ ՄՍՍԻՆ

Ամփոփում

Արևիվային պրպտումների ժամանակ Հաջողվեց Հայաստան-
րեւ արևիվային նոր նշովեր գեկարրիստների և մասնավորապես
Կովկաս արտուրած շարքային գեկարրիստների վերաբերյալ: Փաս-
տաթղթերի մեծ մասում կարևոր տեղեկություններ կան Չեռնի-
գովյան գնդի ղինվորներին Կովկաս արտուրելու, նրանց թվի, կազմի,
սոցիալական դրույթյան ու ազգային ծագման մասին: Հետաքրքիր
են այն նշովերը, որոնք վերաբերում են Պետերբուրգից Կովկաս,
Հայաստան փոխադրված «խռովարար» ղինվորներին, ինչպես նաև
առանձին գեկարրիստներին՝ Ա. Բեասուժե-Մառլինսկուն, Վ. Տուս-
տոյին, Ե. Լաչինովին և ուրիշներին:

ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԻԱՅՈՒՄԸ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻՆ

Արեւելեան Հայաստանի ազատագրումը պարսկական տիրապետութեանից և միացումը Ռուսաստանին նոր էջ, նոր դարադուրբացեց հալ ժողովրդի բազմադարեան պատմութեան մեջ¹⁴⁰։ Պատմական այդ նշանավոր ակտը խոշոր ազդեցութիւն ունեցաւ արեւելահայութեան սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական ու կուլտուրական զարգացման հետագայ ընթացքի վրա։

Արեւելեան Հայաստանը պարսկական ու թուրքական դարավոր տիրապետութեանից ազատագրելու և Ռուսաստանին միացնելու հարցը արծարծվեց դեռևս XVII դարում։ Խիստ կենսական այդ խնդիրը լուծելու համար հալ, ինչպես նաև վրաց ու ադրբեջանական ժողովուրդների առաջագիծ գործիչները դիմումներ ուղղեցին ռուսական արքունիքին, որի արտաքին քաղաքականութեան շահերը Անդրկովկասում համընկնում էին երկրամասի ժողովուրդների ազատագրական ձգտումներին հետ։

Ռուսական կառավարութեանը Անդրկովկասը Ռուսաստանին միացնելու նպատակով գործնական քայլեր կատարեց XVIII դարում։ 1722—1723 թթ. տեղի ունեցաւ Պետրոս I-ի, ալապս կոչված, Պարսկական (Կասպիական) արշավանքը։ 1780—1781 թթ. գործարար Ա. Վ. Սուվորովին հանձնարարվեց նախապատրաստել նոր արշավանք։ Մի ալ փորձ ձեռնարկվեց 1796 թ. ղեկերալ Վալերիան Զուբովի հրամանատարութեամբ։ Սակայն XVIII դարում կատարված այդ փորձերը արտաքին և ներքին մի շարք հանգամանքներէ պատճառով մնացին անհետեանք։

XIX դարի սկզբներին Ռուսաստանի կովկասեան և մերձարեւելեան քաղաքականութեանը, նախորդ շրջանների համեմատութեամբ, զարձակ ավելի գործուն ու հետեողական։ 1801 թ. Վրաստանը միացվեց Ռուսաստանին։ Մի քանի տարի անց բռնկվեց ռուս-պարսկական առաջին պատերազմը (1804—1813), որի ընթացքում Ռուսական կայսրութեան մեջ ընդգրկվեցին Գլանջայի, Շաքիի, Շիրվանի, Բաքվի և մյուս խանութեանները, ալ կերպ ասած՝ Հյուսիսային Ադրբեջանը։

Պատերազմի տարիներին ռուսական զորքերը երկու անգամ

փորձեցին գրավել Արեւելյան Հայաստանը և նրա կենտրոն Երեւանը: 1804 թ. ամռանը փոքրաթիվ մի զորամաս գեներալ Յիցիանովի հրամանատարությամբ շարժվեց Լուի-Փամբակի, Աշտարակի, Էջմիածնի վրայով գեպի Երեւան և պաշարեց այն:

Պաշարումը տեւեց երկու ամիս, հուլիսի 2-ից մինչև սեպտեմբերի 2-ը: Յիցիանովը ձեռնարկեց մի շարք զրոհներ, բայց հաջողություն չունեցաւ: Պարենի և մասնապետարեւս ստգմամբերի պահասը լուրջ զժվարություններ ստեղծեց զորամասի համար: Յիցիանովը ստիպւած թողեց Երեւանը և վերադարձաւ Վրաստան¹⁴¹:

Երկրորդ աջաւանքը գեպի Երեւան տեղի ունեցաւ 1808 թ. աշնանը: Այս անգամ ռուսական զորամասի հրամանատարն էր գեներալ-ֆելդմարշալ Գուգովիչը: Երեւանի բերդը առնվեց սեղմ օդակի մեջ: Նոյեմբերի 17-ին կազմակերպվեց ուժեղ զրոհ, որը, սակայն, չնայած ռուսական մարտիկների արիությանը և հերոսական ջանքերին, հաջողություն չունեցաւ¹⁴²: Զորքի մատակարարման զժվարությունները և մասնեղող ձմեռը հարկադրեցին Գուգովիչին վերադնել պաշարումը և հեռանալ Երեւանից:

Այսպիսով, ռուսական զորքերի առաջին երկու փորձերը՝ զրավել Երեւանը և Արեւելյան Հայաստանը, սպարդյուն աւելան: Բայց այն, ինչ որ շահագրգիւց 1804 և 1808 թթ., փայլուն հաղթանակով աւարտվեց ռուս-պարսկական երկրորդ՝ 1826—1828 թթ. պատերազմի ժամանակ:

Այս պատերազմում նախահորձակ կազմը Պարսկաստանն էր, որ անդլխական զործակալների հրահրումով փորձում էր չեղյալ հայտարարել 1813 թ. կնքված Դելլիստանի պայմանագիրը և իր տիրապետությունը վերականգնել Ազրբեջանում ու Վրաստանում: 1826 թ. հուլիսի 16-ին Երեւանի սարգար Հուսեյն խանի և նրա եղբայր Հասան խանի զորքերն առանց պատերազմ հայտարարելու, հանկարծակի հարձակումով ներխուժեցին Շիրակի և Փամբակի գովառները, իսկ երկու օր հետո 60.000 մարդուց բաղկացած պարսկական զլխավոր բանակը, թաղաժառանգ Աբաս-Միրզայի հրամանատարությամբ անցաւ Զորարաղի սահմանները:

Անդրկովկասի զանազան մասերում տեղաւորված ռուսական փոքրաթիվ զորքերի համար ստեղծվեց ծանր վիճակ: Թշնամին սկսւում ձեռք բերեց որսչ հաջողություններ: Հասան խանի հրոսակախմբերը, բնկճելով հայ զլուղացիության հերոսական դիմադրությունը, գրավեցին Շիրակը և Փամբակը: Աբաս-Միրզայի զորքերը պաշարեցին Շուշու բերդը, որ տեղական հայ բնակչության հետ

միասին պատսպարվել էր ռուսական փոքրաթիվ գործառն: Օգոստոսի քննաքննում թշնամու գերազանց ուժերի ճնշման տակ ռուսական զորքերը ետ քաշվեցին Քալիշից և Նուխուց: Գրավվեց նաև Գյանջան: Հաջողություններից աբբեցած Աբա-Միրզան պատժարարությամբ էր արշավել Քրիլիսիի վրա:

Շահական զորքերի հաջողությունները, սակայն, ժամանակավոր էին: Կովկասի ռուսական կորպուսի գլխավոր հրամանատար, տեղակալ զորահրամանատար գեներալ Ա. Պ. Երմոլովը, վերադասավորվել իր ուժերը և ստանալով նոր, լրացուցիչ զորքեր, դիմեց հակահարձակման: Անդալուսի 3-ին ռուսական մի ջոկատ, հայազգի նշանավոր գեներալ Մադաթովի հրամանատարությամբ, Շամխորի մոտ գլխավոր ջախջախեց հակառակորդի առաջապահ զորամասը¹⁴³: Տաս օր հետո, սեպտեմբերի 13-ին, Գյանջայի տակ ծանր պարտություն կրեց և փախուստի դիմեց պարսկական գլխավոր բանակը: Աբա-Միրզան ստիպված եղավ անցնել Արաքս գետը և ճողոպրել դեպի Քավրիզ:

Անդալուսի ամսին պարսկական զորքերից մարքվեցին նաև Փամբակն ու Շիրակը: Այս գործն ի կատար ածեց ռուս ժողովրդի 1812 թ. Հայքահայկան պատերազմի հռչակավոր պարտիզան, բանաստեղծ Դեմիս Դավիդովը: 1826 թ. սեպտեմբերի ակդեմիկոսն նա նշանակվեց Հասան խանի գեմ գործող ռուսական զորամասի հրամանատար: Անդալուսի 21-ին Միրաբ գյուղի մոտ Դավիդովը պարտություն մատնեց թշնամու զորքերին և հաջորդ օրը մասով Ներեանի խանությունը սահմանները: Սակայն Երմոլովի հրամանով Դավիդովը դադարեցրեց իր զորամասի առաջնադասությամբ և վերադարձավ Զալալօղլի (այժմ՝ Սաեփանավան), որովհետև Ներեանի վրտ արշավելը հետաձգվում էր հաջորդ տարվա՝ 1827 թ. գարնանը:

1827 թ. մարտ ամսին Երմոլովի փոխարեն Կովկասի կառավարչապետ և զորքերի գլխավոր հրամանատար նշանակվեց գեներալ Ի. Ֆ. Պասկևիչը, որի հրամանատարությամբ էլ վերսկսվեցին պատերազմական գործողությունները: 1827 թ. գարնան և ամռան ամիսներին ռուսական զորքերը դրավեցին էջմիածինը, Նախիչևանը, Աբրաստաբադը: Այս ժամանակաշրջանում տեղի ունեցավ Օշականի հայտնի ճակատամարտը: Օգոստոսի 17-ին երեք հազար մարդուց բաղկացած ռուսական զորամասը, որ շարժվում էր Ալաբախից դեպի պաշարված էջմիածին, նրան օգնություն ցույց տալու համար, Օշական գյուղի մոտ, գեներալ-լեյտենանտ Ա. Ի. Կրասովսկու հրամանատարությամբ արշավահան մարտեր մղեց 30 հա-

զարանոց պարսկական բանակի զեմ: Թշնամին բանակով զերազանցում էր տասն անգամ, բայց ուս մարտիկները, ցուցաբերելով հիասթափ սխաշործություն, հետ շարտեցին երա կատաղի զրոհները, դուրս եկան շրջափակումից և հասնելով էջմիածին, փրկեցին այն թալանից ու կոտորածից: Պատմական այդ ճակատամարտում Կրասովսկու զորամասը, որի կազմում գտնվում էին նաև հայ ու վրացի աշխարհազորայիններ, ավելի զգալի կորուստ¹⁴⁴: Ընկած հերոսների հիշատակը հավերժացնելու համար երախտապարտ հայ ժողովուրդը Օշականից էջմիածին տանող ճանապարհի վրա 1834 թ. կանգնեցրեց հուշարձան, որը կանգուն է նաև այսօր: Օշականի ճակատամարտը ամենահերոսական և միևնույն ժամանակ ամենազրամատիկականն է ուս-պարսկական պատերազմների պատմության մեջ:

Օշականի ճակատամարտից մոտ մեկ ամիս հետո՝ 1827 թ. սեպտեմբերի 20-ին, մի բանի օր տեսզ մարտերից ու զրոհներից հետո, ուսական զորքերը վերցրին Սարդարապատ բերդը, որ կառուցված էր Երևանի խանի կողմից ֆրանսիացի ինժեներների ղեկավարությամբ (1817): Սակայն այս խոշոր հաջողությունից հետո էլ Պասկևիչի տուաչ կանգնած էր լուրջ և զժվարին խնդրը՝ գրավել Երևանի բերդը, որը համարվում էր Պարսկաստանի խոշոր ու անմաշելի ամրություններից մեկը Անդրկովկասում: Ժամանակի պաշտոնական փաստաթղթերում առված է, որ Երևանի բերդը կանգնած էր քաղաքի հարավային ծայրամասում՝ Հրազդան (Զանգու) գետի բարձր ու ժայռոտ ափին: Նա երեք կողմից շրջափակված էր երկշարք պարիսպներով: Ներքին պարիսպը, որ կառուցված էր աղյուսից ու քարից, բավական բարձր ու հաստ էր և ուներ 17 բուրգ: Նրանից մոտ 32—40 մ հեռավորության վրա գտնվում էր արտաքին պարիսպը, կառուցված կավից ու քարից: Սա համեմատաբար բարակ ու ցածր էր: Բերդի շուրջը փորված էին լայն ու խոր փոսեր, որոնց մի մասը լցված էր ջրով:

Սարդարապատի զրավումից հետո ուսական բանակը Պասկևիչի հրամանատարությամբ շարժվեց ղեկի Երևան: Բերդը, որի պաշարումը սկսվեց սեպտեմբերի 24-ից, ենթարկվեց ուժեղ ումբակոծության: Ամսի 28-ին գործեցին 14 պաշարողական ծանր թնդանոթներ, իսկ 30-ի ամբողջ գիշերը կրակեցին 40 թնդանոթներ: Խաչատուր Աբովյանը այդ օրերի մասին իր «Վերջ Հայաստանի» վեպում գրել է. «...Երևանու բերդը ծխումը կորավ... հինգ օր հինգ գիշեր սար ու ձոր դրմբում, դմբում էր: Հինց գիտես Սո-

դոմ-Գոմորի քութորին ու կրակը էսօր ա վեր գալիս: Երեւանու բերդը ձեկիր հատած պատուրքի պես՝ թե մեկ ճրվճրվում էլ էր մեկ սնաթ լիմի, էլ եզ հանքչում, խավարում էր. էնքան թոփի գյուլլա էր գլխին ու սրտին զիպել, հոգին բերանը հասցրել»¹⁴⁵:

Վերջապես հոկտեմբերի 1-ին բերդում փակված հայ բնակչության աջակցությամբ ռուսական զորքը կոտրեց թշնամու զիմա-դրովյունը: Ընկավ Երեւանի նշանավոր ամրոցը, խանի կապազորը անձնատուր եղավ: Գերի վերջվեցին Հասան խանը և շատ բարձրաստիճան պաշտոնյաներ, գրավվեց ռազմական հարուստ ավար¹⁴⁶: 1827 թ. հոկտեմբերի 1-ին Երեւանի վրա ծածանվեց ռուսական զորքը:

Պատմական այս ահալը առաջ բերեց մեծ խանդավառություն հայ ժողովրդի բոլոր խավերում: Նկարագրելով Երեւանի հայ բնակչության ուրախությունը և հուզմունքը Երեւանի ազատագրման ժամանակ, Խ. Աբովյանը գրել է. «Սալգաթի տուար հենց բերդը մտավ թե չէ՞, հաղար տեղից, հաղար փանջարից լացն ու արտասուները էլ չէին թողում, որ մարդի բերանը բաց բլի: Բայց ով սիրտ ուներ լավ էր տեսնում, որ է՞ն ձեռներն, է՞ն աչքերը, որ բարացել, ստուկ երկինք էին մտիկ տալիս, առանց խոսքի էլ՝ առում էին, որ գծոխքի քանդվիլը մեղավորների համար էս գինը չէր ունենալ. ինչպես Երեւանու բերդի առնիլը հայերի համար: ...Քանի Հայաստան իր փառքը կորցրել էր, քանի Հայր իրանց զուլխն էին թրի անդ թըշնամու ձեռք քցել, է՞ս օրը, է՞ս ուրախությունը չէին տեսել, չէին վաշկեկել»¹⁴⁷:

Յնժում էին ոչ միայն երեւոյցիները, ցնծում էր ամբողջ հայ ժողովուրդը: Երեւանի ազատագրումը պարսկական խաների լծից, որ ամբողջ Արեւելյան Հայաստանի ազատագրման խորհրդանիշը դարձավ, անսահման ուրախություն և ոգևորություն առաջացրեց ոչ միայն կովկասահայության մեջ, այլև Ռուսաստանի ու այլ երկրների հայաբնակ վայրերում ու հայկական զաղթօջախներում: Այս տեսակետից շատ բնորոշ է այն խանդավառությունը, որ աղբյուրին Հնդկաստանի հայերը: Մադրասում և Կալկաթայում տեղի ունեցան հանդիսներ ու տոնակատարություններ: Այդ և այլ զաղթավայրերից ստացվեցին բազմաթիվ ողջույններ և շնորհավորանքներ: Նրանցից մեկում ասված էր. «Հնդկաստանի տարբեր քաղաքներում բնակվող հայությունը խիստ հիացած է, որ իր հին հայրենիքը՝ Արարատյան աշխարհը էջմիածնի դարավոր մայր տաճարի հետ միասին գտնվում է Ռուսաստանի սահմաններում»¹⁴⁸: Հայ նշանա-

Ռուսական զորքի գրոհը Երևանի բերդի վրա (նկ. Վ. Ի. Մաշկովի)

վոր գրող Մեսրոպ Թաղիադյանը իր հայրենակիցներին (երևանցիներին) Մադրասից ուղղված ողջույնի նամակում գրում էր. «Աչքներդ լույս, որ մեր բաղցր աշխարհքն պարսից դառն շարճարանքներից ազատվեց»¹⁴⁹։ Երևանի և ամբողջ Արևելյան Հայաստանի ազատագրումն ամենուրեք դիտվեց որպես հայ ժողովրդի ազգային տոն, որպես ազատագրական շարժման նշանավոր իրադարձություն։

Երևանի բերդի գրավումը ռուսական կովկասյան զորքերի կարևոր հաղթանակներից մեկն էր։ Սահմանվեց հատուկ մեկալ՝ «Երևանի գրավման համար», որով պարգևատրվեցին շատերը և զբրանց թվում Ա. Ս. Գրիբոյեդովը, Լ. Ս. Պաշկինը (մեծ բանաստեղծի կղբալյը), բազմաթիվ հայ, վրացի և ադրբեջանցի կամավորներ, մի շարք ղեկաբրիտներ և այլն։ Գեներալ Պասկևիչը ստացավ «Երևանյան կոմս» տիտղոսը և շքանշան։

Արևելյան Հայաստանի կենտրոն Երևանի գրավումը ռուսական զորքերի կողմից ծանր հարված էր Պարսկաստանի համար, այն զգալի չափով կանխորոշեց պատերազմի ելքը։ Հետապնդելով խուճապի մատնված շահական զորքերին, ռուսական զորամասերը շուտով գրավեցին Թավրիզը և սուլա մի շարք այլ բաղաբնեք։ Պարսկաստանն իրեն պարտված ճանաչեց։ 1828 թ. փետրվարի 10-ին (22-ին) կնքվեց Թուրքմենչայի (Թուրքմանչայի) պայմանագիրը, որով Արևելյան Հայաստանը վերջնականապես միացվեց Ռուսաստանին։

* * *

Ռուս-պարսկական 1826—1828 թթ. պատերազմին զործուն մասնակցություն ունեցան հայ ժողովրդի լայն խավերը և կովկասաբարձրված ռուս առաջին հեղափոխականները՝ ղեկաբրիտները։

Խոսիների ու բեկերի ծանր լծից ազատագրվելու իր հույսերը կապելով ռուսական զենքի հաղթանակի հետ, արևելահայերը դիմեցին հնարավոր բոլոր միջոցներին՝ այդ հաղթանակն ապահովելու համար։ Նրանք իրենց ուժերի ներածին չափով ռուսական զորքերին օգնեցին ոչ միայն սննդամթերքով, անհրաժեշտ տեղեկություններ հաղորդելով և բազմաթիվ այլ ծառայություններ ու հանձնարարություններ կատարելով, այլև զինված ուժերով։ Պատերազմական զործողությունների ժամանակ գյուղացիությունը հաճախ զենքի էր դիմում իրեն հարստահարող խաներից ու փաշաներից ազատագրվելու համար։ Ռուսական զորքերի շարքերում արիաբար կռվում էին բազմաթիվ հայ կամավորներ ու աշխարհազորայիններ։

1826 թ. ամռանը, երբ դեռ նոր էր սկսվել ռուս-պարսկական պատերազմը, Շամշադինում հոգևորական Գրիգոր Մանուչադյանի ղեկավարությամբ կազմակերպվեց կամավորական մի ջոկատ, որը ռազմական գործողություններ ծավալեց Երևանի սարգարի հրահակախմբերի դեմ և աչքի բնկնող ծառալուծյալներ մատուցեց ռուսական զորքերին: Նույն 1826 թ. աշնանը ղեկներով Մազաթովի նախաձեռնությամբ կամավորական մի ջոկատ կազմակերպվեց Ղարաշաղում: Արիարար կռվելով ռուսական զորքերի դարերում, նա հաջողությամբ կատարեց մի շարք մարտական առաջադրանքներ:

Հայ կամավորական ու աշխարհագորային ջոկատներ կազմակերպելու ուղղությամբ տառնձնադես մեծ ետանդ գործադրեցին աշխատավոր հայրենասեր ու քաղաքական գործիչ արքեպիսկոպոս Ներսես Աշտարակեցին և բանաստեղծ Հարություն Ալամդարյանը: Դեռևս պատերազմի առաջին օրերին (1826 թ. հուլիսի 29-ին) Աշտարակեցին հասուկ շրջաբերականով դիմեց Անդրկովկասի ամբողջ հայությանը, կոչ անելով սարի կանգնել և զենքը ձեռքին, ռուսական զորքերի հեռ միասին կռվել պարսիկ խաների դեմ: Ուղղելով իր խոսքը հայրենակիցներին, նա գրում էր. «Արիացե՛ք, մի վախ՛ր: Նոցա (պարսիկներին—Մ. Ն.) հանկարծակի հարձակումը անդեր և խաղաղ շինացվոց վրա՝ չէ կարող ստատնացնել Ռուսիո օգոստափառ Կալսեր անհաղթելի զորաց: Հաստատ մնացե՛ք ձեր հավատարմության մեջ: Աշխատեցե՛ք խոհմովյամբ անմահացնել և փառավորել ձեր և ձեր նախնյաց հիշատակը... Ահա՛ ժամանակ, երբ ամենեկանից, վերածնելով ձեր մեջ ձեր նախնյաց սխաղործությունները, միաբանությամբ պիտի քաջալերեք միմյանց տեսնելով՝ «մեռնենք քաջությամբ և առանց հայրենյացը զավաճանելու և աջգույնով ժողանդենք մեր նախնյաց պանծալի անունն ու փառքը...»¹⁵⁰:

Նման կոչերով Ներսես Աշտարակեցին դիմեց նաև Աշտարակի, Օշականի, Էջմիածնի, Սարգարադատի, Երևանի բնակչությանը: 1827 թ. գարնանից սկսած մշտապես գտնվելով Արարատյան դաշտավայրում գործող ռուսական բանակում, նա ովեւորում էր տեղական հայ բնակչությանը և ամեն կերպ օգնում ռուսական զորահրամանատարությանը: Վ. Պոտտոն իրավաքիորեն գրել է. «Պարսկական պատերազմի ժամանակ նա արդեն 66 տարեկան էր, բայց տարիները չթուլացրին սրբազանի հռանդն ու կայսառությունը, սրբ պատրաստ էր ամեն ինչ զոհելու, միայն թե տեսներ հայրենիքի

աղստադրությունը... Ներսեսի ներկայությունը ռուսական բանակում ոգևորում էր հայ ժողովրդին, հայրենասիրության զգացումը նրանում հասցնում փարագործության, հերոսության և ինքնազոհության...»¹⁵¹: Ի դեպ, Ներսես Աշտարակեցուն, որպես հայրենասերի ու բաղաժառանգ ակտիվ գործչի, բարձր գնահատական են տվել ռուսական շատ գործիչներ և, մասնավորապես, ղեկաբերիստ Ն. Լաշինովը, որն անձամբ ծանոթ էր նրա հետ¹⁵²:

Պատերազմի ընթացքում ռուսեղծված հայ կամավորական ջոկատներից առանձնապես աչքի ընկավ հայ կամավորական «գունդը» («Հայոց զորքը»), որ կազմակերպվեց Թբիլիսիում, 1827 թ. գարնանը՝ գեներալ Սիսյակիսի, Ներսես Աշտարակեցու և Հարություն Ալամդարյանի նախաձեռնությամբ: Ահա երկու քաղվածք այդ գնդի կանոնադրությունից, որ կոչվում էր «Առաջադրություն Հայոց նոր սարքվող զորքի համար».

Ներսես Աշտարակեցի

- «1. Հայոց զորքը կունենա բառալիոններ:
2. Բառալիոնի մեջ են մտնում հայք իրանց սեպհակուն ցանկություններն:
3. Նրանք վեր են կալնվում 18 տարեկանից մինչև 30 տարեկան մարդիկ. առա էս կանոնն հիմի չէ՞ կարող ղայիմ պահպանվիլ, միայն պահանջվում է, որ մարդս բավական զորություն ունենա պախոտ գնալու համար:
4. Նրանք ազատ կուլին իրանց օղուլուշաղովն ամենայն խարջ տալուցն և ծառայությունիցն, քանի ժամանակ որ էս ծառայության մէջն կուլին:
5. Նրանք պետք է կապվին միայն ծառայել էնքան ժամանակ, քանի կուլին Ղլլբաշի հետ կու երկարվի, իծում նրանք կու ազատվին գնալ իրենց տներն, կամ մտնել ծառայության զորքի մեջ»:
- Մի շարք առևակետներից շատ հետաքրքիր այդ «Առաջադրության» (կանոնադրության) հաջորդ մասում ասված էր.
- «15. Յուրաքանչյուր ղինվորի խաղնիցն կուտան թվանք, թառ-

մա գտնիկով պարկ, երեսուն զցելու գուլլով, բարոխով և տատն շախմատի քարով:

16. Յուրարանչուր զինվորն պիտի ունենա յուր սեպնական խանջալն և տիլոլի պարկն ուստ վրա շորս օրվան պաշար առնելու համար:

17. Սենակր-օֆիցերներն ունենան թուր խանչալի տեղ:

18. Օֆիցերներն ունենան մին ջուխտ պարսեղա և թուր:

19. Շուրեր՝ չոխեն բոզ մաշուտից: Արխալուին նաշուրի մուգ ոսանդն: Շալվարն նաշուրի էլի ևն ոսանդն: Գլխին վաղցու համա: Յափնջի»¹⁸³:

Բազմաթիվ կամավորներին ու աշխարհագրագիտներին հետ միասին ուսուսական գործերին օգնում էին ժողովրդի ամենաազնվանդավաները: Ազատագրական պայքարն ընդունել էր համաժողովրդական բնույթ: Հարկ է նշել, որ Հայաստանում պարսեղ խաների պեմ կոմիտ էին նաև վրացական ու ադրբեջանական կամավորական ջոկատներ:

Առանձին հետաքրքրություն է ներկայացնում այն հանգամանքը, որ ուսուսական 1826—1828 թթ. պատերազմին անմիջական մասնակցություն ունեցան Ռուսաստանի այն ժամանակվա բազմաթիվ առաջավոր ազատամիտ բարձրներ և հեղափոխականներ: Ռուս ժողովրդի այդ խեղճական ներկայացուցիչները զրախրվելով Կովկասյան պարծող կարպուսի զանազան զորամասերում, խնդախորեն մտառնում էին Հայաստանում և Անդրկովկասի որոշ շրջաններում գեեևս իշխող պարսիկ խաների ու թուրք փառաների գեմ և զրանով իսկ իրենց կարևոր լուծան ներգնում երկրամասի ժողովուրդների ազատագրական պայքարի պատմության մեջ:

Ռուս ժողովրդի այդ փառադանձ զավակների շարքում էին գտնվում Ռուսաստանի առաջին հեղափոխականները՝ գեկաբրիստները, մեծ դրոզ ու հումանիստ Ալեքսանդր Գրիբոյեզովը, 1812 թ. Հալբենական պատերազմի հաշակավոր սպարապան, բանաստեղծ Գենրիա Գալիլեովը, իր ժամանակի ազատամիտ, առաջավոր գաղափարահարզ ազգորված Ի. Գ. Բարցովը, Ն. Ն. Ռաեսկին, Վ. Գ. Վոլյաովսկին, Ա. Մ. Միկլաշևսկին և ուրիշներ:

Ինչպես հայտնի է, Նիկոլայ I-ը ճնշելով գեկաբրիստների ապստամբությունը, մոտ 70 աստիճանադրված սպա գեկաբրիստներ արսորեց Կովկաս՝ «տաք Սիբիր»: Այստեղ ուղարկվեցին նաև շարքային գեկաբրիստները՝ ապստամբությանը մասնակցած զին-

վորները. մոտ 2800 մարդ: Նրանք բոլորը զործուն մասնակցություն ունեցան սուս-պարսկական 1826—1828 թթ. պատերազմին:

Ռուս-պարսկական այդ պատերազմի մարտական զործողություններում առանձնապես աչքի բնկան ղեկաբեիստներ Հաչինովը, Պուշչինը, Ռինկեխը, Դեպրերազովիչը, Դորբինսկին, Իսկրիցկին, Օրմիցկին, Մալյուտինը, Յերբիկովը և ուրիշներ:

Հայ կամավորների դրոշակը

Եվգոկրիմ Հաչինովը մասնակցեց Օջականի հայտնի ճակատամարտին, Սարդարապատ, Երևան բերդերի և այլ ավանների ու բնակավայրերի զրավմանը: Հիշատակության արժանի է մասնավորապես նրա մասնակցությունը Օջականի ճակատամարտին: Գեներալ-լեյտենանտ Կրասովսկին նշում էր, որ շարքային Հաչինովը Օջականի ճակատամարտում ցուցաբերեց «բաջություն ու անվահեթության վերադանց օրինակներ»¹⁵⁴: Մխիթայիլ Իվանովիչ Պուշչինը, լինելով սակրավորների ղումարտակի հրամանատար, հաջողությամբ կաղմակերպեց ու ղեկավարեց մի շարք բերդերի և մասնավորապես Երևանի բերդի պաշարումը¹⁵⁵: Նիկոլայ Նիկոլաևիչ Դեպրերազովիչի մասին իր զնդի հրամանատար Ն. Ռաևսկին գրել է, որ

նա «Սարգսրապատ և Երևան ամրոցների պաշարման ժամանակ իրեն զրսեորեց զերազանց բաշությամբ»¹⁵⁵։ Ալեքսանդր Եֆիմովիչ Մինկեիշը մասնակցեց բազմաթիվ մարտերի։ Նրա մասին գեներալ Պասկևիչը 1827 թ. հոկտեմբերին գեկուցել է ցարին. «Պապուրչիկ Մինկեիշը լիշնամու գեմ մզված մարտերում իրեն զրսեորեց որպես անվեհեր մարտիկ»¹⁵⁷։ Խիզախությամբ կռվում էին Կովկասի զոր-
ծող բանակում գտնվող նաև մյուս զեկաբրիստները։ Բարեբախտաբար պահպանվել են շատերի ծառայության ցուցակները, որ մասն-
րամասն արձանագրված է նրանց մասնակցությունը Հայաստանի ազատագրման համար մզված կռիվներին։

Պատերազմական զործողություններին անմիջական մասնակցություն ցույց տվեց նաև Լեյր-գվարդիայի համարական գունդը, որը կազմված էր Պետերբուրգում ազատամբած զեկաբրիստ զինվորներից։ Նա մեծ դեր խաղաց մասնավորապես Երևանը պարսկական խաների լծից ազատագրելու գործում։ Բերդի պաշարման ամբողջ ընթացքում շարքային զեկաբրիստները գտնվում էին պաշարող զորքերի առաջին զինքերում։ 1827 թ. հոկտեմբերի 1-ին, երևանի բերդի գրավման օրը, համարական զնդի վաշտերը, սկսելով գրոհը, առաջինը մտան բերդ։ Գնդի մարտիկները ցուցաբերեցին խիզախության և հերոսության հիմնալի օրինակներ, որի համար շատերը ստացան շքանշաններ¹⁵⁸։ Հերոսաբար կռվում էին նաև հայտնի Չեռնիգովյան զնդի ապստամբ զինվորները, որոնք ցրված էին տարբեր զորամասերում¹⁵⁹։

Կովկաս արտորված զեկաբրիստները ակտիվ մասնակցություն ունեցան նաև ռուս-թուրքական 1828—1829 թթ. պատերազմին, այսինքն պատերազմական այն գործողություններին, որոնք ծավալվեցին Արևմտյան Հայաստանում։ Կարսի, Էրզրումի, Բալքուրդի և այլ բաղադրների համար մզված կռիվներում առանձնապես աչքի ընկան բացի վերը նշվածներից նաև նշանավոր զեկաբրիստ և զրոգ Ալեքսանդր Բեսաուժև-Մառլինսկին¹⁶⁰, Ն. Սեմիչևը, Վ. Սուխորուկովը, Զ. Չերնիշովը, Պ. Լեմանը, Պ. Կոնովնիցկին և ուրիշներ։

Հարկ է նշել այն հանգամանքը, որ զեկաբրիստները ի տարբերություն ցարական զենեարանների ու չինովնիկների, չերմ վերաբերմունք էին ցուցաբերում հայ ժողովրդի նկատմամբ։ Յարական ղեսպոտիզմի դեմ զենք բարձրացրած ռուս հեղափոխականները, որոնց համար հարազատ էին մարդասիրական և ժողովուրդների ազատագրության գաղափարները, մեծ ոգևորությամբ կռվում էին բռնակալ պարսկական խաների ու թուրքական փաշաների դեմ։

Մոտ երկու տարի գտնվելով Հայաստանում, գեկարբիստներից շատերը ծանոթություն և կապեր հաստատեցին ժամանակի մի շարք հայ անվանի գրողների ու հասարակական-քաղաքական գործիչների հետ: Նրանցից մի մասը լավ գիտեր կրոնական ու քաղաքական գործիչ Ներսես Աշտարակեցուն, բանաստեղծ Հարություն Ալամդարյանին, պրոֆեսոր, հայագետ Շահան Զրպեալյանին, գին-

Ե. Ե. Լաչինով

վորականներ Վառլը Բելյուսովին, Լազար Լազարևին և ուրիշների: Լուրջ հիմքեր կան կարծելու, որ ուսու հեղափոխականների հետ ծանոթ է եղել նաև խաչատուր Աբովյանը¹⁶¹:

Ռուս-ղաղապական պատերազմին զործուն մասնակցություն ունեցան նաև ուսական առաջավոր, աղատամիտ գինվորականություն ու մտավորականության բազմաթիվ այլ ներկայացուցիչներ, որոնցից մի մասը կապեր ուներ ապստամբների հետ և այս կամ այն շափով ընդգրկված էր ուսու առաջին հեղափոխականների շարժման մեջ: Ահա նրանցից մի քանիսը:

Իվան Գրիգորևիչ Բուրցովը (1794—1829) ուսական բանակի կրթված ու աղատամիտ սպաներից էր: Մասնակցել է 1812 թ. հայրենական պատերազմին, եղել է գեկարբիստների առաջին ընկերություններից մեկի («Բարոբուլյան միություն») անդամ: 1826 թ. բանտարկվել, ապա փոխադրվել է Կովկաս: 1827 թ. ամռան և աշնան ամիսներին: մասնակցել է Հայաստանում և Ադրբեջանում ծավալված պատերազմական գործողություններին: Գինեբալ Պասկե-

վիշը 1827 թ. նոյեմբերին ցարին զեկուցում էր, որ զնդապետ Բուրցովը և իր ընկերները պարսկական զորքերի զեմ մզվող կռիվներում ցուցաբերում են արիության և անվեհերություն:

Առանձնապես խոշոր զեր խաղաց Ի. Գ. Բուրցովը ռուս-թուրքական 1828—1829 թթ. պատերազմում: Նա ամենատիպի մասնակցությունն է ունեցել Կարսի, Ախալքալաքի, Ախալցխայի գրավման ժամանակ: 1828 թ. նոյեմբերին Բուրցովը ստացավ Դեբեդի 4-րդ աստիճանի շքանշան: Էրզրումի գրավումից հետո Բուրցովի ջոկատը հուլիսի 7-ին տիրեց Բալբուրդ քաղաքին: Սակայն վերջինից ոչ հեռու գտնվող Խարթ գյուղի մոտ ծավալված մարտերում նա ստացավ ծան վերք և մահացավ երեք օր հետո՝ 1829 թ. հուլիսի 23-ին¹⁶²:

Իր ժամանակի ազատամիտ զինվորականներից մեկը՝ Նիկոլայ Նիկոլաևիչ Ռաևսկին (1801—1843) կոպտված էր շատ զեկաբրիտաների, ինչպես նաև Ա. Ս. Պուշկինի, Ա. Ս. Գրիբոյեդովի, Գ. Վ. Դավիդովի և այլ նշանավոր գործիչների հետ: 1826 թ. շատերի հետ միասին բանտարկվեց նաև Ն. Ռաևսկին, սակայն չկարողանալով ապացուցել նրա «Հանցանքը», ցախական կառավարությունը Ռաևսկուն ազատեց բանտից և ուղարկեց Անդրեյովկա, նշանակելով նրան այնպեղ գտնվող Նիժնեդնոդնյան զրադունական զնդի հրամանատար: Ն. Ռաևսկին ամենագործուն մասնակցությունն ունեցավ ինչպես ռուս-պարսկական 1826—1828 թթ., այնպես էլ ռուս-թուրքական 1828—1829 թթ. պատերազմներին, հատկապես Ջիվանբուլաղի, Սարգարապատի, Նրևանի, Կարսի, Ախալքալաքի, Էրզրումի և այլ քաղաքների ու բերդերի համար մզվող ճակատամարտերում: Նրա խիզախությունը և զորավարական տաղանդը բազմիցս նշվել է բարձրագույն հրամանատարության կողմից: Սակայն, չնայած դրան, «քաղաքական հանցագործներին» (զեկաբրիտներին) հովանավորելու մեղադրանքով Ն. Ռաևսկին 1830 թ. հեռացվեց Կովկասից¹⁶³:

Իր առաջավոր հայացքների համար Վլադիմիր Դմիտրևիչ Վոլխովսկին (1798—1841) փոխադրվում է Կովկաս և մասնակցում ռուս-պարսկական պատերազմին, մասնավորապես Սարգարապատի և Նրևանի բերդերի գրավմանը: Բարձր հրամանատարության զեկուցագրերից մեկում ասված է, որ Սարգարապատի բերդի պաշարման ժամանակ Վոլխովսկին իրեն տրված բոլոր հանձնարարությունները «կատարեց զերազանց եռանդով ու քաջությամբ»¹⁶⁴: Ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ նա գործուն մասնակ-

ցովյուն է ունեցել Կարսի, Էրզրումի և Բայբուրդի համար մզված մարտերին: Վոյսովսկին, ինչպես նաև Կովկաս ուղարկված իր զրեթե բոլոր ազատամիտ ընկերները զանվում էին զաղանի հակացովյան տակ: Ի դեպ, նրանց «մարբազի մասին» պարբերաբար տեղեկություններ էին ուղարկվում Պետերբուրգ:

Յարական սատարողների համար կասկածելի զինվորական էր նաև Ալեքսանդր Միխայլովիչ Միկլաշևսկին (1796—1831): Նիկոլայ 1-ի հրամանով նա ևս ուղարկվեց Անդրկովկաս: Միկլաշևսկին տեղիլ մասնակցություն ունեցավ ռուս-պարսկական 1826—1828 թթ. պատերազմի զրեթե բոլոր կարևոր ճակատամարտերին, ինչպես նաև Կարսի, Ախալցխայի, Էրզրումի գրավմանը: Նա սպանվեց 1831 թ.: Միկլաշևսկու մահվան կապակցությամբ ղեկաբրիտ Ալեքսանդր Բեսարուկ-Մաուրինսկին գրել է. «Մենք զբախտություն ունեցանք կորցնելու մեր բախտակից ընկերոջը, իր խիզախությամբ շատ հայտնի դեղապետ Միկլաշևսկուն: Նա խակական Ալաքս էր և ընկավ սրպես հերոս»¹⁶⁵:

Արևելյան Հայաստանը պարսկական տիրապետությանից ազատագրելու գործում զգալի դեր խաղաց հռչակավոր պարտիզան, բանաստեղծ Գևորգ Վասիլեիչ Դավիդովը, որը նույնպես պատկանում էր «բաղարական անբարեհույս» գործիչների շարքին: Նրբ ընկվեց ռուս-պարսկական պատերազմը, Դավիդովը ցարի հրամանով ուղարկվեց Թբիլիսի և շուտով, 1826 թ. սեպտեմբերին, նրշանակվեց Նրևանի սարդարի ղեմ գործող ռուսական զորամասի հրամանատար: Գևորգը մայրը Դավիդովը, ինչպես նշվեց վերելում, անցնելով հակահարձակման, սեպտեմբերի 21-ին, Միրաբ ղյուղի մոտ պարտության մատնեց Հասան-խանի զորքերին և արագ կերպով ազատագրեց Լուի-Փամբակն ու Շիրակը: 1826 թ. աշնան ամիսներին պատերազմական գործողությունների զարարի ժամանակ նա ամրացնում էր Ջալալ-օղլիի (այժմ՝ Ստեփանավան) բերդը¹⁶⁶:

Արևելյան Հայաստանը պարսկական տիրապետությանից ազատագրելու և այն Ռուսաստանին միացնելու գործում խոշոր դեր խաղաց ռուս մեծ գրող և հումանիստ Ալեքսանդր Սերգեևիչ Գրիբույսկովը: 1827 թ., երբ Արարատյան դաշտում ծավալվել էին ռադմական գործողությունները պարսկական զորքերի ղեմ, երբ տեղի էր ունենում Սարգարապատի և Նրևանի ազատագրումը խանական ձից, Գրիբույսկովը զանվում էր գործող զորամասում, մասնակցում էր ռադմական գործողություններին և անում ամեն ինչ

սուսակա՛ն գորբերի հազմանակի համար: Ռուս մեծ գրողը, ինչպե՛ս հայտնի է, խոշոր գեր կատարեց Ռուբրմենչաչի պալմանագրի կնքման գործում, ինչպե՛ս նաև պարսկահայերի գաղթը կաշմակերպելու և նրանց ամեն կերպ օգնելու հարցում:

Խոսելով Արևելյան Հայաստանի ազատագրությանը մասնակից ուսուսուցչավոր մարդկանց մասին, չի կարելի չհիշատակել նաև Ն. Ն. Մարտվլովին, Ի. Պ. Շխաբլին, Ա. Ա. Սուվորովին, Լ. Ա. Պուշկինին և շատ ուրիշներին: Նրանք բոլորն այս կամ այն չափով իրենց լուսման ունեն արևելահայության նոր կյանքի կերտման գործում:

Ռուս-պարսկական պատերազմին մասնակցեցին նաև վրաց ու տղրեհջանական ժողովուրդների առաջավոր ներկայացուցիչներ Ա. Գ. Հավճաղաձեն և Ա. Բաբխանովը:

Խիստ հետաքրքրական է այն փաստը, որ ուսու-պարսկական և ուսու-թուրքական պատերազմներում (1826—1829 թթ.) մասնակցեցին նաև լեհ հեղափոխականները, որոնց ցարական կառավարությունը բռնադատել է և ազատ արտո՞րել էր Կովկաս՝ Կովկասյան գործող կորպուսում ծառայելու համար: Դրանց թվին են պատկանում Ֆրանց Բորկովսկին, Անդրեյ Յանեկը, Նիկոլայ Վորոբևը, Սաանեալով Կարվեցկին, Զախար, Լիսովսկին և ուրիշներ:

Մեծ թվով ղեկաբրիսանների ու բազմաթիվ առաջավոր ուսու գործիչների մասնակցություներ ուսու-պարսկական պատերազմին ավելի շնչոտեց ու ընդդժեց այդ պատերազմի ազատագրական բնույթը:

Ավելորդ չէ այստեղ նշել այն իրողությունը, որ ուսու-պարսկական ինչպե՛ս 1804—1813, այնպե՛ս էլ 1826—1828 թթ. պատերազմի ժամանակ Ռուսաստանի դեմ կանգնած էին փաստորեն նաև Անգլիան ու Ֆրանսիան: Ելնելով իրենց գաղութարարական քաղաքականության շահերից, նրանք փորձում էին թույլ չտալ Անգլո-կովկասի միացումը Ռուսաստանին և դրա համար պարսկական ու թուրքական կառավարություններին արամադրում էին զրամ, զենք, զինամթերք, ռազմական մասնագետներ: Խոսելով պարսկական զորքերի մասին, Ա. Պ. Երմոլովը 1817 թ. գրում էր, թե «պարսկական հետևակը և հրետանին ամբողջությամբ գտնվում են անգլիական սպանների և ենթասպանների հրամանատարության տակ»¹⁶⁷: Հայտնի է, որ Պարսկաստանը 1826 թ. պատերազմ սկսեց Ռուսաստանի դեմ անգլիական էմիսարների հրահրումներով: Պատերազմի ընթացքում իրանական զորքերի շարքում գտնվում էին բազմաթիվ անգլիացի սպաններ:

* * *

Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին պրոգրեսիվ, խոշոր իրադարձություն էր, որ նոր, լուսավոր էջ բացեց Հայ ժողովրդի դարավոր պատմության մեջ: Անցնելով ցարական Ռուսաստանի տիրապետության տակ, արևելահայերը, իհարկե, չազատվեցին ազդային ձնշումներից և սոցիալական հարստահարություններից: Ցարական կառավարությունը բերեց շահագործման ու ձնշման նոր ձևեր ու մեխոզներ: Որպես կալվածատերերի պետական օրդան, նա իրականացնում էր աշխատավորության կեղերումներն ու ձրնշումները ինչպես ուսու ժողովրդի և ուսական կայսրության մեջ մտած մյուս ժողովուրդներին, այնպես էլ հայ ժողովրդի նկատմամբ: Ցարիզմը վարում էր ազդային ձնշման քաղաքականություն, որի ծանրությունը իր վրա զգաց նաև հայ ժողովուրդը: Սակայն, շնայած այդ բոլորին, Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին ստեղծված պայմաններում միակ ելքն էր, որը որոշակի հնարավորություն էր ընձևում հայ ժողովրդի տնտեսական, կուլտուրական և քաղաքական կյանքի զարգացման համար:

Այդ նշանավոր իրադարձության հետևանքով հայ ժողովուրդը նախ և առաջ փրկվեց ֆիզիկական ոչնչացման վտանգից, ապահովվեց նրա լիակաան աճը և հավաքական զոյությունը: Տեղի ունեցավ շատ կարևոր երևույթ՝ հայության ազդային կոնսոլիդացիան հայրենի երկրում: Պերճախոս է այն փաստը, որ բնդամենը երկու տասնամյակների ընթացքում կրկնապատկվեց Արևելյան Հայաստանի հայ բնակչության թիվը, որին մեծ չափով նպաստեց պարսկահայերի և արևմտահայերի գաղթը Հայաստան 1828—1830 թթ.¹⁶⁸: Ժողովրդի անընդմեջ աճն այստեղ շարունակվեց նաև հետագա տարիներին: Մինչդեռ Արևմտյան Հայաստանում, որը իրերի ձախորդ բերումով մնաց սուլթանական բռնապետության դաժան տիրապետության տակ, տեղի ունեցան մասսայական ջարդեր ու կոտորածներ, որոնց հետևանքով արևմտահայերն ենթարկվեցին զենոցիդի, իսկ նրկիրը դարձավ ամայի ու ավերակ:

Ռուսական կայսրության կալմում Արևելյան Հայաստանը ստացավ տնտեսական զարգացման նոր հնարավորություններ: Պարսկական խաների և թուրք փաշաների տիրապետության ժամանակ նրկրի տնտեսությունը ապրում էր լճացում և դեգրադացիա: Ունենալով տնտեսական զարգացման ավելի բարձր մակարդակ, քան Պարսկաստանը և Թուրքիան, Ռուսաստանը խթանեց Հայաստանի տնտեսական կյանքի զարգացումը, ստեղծեց դրա համար

բարենպաստ պայմաններ: Չնայած ցարիզմի դադուխային բազա-
րականությանը, Արևելյան Հայաստանում և ամբողջ Անդրկովկաս-
ում XIX դարի կեսերին տեղի են ունենում զգալի տեղաշարժեր
տնտեսական կյանքի զարգացման մեջ: Քայքայվում է բնասնուն-
սությունը, զարգանում են ապրանքադրամային հարաբերություն-
ները, որոնց նպաստում են 1864—1871 թթ. Անդրկովկասում կի-
րառված գյուղացիական ռեֆորմը և ճանապարհաշինությունը:
Վ. Ի. Լենինը «Կապիտալիզմի զարգացումը Ռուսաստանում» իր
նշանավոր աշխատության մեջ նկատում էր, որ հեռուֆոբյան
շրջանում ռուսական կապիտալիզմը «կովկասը ներգրավում է հա-
մաշխարհային ապրանքային շրջանառության մեջ...»¹⁶⁸: Քայքայ-
վում էր բնասնունությունը, զարգանում էին ապրանքափոխանա-
կային հարաբերությունները, ներքին ու արտաքին առևտուրը և
համեմատաբար թույլ ձևով՝ գյուղատնտեսությունը:

Կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացմանն Արև-
ելյան Հայաստանում և ամբողջ Անդրկովկասում զգալի շնորհիվ
նպաստեց գյուղացիական ռեֆորմը և խճուղային ճանապարհների
ու երկաթգծի շինարարությունը: XIX դարի երկրորդ կեսին արդեն
ձևավորվեցին պղնձի արտադրության կենտրոններ Ալավերդում
ու Զանգեզուրում, զարի վերջերին հիմնվեցին բամբակի, մետաք-
սի, դիմու և կոնյակի արդյունաբերական ձեռնարկություններ:

Դժվար է դերագնահատել այն զրադկան նշանակությունը, որ
ունեցավ Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին հայ դի-
ստության, հրականության և մշակույթի բոլոր բնագավառների
զարգացման գործում: Որպես օրինակ թեկուզ հիշենք այն բարերար
ազդեցությունը, որ ունեցավ ուստ առաջավոր ու հարուստ գոտա-
կան գրականությունը հայ նոր գրականության վրա: Հայտնի է, որ
հայ գրականության ու հասարակական մտքի այնպիսի գեմերը,
ինչպիսիք են Խ. Աբովյանը, Մ. Նալբանդյանը, Գ. Սունդուկյանը,
Հ. Հովհաննիսյանը, Հովհ. Փումանյանը, Ավ. Իսահակյանը և ուրիշ-
ներ խոր հարգանքով ու ակնածանքով են խոսել ուստ ժողովրդի
գրականության մասին: Այսպես, Հովհ. Փումանյանը գրել է. «Մի-
րով ու պատկառանքով խոնարհվում եմ ուսական մեծ ազգի հո-
յակապ գրականության առջև, Պուշկինի, Լերմոնտովի, Գոգոլի,
Դոստոևսկու, Տուրգենևի, Չեխովի, Տոլստոյի և իրենց արժանավոր
ժառանգների գրականության առջև, որի վրա կրթվել են մեր գրող-
ներից ու մտավորականներից շատերը»¹⁷⁰:

Ռուսաստանի պրոպրեսիվ ազդեցության մասին խոսել է Ֆ. Էնգելսը: Կ. Մարքսին 1851 թ. գրած իր նամակներից մեկում նա գրել է. «Ռուսաստանը իսկապես պրոպրեսիվ գեր է խաղում Արևելքի նկատմամբ»¹⁷¹:

Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության Կենտրոնական կոմիտեի «Ռուսաստանի հետ Հայաստանի միավորման 150-ամյակի տոնակատարության մասին» ընդունած որոշման մեջ ասված է. «Ռուսաստանին միանալը հայ ժողովրդին փրկեց ֆիզիկական ու շրնչացման սպառնալիքից, բացեց ազգային համախմբման հնարավորություններ, նախադրյալներ ստեղծեց հետագա սոցիալատնական դարգացման համար, նրան հաղորդակից դարձրեց ուսական տառապնոր կուլտուրային, Ռուսաստանի հասարակական-քաղաքական մարի գեմոկրատական տվանդույթներին»¹⁷²:

Մեծ է Ռուսաստանի հետ Արևելյան Հայաստանի միավորման քաղաքական նշանակությունը: Մանկելով Ռուսական կայսրության կազմի մեջ, արևելահայությունը իր պատմական բախար կապեց ուս ժողովրդի, նրա հզոր ազատագրական շարժման հետ: XIX դարի կեսերից արդեն ուսական հեղափոխական շարժման ազդեցության տակ ձևավորվեցին հայ հասարակական-քաղաքական հոսանքները: Կապեր հաստատվեցին հայ և ուս հեղափոխական գործիչների միջև: XX դարի սկզբներին հայ բանվորական ու գյուղացիական շարժումներն ընդգրկվեցին ուսական պրոլետարական սոցիալիստական հզոր շարժման մեջ, շարժում, երբ և իսկական ազատություն և վերածնունդ բերեց քաղմաշարշար հայ ժողովրդին:

ПРИСОЕДИНЕНИЕ ВОСТОЧНОЙ АРМЕНИИ К РОССИИ

Резюме

Присоединение Восточной Армении к России, имевшее место в результате русско-персидской войны 1826—1828 гг., явилось крупной вехой многовековой истории армянского народа. Благодаря этому прогрессивному акту были созданы новые, благоприятные условия для развития экономической, культурной и политической жизни страны, для численного роста и национальной консолидации народа. В составе России армянский народ связал свою судьбу с русским революционным движением, которое и принесло ему подлинную свободу и национальное возрождение.

ДЕКАБРИСТЫ И ИХ ДРУЗЬЯ В БОЯХ ЗА ПРИСОЕДИНЕНИЕ АРМЕНИИ К РОССИИ В 1826—1829 гг.

Освобождение Восточной Армении от ига персидских ханов и ее присоединение к России имело место, как известно, в ходе и результате русско-персидской войны 1826—1828 годов, начатой агрессивными кругами шахского двора при подстрекательстве английских эмиссаров¹⁷³. В феврале 1828 г., в результате блестящих побед русской кавказской армии, был заключен Туркменчайский мирный договор, в силу которого, помимо прочего, Восточная Армения вошла в состав России. Война эта, сыгравшая огромную роль в исторических судьбах армянского народа, была для него справедливой, освободительной войной. Интересы внешней политики царской России в Закавказье в этот период совпадали с освободительными устремлениями армянского народа.

Весьма знаменателен тот исторический факт, что в русско-персидской войне 1826—1828 гг. принимали активное участие многие выдающиеся представители передовой России того времени. По стечению обстоятельств находясь на Кавказе, в разных частях Отдельного кавказского корпуса, они вместе с его основной массой солдат и офицеров, а также с местными народными ополченцами храбро сражались против войск шахской Персии, стремившейся увековечить свое господство над народами Закавказья.

В войне 1826—1828 гг. своей отвагой и мужеством проявились, в частности, декабристы—первые русские революционеры, те из них, кто после разгрома героического восстания 14 декабря 1825 г. были сосланы царским правительством на Кавказ, в действующий кавказский корпус. Среди сосланных—более семидесяти офицеров, разжалованных в рядовые, и около 2800 солдат—«мятежников», выступивших против царского самодержавия в Петербурге и на Украине. Все они самоотверженно сражались в Армении и в ряде районов Азербайджана.

В развернувшихся в Армении в 1826—1827 гг. военных действиях против персидских войск особенно отличились декабристы и связанные с ними лица—Е. Лачинов, М. Пущин, Ф. Вишнеvский, Н. Депрерадович, А. Ринкевич, А. Гангеблов,

В. Сухоруков, П. Коновницын, П. Семичев, А. Добринский, Н. Оржицкий, Н. Цебриков и многие другие.

Евдоким Емельянович Лачинов участвовал в известном сражении у села Ошакан 17 августа 1827 г., во взятии Сардаранатской и Ереванской крепостей; за проявленную отвагу он был произведен в унтер-офицеры. В конце 1827 г. генерал-лейтенант А. И. Красовский рапортует высшему начальству, что рядовой 39-го егерского полка Лачинов при Ошакане показал «отличные примеры храбрости и неустрашимости... При покорении крепостей Сардараната и Эривани он по собственному желанию находился беспрерывно в траншеях и оказывал примерные знаки усердия и храбрости»¹⁷⁴.

Е. Лачинов в своих записках довольно подробно рассказывает об осаде и взятии крепости Ереван, сообщая при этом много интересных сведений.

Следует сказать, что в осаде и занятии крепостей Сардаранат и Ереван по указанию Паскевича участвовали почти все декабристы, находившиеся тогда в составе главного отряда кавказского корпуса. «Во время блокады крепостей Сардар-Абада и Эривани,—писал Паскевич начальнику Главного штаба генералу Дибичу,—мною дозволено всем офицерам и разжалованным, желающим изгладить усердною службою прежнее свое поведение, находиться при открытии траншей»¹⁷⁵. В эти дни многие декабристы специально были направлены в Сардаранат и Ереван. В их числе был и Лачинов.

За активное участие в военных действиях 1827 года, за храбрость и отвагу Лачинов был произведен в унтер-офицеры¹⁷⁶. Осень и конец года он провел в Армении и служил в штабе войск генерала Красовского. Ему довелось вместе с этим видным генералом, в то время исполнявшим должность начальника Эриванского временного управления, совершить ряд путешествий по Восточной Армении, о чем подробно рассказывается в его записках.

Михаил Иванович Пущин, будучи командиром саперного батальона, успешно организовал осаду ряда крепостей, в том числе Ереванской. Говоря о роли Пущина при взятии Еревана, один из сосланных на Кавказ декабристов—А. Гангеблов в своих воспоминаниях писал: «Он руководил и мелкими и крупными работами от вязания фашии и туров, от работ киркой и лопатой до устройства переправ и мостов, до транспровки и возведения укреплений, до ведения апрошей и кроме того исполнял множество важных поручений. Он же, в той же солдатской шинели, присутствовал на военных советах у глав-

нокомандующего, где его мнения почти всегда одерживали верх (о чем мне известно было через Вальховского и Ушакова). Этот человек как бы имел дар одновременно являться в разных местах»¹⁷⁷.

Подвиги Пущина вынуждено было отметить и командование, сделавшее о нем несколько представлений. Но царь Николай I всегда отклонял их и согласился лишь в связи с занятием Еревана произвести его в унтер-офицеры.

Феодор Гаврилович Вишневский в составе главного действующего отряда кавказского корпуса принял активное участие в боях за Восточную Армению. В формулярном списке Вишневого сказано, что 14 апреля 1827 г. он находился «в деле противу персидской конницы у деревни Верхней Айнанлу; 16-го в перестрелке с куртинскою конницею под монастырем Эчмиадзинским, того же числа при канонаде против крепости Сардаранада; 24-го в деле против многочисленной конницы, предводимой Гасан Ханом... и части гарнизона Эриванского, под пушечными выстрелами со стен сей крепости при занятии 25-го Ираклиевой горы, 26-го северного Эриванского форштата; с того же времени по 15-е июня при блокаде крепости Эривани»¹⁷⁸.

Далее Вишневский находился в войсках, занявших город Нахичеван и крепость Абасабад. В сентябре под Сардаранатом, после взятия крепости он опять был награжден военным орденом. 14 сентября Вишневский находился «в следовании до крепости Сардаранада и обложении оной, с того же числа по 20-е при действительной осаде и взятии и преследовании гарнизона сей крепости; за отличие в сем сражении награжден знаком отличия военного ордена св. Георгия»¹⁷⁹.

Вишневский—один из деятельных участников осады и взятия Еревана. В его формулярном списке отмечено, что 22 сентября 1827 г. он находился «в походе к Эривани», а с 24-го сентября по 1-е октября—при осаде и покорении этой крепости. «За отличие в сем сражении по высочайшему повелению произведен в унтер-офицеры»¹⁸⁰.

Николай Николаевич Денрерадович также сражался против персидских войск. Так, в начале июля он храбро воевал под Джеван-Булахом, за что был награжден орденом св. Анны 4-й степени. Вместе с русскими солдатами и армянскими, грузинскими и азербайджанскими ополченцами он с отвагой и мужеством принимал участие в штурме крепостей Сардаранат и Ереван. Командир Нижегородского драгунского полка Н. Н. Раевский писал о Ден-

рерадовиче: «При осаде крепостей Сардар-Абада и Эривани, во всех случаях, вел себя с отличною храбростью»¹⁸¹.

О мужестве и активном участии Депрерадовича в военных действиях, происходивших в Армении и Азербайджане, писал и сам Паскевич. В рапорте на имя Николая I от 30 ноября 1827 г. он отмечал, что поручик Депрерадович в делах против неприятеля показал себя неустрашимым¹⁸².

Александр Ефимович Ринкевич летом 1827 г. участвовал в занятии Нахичевана и Абасабада. 31 августа командир Ширванского полка из лагеря близ реки Арпачай сообщал, что Ринкевич «ведет себя отлично: хорошо, ревностно занимается службою и в делах противу неприятеля неустрашим»¹⁸³.

Ринкевич принимал энергичное участие и в боях, которые развернулись за Сардарават и Ереван в сентябре и начале октября 1827 г. Именно в связи с этими событиями Паскевич в рапорте от 29 октября 1827 г. писал царю, что «прапорщик Ринкевич в делах против неприятеля показал себя неустрашимым»¹⁸⁴. За участие в персидской кампании 1827—1828 гг. Ринкевич был произведен в подпоручики.

За Ереван и другие города сражался Александр Семенович Гангеблов (Гангеблашвили). Говоря об осаде Ереванской крепости, он в своих воспоминаниях писал: «Когда началась осада и я услышал, что все декабристы собраны в траншеи, я обратился с просьбой к генералу Красовскому перевести и меня туда. Красовский велел своему адъютанту меня отвести к начальнику траншей полковнику Гурке»¹⁸⁵.

Далее Гангеблов участвовал во взятии города Урмия, где провел примерно два месяца. В начале 1828 г. он вернулся в Ереван и был назначен помощником коменданта крепости полковника Кошкарева, который, по словам самого Гангеблова, пострадал «по бунту Семеновского полка». Приказом Паскевича от 19 марта 1828 г. Гангеблову была поручена какая-то должность в Эриванском областном правлении¹⁸⁶. Там он остался до середины мая.

Поручик лейб-гвардии Казачьего полка, историк и журналист Василий Дмитриевич Сухоруков был одним из друзей Ф. Глинки, В. Кюхельбекера, А. Бестужева, К. Рылеева и А. Корниловича¹⁸⁷. В официальных документах он фигурирует как причастный к движению декабристов. В июле 1826 г. Николай I приказал «оставить его на Дону... иметь за ним бдительный тайный надзор и ежемесячно доносить о поведении»¹⁸⁸. Приказом военного министра от 28 мая 1827 г. Сухоруков был отправлен в кавказский корпус, где его определили в Донской казачий полковника Карпова полк. Су-

хоруков принял участие в осаде и взятии крепостей Сардарпат и Ереван, а также в военных действиях конца 1827 начала 1828 гг. Одновременно он выполнял разные задания в штабе Паскевича.

В русско-персидской войне 1826—1828 гг. участвовал и Петр Петрович Коновницын. В апреле—июне 1827 г. он в ря-

П. П. Коновницын

дах войск авангарда главных сил кавказского корпуса сражался в Араратской долине. Об участии П. Коновницына и некоторых его друзей в боях за Сардарпат и Ереван генерал Паскевич рапортовал: «Коновницын и Пущин исполняли свой долг с похвальной ревностью, поощряя прочих нижних чинов своим примером. При коронавании рва под Эриванью они также находились на работах, производимых под начальством г. М.

Трузсона... Дорохов был в

сем случае ранен пулею в грудь, одежда Коновницына прострелена тремя пулями»¹⁸⁹. В марте 1828 г. П. Коновницын был произведен в прапорщики.

В боях за присоединение Восточной Армении к России принимал участие также Николай Николаевич Семичев. Он участвовал почти во всех сражениях военной кампании 1827 г. Из его формулярного списка видно, что в мае он находился в селении Шулаверы, в июне—в Эчмиадзине и Нахичеване, в начале июля—под Абасабадом, в августе—в Карабахе, в сентябре и октябре—в Сардарпате, Ереване и Тавризе. С 14 сентября 1827 г. Семичев находился «в следовании до крепости Сардар-Абада и обложении оной с того же числа по 20-е при действительной осаде, взятии и при следовании гарнизона сей крепости, 22-го в походе к Эривани, с 24 сентября по 1-е октября при действительной осаде и покорении сей важной крепости со всем находившимся в ней гарнизоном, причем взят в плен Гасан Хан Сардарь и многие другие чины и чиновники, и за оказанные при осаде оной отличия получил высочайшее благоволение: с 7-го по 19-е октября—в походе от Эривани в город Тавриз»¹⁹⁰.

Начальник второй уланской дивизии генерал-майор барон Розен в своем рапорте от 11 января 1828 г. писал Паске-

вичу: «Командир Нижегородского драгунского полка полковник Раевский представляет мне, что вверенного ему полка переведенный из Ахтырского гусарского капитан Семичев, прикосновенный к делу злоумышленного тайного общества, за оказанную им отличную храбрость в сражении под Джеван-Булаком, несмотря на тяжелую рану, полученную им в 1812 году при сел. Бородине, заслужил высочайшее благоволение: после того по разрешению вашего высокопревосходительства, будучи прикомандирован к войскам, осаждавшим Эривань, заслужил от командира сводного полка полковника Шинова блестящий отзыв непоколебимой неустрашимости и неусынной деятельности»¹⁹¹.

Тот же генерал Розен в другом рапорте о Николае Семичеве писал: «При осаде Эривани, находясь волонтером, он заслужил особенное внимание начальства и в продолжение всего похода служил во всех отношениях примером всему полку»¹⁹².

Большую роль в освобождении Восточной Армении от персидского господства сыграл Лейб-гвардии сводный полк, составленный из солдат-декабристов. Рядовые участники восстания 14 декабря активно участвовали, в частности, в освобождении Еревана от ига персидских ханов. За все время осады крепости они находились в первых рядах атакующих войск. 1 октября 1827 г., в день взятия Ереванской крепости, роты сводного полка первыми начали штурм и первыми вступили в крепость. Шесть из них под командованием полковника Шинова, рапортовал Паскевич 3 октября 1827 г., «бросились через брешь и заняли юго-восточную башню первой и второй стены и примыкающая к ней куртины»¹⁹³. Вскоре после этого сводный полк и другие воинские части заняли крепость. Упорный Гасан-хан с остатками своих войск «ушел в главную мечеть», пытаясь продолжать здесь сопротивление. Но солдаты Лейб-гвардии сводного полка взяли его в плен. «Генерал-лейтенант Сухтелен,—сказано в военном журнале,—с двумя ротами Лейб-гвардии сводного полка направился к мечети, в косях, по показанию жителей, находился Гасан-хан. Вошедши туда, он увидел до 200 вооруженных людей, готовых стрелять, но когда рота выстроилась перед ними и взвела курки, то они бросили оружия и сдались. Генерал-лейтенант же граф Сухтелен сам обезоружил Гасан-хана. Сарбазы, еще колебавшиеся, видя город занятым, положили также оружие»¹⁹⁴.

Гасан-хан имел намерение взорвать крепость, но подпоручик Григорий Григорьевич Лелякин из сводного полка, при-

влекавшийся в свое время к следствию по обвинению в участии в восстании декабристов, проявив исключительное бесстрашие, предотвратил злой умысел хана. Когда русские войска вступили в крепость, «подпоручик Лелякин, узнав от жителей, что в пороховом погребе, в котором находилось более двух тысяч пудов, положен зажженный фитиль, ни мало не медля, с самоотвержением бросился в погреб, вынул фитиль и тем не допустил взрыва крепости»¹⁹⁵.

Во многих сражениях русско-персидской войны приняли участие также солдаты—«мятежники» (примерно 800 чел.) из Черниговского полка; они были сосланы из Украины на Кавказ летом 1826 г.¹⁹⁶

Сосланные на Кавказ декабристы принимали непосредственное участие также в русско-турецкой войне 1828—1829 гг. Большие надежды с этой войной связывали западные армяне, желавшие с помощью русского оружия освободить свою родину от невыносимого османского ига. Неслучайно, что во время войны вместе с русскими солдатами сражались против турецких войск сотни и тысячи армянских добровольцев.

Когда на кавказском фронте (в Западной Армении и Грузии) развернулись военные действия, многие декабристы находились в действующих отрядах русских войск. Они храбро сражались под Карсом, Ардаганом, Ахалцихом, Эрзерумом, Бабердом и другими городами и крепостями. Среди русских революционеров, участвовавших в войне 1828—1829 гг., особенно отличились Е. Лачинов, М. Пуцин, А. Гангблов, В. Сухоруков, Ф. Вишневский (о них уже говорилось в связи с русско-персидской войной), а также Д. Искринский, А. Веденянин, З. Чернышев, В. Голицын, А. Бестужев-Марлинский, Д. Арцыбашев, А. Берстель, А. Фок и другие.

В июне 1828 г., в составе 39-го егерского полка Е. Е. Лачинов принял активное участие в осаде и взятии города и крепости Карс. После этого он служил в карском гарнизоне. В середине августа Лачинов был в экспедиции, имевшей целью помочь армянским жителям нескольких сел Ардаганского района переселиться в Карский пашалык, занятый уже русскими войсками. Лачинов рассказывает, что русскому отряду удалось вместе с армянскими ополченцами обратить в бегство турецкую воинскую часть, пытавшуюся насильно угнать армянских крестьян в глубь Турции. Под охраной солдат армянские крестьяне Ардагана были переселены в безопасные места в районе Карса. В эти дни, как пишет Лачинов, установились самые теплые отношения между русскими солдатами и армянскими крестьянами.

О службе Е. Лачинова в карекой области имеются интересные данные в рапорте начальника Карской крепости полковника Реута от 9 мая 1829 г. на имя генерал-майора Остен-Сакена. В этом официальном документе сказано: «При сем обязанностию считаю донести Вашему превосходительству о примерном усердии и отличных действиях 39-го егерского полка унтер-офицера Лачинова, разжалованного из офицеров генерального штаба, который по просьбе предместника моего генерал-майора князя Бековича-Черкасского был по взятии Карса прикомандирован генерал-майором Берхманов к армянской дружине для показания оной порядка пограничной службы и надзора за исправностью караулов их и разъездов. По рекомендации о нем князя Бековича-Черкасского я также во время управления областью давал ему различные поручения... с наступлением весны, когда исправность караулов и разъездов армянских так много приносит пользы, заботясь о предохранении жителей от грабежей хищнических партий и понуждения к засевам полей, то старания и похвальные поступки унтер-офицера Лачинова возлагают на меня обязанность покорнейше просить Ваше превосходительство обратить на него милостивое внимание господина главнокомандующего...»¹⁹⁷.

М. И. Пущин с первых же дней турецкой кампании находился на передовых позициях. 19—20 июня 1828 г., когда войска подошли к Карсу, Пущин вместе с саперами 8-го понтонного батальона начал осадные работы. 23 июня пал Карс, а через месяц, 24 июля, был занят Ахалкалак.

В начале августа 1828 г. Паскевич приступил к осаде Ахалциха. 8-й понтонный батальон, в котором служил М. И. Пущин, отличился и здесь. Пущин успешно выполнил ряд сложных и трудных задач и 15 августа, когда начался штурм крепости, был в первых рядах атакующих войск.

Во время штурма Ахалциха Пущин был тяжело ранен. Но весной 1829 г. он вновь в рядах действующих войск. Об участии М. Пущина в русско-турецкой войне в одном документе мы читаем: «...В офицерском звании управлял инженерною частью в армии, составлял карты движения вперед, вел осады Карса, Ахалкалака и Ахалциха, участвовал в штурме сих крепостей и во всех сражениях и малых стычках всегда находился впереди, ранен насквозь пулею в грудь на штурме Ахалциха и раненый, больной по усиленной просьбе главнокомандующего Паскевича делал кампанию 1829 года и только по занятии Арзерума получил согласие главнокомандующего на отъезд из армии для пользования Кавказскими минеральными водами»¹⁹⁸.

А. Гангеблов участвовал в штурме Ахалниха, в боях за Эрзерум и при взятии крепости Олты. В рапорте от 23 сентября 1829 г. на имя Николая I Паскевич, описывая взятие Олты русскими войсками, между прочим отмечал: «Когда производилась атака пионерного батальона, поручик Гангеблов, утвердив против крепости кетерновы мортиры, открыл огонь по гарнизону, засевшему в цитадели, который равномерно отвечал пушечною и ружейною стрельбою, но наступившая ночь прекратила действия. Поутру выставили на вид туркам отбитые знамена, усилили метание гранат, и турки сдались»¹⁹⁹.

В. Сухоруков также принял активное участие во многих сражениях Турецкой кампании. В связи с осадой и взятием Ахалниха начальство отмечало, что Сухоруков «в делах под Ахалнихом вел себя отлично, храбро»²⁰⁰. Летом 1829 г. он участвовал в занятии Эрзерума. За храбрость и отвагу Сухоруков был награжден орденом Владимира 4-й степени с бантом и золотой саблей²⁰¹.

Ф. Вишневский отличился в осаде и покорении Карса, Ахалкалака и Ахалниха, сражался под Эрзерумом и Байбуртом.

О Д. Искрицком в одном рапорте командира его полка сообщается, что он при взятии крепости Карса «оказал себя отлично храбрым»²⁰². Искрицкий самоотверженно сражался и в боях за Эрзерум.

Александр Веденянин участвовал почти во всех битвах русско-турецкой войны. В 1828 г. он вместе со своими друзьями штурмовал крепости Каре, Ахалкалак и Ахалних. Через год принимал активное участие в боях за Эрзерум и другие города, неизменно проявляя «мужество, неустрашимость и хладнокровие»²⁰³.

Захар Григорьевич Чернышев в 1829 г. в составе Инжегородского драгунского полка участвовал в ряде сражений с турецкими войсками. О храбрости Чернышева командир полка в рапорте от 31 августа 1829 г. на имя командира отряда генерал-адъютанта Потемкина писал: «Разжалованный за причастие к умышленному тайному обществу по сентенции верховного суда и определенный во вверенный мне полк рядовым из поселения Чернышев, в сражениях 27 и 28 числа июля при селениях Харт и Балахор отличил себя особенною храбростью, бросаясь впереди всех на неприятельские толпы и одушевлял сим товарищей своих»²⁰⁴.

В начале 1829 г. Валериан Михайлович Голицын был переведен из сибирской ссылки на Кавказ и зачислен рядо-

вым в 42-й егерский полк. Воевал за крепость Гасан-кала, за города Эрзерум, Байбурт и Хнус.

Видный декабрист, известный писатель и публицист Александр Бестужев-Марлинский также побывал в Армении. О своем участии в русско-турецкой войне он писал: «15 сентября (1829 г. — М. Н.) часть нашего полка двинулась с отрядом к Байбурту. Не буду описывать перестрелки накануне 27 сентября, где мы сначала прикрывали орудия, а потом, рассыпавшись по горе, завязали потешный огонь с кавалеристами по крутой стремнинке; на рассвете мы вдруг переменяли дорогу и пошли в обход верст двенадцать, чтоб отрезать неприятеля от дороги в Трапезонт. Прочее вы знаете. Завладев высотами, мы кинулись в город, ворвались туда через засеки, прошли его насквозь, преследуя бегущих, и наконец верст пять далее вступили в дело с лазами, сбили их с горы, и пошла рукопашная. Я был ужасно утомлен усилиями карабкаться по каменной крутой горе, пересеченной оврагами, в полной амуниции и в шинели»²⁰⁵.

З. Г. Чернышев

Д. А. Арцыбашев в 1828 г. в составе Нашебургского пешотного полка участвовал в занятии города и крепости Баязет. В Западной Армении и Грузии против турецких войск воевали также А. Берстель, А. Фок и другие.

В русско-персидской войне 1826—1828 гг., в результате которой Восточная Армения была присоединена к России, приняли участие также многие друзья декабристов, связанные в той или иной мере со славным движением дворянских революционеров. И примечательно, что в их числе оказались такие выдающиеся люди передовой России, как А. С. Грибоедов, Д. В. Давыдов, И. Г. Бурцов, Н. Н. Раевский, В. Д. Вольховский и другие.

Великий писатель, гуманист и дипломат Александр Сергеевич Грибоедов летом и осенью 1827 г., находясь в главном

отряде действующего русского кавказского корпуса, участвовал в военных действиях при осаде и взятии Сардараната, Еревана и других крепостей. Интересно отметить, что в этих боях он проявлял «завидную и холодную храбрость». В числе других Грибоедов был награжден медалью «За взятие Эривани».

Грибоедов сыграл большую роль в заключении Туркменчайского мирного договора, принесшего освобождение Во-

А. А. Бестужев-Марлинский

сточной Армении. Он оказывал всевозможную помощь десяткам тысяч армян, переселявшимся из Персии в Восточную Армению и Закавказье. Велики его заслуги перед командованием кавказских войск. В феврале 1828 г. генерал Паскевич в одном из своих рапортов на имя начальника генерального штаба отмечал, что Грибоедов «во все продолжение сей кампании, служа при мне с особенным усердием, по отличным его способностям и совершенному знанию всех обстоя-

тельств здешнего края, был мне весьма полезен, в продолжение же мирных переговоров в Дей-коргане и потом в Туркманчае оказал в дипломатических сношениях особенное искусство и я считаю себя обязанным некоторым мыслям, им представленным...»²⁰⁵.

Прославленный партизан Отечественной войны 1812 г., поэт, генерал-майор Денис Васильевич Давыдов сражался против персидских войск в северной Армении. В начале сентября 1826 г. он был назначен командиром отряда русских войск, находившихся в Джалалоглы (ныне Степанаван). Высшее начальство поставило перед Давыдовым задачу очистить провинции Памбак и Шорагял от войск эриванского хана.

Утром 19 сентября 1826 г. отряд русских войск под командованием Давыдов выступил в поход. Совершив переход через Бзовдальский перевал, он вечером того же дня остановился близ селения Кишлак. На рассвете 20 сентября отряд Давыдова двинулся вперед. В пути, недалеко от селения Амамлу, он вступил в стычку с неприятельской конницей. На следующий день, 21 сентября, на склонах горы Арагац, неподалеку от разрушенной деревни Мирак, произошло решающее сражение. Отряд Давыдова, в котором находилось нема-

до армянских и грузинских ополченцев, нанес врагу тяжелый удар. Четырехтысячная конница Гасан-хана, потерпела поражение и обратилась в бегство. Преследуя врага, войска Давыдова 22 сентября вступили в пределы Ереванского ханства и дошли до деревни Кулюджи. Но по приказу командующего Кавказским корпусом генерала А. Ермолова Давыдов остановил продвижение своего отряда и возвратился в Джалалоглы, ибо поход на Ереван откладывался до весны следующего—1827 года²⁰⁷.

Иван Григорьевич Бурцов—талантливый военачальник, видный представитель русского передового офицерства, в 1818 г. вступил в Союз благоденствия. За политическую неблагонадежность он в 1826 г. был отправлен на Кавказ. Летом и осенью 1827 г. он принимал участие в русско-персидской войне, храбро сражался против персидских ханов. В ноябре 1827 г. Паскевич доносил царю, что полковник Бурцов «службу исполняет с усердием..., в делах против неприятеля оказал себя неустрашимым»²⁰⁸. В другом рапорте генерала отмечено, что Бурцов «в персидскую войну 1827 г. был употребляем в самых важных местах»²⁰⁹.

Большую роль сыграл Бурцов, в частности, в русско-турецкой войне 1828—1829 гг. За активное участие во взятии крепостей Карс, Ахалкалак и Ахалцих он в ноября 1828 г. был награжден орденом Георгия 4-й степени, 7 июля 1829 г. Бурцов со своим отрядом занял город Баберд, а затем атаковал селение Харт. Здесь были сконцентрированы крупные силы турецких войск. Завязался жаркий бой, во время которого Бурцов был смертельно ранен.

О последних днях Бурцова в газете «Тифлисские ведомости» от 9 августа 1829 г. сообщалось: «Генерал-майор Бурцов, занимавший с отрядом своим крепость Байбурт, в 120 верстах от Арзрума, 18-го числа осведомился, что неприятель приблизился к крепости на 15 верст. Желая напасть на него нечаянно, он в полночь выступил с пятью ротами пехоты и семью орудиями и на рассвете атаковал многочисленного неприятеля, засевшего в деревне Харте. Сражение продолжалось с 4-х часов утра до 4-х пополудня... В жаркой атаке генерал-майор Бурцов получил смертельную рану»²¹⁰.

Николай Николаевич Раевский и Владимир Дмитриевич Вольховский были близкими друзьями ряда видных декабристов, а также А. С. Пушкина и А. С. Грибоедова. В связи с восстанием 14 декабря 1825 г. оба они были переведены в действующий кавказский корпус с установлением над ними тайного надзора.

В 1827—1829 гг. Раевский успешно комаंडовал полком

под Джеванбулахом, Абасабадом, Сардарапатом, Ереваном, Карсом, Ахалцихом, Эрзерумом. Его мужество, воинская доблесть и талант военачальника неоднократно отмечались высшим командованием.

Характерно, что многие разжалованные в солдаты декабристы, служившие в кавказском корпусе, находили в лице Раевского чуткого друга и покровителя. Он тепло относился к ним и по мере сил оказывал им помощь и поддержку. Друже-

Н. Н. Раевский

ские отношения Раевского с сосланными на Кавказ декабристами были замечены начальством. Талантливого военачальника отстранили от должности командира полка, подвергли домашнему аресту, дали «строжайший выговор», а затем перевели на военную службу в Россию²¹¹.

В. Д. Вольховский участвовал во многих битвах в Армении в 1827—1829 гг. Особенно отличился он при взятии крепостей Сардарапата и Еревана. Говоря об осаде Сардарапата, Паскевич отмечал, что Вольховский «перед началом осады обозревал с виду неприятеля крепость, потом неоднократно

употребляем был в траншеях, где исполнял все поручения с отличным рвением и храбростью»²¹².

Отличился Вольховский и в русско-турецкой войне 1828—1829 гг. Он непосредственно участвовал в битве за Карс, Эрзерум, Баберд и другие города. В должности обер-квартирмейстера кавказского корпуса Вольховский принимал деятельное участие в разработке планов военных действий и походов войск, в описании дорог, в собирании важных данных о неприятеле и т. д. В ноябре 1828 г. он был награжден орденом Георгия 4-й степени.

К числу прогрессивных русских людей, участвовавших в боях за освобождение Армении в 1826—1829 гг., принадлежат также Н. Н. Муравьев (Карсский), И. П. Шипов, А. М. Микланевский, П. М. Леман, А. А. Суворов (внук великого полководца) и многие другие. Небезынтересно отметить, что среди них находился также брат А. С. Пушкина—Лев Сергеевич Пушкин. Вращаясь в кругу своего старшего брата и его дру-

зей-декабристов, он разделял их политические взгляды. В день восстания декабристов Лев Сергеевич был на Сенатской площади среди «мятежников». Как неблагонадежный он в 1826 г. тоже был сослан на Кавказ и уже с весны 1827 г. участвовал в ереванском походе. В формулярном списке Л. С. Пушкина записано: «С 12-го мая по 8-е июня 1827 г. находился в походе Отдельного кавказского корпуса... от селения Шулавер к монастырю Эчмиадзину. С 15-го по 29-е июня был в походе от Эчмиадзина через Нахичеван... к крепости Абаз-Абады... С 7-го по 8-е июля принимал участие в осаде означенной крепости до ее сдачи. 5-го августа отличился в сражении против персиян... С 14-го сентября по 20-е принимал участие в движении к крепости Сардар-Абад, осаде и взятии ее. 22-го участвовал в походе к Эривани. С 24-го сентября по 1-е октября был при осаде и покорении этой крепости со всем ее гарнизоном...»²¹³. За храбрость при взятии Еревана Л. С. Пушкин был представлен к ордену Анны 3-й степени. Он участвовал и в русско-турецкой войне 1828—1829 гг.

Сам Александр Сергеевич Пушкин, как известно, в 1829 г. совершил путешествие в Эрзерум. Выехав из Москвы 1 мая, А. С. Пушкин 26-го прибыл в Тбилиси. 10 июня он отправился в Карс, на следующий день почевал в Гюмри (ныне Ленинакан). 12-го прибыл в Карс, 13-го—в лагерь русской армии на берегу реки Карс-чай. Около недели пеэз провел в действующем корпусе, встретился с братом и друзьями, посетил Гасан-калу и Эрзерум.

А. С. Пушкин 14 июня 1829 г. участвовал в боевой стычке с турецкой кавалерией. Об этом боевом крещении великого поэта один из очевидцев писал: «Когда войска, совершив трудный переход, отдыхали в долине Инжа-су, неприятель внезапно атаковал передовую цепь нашу... Поэт, в первый раз услышав около себя столь близкие звуки войны, не мог не уступить чувству энтузиазма. В поэтическом порыве он тотчас выскочил из ставки, сел на лошадь и мгновенно очутился на аванпостах. Опытный майор Семичев, посланный генералом Раевским вслед за поэтом, едва настигнул его и вывел насильно из передовой цепи казаков в ту минуту, когда Пушкин, одушевленный отвагою, столь свойственною новобранцу-воину, схватив пикку подле одного из убитых казаков, устремился противу неприятельских всадников»²¹⁴.

Нам кажется, что главным источником «чувства энтузиазма» Пушкина, о котором сообщает автор, была широко распространенная среди передовой русской интеллигенции России того времени благородная идея освобождения угнетенных народов от тяжкого ига турецких пашей. Вспомним,

как воодушевились Пушкин и его друзья, когда в 1821 г. началось греческое национально-освободительное восстание против господства султанской Турции.

В освобождении Восточной Армении от персидского ига участвовали также лучшие представители грузинского и азербайджанского народов—А. Г. Чавчавадзе, А. Бакиханов и другие. Более того, вместе с русскими войсками и армянскими ополченцами в Армении сражались сотни добровольцев из Грузии и Азербайджана.

Следует отметить, что в военных действиях, развернувшихся в Армении и Закавказье в 1826—1829 гг., пришлось участвовать и некоторым польским «мятежникам», сосланным царским правительством на Кавказ в 1820-х годах. Среди них—Франц Борковский, Андрей Яневич, Николай Ворцель, Станислав Карвицкий и другие участники польского национально-освободительного движения²¹⁵. Интересно отметить, что между ними и переведенными на Кавказ русскими «бунтарями» сложились дружеские отношения.

Сосланные на Кавказ декабристы и «прикосновенные к их делу лица» были высококультурными, свободолюбивыми и гуманными людьми. В отличие от царских реакционных генералов и чиновников-бюрократов они с вниманием и уважением относились к нуждам и целям народов Кавказа. Русским революционерам того времени, поднявшим оружие против деспотизма и крепостничества, были понятны и близки освободительные идеи народов, поработанных жестоким игом иноземных захватчиков. Именно поэтому передовые люди России с особым вдохновением сражались против персидских и турецких угнетателей, хорошо сознавая, что война, в которой они участвуют, является, по определению А. Грибоедова «самой человеколюбивой войной»²¹⁶. Многие декабристы справедливо считали, что Туркманчайский договор обеспечит мирный труд многострадальному армянскому народу.

Участие сосланных на Кавказ декабристов и их единомышленников в войнах 1826—1828 и 1828—1829 гг. обогатило и укрепило вековую историю русско-армянских дружественных отношений, вписало новые блестящие страницы в историю боевого содружества двух народов. Славные сыны русского народа внесли неоценимый вклад в исторический акт освобождения Восточной Армении от тяжелого ханского ига и ее присоединения к России.

ԴԵԿԱԲՐԻԱՏՆԵՐԸ ԵՎ ՆՐԱՆՑ ՀԱՄԱՆՈՇՆԵՐԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻՆ ՄԻԱՑՆԵԼՈՒ ՀԱՄԱՐ
ՄԴՂԱՄ ՄԱՐՏԵՐՈՒՄ (1826—1829 թթ.)

Ամփոփում

Ռուս-պարսկական 1826—1828 և ռուս-թուրքական 1828—1829 թթ. պատերազմներին անմիջական և գործուն մասնակցություն ունեցան Կովկաս արսորված շատ դեկաբրիստներ և նրանց համարսոհ ու գաղափարակից մի շարք նշանավոր գործիչներ: Երևելանը, Արարատյան գաղափարավարը և ընդհանրապես Արևելյան Հայաստանը պարսկական լծից ազատագրելու գործում, օրինակ, առանձնապես աչքի ընկան Ե. Հաչինովը, Մ. Պուշկինը, Ֆ. Վիշնևսկին, Ն. Սեմիչևը, Ա. Ռինկեիչը, Վ. Սուխորուկովը, Ա. Գանգեբլովը, Ն. Օրժիցկին, Ն. Ցեբրիկովը և ուրիշներ, ինչպես նաև շարքային դեկաբրիստներից («խռովարար զինվորներից») կազմված Լեյբգվարդիայի հավաքական գունդը: Արևմտյան Հայաստանում ծավալված ճակատամարտերում ռուսական զորքերի առաջին շարքերում թուրքական բանակի դեմ հերոսաբար կռվում էին, բացի հիշատակված Հաչինովից, Պուշկինից, Գանգեբլովից, Սեմիչևից և ուրիշներից, նաև Դ. Իսկրիցկին, Զ. Չերնիշովը, Ա. Վեդենյապինը, Ա. Բեստուժև-Մաուլինսկին և այլք: Նշված պատերազմներին մասնակցում էին նաև դեկաբրիստական շարժման հետ կապեր ունեցող և այդ շարժմանը համակրող տյնպիսի նշանավոր գործիչներ, ինչպիսիք էին Ի. Գ. Բուրցովը, Ն. Ն. Ռաևսկին, Վ. Դ. Վոլխովսկին, Ն. Ն. Մուրավյովը (Կարսսկին), Ա. Մ. Միկլաշևսկին և ուրիշներ:

ДЕНИС ДАВЫДОВ В АРМЕНИИ

(К 160-летию со дня рождения)

В июле 1826 года персидский шах Фат-Али начал войну против России: 26 июля войска ереванского сардара Гусейн-хана внезапно вторглись в пределы Ширака и Лори-Памбака, а главные силы—60-тысячная персидская армия под командованием наследника престола Аббас-Мирзы двинулась на Карабах²¹⁷.

Брат ереванского сардара жестокий Гасан-хан, подавляя героическое сопротивление небольшого русского отряда и армянского крестьянства, разоряя и опустошая все на своем пути, занял Ширак и Лори-Памбак, Аббас-Мирза 25 июля осадил крепость Шуша, где вместе с местным армянским населением укренился и героически оборонялся незначительный отряд полковника Реута. В августе под давлением превосходящих сил противника русские вынуждены были оставить Талыш и Нуху. Персидские войска заняли Гянджу. Опыяненный успехами, Аббас-Мирза уже мечтал о походе на Тифлис.

Но эти успехи Персии были временными. На помощь Кавказской армии шли подкрепления. В действующую армию был вызван доблестный сын армянского народа, участник Отечественной войны 1812 года храбрый генерал Мадатов, который в это время лечился на Минеральных водах Северного Кавказа. Император Николай I командировал в распоряжение главнокомандующего русской армией на Кавказе Ермолова еще ряд генералов. Первоначальные успехи персидской армии рассеялись как мираж. Открылись новые страницы блестящих побед русского оружия.

В числе генералов, присланных на Кавказ для руководства военными операциями, находился и знаменитый поэт-партизан, герой Отечественной войны 1812 года генерал-майор Денис Васильевич Давыдов (1784—1839).

Д. Давыдов прибыл в Тифлис в начале сентября 1826 года и был сразу же назначен командующим группой войск, действовавших против ереванского сардара. На Давыдова была возложена задача очистить Лори-Памбак и Ширак от грабительских орд Гасан-хана и отбросить назад сконцентрированные на северном побережье Севана войска под командованием Гусейн-хана.

Генерал Ермолов в своем дневнике 8 сентября 1826 года писал: «Прибывшего по высочайшему повелению генерал-майора Давыдова (Дениса, известного поэта и партизана) назначил я командовать войсками против Сардара Эриванского»²¹⁸.

Не теряя времени, Давыдов отправился к месту назначения, принял от полковника Северсамидзе командование войсками и уже 19 сентября, перейдя Бзовдалский перевал, вступил в Памбак и начал военные действия против Гасан-хана. 20 сентября Давыдов занял село Амамлы, где нанес поражение курдской конной группе. 21 сентября у селения Мирак, расположенного на восточном склоне Арагаца, произошло решающее сражение. Здесь четырехтысячная конница Гасан-хана потерпела тяжелое поражение и, бросившись в бегство, скрылась в ущельях и оврагах Арагаца²¹⁹.

Д. В. Давыдов

Весть о поражении Гасан-хана деморализовала его брата Гусейн-хана. Оставив побережье Севана, он отступил к Еревану, и начал укреплять крепость города. Об этих событиях Ермолов в своем донесении от 30 сентября 1826 года писал: «Ген-майору Давыдову, поручив в команду войска со стороны Эриванского ханства расположенные, я приказал атаковать Хасан-хана, брата сардара Эриванского.

19-го числа перешел он гору Безобдал, 20-го имел стоянку у сел. Амамлы и 21-го при уроч. Мирак с чувствительным весьма для неприятеля уроном рассеял его и преследовал в персидские пределы до уроч. Суда-кенда, в двух небольших маршах от Эриванской крепости. Он нашел всюду селения, оставленные жителями, спасавшимся бегством. Атаку сию я приказал произвести, когда сам я вступил в Шамшадинскую дистанцию, где была уже конница Сардара Эриванского и сам он находился недалеко в горах, но он бежал и, не подав помощи атакованному брату своему, заперся в Эриванской крепости. Ген-майор Давыдов, очистив Памбакскую округу,

должен возвратиться на уроч. Джалал-Оглу, где строится укрепление недалеко от разоренной кр. Лори»²²⁰.

В своем дневнике Ермолов отмечал: «Генерал-майор Давыдов дал знать, что он атаковал стоявшие против него персидские войска под командою Гассана-хана, брата Сардара Эриванского. Неприятель, хотя и превосходных был силах, но сопротивлялся непродолжительное время и был опрокинут, рассеян и преследован в персидских пределах два перехода. Генерал-майор Давыдов был уже недалеко от армянского Эчмиадзинского монастыря. Потери неприятеля, по быстроте бегства, не были чувствительною, но со стороны нашей большие успехи не произвели бы большого ужаса, ибо сардар Эриванский заперся в Эриване и даже ворота крепости приказал засыпать землею. Неприятель избегал употреблять свою пехоту, ибо без всякого сомнения сделалась бы она жертвою»²²¹.

Миракское сражение имело важное значение, так как было ликвидировано то опасное положение, которое создалось на севере Армении. Сам Давыдов весной 1827 года в одном из писем к Адельбергу говорил об этом: «Миракское мое дело, которое, да простят мне сию дерзость, важное и как бой, и последствиями своими... Ибо прежде Миракского дела персияне делали набеги к Акзибулаку и к Башкечену в пятидесяти верстах от Тифлиса, а после изгнания их мною за границу ни один персидский всадник не переступил за черту оной до сего времени»²²².

Интересно отметить, что из взятых под Мираком трофеев Давыдов, спустя годы, одну курдскую пику и персидский кинжал преподнес в знак своей признательности знаменитому английскому романисту Вальтеру Скотту.

После Миракского сражения Давыдов двинулся в Ара-ратскую долину, имея целью взятие Еревана. Но в эти же дни, т. е. в последних числах сентября 1826 года, Давыдов получил от Ермолова приказ приостановить продвижение. Ермолов писал: «Рад сердечно успехам твоим: не досаую, что залетел ты слишком далеко. Напротив доволен тем, что ты сумел воспользоваться обстоятельствами, ничего не делая наудачу. Похваляю весьма скромность твою в донесениях, которые не омрачены наглою хвастливостью, и сужу об успехах твоих действий по месту, из которого ты пишешь. Имей терпение, не ропщи на бездействие, которое я налагаю на тебя: оно по общей связи дел необходимо»²²³.

Поход на Ереван откладывался на весну будущего 1827 года. Давыдов выполняя приказ высшего командования вернулся в Джалал-оглы (ныне Степанаван).

В Джалал-оглы Давыдов остался около двух месяцев. В этот промежуток времени (с конца сентября до конца ноября 1826 г.) он прежде всего организовал оборону границ Лори-Памбака и старался до наступления зимы закончить строительство укрепления в Джалалоглы, имевшего важное военное значение. Русский отряд зорко следил за неприятелем и предпринимал необходимые меры, чтобы предупредить его вылазки. Хорошо зная ландшафт и топографию северной Армении, Давыдов давал конкретные и подробные указания своим подчиненным. В предписании на имя полковника Севарсемидзева он, например, писал: «Я сужу о защите Лорийской стены так: три главных отверстия ведут к оной с Бамбака и Шорагеля: 1. через Узунлярское ущелье, 2. через Безобдал, 3. через Карагач. Первые два не столько требуют внимания, как последнее. Я думаю, что стоит только пригласить сотню армян, живущих в Марсе или в других деревнях вдоль по ущелью, и приказать им наблюдать оное и извещать вас немедленно о появлении там неприятеля, то сего будет достаточно для удержания оного до прибытия вашего с несколькими ротами... Карагачинское отверстие, самое важнейшее, во-первых, потому что оно плоскостью своею способствует для прохода войск, во-вторых, что оно ведет в часть земли более открытую, в-третьих, что оно от вас в расстоянии 20 верст, почему трудно успеть вам прибыть во время на помощь селам, атакованным и ныне привлекающим добычею неприятеля...»²²⁴.

Не мало внимания уделил Давыдов и строительству военного укрепления в Джалалоглы. На строительные работы привлекались, кроме солдат, и местные жители. Несмотря на это чувствовался острый недостаток рабочей силы. Давыдов старался обеспечить широкое участие крестьян в строительстве крепости и по возможности удовлетворить их требования. Благодаря принятым мерам строительство джалалоглинской крепости шло удачно. В ноября оно было завершено.

Частые набеги персидских войск не давали возможности крестьянам Памбака и Шорагеля убирать хлеб. Чтобы оказать им необходимую помощь, Давыдов выделил из своего отряда специальные части, задачей которых было не допускать грабительских набегов неприятеля и тем самым обеспечить мирный труд хлеборобов.

Осенью 1826 г. в провинции Лори скопилось значительное число армянских беженцев из Шорагеля, спасшихся от погромов персидских войск. Судьба этих бедных и беспо-

мощных крестьян также занимала Давыдова. Он сделал ряд распоряжений, чтобы оказать им необходимую помощь²²⁴.

Д. Давыдов организовал военную разведку. Чтобы получить необходимые данные о положении в персидских ханствах и турецких пашалыках, о планах и намерениях неприятеля, он посылал в Ахалцих, Карс, Ереван и другие места специальных людей — лазутчиков, которые доставляли ему важные сведения. Полученные данные передавались вышнему начальству. Следует отметить, что Давыдов переписывался с некоторыми представителями турецких властей (с карским пашей, эрзерумским сераскиром и другими). Эта во многих отношениях интересная переписка показывает, что известный поэт и партизан во время своего пребывания в Армении занимался также вопросами, относящимися скорее всего к области дипломатии.

А. П. Ермолов

Давыдову приходилось заниматься обеспечением своих войск провиантом, подготовкой для них зимних квартир, разбором жалоб местных жителей, разрешением споров, возникших между ними и т. д. Будучи командиром русского отряда в провинциях Лори и Памбак, Денис Давыдов фактически являлся военным и гражданским начальником в этой части Армении. Поэтому круг вопросов, занимавших его, был весьма широк и разнообразен²²⁵.

Давыдову приходилось заниматься обеспечением своих войск провиантом, подготовкой для них зимних квартир, разбором жалоб местных жителей, разрешением споров, возникших между ними и т. д. Будучи командиром русского отряда в провинциях Лори и Памбак, Денис Давыдов фактически являлся военным и гражданским начальником в этой части Армении. Поэтому круг вопросов, занимавших его, был весьма широк и разнообразен²²⁵.

В декабре 1826 г. Давыдов, получив отпуск с целью свидания с семьей, уезжает в Москву. Ранней весной 1827 г. он возвращается в Закавказье, но на этот раз ненадолго. Назначенный весной 1827 года на место Ермолова главнокомандующим русскими войсками на Кавказе генерал Паскевич, известный своей любовью к интригам, проявил неприязненное отношение к Давыдову, и он был вынужден оставить Кавказ. По этой же причине выехал с Кавказа и один из близких и душевных друзей Давыдова генерал Мадатов.

Летом 1827 года, когда победоносные русские войска вошли в Араратскую долину и 1 октября того же года заняли Ереван, Давыдов находился в Москве. С далекого севера он

внимательно следил за ходом военных действий и продолжал держать тесную письменную связь со своими друзьями и знакомыми, находившимися в Армении. О взятии крепости Ереван у Давыдова есть ряд интереснейших замечаний.

О своем пребывании на Кавказе и, в частности, в Армении рассказывает и Д. Давыдов. В автобиографии, написанной в третьем лице, он, например, отмечал:

«Со вступлением на престол императора Николая Давыдов снова оплечается знаками военной службы и опоясывается саблею. Персы вторгаются в Грузию. Государь император удостаивает его избранием в действующие лица на ту единственную пограничную черту России, которая не звучала еще под копытами коня Давыдова. Он вырывается из объятий многого ему семейства и спешит из Москвы в Грузию. В десять дней Давыдов за Кавказом. Еще несколько дней, и он с отрядом своим за Безобдалом, в погоне за неприятелем, отступающим от него по Памбакокой долине. Наконец еще одни сутки, и он близ заоблачного Алагеза, поражает четырехтысячный отряд известного Гасан-хана, принудив его бежать к Эриванской крепости, куда спешит и сам Сардар Эриванский с войсками своими от озера Гокчи. Тут открывается глазам Давыдова Арарат в полном блеске, в своей снеговой одежде, со своим голубым небом и со всеми воспоминаниями о колыбели рода человеческого.

После сей экспедиции Давыдов занимается строением крепости Джалалоглу, которую довершает около декабря месяца. Зимой, во время бездействия, он получает от генерала Ермолова отпуск в Москву на шесть недель, но едва успевает он обнять свое семейство, как снова долг службы влечет его за Кавказские пределы. Но эта поездка не приносит ему успеха прошлого года, на этот раз перемена климата не благоприятствует Давыдову, и недуг принуждает его удалиться к Кавказским целительным водам где, тщетно ожидая облегчения, он находится вынужденным уже безвозвратно отбыть в Россию»²²⁷.

Армения произвела глубокое и неизгладимое впечатление на поэта-партизана, который написал ряд писем и стихотворений об Араксе, Арагаце, Арарате.

Аракс шумит, Аракс шумит,
Араксу вторит ключ нагорный,
И Алагез, нахмуясь, спит,
И тонет в влаге дол узорный,
И веет с пурпурных садов

Зефир восточным ароматом,
И сквозь серебристых облаков
Луна плывет над Араратом²²⁸.

Давыдов оставил много интересных воспоминаний, официальных документов и разных архивных материалов об Армении и всем Кавказе, о русско-персидской войне 1826—1828 гг., о Грибоедове, о ссыльных декабристах на Кавказе и о многих выдающихся событиях того времени²²⁹. Через все это богатое литературное наследие Давыдова красной нитью проходит чувство теплого отношения к Армении и армянскому народу, в освобождении которого есть и доля участия знаменитого героя-партизана.

ԳԵՆԵՐԱԼ ԳԱՎԻԳՈՎԻՐ ՀԱՅՍՏԱՆՈՒՄ

(Ծննդյան 160-ամյակի տարիվ)

Ամփոփում

Նրա ժողովրդի 1812 թ. Հայրենական պատերազմի բաշարի պարտիզան, նշանավոր բանաստեղծ, գեներալ-մայոր Գենրալ Գավիգովը (1784—1839) մասնակցել է 1826—1828 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմին: Նշանակվելով Արևելյան խանի զորքերի գեմ կոչով ռուսական զորամասի հրամանատար, նա հաջողությամբ հետ է շարժել պարսկական զավթիչներին Լաֆ-Փամբակից և Շիրակից՝ 1826 թ. սեպտեմբերի 21-ին պարտության մատնելով խանական հեծելազորին: Այս հետև իսկ պատերազմ է Ջալալ-օղլու (սլավոնապետների) բերդի կողմումը և կազմակերպել Հայաստանի հյուսիսային շրջանների պաշտպանությունը պարսկական զորքերի հարձակումներից: Չորս ամիս շարունակ (1826 թ. սեպտեմբեր-դեկտեմբեր) գտնվելով Հայաստանում, Գավիգովը մոտիկից ծանոթացել է հայկական բնաշխարհի և ժողովրդի կյանքի ու կենցաղի հետ: Նրա արխիվում պահպանվել են մի շարք ղեկուցագրեր, նամակներ և այլ նյութեր Հայաստանի մասին, ինչպես նաև մի բանաստեղծություն՝ նվիրված Արազածին:

ПЕРВОЕ ПУБЛИЧНОЕ ВЫСТУПЛЕНИЕ ХАЧАТУРА АБОВЯНА

В литературе, посвященной жизни и творчеству великого армянского просветителя Хачатура Абовяна, общепризнанным является мнение, будто первое публичное выступление Абовяна или точнее говоря, его первое выступление в печати, имело место в 1835 году, когда в газете «St. Petersb. Zeitung» была опубликована статья Абовяна о восхождении профессора Дерптского университета Фридриха Паррота и его спутников на гору Арарат²³⁰.

Однако выясняется, что это мнение до сих пор не оспаривающееся никем, является неправильным. Несколько лет тому назад, когда нам пришлось в Государственной публичной библиотеке имени М. Е. Салтыкова-Щедрина (в Ленинграде) изучить комплект «Тифлиских ведомостей» за 1828—1832 гг., выяснилось, что в указанной газете, являющейся в настоящее время библиографической редкостью, еще в апреле 1831 года напечатан рассказ Х. Абовяна об экспедиции проф. Ф. Паррота. Но странным образом это первое выступление Абовяна в печати осталось незамеченным абовяноведами, о нем нигде нет никакого упоминания. Оно осталось неизвестным и для составителей полного собрания сочинений Х. Абовяна.

Появление в печати сообщения Абовяна об экспедиции проф. Паррота имеет интересную историю. В 1829 году в «Тифлиских ведомостях» была напечатана статья Паррота, где он рассказывал о своем восхождении на Арарат. В январе 1831 г. в той же газете (№№ 1—5) появилась большая статья царского чиновника И. Шопена (впоследствии автора известной книги «Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи», СПб., 1852 г.) под заглавием «О произведениях и богатстве эриванской провинции». В последней части своей статьи Шопен между прочим писал: «Где обещаются столь богатые жатвы любопытству археолога? Вот древний Мазис (так в оригинале.—М. Н.) гора Ветхого завета, которая высоко над облаками скрывает седую вершину свою и к коей после праотца нашего Ноя не прикасалась еще нога человеческая».

В связи с этими строками редактор газеты П. Санковский

к статье Шопена сделал следующее примечание: «Неужели почетному сочинителю сей статьи неизвестен славный подвиг, совершенный профессором Парротом?».

В ответ на это замечание П. Санковского в феврале того же года в «Тифлиских ведомостях» (№ 11) появилось письмо Шопена. Автор письма говорил, что он знает об экспедиции профессора Паррота, но не убежден в том, что Парроту действительно удалось подняться на вершину горы Арарат. Шопен высокомерно и бездоказательно писал: «В целой Эриванской провинции, — исключая дьячка (имеет в виду Х. Абовяна. — М. Н.), подписавшего свидетельства об успешном окончании предприятия, — от малого до большого, все утверждают, что экспедиция не была на вершине Арарата».

Заявление Шопена, выражающее мысли и чувства реакционных кругов Армении и России, не осталось без ответа. В апреле того же года в газете (№: 21—23) было опубликовано письмо Паррота, в котором опровергались все доводы Шопена, им приводились новые доказательства об успешном восхождении на гору Арарат. В письме говорилось и об Абовяне. Паррот писал: «В числе сопутствующих мне не было никакого дьячка; но молодой монах, в сане диакона, служивший переводчиком в монастыре Эчмиадзине, но имени Хачатур Абовян, который уже гораздо более имеет образования, нежели какового достигнуть может какой-либо армянин в Эчмиадзине или Эривани. Он не подписывал никакого свидетельства о совершении нашего предприятия, ибо такового, сколько я знаю, не бывало и не существует; но он во всякую минуту готов утвердить священного клятвенного присягою, что мы были на вершине».

Но вместе с Парротом в этом же номере «Тифлиских ведомостей» выступил и сам редактор газеты П. Санковский, который поддерживал профессора Паррота. Санковский писал: «Когда в 1829 г. я поместил в «Тифлиские ведомости» статью о восхождении г-на Паррота на Арарат, я был атакован со всех сторон людьми, которые с язвительною улыбкою упрекали меня в моей доверчивости к подобным вестям. Иные доказывали мне невозможность в исполнении подобного подвига тщетным покушением Армянского патриарха Якова, который, желая видеть ковчег, не был до того допущен явным чудом; другие неудачными попытками Сардаря Эриванского; третьи постоянным ветром, который стережет вершину горы, немногие физическим положением горы, а многие почитали даже святотатством и самое покушение ученого профессора и не иначе соглашались ему верить, как если он привезет с собой кусок ковчега. И тогда уже большая часть туземцев го-

това была божиться, что Паррот не был на вершине Арарата. По сим причинам и по другим, о коих из уважения к предмету я здесь умалчиваю, я тогда же убедился в том, что ученая экспедиция будет иметь сильную против себя партию, в особенности в Армянской Области».

В заключение Санковский говорит о своей встрече с Абовяном. «Я расспрашивал дьякона Хачатура, бывшего безотлучно при г-не Парроте во время его восхождений на Арарат. Простой рассказ сего очевидца, сопровождаемый такими подробностями, которые отклоняют даже всякое подозрение в вымысле, может, кажется, убедить каждого в искренности его показаний. Повествование его я передаю здесь со всею возможною точностью».

Непосредственно после этих строк напечатан рассказ Абовяна об экспедиции проф. Паррота, рассказ, который, как мы уже отметили, в дальнейшем как то остался совершенно незамеченным.

Хачатур Абовян

По своему объему это сообщение Абовяна составляет примерно 1/3 печатных листов²³¹. В нем довольно обстоятельно говорится о восхождении проф. Паррота и его спутников на Арарат. Вопреки мнениям реакционных кругов Абовян с особой силой подчеркивал то обстоятельство, что членам экспедиции удалось с успехом преодолеть серьезные трудности и достигнуть вершины горы Арарат. Рассказ Абовяна начинается следующим образом: «В 1829 году прибыл в Эчмнадзин г-н профессор Паррот со своими товарищами. Я был в то время переводчиком при Армянском патриархе. Ученые путешественники были приняты нашим духовенством со всем должным уважением и мне велено было находиться при них и удовлетворять всем им требованиям. Узнав от них, что они намерены достигнуть вершины Арарата, я изъявил желание им сопутствовать. По убедительным просьбам г. Паррота, я получил на сие соизволение Эчмнадзинского Синода. Не могу рассказать, как я обрадовался случаю находиться в общест-

ве людей с такими познаниями, и быть участником в их предприятти».

Далее Абовян пишет: «9-го сентября мы выехали из Эчмиадзина и направили путь наш прямо к Арарату. Мы ночевали на берегу Черной речки. Она вытекает из подошвы горы Арарата и называется так по причине черных вод ее (по-армянски Сев-Джур, а по-татарски Карасу). В камышах ее мы видели пропасть диких свиней. В сих местах также множество червей, называемых по-татарски Крмзы... На другой день мы встали поутру рано и г. Паррот с г. Бегагелем занялись съемкою горы, другие же их товарищи принялись собирать цветы, растения и разных животных. Вскоре потом мы поднялись оттуда к деревне Аргуры. Жители, будучи армянами, приняли нас с величайшим уважением».

Переходя к описанию первых двух попыток восхождения на вершину Арарата, Абовян рассказывает: «На другой же день после прибытия нашего сюда (в деревню Акори.— М. Н.) г-н Паррот с г. Шиманом сделали первый опыт восхождения своего на Арарат. Они пробовали взойти с восточной стороны, но крутизна восточного ската убедила их в невозможности достигнуть оттуда своей цели и они возвратились назад. Место, до которого они достигли, по их наблюдениям, возвышается над поверхностью воды на 13000 футов. Сие заставило г. Паррота искать другого входа. По совету Акурского старшины, армянина Степана Мелика, г. профессор 18 сентября стал подыматься с западной стороны. С ним находились г. г. Бегагель и Шиман, три солдата и пять поселян. Хотя г. Паррот, щадя мою молодость, советовал мне не вдаваться в столь опасное путешествие, но твердо решившись быть верным их спутником во всех их полезных исследованиях, я объявил ему свое непоколебимое намерение не отставать от них ни на шаг. Мы взбирались по самой дурной и неудобной дороге, а при наступлении ночи остановились возле снеговой области, наверху ущелья, называемого Кипгьол. Мы провели ночь самую беспокойную по причине холода и неровности места, на коем лежали. На другой день пред восхождением солнца, мы оставив все наши запасы и тяжести на месте нашего ночлега, продолжали наше путешествие и стали подыматься по снеговой полосе. Тихая погода да вновь выпавший снег совершенно нам благоприятствовали; но вдруг погода переменилась и густые туманы, покрыв совершенно вершину Арарата, понудили нас воротиться тем более солнце клонилось уже к закату. Прежде нежели спустились, г. Паррот поставил среди того места, до которого

мы достигли в сей день, крест, о коем упоминается в № 39 «Тифлиских ведомостей» 1829 года».

С особым подъемом и вдохновлением описано покорение вершины неприступной горы. «Син два опыта могли бы поколебать человека не столь твердого и не столь пристрастного к наукам, как г. Паррот. Я не в силах выразить, до какой степени он чувствовал всю важность принятой им на себя обязанности пред ученым светом. После сих первых опытов г. Паррот вернее стал рассчитывать способы к достижению своей цели и терпеливо в продолжение десяти дней, ожидая хорошей погоды, продолжал в уединении свои занятия. Во все это время вершина Арарата, покрытая густыми облаками, скрывалась от взоров наших. Наконец величественный Масис открыл седую главу свою благосклонно приветствуя ученых путешественников, пригласил их принять заслуженную награду за их постоянство в перенесении толиких

Проф. Ф. Паррот

трудов и опасностей: 26-го сентября, чуть свет мы вновь пустились в путь. Люди, бывшие с нами в прежних попытках, утраченные виденными ими затруднениями и опасностями, отказались на сей раз нам сопутствовать. Мы наняли других шесть мужиков, взяли их и двух солдат и отправились в путь. Сей раз мы имели ночлег выше того места, где останавливались при втором восхождении нашем: мы расположились в области снегов на небольшом холму, лежащем на западном закате горы. В эту ночь также холод пронял нас порядочно. На другой день мы с рассветом собрались в путь... Через десять часов мы достигли вершины горы. Не стану описывать восторга, который мы ощутили, когда подавили пятую голову гордого Арарата. Я весь трепетал от радости и между тем как г. профессор занимался своими барометрическими наблюдениями, я в восхищении бегал как ребенок по всей вершине горы и с жадностью отыскивал какой-нибудь предмет, какой я мог бы взять для памяти, но к крайней моей горести ничего не нашел. Надо было довольствоваться небольшим куском

снега и растаявшую из одного воду: Я по прибытии моем в Эчмиадзин, разделил между знакомыми архимандритами. На вершине Арарата на северной ее стороне, я собственными руками своими поставил деревянный крест. Мы спустились к ночлегу нашему при захождении солнца».

Абовян подробно описывает гору Арарат. «По наблюдениям г-на Паррота Арарат содержит от поверхности Черного моря 15 200 футов, т. е. 2470 русских аршин, или около 5 верст, и от поверхности на коей лежит Эчмиадзин 2060 аршин или более четырех верст. Снизу глаз зрителей обманывается, полагая видеть на сей вершине три отдельные возвышения или головы: их только две — западная и восточная. Западная, на которой мы были, не много выше восточной. При восхождении нашем мы заметили в горе два глубоких отверстия, но недостаток времени не позволил нам их измерить. Мы не встречали здесь ни источников, ни родников, как бывает в других местах. Жители Аргури пользуются снеговою водою, которая со всех сторон стремится с ужасным шумом и течет по самый октябрь месяц. Близ сей деревни находятся однакоже также и небольшие источники. Место, на котором она стоит, есть самое приятное и здоровое во всей Эриванской провинции. Воздух здесь свеж и зелень самая пышная. По сим причинам бывшим сардаром эриванским Аргури было избрано летним местопребыванием, и строения, в коих он обитал с своими женами и семейством, еще существуют. У подошвы горы находятся ледяные глыбы, которые называются Сарцатун, то есть ледяной дом. В летнее время с северной стороны горы бывают большие снежные обвалы, которые стремятся вниз с сильным треском и шумом. Низменная часть подошвы Арарата покрыта черным хрупким камнем, который беспрестанно сыплется вниз».

Паррот и его спутники были также на Малом Арарате. Абовян пишет и об этом: «Мы были и на маленьком Арарате, стоящем на востоке от большого; но путешествие сие мы предприняли весьма поздно и в самое холодное время, то есть 28 октября. Мы почевали в маленьком довольно густом лесу, в котором однако же весьма мало плодоносных деревьев. В сих местах также замечателен недостаток в воде. Мы принуждены были в сем путешествии взять воду с собою. Хотя маленький Арарат гораздо ниже большого но несравненно круче. В течение четырех часов мы едва забрались на вершину сей горы и то с величайшим трудом. Дурная погода и в сем восхождении много нам мешала. Вершина сей горы составлена из шести небольших холмов. Она возвышается над поверхностью Черного моря на 1865 аршин, а над поверх-

ностью того места, где лежит Эчмиадзин на 1445 аршин. На сей горе и окрестностях оной множество развалин, доказательство, что места сии в древности были хорошо населены; ныне они совершенно оставлены».

Рассказ Абовяна об экспедиции профессора Паррота, как видно из статьи П. Санковского, был записан последним при их встрече в Тбилиси, которая могла состояться до июля 1830 года, ибо, как известно, Абовян выехал в Дерпт в июле этого года. Таким образом, сообщение Абовяна, хотя оно появилось в свет в апреле 1831 г. фактически было составлено и подготовлено к печати еще весною, или в июне-июле 1830 г.

Первое выступление Абовяна в печати (в «Тифлиских ведомостях») представляет большой интерес. Оно прежде всего показывает, что будущий великий просветитель еще в 1830 г. смело шел против реакции, которая всячески старалась опорочить людей науки и отчаянно боролась против всякого просвета. Читая это сообщение о восхождении ученых на Арарат, нельзя сомневаться в том, что молодой Абовян еще до выезда в Дерпт, был довольно культурным и эрудированным человеком.

ԽԱՉՍՏՈՒՐ ԱՐՈՎՅԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀՐԱՊԱՐԱԿԱՅԻՆ ԵՆՈՒՅԹԸ

Ամփոփում

1835 թ. «St. Peters. Zeitung» թերթում լույս տեսավ հաշտուր Աբովյանի հոգվածը պրոֆ. Զ. Պարրոտի և նրա ուղեկիցների Արարատ լեռ բարձրանալու մասին: Աբովյանին նվիրված գրականության մեջ տիրապետում է այն կարծիքը, թե այդ հոգվածը պետք է համարել հայ մեծ գրողի ու լուսավորչի առաջին ելույթը մամուլում: Մեր կողմից կատարված համապատասխան պրոպագանդային, սակայն, պարզեցին, որ Աբովյանը նույն հարցի մասին հրապարակային ելույթ է ունեցել դեռևս 1831 թ. ապրիլին «Тифлиссские ведомости» թերթում: Այստեղ տպագրված իր հաղորդման մեջ նա հակառակ հայ և ռուս հեռադեմ տարրերի կարծիքների խոսում է այն մասին, որ պրոֆ. Պարրոտին խսկապես հաջողվել է բարձրանալ Արարատ լեռան գագաթը: Աբովյանը ամենայն հավանականությամբ եղել է Թբիլիսիում և գրուցել թերթի խմբագիր Պ. Սանկովսկու հետ մինչև 1830 թ. հուլիս ամիսը, որովհետև, ինչպես հայտնի է, նա Դորպատ մեկնեց նույն թվականի հուլիսին:

ՀԱՅ ԱՌԱՋԻՆ ՈՒՏՈՊԻԱՍ-ՍՈՑԻԱԼԻԱՍ

Գ. ԱԽՇԱՐՈՒՄՈՎԸ

Հայտնի է, որ 1845—1849 թթ. Ս. Պետերբուրգում գործում էր գաղտնի խմբակ, որի անդամները ուսումնասիրում և քարոզում էին եվրոպական նշանավոր ուսուցիսական-սոցիալիստների և մասնավորապես Շարլ ֆուրիեի (1772—1837) ուսմունքը: Խմբակում բնագրված էին ժամանակի սոսաջավոր երիտասարդության բաղմաթիվ ներկայացուցիչներ, որոնք ավարտել էին համալսարաններ, լիցեյներ և ուսղմասուսմնական զանազան հաստատություններ: Այդ երիտասարդության հիմնական մասը աղնվականներ էին, բայց նրանց մեջ կային նաև տարաստիճան զեմակրատական մասավորականություն ներկայացուցիչներ՝ մանր շինովնիկներ, առևտրականների ու բահանների սրղիներ: Գաղտնի խմբակը գլխավորում էր Միխայիլ Վասիլիիչ Բուտաշևիչ-Պետրաշևսկին (1821—1866), և այդ պատճառով էլ խմբակի անդամները սովորաբար անվանվում են պետրաշևսկաններ:

Մ. Վ. Պետրաշևսկին և նրա գաղտնիարակիցները հանգես եկան ոչ միայն ֆեոդալական-ճորտատիրական, այլև կապիտալիստական կարգերի ու հարաբերությունների դեմ: Երիտասարդ հեղափոխականները ձգտում էին վերացնել տիրող հասարակարդը և ստեղծել այնպիսի «ներդաշնակ կարգեր», որոնցում մարդիկ սուրբն ազատ, հավասար ու երջանիկ: Այս նպատակը շատերը ցանկանում էին իրականացնել հեղափոխական պայքարի միջոցով:

Պետրաշևսկանների գործունեությունը երկար չտևեց: Խմբուկը հայտնաբերվեց ու վերացվեց: Նիկոլայ Պավլինը դաժան դատաստան տեսավ իր թշնամիների հետ: Սակայն, շնայած դրան, պետրաշևսկանները կարևոր դեր խաղացին ուստական հեղափոխական շարժման և հասարակական մաքր զարգացման մեջ:

Մեր նպատակը չէ այստեղ խոսել պետրաշևսկանների մասին, բանի որ նրանց վերաբերյալ լույս են ընծայված արխիվային նյութեր, հուշեր և առանձին աշխատություններ: Այսօր կցանկանայինք կանգ առնել պետրաշևսկաններից միայն մեկի վրա, այնքանով, որ նա հատուկ հետաքրքրություն է ներկայացնում մեզ համար: Խոս-

քը վերաբերում է Դմիտրի Դմիտրիևիչ Ախշարումովին, որը Ռուսաստանում 1840-ական թթ. ձևավորված ուսողիստ-սոցիալիստների հոսանքի նշանավոր գործիչներից մեկն էր²³²:

Ո՞վ էր Դմիտրի Ախշարումովը ազգային ծագումով: Դրակա-նության մեջ տարածված է այն կարծիքը, թե նա ծագումով վրացի է, վրացական ազնվական: Այսպես, 1886 թ. Ս. Պետերբուրգում հրատարակված մի գրքում, որտեղ հատուկ բնութայն է ենթարկվում Ռուսաստանի ազնվական տոհմերի ծագումը, ասված է, թե Դմ. Ախշարումովը, և ընդհանրապես Ախշարումովները, վրացիներ, վրացական ազնվականներ են²³³: Նույնն է ասվում 1891 թ. լույս տեսած Բրոկհաուզի և Յֆրոնի հայտնի հանրագիտարանի IV հատորում: Բնորոշ է, որ 1910 թ. Դմիտրի Ախշարումովի մահվան կապակցությամբ հրատարակված մահախոսականներում նորից կրկնվում է այն վարկածը, թե նա ծագումով վրացի էր²³⁴:

Արխիվային նյութերի ուսումնասիրությունը, սակայն, հերքում է այդ կարծիքը և ցույց տալիս, որ Ախշարումովը ծագումով հայ է: Ահա մի բանի փաստեր, որոնք հաստատում են այդ ճշմարտությունը:

Աստրախանի նահանգապետ Ստեպան Անդրեևսկին 1813 թ. մայիսի 18-ին զեկուցում էր Կովկասյան բանակի գլխավոր հրամանատար, գեներալ-լեյտենանտ Ն. Ֆ. Ռոտշչևին այն մասին, որ Աստրախան քաղաքի բնակիչ Քաչ Իվան (Հովհաննես) Ախշարումովը (Ախշերումովը) գիմել է իրեն և բողոքում է իշխան Աբամելիքի դեմ ինչ-որ քարաշեն մի տան շուրջը ծագած վեճի առիթով²³⁵: Իսկ ո՞վ էր Իվան Ախշարումովը: Հանրահայտ է, որ նա Դմիտրի Դմիտրիևիչ Ախշարումովի պապն էր:

Մի ավելի պերճախոս փաստ: Հայտնի ռուս բանասեր պրոֆեսոր Ս. Վենգերովին գրած իր նամակներից մեկում ինքը՝ Դմիտրի Ախշարումովը հայտնում էր, որ Ախշարումովները ծագումով հայ են (այս փաստը Վենգերովը ժամանակին հրապարակեց, բայց դարձա-նալի կերպով այն աննկատ մնաց): Դ. Ախշարումովի վկայությունը այնքան հստակ ու վավերական է, որ այլևս ոչ մի վեճ չի կարող լինել այդ խնդրի վերաբերյալ:

Հարց է ծագում. ինչո՞վ բացատրել այն հանգամանքը, որ շտա հեղինակներ Ախշարումովներին համարում են վրացի: Բանն այն է, որ Ախշարումովները ապրել են Վրաստանում և պատկանել են ազնվականների դասին: Հայտնի է, օրինակ, որ Գեորգի Ախշարումովը վրաց արքունիքում, Վախթանգ VI-ի ժամանակ, վարել է

պետական բարոսուղարի պաշտոն: XVIII դարի 20-ական թթ. բողոմոսիով վրացի և հայ իշխանների հետ միասին նրանք անցան Ռուսաստան և բնակություն հաստատեցին սկզբում Աստրախանում, ապա Ս. Պետերբուրգում: Մտնելով բուսական ծառայության մեջ, նրանք իրենց ծառայության ցուցակներում (послужные, формулярные списки) նշել են, թե իրենք «վրացական ազնվականներ»

Բ. Գ. Ախիզարյով

են: Այդպես են վարվել ոչ միայն Ախիզարյովները, այլև հայտնի հայ ազնվականներ Բեկտարեկովները, Բեյրուսովները, Աբամելիքները և ուրիշներ: Սակայն ակնհայտ է, որ սրանք «վրացական ազնվական» արտահայտությունը դործ են ածել այն իմաստով, թե իրենք Վրաստանի, վրացական պետության ազնվականներից են, սրանց մեջ, ինչպես հայտնի է, մտնում էին ինչպես վրաց, այնպես էլ հայ և այլ ազգությունների ներկայացուցիչներ: Խիստ բնորոշ է հետևյալ օրինակը. զնդապետ Մեկիբուլը XVIII դարի վերջերին իր մասին գրում

էր. «Աստրախանի բնակիչ, վրացական ազնվական, ազգությամբ՝ հայ»: Այսպիսով պարզ է, որ իրենց «վրացական ազնվական են համարել նաև Վրաստանում ապրած և գործած շատ հայեր, սրանց թվում և Ախիզարյովները: Այս հանգամանքը հաշվի չեն առել միշտք հեղինակներ և այդ պատճառով էլ Ախիզարյովներին սխալմամբ համարել են վրացիներ:

Այժմ կենսագրական մի բանի տեղեկություններ Դմիտրի Ախիզարյովի մասին:

Դմիտրի Դմիտրիևիչ Ախիզարյովը ծնվել է Ս. Պետերբուրգում, 1823 թ. մայիսին: Նրա հայրը՝ Դմիտրի Իվանովիչ Ախիզարյովը 1812 թ. Հայրենական պատերազմի հերոսներից մեկն էր և առաջինը, որ զբեց այդ համաժողովրդական պատերազմի պատմությունը²³⁶: Դմիտրի Դմիտրիևիչը սովորել է Ս. Պետերբուրգի I գիմնազիայում, 1842 թ. ընդունվել է Պետերբուրգի համալսարանի արեվելյան ֆակուլտետը, որը և ավարտել է 1846 թ., ստանալով արե-

վելլան լեզուների թեկնածուի աստիճան: Հաջորդ տարի՝ 1847 թ. նա ընդունվում է արտաքին գործերի մինիստրության ասիական ղեկավարությանն առնալու անհատական աշխատել ասիական երկրներին մեկնելու գործող ղեկավարության մեջ: 1848 թ. սկսած մասնակցում է պետականականների գաղտնի խմբակի ժողովներին և շուտով դառնում ռուս ուսումնական-սոցիալիստների շարժման նշանավոր գեներալի մեկը: Իր ընկերների հետ միասին բանտարկվում է 1849 թ. ապրիլին: Ռազմական գաղտնիքը նրան գաղտնաբերում է զինվորական հարստության, սակայն Նիկոլայ I-ը փոխում է այդ վճիռը: Զրկելով ազնվական կոչումից, Ախշարումովին ուղարկում են Կովկաս՝ տեղի գործադիրում որպես շարքային ծառայելու համար: Այստեղ նա մասնակցում է լեռնական ժողովուրդների դեմ մղվող կռիվներին: 1856 թ. արժանանում է սպայի աստիճանի, իսկ մեկ տարի անց, ետ անհաշիվ ազնվականի կոչումը, ազատվում է զինվորական ծառայությունից և իրավունք ձեռք բերում ապրելու կենտրոնական բաղադրներում:

Ախշարումովը այնուհետև մասնագիտանում է բժշկություն մեջ: 1862 թ. նա հաջողությամբ ավարտում է ուսումնական աշխատանքները, որոշ ժամանակ սովորում է Գեմանիայում և ապա, վերադառնալով հայրենիք, տարիներ շարունակ բժշկի պաշտոնն է վարում զանազան վայրերում: Ախշարումովը միաժամանակ գրում է գիտական ու գիտամասնագիտական բազմաթիվ գրքեր ու գրքույկներ՝ բժշկագիտության տարբեր հարցերի մասին: Ամենուրեք ծավալելով եռանդուն գործունեություն, նա ազնվորեն ծառայում էր ժողովրդին: Ախշարումովի բժշկական-հասարակական գործունեություն մասին Գ. Մ. Գերցենշտեյնը 1888 թ. գրել է. «Իր գրական և հասարակական-սանիտարական գործունեությամբ Դմիտրի Դմիտրիևիչը գովել է համբավ է ձեռք բերել ուսա բժիշկների շրջանում: Վերջին տարիների ընթացքում չի եղել մի որեւէ խոշոր հասարակական քանիտարական գործ, որին նա չարձագանքեր հատուկ ջերմությամբ... Այս հասարակական գործչի համակրելի գծերից մեկը պետք է համարել նրա ուշադրավ խնդրությունները ու հաստատակամությունը՝ իր համոզմունքները պաշտպանելու հարցում: Դուկաոր Ախշարումովի բազմաթիվ գրական աշխատանքները վերաբերում են ոչ միայն զանազան գիտական հարցերի, այլ ավելի շուտ՝ հասարակական թեմաների: Իր բոլոր աշխատություններում նա հանդես է բերում լայն էությունից, չափազանց արդարամիտ վերաբերմունք հակառակորդների կարծիքների հանդեպ»²³⁷:

Պետրաշևականների զատավարությունից հետո Դմիտրի Ախշարումովը հեռանում է քաղաքական-հեղափոխական գործունեությունից և փաստորեն կանգնում «Ժողովրդասեր-լիբերալների» գիրքերի վրա: Իր կյանքի վերջին տարիներին նա ապրեց Բաքու քաղաքում, որտեղ և մահացավ 1910 թ. հունվարին:

Դմիտրի Ախշարումովը թողել է բավական հարուստ գրական ժառանգություն: Պահպանվել են գրառումներ, նամակներ, ճառերի տեքստեր, հուշեր և բանաստեղծություններ, որոնք գաղափար են տալիս նրանց հեղինակի աշխարհայացքի և բարոյաժողովրդականների մասին: Նյութերի ուսումնասիրությունից երևում է, որ Ախշարումովը 1840-ական թթ. համոզված ուտոպիստ-սոցիալիստ էր, Շարլ ֆուրիեի հետևերը և հեղափոխական-դեմոկրատ: Մանոֆանանք նրա մի բանի կարևոր մտքերին:

Ախշարումովը գտնում էր, որ գոյություն ունեցող հասարակարգը անբնական է, ծանր է կյանքը, անտանելի է ժողովրդի վիճակը: 1848 թ. գրած ինքնակենսագրականում նա այսպիսի մի միտք էր հայտնում. «Կյանքը, այնպես, ինչպես ընթանում է հիմա, չափազանց ծանր է ու ճնշող, լի անախորժություններով ու զագրելիություններով... Բոլորը՝ հարուստներն ու աղքատները, կրթվածը և անկրթ ժողովրդը ճնշված ու ընկճված են հավասարապես»²³⁸:

Շարլ ֆուրիեի հիշատակին նվիրած իր ճառում, գրված 1849 թ. մարտ ամսին, Ախշարումովն ընդգծում էր, «Մենք ապրում ենք մեկս մյուսի հաշվին. իմ դիրքի բարձրացումը, հակառակ իմ կամքին, անկախ ինձնից, ուրիշի ստորացումն է: Մենք բոլորս դժբախտ ենք: Եվ արդյոք կարելի՞ է երջանիկ լինել այս հասարակության մեջ, որում մենք ապրում ենք: Նա այլանդակել, աղավաղել է մեր զգացումները, նա տանջել է մեզ և դարձրել կարիքավորներ ու հիվանդներ»²³⁹:

Բաղմիցս արտահայտելով այս միտքը, Ախշարումովը միաժամանակ նշում էր, որ տիրող հասարակարգը չի կարող գոյություն ունենալ երկար ժամանակ և անխուսափելիորեն կխորտակվի: Ֆուրիեին նվիրած ճառում նա ասում էր. «Եվ բանի որ այսօրվա հասարակարգը հակասում է մարդկային կյանքի, ինչպես նաև ամեն մի այլ կյանքի գլխավոր, հիմնական նպատակին, ապա նա անպայման, վաղ թե ուշ կզաղարի և նրա փոխարեն կլինի նորը, նորը և նորը: Սակայն ե՞րբ: Ահա սա կարևոր հարց է, և մենք կարող ենք

պատասխանել միայն, որ շուտով: Այն փաստը, որ մենք գիտակցում ենք մեր կյանքի թերություններն ու սխալները, և արդեն մեզ ընդհանուր դժերով պատկերանում է նոր կյանքը, այս իսկ փաստը անկասկածաբար է, որ հասել է նրա [աիրող հասարակարգի] կործանման ժամանակը: Ի՞նչ այս ամբողջ հնացած, հսկայական, դարավոր շինությունը կխորտակվի ու կավերվի, և փլվելով՝ նա շատերին, անգամ մեզանից ոմանց կձմի, բայց կյանքը կվերակենդանանա ու մարդիկ կապրեն հարուստ, լի, ազատ և ուրախ»:

Այս նույն միտքը Ախշարումովը արտահայտել է 1849 թ. գրած իր մի բանաստեղծության մեջ.

Земля, несчастная земля,—
Мир стонов, жалоб и мученья!
На ней вся жизнь под гнетом зла
И всюду плач со дня рожденья:
В делах людских—раздор и крик,
И трубный звук, и гул орудий,
И вопль, и дикой славы клик;
Друг друга жгут и режут люди!
Но время лучшее придет:
Война кровавая пройдет,
Земля произрастет плодами,
И бедный мученик-народ
Свободу жизни обретет
С ее высокими страстями:
Обильный хлеб взрастет над взрытыми полями,
И нищая земля покроется дворцами!
Тогда и для земной планеты
Настанет период иной.
Не будет ни зимы, ни лета,
Изменится наш шар земной:
Эклиптика с экватором сольется,
И будет вечная весна...
И для людей другая жизнь начнется—
Гармонией живой исполнится она.
Тогда изменятся и люди, и природа,
И будут на земле—мир, счастье и свобода!²⁴⁰

Երիտասարդ հայ ուսողիստը համաձայն չէր նրանց հետ, ովքեր պնդում էին, թե հասարակական կարգերը վատացել են միայն վերջին դարերում և վատացել են այն պատճառով, որ մարդիկ հրաժարվել են իրենց նախնիների սովորույթներից: Ո՛չ, ասում էր նա, անցյալում էլ ամեն ինչ ծանր է եղել:

Իսկ ի՞նչն է պատճառը, որ հասարակարգը անբնական կառուցվածք ունի և ժողովուրդը գտնվում է ծանր վիճակում: Տգիտությունը, գիտության պակասը, — պատասխանում էր իդեալիստ Ախշարումովը: Տգետ լինելու հետևանքով մարդիկ չեն հասկացել, որ կարելի է լավ հասարակարգ ստեղծել: Սակայն այժմ դարգացած գիտությունը, ի դեմս ֆրանսիական մեծ մտածող Շարլ Գուրիերի, բացահայտել է մարդու հասարակական էությունը, պահանջները և դրանց համապատասխան արդեն պատկերացնում է այն հասարակարգը, որը ազատություն և երջանկություն կրերի մարդկությունը:

Ոգևորվելով Գուրիերի տեսությամբ, Ախշարումովը գտնում էր, որ պետք է վերացնել մասնավոր սեփականությունը, բյուրոկրատիկ պետությունը և ստեղծել մանր ու ազատ համայնքներ: Դիշտ ճանապարհը ցույց է ապիս Գուրիեն, որը առաջարկում է ստեղծել ֆալանստերներ: Մարդկանց անտանելի կյանքը վերացնելու համար, գրում էր Ախշարումովը, «կա միայն մի միջոց՝ Գուրիերի ֆալանստերը»²⁴¹:

Հետաքրքիր է նկատել, որ հետևելով Գուրիեն՝ Ախշարումովը գրում էր, թե մեծ բաղադրները և մասնավորապես մայրաքաղաքները, զմբախտություն են բերում աշխատավորներին, կեղերում են գյուղերը և ապրում նրանց հաշվին: Մայրաքաղաքը «ամբողջովին կախված է գյուղերից: Բայց նա ոչ ոքի կողմից չընտրված մարդու բռնահանությունով գյուղերին է պարտադրում առանձնատնակներում հորինած իր օբեկները, զանազան կողմեր է ուղարկում իր ազա՞զ պատվոթղթերին, կեղերում է իրեն սնող գյուղացիներին ու համարշտակում ինչ որ կարողանում է: Այնտեղ ժողովուրդը հավաքվում է միլիոններով, և անկարգություններին, աղմուկին ու ամեն տեսակի աշխատակալություններին վերջ չկա: Մայրաքաղաքը շրջապատում ու ավերարկություններին, հիվանդություններին, ծանրաբեռնող աշխատանքների և մարդու համար տնտեսիկ տառապանքների աղբյուր է: Մարդկանց աշխարհի անխնայ կուտակումը նշանակում է անբընական և կործանիչ կյանք»²⁴²:

Մի շարք այլ հարցերում ևս Ախշարումովը բարոյում էր Գուրիերի իդեալիստական, ուսուցիչական տեսակետները, բայց միաժամանակ նա բաժանում էր մեծ ուսուցիչատի նաև ճշմարիտ, խոր մտքերը հասարակական արտադրության, աշխատանքի մեծ նշանակության, բուրժուական հարաբերությունների «հակամարդկային բնույթի» և այլ հարցերի մասին:

Սակայն ոչ բոլոր գեպերում էր, որ Ախշարումովի հայացքները համընկնում էին Ֆուրիևի տեսության հետ: Քաղաքական պայքարի խնդրում, օրինակ, հայ ուսուցիսաբ կանգնած էր այլ գիրքերի վրա: Եթե Ֆուրիևն կարծում էր, թե նոր հասարակարգ պետք է ստեղծել խաղաղ պրոպագանդայի, մարդկանց համոզելու միջոցով, ապա Ախշարումովը գտնում էր, որ այդ նպատակին դժվար է հասնել առանց զենքի, առանց ապստամբության: Ռուսական միապետությունը, որ «հիմար, չար և ուժեղ կառավարություն է», ասում էր նա, չի գիշի իր տեղը, եթե նրա նկատմամբ չգործադրվի բռնի ուժ: Գմիսերի Ախշարումովը, այսպիսով, ոչ միայն ուսուցիս-սոցիալիստ էր, այլև հեղափոխական գեմնիկատ: Պետրաշևսկանների գործի հետաքննությունը կատարող գեներալները արձանագրում էին, թե Ախշարումովը քարոզել է հասարակական հեղաշրջման անհրաժեշտության գաղափարը, ձգտել է սուպստամբության, բնդ ուրում պատրաստակամություն է հայտնել մասնակցել նրան, և բնդ հանրապետությունը արտահայտել է հանդուգն, «հանցավոր» մտքեր: Ցարական գեներալները, փորձելով տալ Ախշարումովի բնդհանուր բնութագիրը, հասկալն էին գեկուցում Նիկոլայ I-ին. «...Ախշարումովը հաճախել է մեղադրյալ Պետրաշևսկու ժողովներին, մասնակցել է ախտեղ եղած հանցավոր խոսակցություններին և ալդ թվում՝ հղատակներին իշխանությունների դեմ ոտքի հանելու մասին եղած խոսակցություններին: Տոգորլած լինելով ծայրահեղ սոցիալական ու լիբերալ գաղափարներով, նա ապրիլի 7-ին, Ֆուրիևի պատվին տրված հաշկերույթի ժամանակ հանցավոր հառ է արտասանել հասարակական հեղաշրջման անհրաժեշտության մասին, բնատնեկան կյանքի, մասնավոր սեփականության ոչնչացման, մալրտաբաբների, բաղարների գերիշխանության, նրանց կործանման մասին և ալն: Դրանից բացի ձերբակալման ժամանակ վերցյված ձեռագիր գրվածքներում Ախշարումովը խորհրդածություններ է անում Ռուսաստանում հասարակական կենցաղի վերափոխման միջոցների վերաբերյալ, վարչաձևի փոփոխության մասին, նախատեսելով ստեղծել սկզբում՝ սահմանադրական միապետական, իսկ հետո՝ հանրապետական կարգեր, բնդ որում օգտագործել է ծայրաստիճան ամբարտաւան աբտահայտություններ կառավարության, կալսերական տան անդամների և հատկապես Ձերդ կալսերական մեծության անձի հասցեին: Միաժամանակ թվելով ալն հարմար միջոցները, որ հարկավոր են ապստամբություն

բարձրացնելու համար, նա պատրաստակամություն է հայտնել մասնակցել ապստամբությանը, չխնայելով իր իսկ կյանքը»²⁴³:

Ինչպես տեսնում ենք, Դմիտրի Դմիտրիևիչ Ախշարումովը անցյալի մեր նշանավոր զործիչներից մեկն է: Նա իր պատվավոր տեղն է գրավել Սովետական Միության ժողովուրդների հեղափոխական շարժման ու սոցիալիստական մարքի պատմության մեջ: Նա հայ առաջին ուսուցիչ-սոցիալիստն է, առաջին հայ ակադեմիկոս հեղափոխական-գեմսկրաար: Դմիտրի Ախշարումովը արժանի է անբանին, որպեսզի նրա անունը լայնորեն մասսայականացվի և հարգանքով արտասանվի մեր իրականության մեջ:

УТОПИСТ-СОЦИАЛИСТ Д. АХШАРУМОВ

Резюме

Дмитрий Дмитриевич Ахшарумов (1823—1910) — выдающийся представитель утопической-социалистической мысли в России сороковых годов прошлого столетия. Активный деятель кружка петрашевцев, он был не только утопистом-социалистом, но и революционером-демократом.

Ахшарумов изучал и пропагандировал, в частности, идеи известного французского утописта-социалиста Шарля Фурье. Однако не во всех вопросах молодой революционер последовал великому утописту. Так, например, если Ш. Фурье отрицал необходимость политической борьбы, то Ахшарумов, наоборот, считал, что без вооруженной борьбы невозможны коренные изменения в общественной жизни.

По национальному происхождению Дмитрий Дмитриевич Ахшарумов был армянином.

ՁԱՅԹՈՒՆԻ 1862 ԹՎԱԿԱՆԻ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆԸ

Զեյթունցիների 1862 թ. ապստամբությունը հայ ազատագրական շարժման փալլուն զբաղվածներից մեկն է²⁴⁴։ Տավրոսի խիզախ լեռնականների այդ զինված ելույթը թուրքական բռնապետության դեմ ամենաջերմ արձագանքը գտավ մեր ժողովրդի լայն խավերում և շրջալի հետքեր թողեց նրա բազարական կյանքի պատմության մեջ։

Զեյթունը՝ Լեռնային Կիլիկիայի մի մասը կազմող այդ երկրամասն ընկնում է Մարաշից դեպի հյուսիս-արևմուտք, Զահան (Պյուռամիս) գետի ափունքներում։ Զեյթուն անունով կոչվել է ինչպես ամբողջ գավառը, այնպես էլ նրա կենտրոնը հանդիսացող գյուղաքաղաքը²⁴⁵։ Հնում գավառն անվանվել է հաև Ուլնիա²⁴⁶։ Զեյթունն ունի բազմաթիվ ձորեր և անանցանելի կիրճեր, որոնք լեռների հետ միասին նրան դարձրել էին անառիկ։

Զեյթունում համեմատաբար սովոր հայ բնակչություն հաստատվել է դեռևս Կիլիկիայի հայկական պետության դոյություն ժամանակաշրջանում²⁴⁷։ Բնակչության թիվը տարբեր ժամանակներում տարբեր է եղել։ 1860-ական թթ. հայ բնակչությունը մոտավոր հաշվով կազմում էր 35—40 հազար, որից 17 հազարը ապրում էր գավառի կենտրոնը հանդիսացող Զեյթուն գյուղաքաղաքում, իսկ մնացածը՝ նրա շրջակայքում գտնվող հայկական գյուղերում։

XIX դարի 50—60-ական թթ. գավառի տնտեսական կյանքն ուներ փակ նատուրալ բնույթ։ Գյուղացիության սոցիալական շերտավորումը դեռևս թույլ էր արտահայտվում։ Նրկրի վարչաձևը իր վրա կրում էր տոհմա-անհատական կարգերի դրոշմը։ Յուրաքանչյուր գյուղ ուներ ծերունիների խորհուրդ, որի գերը, սակայն, անվանական էր։ Իշխանությունը փաստորեն գտնվում էր դյուղապետի, այսպես կոչված, քեհյայի ձեռքում։ Բուն Զեյթուն ավանը բաժանված էր չորս թաղի։ Յուրաքանչյուր թաղ ուներ իր թաղապետը, որը «իշխան» տիտղոսն էր կրում։ Սովորաբար թաղապետներն իրենց պաշտոնները վարում էին ժառանգաբար։ Ֆրանսիացի Լեոն Պոլը, որ 1864 թ. այցելել էր Զեյթուն, թաղապետների մասին

դրում էր, թե նրանք «ընտրվում են տոհմի կամ հանճարի առավել-
լուծյալն համար և միայն իրանց հայրենասիրության և քաջության
պատճառով են կարգվում ժողովրդի գլուխ, և ժողովուրդը կարող է
մերժել այդ իշխաններին, եթե նրանք որեէ հանցանք ունենան»²⁴⁸:

Լ. Պոլի այս պնդումը միակողմանի էր: Ինչպես քեջաները
գյուղերում, այնպես էլ թաղապետները («իշխանները») Զեյթուն
առնում հանդիսանում էին վերնախավի ներկայացուցիչները:
Նրանց վարչական-քաղաքական դիրքը հիմնականում պայմանա-
վորված էր իրենց սոցիալական դիրքով:

Հնդանուր բնույթ կրող հարցերը, որոնք վերաբերում էին տմ-
բողջ գավառին (երկրին), քննվում էին գավառային խորհրդի կող-
մից, որի մեջ մտնում էին առանձին գյուղեր ներկայացնող քեջ-
աները և Զեյթուն գյուղաքաղաքի թաղապետները: Այդ վարչա-
կան օրգանում խոշոր դեր էին խաղում Զեյթունի հոգևորականու-
թյան ներկայացուցիչները:

Զեյթուն գավառի այս յուրատեսակ վարչաձևի մասին մի
շարք հեղինակներ անցյալում արտահայտել են բավական հետա-
քրքիր տեսակետներ: Վիկտոր Լանգլուան Զեյթունի վարչաձևը
համարում էր «ռեսպուբլիկական»²⁴⁹, իսկ Էլիզե Ռեկլյուն՝ «կոն-
ֆեդերատիվ ռեսպուբլիկական»²⁵⁰: Հայ հեղինակներից մի քանիսն
աշխատել են դործն այնպես պատկերացնել, թե իբր Զեյթունում
բացակայել են սոցիալական ներքին հակասությունները և դասա-
կարգային պայքարը²⁵¹: Այդ ևս սխալ է: Չնայած տոհմական-նա-
հապետական կյանքի որոշ գծերի առկայությանը, Զեյթունում, ինչ-
պես նաև նրա հարևան մյուս գավառներում, տիրում էին ֆեոդալա-
կան հարաբերությունները:

Զեյթունն իրավականորեն գտնվում էր սուլթանական Թուր-
քիայի տիրապետության տակ, բայց փոստորեն ուներ կիսանկախ
դրություն: Գավառի վարչական, դատական, քաղաքական, կրոնա-
կան և այլ բնույթի գործերը լուծվում էին ինքնուրույն, առանց
թուրքական կառավարության միջամտության: Սակայն ղեկավարյի-
ները, թեև ոչ միշտ, հարկ էին վճարում սուլթանական կառավարու-
թյանը²⁵²:

XIX դարի առաջին կեսին ղեկավարյինները մի քանի անգամ
գլխաված ընդհարումներ ունեցան թուրքական զորքերի հետ: Այս-
պես, սուլթանական զորքերը 1808, 1819, 1829, 1835 թթ. արշա-
վեցին այդ կիսանկախ երկրի վրա: Զեյթունցիները, որ քաջ և հը-
մուտ կռիվողներ էին, հերոսաբար դիմադրում և հաճախ ետ էին շը-

պրրտում թշնամուն: Զինված ընդհարումների ու կոիվների հիմնական պատճառն այն էր, որ ղեյթունցիները երբեմն հրաժարվում էին հարկ վճարել սուլթանական կառավարությանը, իսկ վերջինս ձգտում էր պարբերաբար և որքան հնարավոր է շատ հարկեր և տուրքեր ստանալ նրանցից:

Զեյթունցիների 1862 թ. ապստամբությունը, սակայն, այլ բնույթ ուներ, նրա շարժառիթները գերադանցապես բաղադրական էին: Ինչպիսի՝ պարագաներում տեղի ունեցավ Զեյթունի այդ նշանավոր հերոսամարտը:

Անցյալ դարի 50—60-ական թթ. ազգային-ազատագրական շարժման մի նոր ալիք բարձրացավ Օսմանյան կայսրության մեջ: Թուրքական բռնակալների ու հարստահարիչների դեմ ապստամբություններ բռնկվեցին Չեռնոգորիայում, Հերցեգովինայում և Բուլղարիայում: Շարժումներ տեղի ունեցան նաև կայսրության ստիական մասում՝ բրդերի և արաբների մեջ:

Սուլթանական կառավարությունը, հալածաբար իր էությունը, տմենայն դաժանությամբ ճնշեց այդ շարժումները և միաժամանակ դիմեց մի շարք կարուկ միջոցների, որպեսզի կանխի, թույլ չտա նման ապստամբությունների բռնկումը իր տիրապետության տակ գտնվող մյուս ժողովուրդների մեջ: Թուրքական սուլթանի տեսադաշտից, իհարկե, դուրս չէր մնում նաև արևմտահայությունը, Արևմտյան Հայաստանը, որտեղ արդեն պաշաբա հող էին գտնվ հայրենասիրության և ազատասիրության սերմերը:

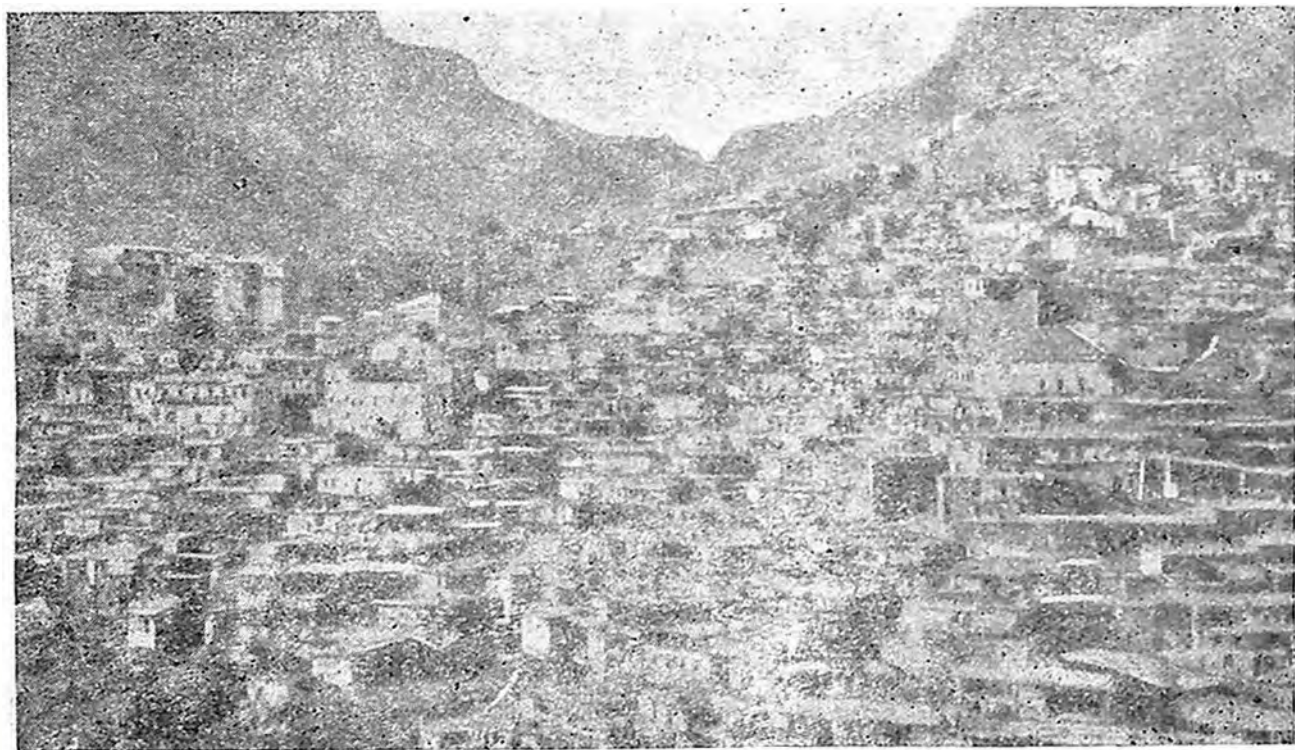
Զդոնկով կանխել ապստամբական շարժումները արևմտահայերի մեջ, թուրքական կառավարությունը դիմեց նախադիտական մի շարք միջոցառումների և ավելի խստացրեց իր քաղաքականությունը նրանց նկատմամբ: Բնորոշ են այդ տեսակետից հետևյալ փաստերը, որոնց մասին զրվեց ժամանակի պարբերական մամուլում: 1850—1860-ական թթ. Կ. Պոլսի ռազմական և, մասնավորապես, վառոդ պատրաստող ձեռնարկություններից հեռացվեցին հայ քանվորները որպես քաղաքականապես անբարեհույս տարրեր²⁵³: Այդ նույն շրջանում Բ. Դուռը գաղտնի հրահանգներ էր ուղարկել իր կուսակալներին, առաջարկելով ոչնչացնել հայկական հին հուշարձանները²⁵⁴: Թուրք փաշաները կարծում էին, որ պատմական հուշարձանները հիշեցնում են անցյալը և կարող են դարձնել ազգային անկախության գաղափարը հայ ժողովրդի մեջ:

Թուրքական կառավարությունը, սակայն, առանձնապես անհանդստություն էր պատճառում Զեյթունը: Այդ անհանգստությունն

ավելի ուժեղացավ 1860 թ. հունիսին, երբ ղեկավարները փախուստի մատենեցին Մարաշի կառավարիչ խուրճիզ փաշային, որը փորձում էր իր զորամասի օգնությամբ հարկեր գանձել Տավրոսի հայ լեռնականներից: Վախենալով, թե Զեյթունը կարող է դառնալ հայ աղատադրական շարժման կենտրոններից մեկը, Բ. Դուսը որոշում էր դրանից զրավել ու ավերել այդ դավառը, բնակչությունը կոտորել, բնաջինջ անել: Որ Բ. Դուսը ունեցել է այդպիսի ծրագիր, այդ մասին հետաքրքրական վկայություններ է բերում վիպագիր Մեքենցը իր մի հոդվածում²⁵⁵:

Զեյթունը զրավելու, նրա հայ բնակչությունը սրի քաշելու իր ծրագիրը սուլթանական կառավարությունը որոշեց իրագործել 1862 թ. ամռանը: Մարաշի նոր կուսակալ Ազիզ փաշան կազմեց մի խոշոր բանակ և 1862 թ. հուլիսին պաշարեց Զեյթունը²⁵⁶: Ամբողջ բնակչությունը սարի կանգնեց, զենքի գեմեցին բոլոր՝ երիտասարդները, հասակավորները, կանայք և ծերերը: Ազիզ փաշան սկզբում բռնեցավ որոշ հաջողություններ: Նա զրավեց մի բանի հայկական զյուզեր և զրանք ամբողջությամբ կոտորածի, ավերի ու թալանի ենթարկեց: Այդ զեպրերի ականատեսներից մեկը Ալաբաշ զյուզի կառնորածի մոտին հետևյալն է գրում. «...արք և կանայք և աղայք բոլոր սուրի բերան գնացին, տունները կոշտպանեցան և ամբողջ գյուղը հրո ճարակ եղավ: Արշունը փողոցներու մեջ կրվաղներ, և հրդեհին մոխր սոսկում ու սարսափ կը ծավալեր մերձակա գյուղերը: Փաշան հրամայեց զյուզին մոտակա հայ վանքին զոները խորտակել, և այս արշան ծառավի մաքդիկը կուսակալին աշայ առչե և նորա հրամանով վանահայրը և միաբանքը փողոտեցին»²⁵⁷: Սակայն փաշայի հաջողությունները երկար չտևեցին: 1862 թ. օգոստոսի 2-ին ղեկավարները վճռական դրոհի անցան և մեծ ջարդ տվին սուլթանական զորքերին: Թշնամին զլմեց փախուստի: Ազիզ փաշան խաչատուակ պարտություն կրեց: Հաղթողները զրավեցին շատ զենք և այլ ռազմամթերք: Թշնամին դաշտում թողեց մեծ շուք գեպի: Տեղի ունեցած կոռիվներում ղեկավարները մի անգամ ևս ցուցաբերեցին հիասթափանչ քաջություն և պատերազմելու բարձր արվեստ²⁵⁸:

Ժամանակակիցներից մեկի հոդվածում, գրված 1862 թ. ղեկտեմբերին Կ. Պոլսում, հերոսական այդ ճակատամարտը հետևյալ ձևով է պատկերվում. «Օգոստոսի երկրորդ օրը առավոտյան կանուխ Ազիզ փաշան Զեյթունի վրա հարձակվելու նշանը տվավ: ալլաղգյաց բանակին առջևն իբր 150 մուլաներու և շեյխերու մեծ

Զեյթուն գյուղատեղաբը

գունդը կերթար և անոնց ամենուն ալ առջևեն մեծ Միֆթին: Զեյթունեն կես ժամի չափ հեռավորություն հասած ատեննին մեկ բարձր դաշտավայրի վրա ժողովեցան և ազոթիլու կեցան և Զեյթունի վրա անեծքներ կաբղացին... Այլազգի բանակը կես ժամու չափ ազոթիլեն վերջը, Զեյթունի վրա հարձակվեցավ, որուն առջին ժայռերու ետին տեղ-տեղ զեյթունցիք պահեստի մեջ կեցած էին իրենց շորս զլխավորներուն հրամանատարությանը տակ...»:

Խոսելով այն դադանությունների մասին, որ կատարում էին թուրքական զորքերը իրենց ձեռքն բնկած հայ գյուղացիների նրկատմամբ, հոգլածագիրն այնուհետև շարունակում էր. «...սրտերազմը ամեն կողմը բորբոքած էր, Զեյթունի զանգակաց հնչումը բոլոր Հայոց ի զեն զիմեկու նշանը տված էր: Կռիվը խիստ կատաղի եղավ: Հայերը ամուր տեղեր բռնած ըլլալովնին՝ այլազգիներուն աղեկ ջարդ մը տվին և զանոնք ետ վռնդեցին և մինչև Ազիզ փաշային բանակատեղին հասան, որն-որ հազիվ կրցավ մազապուրծ խալըսի: Ասոր նման ջարդ մը կերավ նաև Աստվածածնա վանից կողմը եղող այլազգի գունդը: Զեյթունցիք լերանց կիրճերը և նեղ անցքերը ամրացած ըլլալով, մեծ վնաս հասցուցին այլազգյաց բանակին. կռիվը առավանից մինչև կեսօր տևեց և Ազիզ փաշային զորքերը սկսան անդին ցիր ու ցան փախչել: Զեյթունցիք մինչև իրիկուն անոնց հետեն ինկան և հալածեցին անոնցմե շատ մարդ ջարդելով: Այս զտրացս մեկ մասը Մարաշի ճամփան բռնած էր, որն որ իր փախստյանը ատեն մեծամեծ կորուստներ բնեկն վերջը՝ հազիվ հազ գիշերը հոն կրցավ մտնել: Մյուս մասը ավելի կարճ ճամբե անցնելով՝ փախչելու համար Զեյթունի աջ և ձախ կողմերը ուղղած էին իրենց ընթացքը, այլ անոնց մեծ մասը լեռներու, կիրճերու և ձորերուն մեջ ջարդվեցան, մեծ մաս մ'ալ գետին մեջ թափվելով՝ խեղդվեցան: Այսպես այլազգյաց կորուստը վնց կամ ութը հազարի չափ կը հաշվի: Նողայիններն 18 պեյ և դնդերու զլխավորները պատերազմի մեջ ինկած են: Հետևյալ օրը, օգոստոսի 3-ին, զեյթունցիք այլազգյաց զիսկունքը փոսերուն մեջ նետելու զբաղած էին: Ազիզ փաշային բանակին մեջ նաև շատ ձիավորներ ալ կը գտնվեին: Զեյթունցիք մեռելներուն թիվը 100—150 հոգով չափ կը հաշվվի»²⁵⁹:

Զեյթունի 1862 թ. դեպքերի այս նկարագրությունը շնայած իր որոշ չափազանցություններին, հիմնականում ճիշտ է: Այդ են ցույց տալիս բաղմաթիվ այլ վկայություններ²⁶⁰:

Օսմանյան պետությունը պատրաստություն տեսավ ապստամբությունը ճնշելու համար։ Ազիզ փաշան հետ կանչվեց և նրա փոխարեն նշանակվեց Աշիր փաշան, որին և հանձնարարվեց մեծ բանակով արշավանք սկսել։ Ապստամբները նորից պատրաստվեցին թշնամուն դիմադրելու, սակայն դեպքերը շուտով նոր ընթացք ստացան։ Զեյթունցիների վերնախավը և Պոլսի պատրիարքը դիմեցին Ֆրանսիային։ Կայսր Նապոլեոն III-ը, որ այդ շրջանում նվաճողական ակտիվ քաղաքականություն էր վարում Մերձավոր Արևելքում, փորձեց օգտվել առիթից և հանդես գալ հայերի «պաշտպանի» դերում։ Թուրքական կառավարությունը, հասկանալով Ֆրանսիայի իսկական նպատակը, որոշեց չձեռնարկել նոր արշավանքը զեյթունցիների դեմ, որպիսով չստեղծի պատերազմի նապոլեոնի համար։ Սուլթան Աբդուլ Ազիզը բանակցություններ սկսեց զեյթունցիների հետ, կնքվեց համաձայնություն, ըստ որի Բ. Դուռը զադարեցրեց Զեյթունի դեմ նախապատրաստվող արշավանքը, իսկ ապստամբները համաձայնվեցին վճարել հարկերը և ընդունել կառավարության կողմից նշանակվելիք գալմազամին՝ գավառապետին։

Կնքված համաձայնագիրը էսկան փոփոխություններ չառաջացրեց զեյթունցիների կյանքում։ Դավառը ըստ էության շարունակեց մնալ կիսանկախ վիճակում։ Գալմազամը, որ Զեյթուն եկավ միայն 1865 թ., հետևում էր հարկերի գանձման գործին, նրա իշխանությունը ձևական էր։ Իրենց ներքին գործերում զեյթունցիներն առաջվա նման անկախ մնացին։ Մյուս կողմից սուլթանական կառավարության հիմնական նպատակը՝ ոչնչացնել, ցրել տալ զեյթունցիների համայնքը, չիրագործվեց. ավելին, սուլթանի զորքերը պարտվեցին և մեծ կորուստներով հետ շարավեցին։ Այս բոլորը մեզ հիմք է տալիս ասելու, որ զեյթունցիների 1862 թ. ապստամբությունը փաստորեն չի պարտվել, ինչպես կարծում են մի շարք հեղինակներ։

Զեյթունցիների 1862 թ. հերոսամարտը լայն արձագանք գտավ հայ իրականության մեջ։ Ազատագրական այդ պայքարը, ինչպես հայտնի է, երգեցին շատերը, և մասնավորապես Մ. Պեշիկթաշլյանը՝ Կ. Պոլսում ու Ս. Շահադիդը՝ Մոսկվայում։ Կ. Պոլսի հայ բնակչությունը, հատկապես նրա ղեմավարական խավերը, լարված հետաքրքրությամբ հետևում էին կատարվող անցքերին և ամեն կերպ աշխատում նյութական ու բարոյական օժանդակություն

հասցնել ղենքի դիմած հայրենակիցներին: Իր հուշերում Արբուհի Երիցյանը վկայում է, որ Զեյթունի ապստամբության ժամանակ կրոնական-դավանաբանական կռիվներն արևմտահայերի մեջ թուլացել էին և շատերն աշխատում էին հնարավոր բոլոր միջոցներով օգնել ապստամբներին:

«Այս տարին,— գրում էր Երիցյանը,— Զեյթունի անցքերը մեծ ազդեցություն ունեցան Պոլսո և այլ տեղերի հայոց վերա. ամենայն ոք Կիլիկիան ուներ ի բերան, ամենայն ոք մասնակից էր դրամական հանդանակությանց. ...նույնիսկ հոռմեադավան հայ երիտասարդները մոռացել էին ղեպի իրանց լուսավորչական եղբայրներն ունեցած ատելությունը, և ամենայն սիրով թե՛ նյութապես և թե՛ բարոյապես օգնում էին այդ ձեռնարկություններին»²⁶¹:

Երիցյանը հայտնում է: նաև, որ Կ. Պոլսի «Առձնվեր ընկերությունը» նույնպես օգնում էր ապստամբ զեյթունցիներին: Զեյթունի հերոսամարտն առանձնապես զգալի աշխուժություն առաջացրեց հայրենասիրական գաղափարներով տոգորված երիտասարդության մեջ: Զեյթունի անցքերն արձագանք գտան նաև Վանում. Կարինում (Էրզրումում) և այլ քաղաքներում:

Թիֆլիսում հայ հայրենասերները և ղլխավորապես երիտասարդությունը հանդանակություն սկսեցին ապստամբների օգտին: Այս կապակցությամբ «Կռունկ Հայոց Աշխարհին» հանդեսում տրււյալագրվեց հատուկ կոչ, որ ուներ «Հրավեր Ռուսաստանի հայերուն» խորագիրը: Կոչում ասվում էր. «...ուրախ ենք, որ մեր քաջասիրտ Զեյթունի հայերն իրանց աջու կռան ուժով մեր հավատո թշնամիներին տկուքը փշրել են հենց էն ղլխեմեն և թույլ չեն տվել, որ նրանց կատաղությունը իր ուղածն ղլուխ տանի: Ստեղծյալ մեծակ էս ղարդակ կարեկցությունը մեր Ռուսաստանի հայերուս կողման ղ բավական ղե թուրքերի սրի տակ վեր ընկած հայերու խեղճ և անտերուն ղ որբերու և աշխիներու դուռը վիճակը թեթևացնելու...»²⁶²:

Կոչն այնուհետև հիշեցնում էր, որ Ռուսաստանը միշտ օգնության ձեռք էր մեկնել թուրքական տիրապետության դեմ ապստամբած ժողովուրդներին և որ այժմ ռուսական պետությանը հաճելի կլինի, եթե ռուսահայերը օժանդակեն ղեյթունցիներին: Մեր խընդիրը և պարտքն է, ասվում էր կոչում, «...մեր կարեկցությունը տարածել մեր... հեռավոր ազգայինների վերա. թող ուրեմն մեր մեջ եղանակը մտածենք, փող հավաքենք ապահով եղանակով հասցնենք նրանց ձեռը: Էս ալնիվ խորհուրդը մենք շատ հայերի բերանից լսում ենք էս օրերումս, միայն ղործադրությունն է հարկավոր:

թող աշխարհ ամենայն վկա լինի, որ Ռուսաստանի հայերն էլ... չեն մոռանում խորը Տաճկաստանումը կրակի ու սրի տակ հալումաշ եղող իրանց եղբարքը»²⁶³։

Զեյթունի կռիվներին նվիրված հոդվածներ տպագրվեցին հայ պարբերական մամուլի մի շարք օրգաններում և մասնավորապես «Փարիզ», «Կոունկ Հայոց Աշխարհին», «Մաղիկ», «Մասիս» թերթերում և հանդեսներում²⁶⁴։ Այդ պայքարն ամենուրեք ողջունվեց ու մեծ ոգևորություն առաջացրեց։ Միայն չնչին թիվ կազմող հայ մեծատուններն էին, որ հնազանդություն ու սարկամություն քարոզելով պարսավեցին արի զեյթունցիների հերոսամարտը։

Զեյթունի 1862 թ. ապստամբության նշանակությունը գուրս եկավ մի գաղափար սահմաններից։ Ի տարբերություն նախորդ շրջանի ապստամբությունների, 1862 թ. հերոսամարտը ստացավ ընդհանուր, համազգային նշանակություն։ Նա օրինակ հանդիսացավ հայության մյուս հատվածների համար և մեծ ազդեցություն թողեց հետագա շրջանի հայ ազատագրական պայքարի վրա։ Բնորոշ է, որ 1863 թ. սուլթանական բռնապետության դեմ ոտքի կանգնեց Մշո, իսկ 1865 թ.՝ Չարսանջակի հայ գյուղացիությունը²⁶⁵։ Զեյթունի 1862 թ. ապստամբությունը նոր դարաշրջան բացեց թուրքական բռնապետության դեմ ուղղված հայ ազատագրական շարժման պատմության մեջ։

Տավրոսի հայ լեռնականների ապստամբությունը տարերային ու անկաղմակերպ չէր։ Փաստերը ցույց են տալիս, որ այդ աղբյուրապետությունը նախորդել է նախապատրաստական աշխատանք և որ դրանում մասնակցել են արևմտահայ դեմոկրատական, ազատագրական գաղափարներով տոգորված մտավորականության մի շարք ներկայացուցիչներ։ Հետաքրքիր է, որ դեռևս տարիներ առաջ Կ. Պոլսի մտավորականությունը կապեր է հաստատել Զեյթունի հետ։ Այսպես, 1853 թ., երբ նոր էր սկսվել 1853—1856 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմը, ռուսաց լի պաշտոնով Կ. Պոլսից Զեյթուն է գալիս Հովակիմ Մելիքյանը, որին ժամանակակիցները անվանում էին «առաջին գաղափարական քարոզիչը Զեյթունում»²⁶⁶։ Այդատասիրական, հայրենասիրական գաղափարներ տարածելու հետ մեկտեղ Մելիքյանը աշխատում էր կաղմակերպել Զեյթունի ինքնապաշտպանությունը, ավելի լավ լինել նրա բնակչությունը։ Այդ նպատակով նա փորձում է անցնել Կովկաս և դիմել արևելահայերին՝ դրամական օժանդակություն ստանալու համար։ Սակայն այդ չի հաջողվում. թուրքական կառավարությունը Կարինում նրան ձեր-

բակալում և կախաղան է բարձրացնում: Պետք է կարծել, որ Հ. Մելիքյանը եղել է առաջին այն գործիչներից, որոնք Կ. Պոլսից Զեյթուն են եկել քաղաքական-ազատագրական նպատակներով:

Ալեկի ու Ջեյթունի հետ քաղաքական կապեր են հաստատել Կ. Պոլսի մի խումբ հայ մտավորականներ, որոնցից մի քանիսը եղել են հռչակավոր հայ հեղափոխական դեմոկրատ Միքայել Նալբանդյանի համախոհները: Այս տեսակետից շատ հետաքրքրական է Սերովբե Թազվորյանի նամակը՝ ուղղված Մ. Նալբանդյանին: 1862 թ. մայիսի 14-ին գրված այդ նամակում ուշադրության արժանի են հատկապես հետևյալ տողերը. «Տավրոսեն վարդապետ մը եկավ հոս, քանի օր է, որ կաշխատիմ, որ առուտուր մը ընեմ այս մարդուս հետ. հազիվ կրցան քսան, երսուն հոգիով ժողով մը կազմել և այն ալ մեծ դժվարությամբ. քիչ մը ստակ ես, քիչ մ'ալ բարեկամին մեկը տվինք անոր, որ հարկավոր եղած դասագիրքները առնե և ճամփու ծախք ընե: Մնացածին համար խոսք տվինք, որ պիտի աշխատինք իրենց համար»²⁶⁷:

Նշված տողերն, իհարկե, ծածկագիր են: «Կաշխատիմ, որ առուտուր մը ընեմ» ասելով՝ Թազվորյանը, ըստ երևույթին, նկատի է ունեցել ազատագրական շարժում կազմակերպելու նպատակով զեյթունցիների հետ վարած իր բանակցությունները, իսկ հարկավոր եղած «դասագիրքները առնե» ասելով՝ զենք, զինամթերք գնելը: Նամակից երևում է, որ Թազվորյանի հաղորդած տեղեկությունը՝ Զեյթունի հետ կապ հաստատելու մասին, Նալբանդյանին հետաքրքրող հարցերից մեկն է եղել:

Արևմտահայ նշանավոր բանաստեղծ Մկրտիչ Պեշիկթաշլյանը նույնպես քաղաքական կապեր է հաստատել զեյթունցիների հետ: Իր արժեքավոր հուշերում Սրբուհի Նրիցյանը պատմում է, որ Պեշիկթաշլյանը 1862 թ. գաղտնի տեսակցություններ էր ունենում զեյթունցիների ներկայացուցիչների հետ, պատասխան նամակներ էր ուղարկում Զեյթուն և անում էր ամեն ինչ հայ լեռնակառնների ապստամբության հաջողությունն ապահովելու համար²⁶⁸:

Վերջապես ապստամբ զեյթունցիների հետ անմիջական կապ ունեն մեր ականավոր վիպագիր Ծերենցը (Հովսեփ Շիշմանյան): Իհարկե, պատահականություն չէր այն, որ աղգային-ազատագրական գաղափարներով տարված նշանավոր գրողը 1862 թ.՝ զեյթունցիների ապստամբության ժամանակ, գտնվում էր Կիլիկիայում:

Նշված փաստերը և մի շարք այլ տվյալներ հիմք են տալիս պնդելու, որ աղգային-ազատագրական պայքարի կողմնակից հայ

մտավորականները ներգրավվել են զեյթունցիների 1862 թ. շարժման մեջ, զգալի դեր են խաղացել այդ ապստամբության նախապատրաստման և նույնիսկ ղեկավարման գործում: Նրանք Զեյթունը համարել են հայ աղատադրական շարժման կարևոր օջախ և մեծ հույսեր են կապել լեռնային գավառի հետ: Ըստ երևույթին այդ մտայնության արտահայտություններից մեկն էր «Հյուսիս» պարբերականում Ռափայել Պատկոնյանի ծավալած այն պրոպագանդան, թե պարսկահայերը պետք է թողնեն իրենց հայրենիքը և կենտրոնանան Զեյթունում: Պատկոնյանը ակնարկում էր, որ այդ երկրամասում հնարավոր է վերականգնել հայ ազգային-բաղադրական անկախությունը²⁶⁹: Կարծում ենք սխալ կլինի ասել, թե այսպիսի տեսակետ ունեւր միայն Պատկոնյանը:

Ի վերջո մի հարցի մասին ևս: Զեյթունցիների նկատմամբ խիստ թշնամական դիրք դրավեց անգլիական կառավարությունը: Երբ բռնկվեց զեյթունցիների 1862 թ. ապստամբությունը, Կ. Պոլսի անգլիական դեսպան Հենրի Պուլիվերը բացահայտ կերպով արտահայտվեց այդ շարժման դեմ: Ապստամբությունը վերջանալուց հետո, ինչպես պատմում է վիսպագիր Ծերենցը, զեյթունցիք դիմումներ արեցին Կ. Պոլսի ռուսական, ֆրանսիական և անգլիական դեսպաններին, բողոքելով թուրքական կառավարության դեմ: Անգլիական դեսպանն արհամարհանքով է ընդունել խնդրագիրը իրեն ներկայացնողին և բացահայտ կերպով իր թշնամական վերաբերմունքն արտահայտել զեյթունցիների նկատմամբ: Ծերենցն այդ մասին գրում էր. «Զեյթունցիք վերահիշյալ աղերսագիրը իրեն (դեսպանին) մատուցանողը շատ դաժան և արհամարհոտ կերպով ընդունեւր էր, և աչք մը ձգելեն վերջը լսեւր էր ղայրագին. «բայց դուք պետք է զիտնաւր, թի այդ ձեր անղգամ զեյթունցիք, այդ ամաղակները շատ վատ գործողություն ւրեր են և Ազիլ փաշան խորտակեւր ու փախուցեւր են. ինչպե՞ս կհամարձակիւր հիմա իրենց կողմեն ինձ աղերսագիր բերել»²⁷⁰:

Անգլիական դեսպանն ամաղակներ էր համարում իրենց աղատագրության համար պայքարող հերոս զեյթունցիներին և իր պաշտպանության տակ վերցնում թուրքական ջարդարար Ազիլ փաշային: Ավելի աեակցիոն դիրք դժվար է երևակայել²⁷¹: Անգլիական կառավարության այս դիրքը ցայտուն արտահայտություն գտավ Կ. Պոլսի դեսպանության օրգան «Աեանտ Հերալդ» թերթի էջերում: Թերթը 1862 թ. տպագրեց մի շարք հոգվածներ, որոնցում ամեն կերպ վատաբանում էր զեյթունցիներին և արդարացնում թուրքա-

կան կառավարության ճնշումների ու հալածանքների բաղադրականությունը նրանց նկատմամբ: Իր ժամանակին «Լևանտ Հերալդի» գեմ բողոքի ձայն բարձրացրին մի շարք հայկական պարբերականներ, որոնց թվում և «Մեղուն», «Ծաղիկը», «Փարիզը» և այլն: Կեղծարար այդ թերթի գեմ մերկացնող տողեր պեց հառկապես Կ. Պոլսի «Մեղուն», նշելով նրա տերերի ունակցիոն նպատակները²⁷²: Զմյուռնիայում հրատարակվող «Ծաղիկ» պարբերականը գրում էր. «...հայ ազգին վրա շարախոսություն քնելու համար զրլ-խարիչը նետող սա «Լևանտ Հերալդ» լրագիրը չեմ գիտեր մարդկության, քաղաքակրթության, քրիստոնեության, կրթության և վերջապես խմբագրության որ օրենքով կամ սկզբունքով այս մոտերս ելեր և առանց ամշնալու այնպիսի անտեղի, անհիմն և կամ գոնե խիստ զարհուրելի կերպով չափազանցյալ տեղեկություն մի հրատարակեր է: Զեյթունի վրա, որ եթե մեր զարմանքը չի շարժե, յուր հայոց թշնամին լինելուն վրա ալ այլ տարակույս չի թողուր մըտքերնուս մեջ... Լևանտի թղթակիցը պարտ է գիտնալ, որ ինքը նախ բոլորովին տգետ է ղեյթունցոց վրա, երկրորդ թշնամի է հայոց և երրորդ ստախոս է... պարոն թղթակիցն հայոց թշնամի լինելը հաստատելու համար երկու խոսք խիստ բավական է. առ մարդը, որ կելլե և ղեյթունցոց կրածը նոցա վրա թողլով զանոնք կը դրպարտե և կը շարախոսե և բերնեն ելած ածականները և վատ արանց միմիայն վայել զբաղարարությունները անոնց վրա կը տեղացնեն՝ այնպիսի մեկը եթե հայոց թշնամի չէ հապա ի՞նչ է...»²⁷³:

Անգլիայի թշնամական քաղաքականությունը հայ ժողովրդի ազատագրական շարժումների նկատմամբ այնքան բացահայտ էր, որ այդ մասին գրում էին նաև օտարերկրյա թերթերը: Այսպես, ֆրանսիական «Դեբատ» թերթը Զեյթունի 1862 թ. ապստամբության կապակցությամբ գրում էր, թե սուլթանական կառավարությունը Կ. Պոլսի անգլիական դեսպանության հովանավորության հետևանքով է, որ ուժեղացրել է ճնշումները հայ ժողովրդի նկատմամբ²⁷⁴: Ֆրանսիական հրապարակախոս Ժիրարդենը մոտավորապես նույն միտքն էր արտահայտում²⁷⁵:

Անգլիայի և մյուս մեծ պետությունների թշնամական, խարդախ քաղաքականությունը հայ ժողովրդի, նրա ազատագրական շարժման նկատմամբ շարունակվեց նաև հաջորդ տասնամյակինը: Ստեղծվեց ահավոր վիճակ: Թուրքական ջարդարարների հայաջինջ, սև գործը, մեծ պետությունների խարդախ քաղաքականությունը կործանման եզրին հասցրին հայ ժողովրդին: Արևմտահայ-

լույսը մասսայական կոտորածների ենթարկվեց, նրա բեկորներն ընկան օտարության մեջ, ցրվեցին աշխարհով մեկ:

Պատմության դժվարին քառուղիներով անցած բազմաշարժար հայ ժողովուրդը իր փրկության հանգրվանը հասավ միայն այն ժամանակ, երբ Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ հեղափոխության շնորհիվ Հայաստանում հաստատվեցին սովետական կարգեր, որտեղ եղբայրական ժողովուրդների մեծ ընտանիքում, ռուս ժողովրդի օգնության պայմաններում անհետ չբացավ այն արյունոտ դամոկլյան սուրբ, որ դարեր շարունակ կախված էր հայ ժողովրդի վրիժի: Սովետական կարգերը մեր ժողովրդին բերեցին ազգային վերածնություն և խաղաղ ու ստեղծագործ աշխատանք, որին մասնակցում են ոչ միայն արևելահայերը, այլև թուրքական յաթաղանից փրկված ու հայրենիք վերադարձած արևմտահայերը, այդ թվում և շատ զեյթունցիներ:

Նշելով այսօր Զեյթունի 1862 թ. հերոսամարտի 100-ամյակը, մենք հպարտությամբ և խոր հարգանքով ենք հիշում արի զեյթունցիներին և մեր բոլոր այն նախնիներին, որոնք հերոսական պայքար են մղել իրենց ազատության և անկախության համար:

ЗЕЙТУНСКОЕ ВОССТАНИЕ 1862 ГОДА

Резюме

Зейтунское восстание 1862 г., столетие которого исполнилось в августе текущего года, является одной из славных страниц в истории армянского национально-освободительного движения. Направленное против турецкого деспотизма, оно нашло горячий отклик в широких слоях армянского народа и оставило заметные следы в его политической жизни. В подготовке этого общенародного вооруженного выступления принимал участие ряд представителей армянской демократической интеллигенции. Восстание зейтунцев, с беспримерной храбростью и самоотверженностью сражавшихся против чужеземных поработителей, окончилось победой: мужественным горцам из Тавра удалось разгромить турецкую армию, осадившую Зейтун и стремившуюся истребить его население. Героническая эпопея в Зейтуне имела большое влияние на дальнейшее развитие национально-освободительного движения в Западной Армении.

**ՔԱՂԱՔԱՑԻԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ԱՄԵՐԻԿԱՅՈՒՄ
ՀԱՅ ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՄԱՄՈՒԼԻ ԼՈՒՍԱՐԱՆՈՒԹՅԱՄԲ**

Հյուսիսային Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներում 1861—1865 թթ. տեղի ունեցած քաղաքացիական պատերազմը, որի 100-ամյակը լրանում է ընթացիկ տարվա (1961 թ.) տարիլին, ըստ էության, բուրժուազեմոկրատական հեղափոխություն էր²⁷⁶։ Կ. Մարքսը գեոևս 1861 թ. գրել է, որ այդ պատերազմը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ սոցիալական երկու սիստեմաների՝ ստրկատիրության և ազատ ուշխառանրի սիստեմաների պայքար²⁷⁷։

Քաղաքացիական պատերազմում տուաչադեմ ուժերի տարած հաղթանակը հանդեցրեց լուրջ փոփոխությունների երկրի սոցիալատեսական և քաղաքական կյանքում։ Հաղթանակած հեղափոխության հետևանքով իշխանությունն Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներում պլանտատոր-ստրկատերերի ձեռքից անցավ արդյունաբերական բուրժուազիայի ձեռքը, վերացվեց ստրկատիրությունը, ազդարարվին հարցը հիմնականում պրոգրեսիվ լուծում ստացավ, զգալիորեն ուժեղացավ կապիտալիզմի զարգացումը արդյունաբերության և գյուղատնտեսության մեջ։ «Քաղաքացիական պատերազմը, որ տեկց չորս տարի և վերջ գրեց առնվազն մեկ միլիոն զինվորների ու խաղաղ քաղաքացիների կյանքին, ամենամեծ պատերազմն էր, որ երբեք մղվել էր Նոր աշխարհում... Պատերազմն ամբապնդեց բուրժուազիայի տնտեսական և քաղաքական զերբերը, բայց և միաժամանակ, ինչպես նշել են Մարքսն ու Էնգելսը քաղաքացիական պատերազմի մասին իրենց աշխատություններում, այն վերացրեց ստրկությունը՝ բանվոր դատակարգի պարգայմանը խանգարող պատմական գլխավոր խոչընդոտներից մեկը»²⁷⁸։

Ժիշտ է, 1861—1865 թթ. բուրժուազեմոկրատական հեղափոխության ոչ բոլոր խնդիրները լուծվեցին արմատականորեն։ Մի շարք հարցեր, ինչպես, օրինակ, նեգրերի հարցը, մնաց չլուծված։ Սակայն, շնայած դեման, քաղաքացիական պատերազմը հսկայական պատմական նշանակություն ունեցող հեղափոխական ակտ հանդիսացավ, այն նոր էջ բացեց ԱՄՆ-ի պատմության մեջ։ Ավել-

լին, այդ պատերազմը առաջադիմական մեծ նշանակություն ունեցավ սրտատեսահմանյան մի շարք երկրների ու առաջին հերթին Ամերիկայի մյուս ժողովուրդների համար: Վ. Ի. Լենինը 1918 թ. ամերիկյան բանվորներին ուղղած իր նամակում ընդգծում էր ԱՄՆ-ի քաղաքացիական պատերազմի համաշխարհային-պետմական, առաջադիմական և հեղափոխական նշանակությունը²⁷⁹:

Ամերիկյան հեղափոխության հաղթանակի գործում վճռական դեր կատարեցին բանվորները, մանր ֆերմերները և նեգրերը: Հրակայական են «Ամերիկայի մեծ քաղաքացու»՝ Աբրահամ Լինկոլնի ծառայությունները: Հուշակավոր պրեզիդենտի գործունեության մեջ քիչ չեն հակասություններն ու անհետևողականությունը, բայց, չնայած դրան, Մարբըր Լինկոլնի մասին գրել է. «...դա մի մարդ էր, որին չէին կարող ընկճել ձախորդությունները և արբեցնել հաջողությունները, որը անշեղորհն ձգտում էր դեպի իր մեծ նպատակը, այն երբեք չէր արատավորում կույր շտապողականությամբ, հանգիստ չափավորում էր իր արարքները, երբեք ետ չէր դառնում, չէր հրապուրվում ժողովրդական համակրանքի ալիքով, հոգևոր չէր ընկճվում ժողովրդի երակաղարկի թուլացման ժամանակ, գործողությունների խստությունը մեղմացնում էր բարի սրտի ջնջմամբ, կրքերով մռայլված իրադարձությունները լուսավորում էր հումորի ժպիտով, իր ակտիվական աշխատանքը կատարում էր այնպիսի համեստությամբ և պարզությամբ, ինչպիսի ճոխությամբ, փրուռությամբ ու հանդիսավորությամբ են կատարում իրենց շնչին գործերը աստծո ողորմությամբ կառավարողները. մի խոսքով, նա այն հազվագեղ մարդկանցից էր, որոնք հասնելով վեհության, պահպանում են իրենց դժական հատկությունները: Եվ այդ արտասովոր ու լավ մարդու համեստությունն այնպիսին էր, որ աշխարհը հանձին նրա տեսավ հերոսի միայն այն բանից հետո, երբ նա ընկավ որպես նահատակ»²⁸⁰:

Քաղաքացիական պատերազմն ԱՄՆ-ում լայն արձագանք գրտավ նվիրողայի ու Ասիայի շատ երկրներում: Հասկանալի է, որ Ամերիկայում կատարվող հեղափոխական իրադարձությունների նկատմամբ տարբեր դասակարգեր տարբեր դիրք էին բռնում: Եթե Անգլիայի կառավարող շրջաններն ամեն կերպ պաշտպանում էին Հարավային նահանգների ստրկատերերին և փորձում էին ռազմական ինտերվենցիա կազմակերպել, ապա անգլիական պրոլետարիատը հանդես էր գալիս ի պաշտպանություն Հյուսիսային նա-

հանգների, ժողովրդական մասսաների, որոնք զինված պայքար էին վարում ստրկության դեմ:

Ամերիկյան ժողովրդի զինված պայքարը վճռակտոնորեն պաշտպանում էին գիտական կոմունիզմի հիմնադիրներ Կ. Մարքսը և Ֆ. Էնգելսը: Ուշագիր հետեւելով բազարացիական պատեւազմի ղեկավարին, նրանք առաջինը բացահայտեցին կատարվող անցքերի էությունն ու պատմական նշանակությունը: Այդ պատեւազմն անկեղծ ուրախություն և ոգևորություն տալով բերեց նաև ժամանակի առաջադիմական, ռեպուբլիկոն-դեմոկրատական շրջաններում: Հայտնի է, որ ուսուցիչներ-դեմոկրատներ Ն. Գ. Չերնիշևսկին, Ն. Ա. Դոբրոլյուբովը, Ա. Ի. Գերցենը և մյուսները ջերմորեն էին ողջունում ամերիկյան ժողովրդի արդարացի պայքարը և այսօր ասելով՝ նրանք էին խոսում ստրկատեր-պլանտատորների մասին:

Ստրկության դեմ մղվող պայքարի մասին խոր համակրանքով է արտահայտվել նաև հայ ռեպուբլիկոն-դեմոկրատ Միրախյե Նալբանդյանը²⁸¹: Բարձր գնահատելով Հյուսիսային հանգնների նպատակները և ընդգծելով, որ ծավալված պայքարի զլխավոր պատճառը ստրկության հարցն է, նա միաժամանակ նշում էր, որ անգլիական կառավարությունը պաշտպանում է Հարավի ստրկատերերին:

«Հյուսիսային Ամերիկան,— գրում էր Նալբանդյանը 1862 թ.,— Հարավային Ամերիկայի միջից ստրկությունը վերացնելու համար, ուրեմն ազատության անունով, պատեւազմ բացեց հարավային մասի դեմ. քանզի այս մասը չէ հոժարում վերցնել յուր միջից մարդկության նախատինքը, մարդավաճառ ստրկությունը: Այն ո՞ր սիրտն է, որ համակրություն չունի ղեկի Հյուսիսային Ամերիկայի այս դուրացիական անձնազուգությունը, ո՞ր խղճմտանքն է, որ հաշտ կարող է մնալ Հարավային Ամերիկայի մինչև այժմ բռնած ընթացքի հետ:

Բայց չնայելով այս բոլորի վերա, բիշ մնաց, որ Անգլիան պատեւազմ հայտնե Հյուսիսային Ամերիկային. և թե չհայտնեց, ապա ուրեմն ակամա, քանզի հաղթությունը, որ տանում են այժմ հյուսիսայինը հարավայնոց վերա, շատ և շատ ծանրանում են Անգլիո սրտին:

Անգլիան ուրախ էր, մինչ, ստրանից մի քանի ամիս հառաջ, հարված հարվածի քամակից ընդունում էր Հյուսիսային Ամերիկան»²⁸²:

Պատեւազմական գործողություններին մասնակցում էին

շատ օտարերկրացիներ: Հյուսիսային նահանգների ղորերի շարքերում ստրկատերերի դեմ կռվում էին վտարանդիները՝ Գերմանիայից, լեհաստանից, Ռուսաստանից և այլ երկրներից: Այսպես, Ա. Ի. Գերցենի ծանոթներից մեկը՝ Ի. Վ. Տուրչանինովը (1822—1901) գլխավորում էր Իլինոյսի կամավորների 19-րդ դռնդը և հետագայում, մի քանի ռազմական օպերացիաների հաջող ղեկավարման համար, ստացավ բրիգադային գեներալի աստիճանը²⁸³:

Հետաքրքրական է, որ 1861—1865 թթ. քաղաքացիական պատերազմին մասնակցել են նաև հայեր²⁸⁴: Նրանցից ոմանք, որպես կամավորներ բնօրինակցին հյուսիսային բանակի շարքերը, իսկ մյուսները՝ բժիշկներ Սիմեոն Մինասյանը, Գալստյանը և Պարոնիկ Մախեոսյանը ծառայում էին Ֆիլադելֆիայի Վինչեսթերի հիվանդանոցներում²⁸⁵:

Քաղաքացիական պատերազմը ԱՄՆ-ում ժամանակին լայնորեն լուսաբանվել է ինչպես ամերիկյան, այնպես էլ արևմտահայկապետական պարբերական մամուլում: Ամերիկյան հեղափոխության մասին քիչ չեն դրել նաև ռուսական շատ թերթեր ու ամսագրեր:

Ի՞նչ դիրք է զբաղեցրել ժամանակի հայ պարբերական մամուլը, ինչպե՞ս էր այն ղեկավարում ու լուսաբանում ԱՄՆ-ում 1861—1865 թթ. տեղի ունեցող պատմական իրադարձությունները:

Նախ պետք է նշել, որ քաղաքացիական պատերազմի մասին իր ժամանակի հայկական թերթերի ու ամսագրերի մի մասը ռուսացի պաշտպանաց, հավանաբար չցանկանալով դուրս գալ «ազգային խնդիրների» սահմաններից: Այդպիսիներից էին, որքան էլ դա տալքորինակ լինի, «Հյուսիսսիսիպի», «Մեղու», «Կուռնիկ Հայոց աշխարհի», «Մաղիկ», «Ժամանակ» և այլ հանդեսներ:

Սակայն հայ պարբերական մամուլի մի շարք օրդաններ 1861—1865 թթ. աշխուժորեն արձագանքում էին Ամերիկայի քաղաքացիական պատերազմին և աշխատում իրենց ընթերցողներին անհրաժեշտ տեղեկություններ հաղորդել այդ մասին: Պատկանելով տարբեր ռուսացիների, նրանք, իհարկե, տարբեր մոտեցում ունեին կատարվող անցքերի նկատմամբ և միևնույն հաջողությամբ չէին կատարում իրենց խնդիրը:

Ամերիկայի քաղաքացիական պատերազմի մասին տեղեկություններ հաղորդող հայկական պարբերականներից մեկը «Մեղու Հայաստանի» շաբաթաթերթն էր (Թիֆլիս, խմբագիր՝ Ստեփանոս

քահանա Մանդինյանց, այնուհետև՝ Պետրոս Սիմոնյանց)։ Նյութեր բաղելով գլխավորապես ռուսական և անգլիական թերթերից, պարբերականն իր էջերում հաղորդումներ էր գետնողում պատերազմական զործողությունների ընթացքի և ԱՄՆ-ի տնտեսական ու քաղաքական կյանքի մասին, տալադրում հոգվածներ ու քաղաքական տեսություններ, որոնցում փորձեր էին արվում բացահայտելու ամերիկյան հեղափոխության էությունն ու նշանակությունը, ցույց տալու եվրոպական տերությունների, մասնավորապես Անգլիայի ու Ֆրանսիայի դիրքը ԱՄՆ-ի նկատմամբ և այլն։ Հանդեսում տեղ են գտել նաև մի շարք ակնարկներ ԱՄՆ-ում խոշոր պետական գործիչների, նեղր-ստրուկների և այլ հարցերի մասին։ Այսպես, դեռևս 1859 թ. հոկտեմբեր-դեկտեմբեր ամիսների համարներում տրււպադրված է ընդարձակ հոդված (Թարգմանություն Ֆրանսերենից) Բենիամին Ֆրանկլինի մասին։ 1864 թ. մայիսի 23-ի համարում գետնողված է հոդված Ամերիկայում երկխոսների առևանգման վերաբերյալ, 1866 թ. դեկտեմբերի 10-ի համարում՝ նեղր-ստրուկնու վիճակի մասին (Թարգմանություն ռուսերենից) և այլն։

Ամերիկայի քաղաքացիական կռիվների վերաբերյալ տեղեկությունները հանդեսը տալադրում էր մեծ մասամբ առանց մեկնաբանությունների։ Ահա, օրինակ, ինչպես էր նա հայտնում իր ընթերցողներին 1864 թ. գարնանը ԱՄՆ-ում տեղի ունեցող ռազմական զործողությունների մասին. «Նորերումս Հյուսիսային և Հարավային ամերիկացիների մեջ շորս մեծ պատերազմ է եղել։ Նրանցից առաջինը տեղի է ունեցել ապրիլի 23-ին (մայիսի 5-ին), երկրորդը՝ ապրիլի 24-ին (մայիսի 6-ին)։ Հյուսիսային զորքերի հրամանատարն է Գրանտ զորապետը, Հարավայիններինը՝ Լի։ Հաղթությունը անորոշ մնաց և երկու կողմից էլ շատ մարդ ջարդվեցավ։ Նյու Յորքից հետևյալ տեղեկությունները տալիս են երկու կողմի նշանավոր կորուստի վրա։ «Լի զորավարի զորքերից, ինչպես երկվում է, պատերազմի մեջ ընկան 8000 մարդ և 20000-ի չափ վիրավորվեցան։ Պատերազմից հետո Լի քառասունը ութը ժամ գլխադադարում խնդրեց, որ մեռելներին թաղե. բայց Գրանտը մերժեց, ասելով թե՝ ինքը մեռելներին թաղելու ժամանակ չունի։ Այս պատերազմների մեջ ամբողջ գնդեր ոչնչացան։ Նյու Յորքի Իններորդ գնդում, որ 600 մարդից էր բաղկանում, այժմ մնացել է միայն 40 հարյուրապետ և 15 զինվոր։ 13-րդ գունդը 700 զորքից 620 մարդ է կորցրել։ Բոբինգոնի խումբը գրեթե բոլորովին փչացավ և ուրիշ

շատ գնդեր վնասվեցան: Յոթը նշանավոր զորավարներ ընկան պատերազմի դաշտը...»²⁸⁶:

Առանձին հետաքրքրություն են ներկայացնում «Մեղու Հայաստան: իում» տպագրված այն հոդվածները, որոնցում խորհրդածություններ են արվում Ամերիկայի քաղաքացիական պատերազմի մասին և փորձ կատարվում գնահատելու տեղի ունեցող անցքերը: Շարաֆաթներթի գեռես 1861 թ. նոյեմբերի 4-ի համարում վետեղված Ա. Ն. Սանահնեյու «Ամերիկայի ներկան և ապագան» հոդվածում կարգում ենք. «...Հարավային նահանգները շատ ունենալով իրանց ձեռքի առկա ճորտեր կամենում են, որ ճորտերը շաղատվեն և միևնույն ժամանակ ուզում են սկսել ազատ ծովային առուտուր (առանց մաքս պահանջելու). նորա ցանկանում են իրանց նավահանգիստները բաց անել ամեն կերպ վաճառականների նավերի համար և էնդրով Հյուսիսային նահանգների վաճառականությանը վնաս հասցնել: Իսկ Հյուսիսային նահանգները իրանց կողմից գերիք վաճառելը կամենում են վերջացնել, բայց իրանց վաճառականական օգուտը պահպանելով փակում են իրանց նավահանգիստները ալյազգի նավերի համար: Էստեղ բարիշացնել Հյուսիսային նահանգներն հարավայինների հետ ամենևին չի կարելի, որովհետև ոչ առաջինքը իրանց պահանջմունքներից և ոչ երկրորդը իրանց պահանջմունքներից ձեռք չեն վեր առնելու: Իհարկե պատերազմը էստեղ անշուշտ պետք է սկսվեր: Բայց թե ինչ օգուտ պետք է դուրս գա էդ աղպային և ժողովրդական պատերազմից: Մի հայտնի ճշմարտություն է, որ հյուսիսայինքը հաղթող կհանդիսանան հարավայինոց վրա, որովհետև հյուսիսայինքը թե զորքով թե փողով և կամ մտավոր զորությունը ուժեղ են քան թե հարավայինքը: Հայտնի է նմանապես, որ պատերազմը շուտ չէ վերջանալու և թե վերջը երկու պատերազմեղ կողմերն էլ պետք է թուլանան»²⁸⁷:

Խոսելով ԱՄՆ-ի քաղաքացիական պատերազմի պատճառների մասին, հոդվածագիրը նկատում էր. «Միացյալ Նահանգները իրանց 77 տարվա գրությունից հետո հիմա բաժանված պատերազմում են իրանց մեջ. և պատճառը գերելու առևտուրն է: Ամերիկայի պատերազմը վերջինն է պատմության մեջ, որ ճորտերն ու գերիքը իրանց անկախությունը ձեռք բերելու համար զոհ են լինում: Մի այսպիսի զործ արժան էր տեսնել էն հին բարբարոսական դարերում և ոչ թե այս 19-րդ դարումը և էն էլ Հյուսիսային Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների պես լուսավորյալ երկրումը: Այդտեղ մենք տեսնում ենք անդրասակական ազգի սերունդներին պես... աշխատում են սաղ

երկրագունդը իրանց ձեռքը գցել: Մյուս կողմից մենք տեսնում ենք սեպտեմբերի 28-ը, որ լծի տակ ընկած սառը ազդ, որը որ մարդ գոլով իրա նման մարդի ձեռքին անասնի տեղ է համարվում: Պետք է ասել, որ հենց նահանգների հիմնադիր Վաշինգտոնն էլ միտք ուներ ազատել գերիներին, այնուհետև նահանգների երեկի պատմաբանական անձինք միշտ աշխատել են հիշյալ միտքը գլուխ բերել»²⁸⁸:

Անդրադառնալով նույն հարցին, «Մեզու Հայաստանին» 1864 թ. ընդգծում էր, որ «ազատության կատարյալ գաղափարը պատճառ դառավ այն արյունահեղ պատերազմին հիշյալ նահանգների մեջ, որն որ մինչև ցայժմ էլ շարունակվում է»²⁸⁹:

Ինչպես 1861 թ., այնպես էլ հետագա տարիներին «Մեզու Հայաստանին» պաշտպանում էր Հյուսիսային նահանգներին, և նրանց ցանկությունը՝ վերացնել ստրկությունը, համարում էր «ազնիվ նպատակ»: 1866 թ. հունվարի 15-ի համարում ապագրված «քաղաքական տեսության» մեջ նորից այդ միտքը վարդապետելով, շարափաթերվելով ավելացնում էր, որ 1865 թ. մարդկության պատմության մեջ նշանավոր եղավ ստրկության վերացումը²⁹⁰:

Ամերիկայի քաղաքացիական կռիվի մասին մանրամասն տեղեկություններ կարելի է գտնել Կ. Պոլսի «Մասիս» շաբաթաթերթում (խմբագիր՝ Կ. Ս. Յուսուֆյան): Հանդեսի «քաղաքական» բաժնում պարբերաբար հաղորդագրություններ են ապօրինի մեղ հետաքրքրող հարցի վերաբերյալ: Ահա մի բանի օրինակ այդ հաղորդագրություններից: 1862 թ. մարտի սկզբներին «Մասիսը» գրում էր. «Ամերիկային եկած վերջին լուրերը կը ծանուցանեն թե հյուսիսային ամերիկացիները նոր և մեծ հաջողություններ ձեռք բերել են հարավայինոց դեմ: Այս վերջինները քանի մը պատերազմներու մեջ հաղթվելով Քոլումբիայի գավառեն քաշվելու ստիպվել են: Ծովու վրա ալ մեծ պատերազմ մը եղեր՝ հարավայինոց նավատորմից շարաշար հաղթվել ու բնաջինջ եղեր է. երկու կողմանե հաղաբն ալելի մարդ ջարդվել կամ վիրավորել են և երեք հազար հարավային գերի ինկել են: Ելիզապետ-Սիբի քաղաքը մոխիր եղել է, և հիմա հյուսիսայինները հարավայինոց նորֆոլք քաղաքին վրա կը քալեն եղեր»²⁹¹:

Ռեդթի 1863 թ. հուլիսի 13-ի համարում կարդում ենք. «Ամերիկային եկած վերջին լուրերը կը ծանուցանեն թե հունիս 19-ին հյուսիսականաց և հարավայինոց մեջ մեծ պատերազմ մը եղել է, որ երեք օր շարունակել է և վերջապես հարավայինը հաղթվել են:

երկու կողման կորուստն էլ մեծ է. հարավայինը 30 000, իսկ հյուսիսայինը 20 000 մեռյալ ունին եղեր... Հարավայնոց Վիքսպուրկ քաղաքը պակասութենեն անձնատուր եղեր է հյուսիսականաց և 18 000 հոգի գերի ինկեր են: Հարավայինը պատգամավորներ ղըրկեր են հյուսիսականաց կինկոլն նախագահին, բայց նախագահը չէ ընդուներ զանոնք»²⁹²:

1863 թ. հոկտեմբերին ռուսական մի քանի ռազմանավեր, ի նշան իբեկոց համակրանքի դեպի Հյուսիսային նահանգները, խարխալ զցնցին Նյու Յորքի նավահանգստում: Ամերիկացիները մեծ ոգեվորությամբ ու ջերմությամբ ընդունեցին ռուս նավաստիներին: Այս փաստի մասին «Մասիսը» հաղորդում էր. «Նյու-Յորքեն եկած վերջին լուրերուն մեջ ամենեն կաբեռը և ուշադրության արժանի է Ռուսաց նավախումբի մը հոն հասնիլը, որուն համար ամերիկացիք ուրախության տոն կատարեր են: Արդեն շուրս ռուսական պատերազմի նավ մտեր են Նյու Յորքի նավահանգիստը և հինգ ալ կտպասվին եղեր»²⁹³:

«Մասիսը» լայնորեն տեղեկություններ էր քաղում ամերիկյան, անգլիական և ֆրանսիական մամուլից, ինչպես նաև Վիննաչի «Պրես» թերթից, որտեղ, ինչպես հայտնի է, Կ. Մարքսը բաղմամբով հոգվածներ հրապարակեց Միացյալ Նահանգների քաղաքացիական պատերազմի վերաբերյալ: Թերթը քաղվածորեն տպում էր նաև նշանավոր մարդկանց կարծիքները ամերիկյան իրադրությունների մասին: Այսպես, շաբաթաթերթի 1862 թ. փետրվարի 10-ի համարում ապագրված է Վիկտոր Հյուգոյի կարծիքը, որտեղ, ի միջի այլոց, տպված է. «Գերության ջնջվիլը այսօրվա օրաբանախոհաց զերտողոյն նպատակն է... Գերությանը վերք մըն է Ամերիկայի գեռահասակ հասարակապետության երեսին վրա»²⁹⁴:

Ժամանակին շատ է խոսվել այն մասին, թե ինչպես ԱՄՆ-ի քաղաքացիական պատերազմի պատճառով Անգլիան ու Ֆրանսիան չեն ստանում բամբակ, որի հետևանքով փակվում են գործվածքեղենի բաղմամբով գործարաններ և առաջ է գալիս գործազրկություն. բանվորները ընկնում են նյութական խիստ ծանր կացության մեջ: Անդրադառնալով իր ժամանակի այս հուզող հարցին, «Մասիսը» գրում էր. «Ամերիկայի Միացյալ Նահանգաց մեջ ծագած համառ և կատաղի պատերազմին երեսն Գաղիո և Անգլիո մեջ բամբակեղենի գործաբաններու գոցվիլն ու անթիվ գործավորներու առանց հացի հետին թշվառության մեջ տվալտիլը երկու տերությանց ալ մեծ մտմտուր պատճառած է, մանավանդ Անգլիո, ուր ութսուն հազար

ընտանիք բամբակագործությամբ կապրեին: Արդեն այս թշվառ արարածներն անոթի ջարդվելի ազատելու համար Անգղիո մեջ և՛ դած բոլոր բարեգործական ընկերությանց սնտուկներն պարպվեցան և խնայության դանձարաններուն մեջ ստակ չմնաց: Սակայն թշվառությունն օր քան օր կավելանա և Ամերիկայի պատերազմին ալ շուտով վերջանալուն հույս չերևիր: Ի՞նչ պիտի ընեն, ինչպե՞ս պիտի ապրին այսքան հազարավոր ընտանիք. — սմեն մարդ այս կը հարցնեն իրարու և վտանգին մեծությունը նկատելով կը սոսկան»²⁹⁵:

Միացյալ Նահանգների բաղաբաղան կյանքի ամենախոշոր իրադարձություններից մեկը 1864 թ. նոյեմբերի 8-ի պրեզիդենտական ընտրությունն էր, երբ, ինչպես հայտնի է, երկրորդ անգամ պրեզիդենտ ընտրվեց Աբրահամ Լինկոլնը: Այդ կապացկությունը թերթը հետևյալ խորհրդածություններն էր անում. «Ամերիկայի եղբայրաբայան պատերազմը տակավին միևնույն կատաղությամբ կը շարունակվի՝ ինչպես անցյալ տարի, և հետզհետե երևան եկած դեպքերը հաշտության ակնկալությունները խաբեցին: Նախագահի ընտրությունը կատարվեցավ ի նպաստ պ. Լինկոլնի: Այս մեծ պարագայիս մեջ հյուսիսային նահանգները զարմանալի հաստատամտության և միաբանության օրինակ մը ցույց տվին բոլոր աշխարհի: Եվրոպայի մեջ շատերը կը կարծեին թե պ. Լինկոլն իր համարումը կորուսած է այսպիսի ահռելի պատերազմի մը սկզբընապատճառ ըլլալուն համար, և թե իր տեղն ավելի շահավոր մեկը պիտի նստի, և հետևաբար, հաշտության բանակցություններն անմիջապես պիտի սկսին: Սակայն, քվեից բազմաթիվ վկայությունը ցույց տվավ, որ հյուսիսայինը գյուրությունը կը կրեն այս մեծ պատերազմին բոլոր աղետները, և չեն ուզեր երբեք թույլ տալ, որ իրենց ազգին առջև նախանձուրդ հասարակապետություն մ'ալ հաստատվի»²⁹⁶:

Այս տողերը գրելուց մոտ մեկ ամիս անց շաբաթաթերթը սլոգան չէր կասկածում, որ հաղթությունը հյուսիսայինների կողմն է: Փետրվարի սկզբներին նա հայտնում է. «Ամերիկայի մեծ հյուսիսայինց զատը գրեթե վաստակվելու մոտ է, և հետզհետե եկած լուրերն հարավայնացոց ըրած նորանոր կորուստը կը ծանուցանեն»²⁹⁷:

«Մասիսը» դրականորեն էր արտահայտվում Աբրահամ Լինկոլնի գործունեության մասին: Հռչակավոր պրեզիդենտի ստանուկության առիթով թերթը գրում էր. «Պ. Լինքոլն իր զարմանալի հաստատամտությամբ և իր անբեժ ուղղությամբն Ամերիկայի ժո-

ղովրդյան սիրտը գրաված էր, և ինքն եղած էր որ նույն իսկ հյուսիսայնոց ղեներերուն ձախողությունն ժամանակներն՝ սուանց հուսահատության ճիկ մը հանելու՝ իր գործն աննկուն հաստատամբությունամբ հառաջ տարած էր: Ոչ ոք կարող էր իր տեղը լցնելու, և այս էր պատճառը, որ գրեթե միահաղույն քվեարկությամբ դարձյալ իր պաշտոնին մեջ հաստատուլեցաւ»²⁹⁸:

Պետք է նկատել, որ շաբաթաթերթն ընդհանուր առմամբ ժրլատ էր իր գնահատականների մեջ և աշխատում էր «անկողմնակալ ականատեսի» դիրքերից շաբադրել քաղաքացիական պատերազմի և նրա հետ կապված դեպքերի ընթացքը:

Զմյուռնիայում հրատարակվող «Արշալույս Արարտյան» երկշաբաթաթերթը (խմբագիր՝ Դուկաս Գ. Պալտաղյան) նույնպես աշխատել է լուսաբանել Միացյալ Նահանգներում կատարվող անցքերը և նրանց մասին տեղեկություններ հաղորդել իր ընթերցողներին: Թերթի գրեթե բոլոր համարներում ղետեղված են հաղորդագրություններ քաղաքացիական պատերազմի ընթացքի և երկրում տեղի ունեցող մյուս կարևոր իրադարձությունների վերաբերյալ: Նրա էջերում այդ նույն հարցերի մասին հաճախ թարգմանաբար տպագրվել են հոգվածներ անգլիական ու ֆրանսիական թերթերից և մասնավորապես Լոնդոնի «Թայմսից» ու «Մորնինգ Պոստից»:

Միացյալ Նահանգներում տեղի ունեցող ռազմական գործողությունների մասին հաղորդագրություններ ղետեղելուց բացի հանդեսը փորձում էր լուսաբանել և գնահատական տալ կատարվող անցքերին: Քաղաքացիական պատերազմը նա համարում է «գլխավոր և ցավալի» երևույթ, դատարկեցնում բոլոր նրանց, ովքեր ցանկանում են շարունակել այն ու չեն ուզում համաձայնության գալ և հաշտություն կնքել: Գտնելով, որ Աբրահամ Լինկոլնը դեմ է հաշտության դադարի, թերթը բացասաբար է արտահայտվում հռչակալուր պրեզիդենտի մասին: «Յուր նպատակը հառաջ առնելու համար Լինկոլն նախագահը կռնիաց է այն ղորավոր կուսակցության վերա, որ պատերազմին սաստկությամբ շարունակվիլը կուղե և ամենևին ականջ չկախեր բարեկամական կարգադրության և հաշտության առաջարկությանց: Այս կերպիվ մասնավոր օգուտները և գահասիրությունները մեծ վնաս կպատճառեն ընդհանուր օգուտից, անվերջանալի պահելով այս համազգային դժբախտ ու ցավալի պատերազմը»²⁹⁹:

Նույն դիրքերից էր ելնում թերթը, երբ հետևյալ դատողություններն էր անում. «Ամերիկայն հասած լուրերը կծանուցանեն,

թե Հյուսիսային Միացյալ Նահանգաց պահերեց միսոր Լինկոլն 400 հազար քվեից առավելությամբ վերահաստատվեցավ իր նախագահական բարձր պաշտոնին մեջ, հետևաբար հաշտության հույսը առաջով բոլորովին անհետ եղավ, վասնզի հայտնի է, որ միսոր Լինկոլն պատերազմի շարունակությունը կուզե ամենայն զորությամբ, մինչև որ հարավային նահանգները պարտավորվին միությունը ընդունելու։ Սակայն հարավը ամենեին շուգի միանալ հյուսիսայնոց հետ և յուր դերքերը դիմում կգրե այն պայմանով, որ եթե ժամանակ մը ծառայելու ըլլան, իրենց ազատությունը ստանան։ Չնայ դիմելու թե այն կերպով հարավայինք բավական զորություն պիտի ստանան, որպեսզի կարող ըլլան հյուսիսայնոց վերա որոշիչ հաղթություն մը ընելու։ Հասարականորեն չկարծվիր, բայց ցավալիս այն է, որ հարավայնոց այս եղանակով քիչ մը զորանալը պատճառ պիտի ըլլա պատերազմին երկար ժամանակի գիմանալուն»³⁰⁰։

Հավատարիմ իր այն տեսակետին, թե քաղաքացիական պատերազմը վնասակար ու կործանարար է, «Արշալույս Արարատյանը» մի այլ կապակցությամբ գրում էր. «Ամերիկայի մեջ համազգային պատերազմը կը շարունակվի հյուսիսային և հարավային պաշտակցությանց մեջ, և մինչև ցայսօր տակավին որոշիչ հաղթություն մի տեղի չունեցավ ո՛չ մեկ կողմէն և ո՛չ մյուս կողմէն։ Գաղիտ տիրության բրած խաղաղասիրական առաջարկության ի՞նչ ազդեցություն ընելը և ի՞նչ վախճան ունենալը գեռ հայտնի չէ։ Այսուամենայնիվ հաջող վախճան մի չկրնար հուսացվիլ, վասնզի երկու ընդդիմադիր կողմանց գրգռությունը, դժբախտաբար, երթալով կավելնա ու դիմադրական զորությունն ալ գրեթե հավասար է թե՛ հյուսիսային և թե՛ հարավային կողմը։ Ուստի այս պատճառով է, որ պատերազմը կերկարի ի կործանումն համազգային ժողովրդոց և ի մեծ վնաս բոլոր աշխարհի»³⁰¹։

Թերթը իր էջերում գիտեղել է մանրամասն տեղեկություններ 1864 թ. պրեզիդենտական ընտրությունների մասին։ Միացյալ Նահանգների երկու քաղաքական պարտիաների ընտրական ծրագրերը նա հետևյալ կերպ էր պատկերում. «Հասարակապետության նոր նախագահին ընտրությունը վրայոք ծանր երկպառակություն կա Ամերիկայի հյուսիսային նահանգաց մեջ։ Ռամկապետական (դեմոկրատական—Մ. Ն.) կուսակցությունը, որ զորավոր է ու օրրստօրե զորանալու վրա է, Մար-Քլեյնն զորապետը ընտրեցին իբրեւ ապառնի նախադա հասարակապետության։ Այս կուսակցությունը կփափաքի, որ հաշտությունը օր առաջ ի գործ գրվի և հետևաբար

խաղաղության պաշտպան հռչակված է. սակայն կապահանջե, որ Հարավը Հյուսիսին հետ միավորվելով հաշտություն ըլլա... Հասարակապետական (հանրապետական—Մ. Ն.) կուսակցությունը, որուն հետ են ղինվորականները, կուզեն, որ աշխարհի կինկոն նախագահն վերստին բնադրվի: Այս կուսակցությունը, որ պատերազմատեր համարված է և քիչ ազդեցություն չունի, ըստ սրտի իշխանությունը յուր ձեռքն է աշխարհ, ամենեկին չուզեր որ որեէ կերպով զիջում մի ընել հաշտությունը ձեռք բերելու համար, այլ կապահանջե, որ պատերազմը ամենայն սասկուկով հառաջ երթա, մինչև որ հարավային նահանգները հաղթվին և պարտավորվին գերությունը ջնջել ու առաջվան պես միավորվիլ հյուսիսայնոց հետ»³⁰²:

Զմյուռնիայում հրատարակվող հայկական պարբերականը համարի կրկնում էր անգլիական ու ֆրանսիական հետադեմ թերթերի հորինած, իրականությանը չհամապատասխանող լուրերն ու մեղադրությունները: Բնորոշ է այդ տեսակետից այն, որ հակառակ փաստերին, հակառակ այն բանին, որ ակնհայտ էր Անգլիայի ու Ֆրանսիայի թշնամական դիրքը Միացյալ Նահանգների նկատմամբ, նա գրում էր, թե Անգլիան ու Ֆրանսիան իբր չեզոք դիրք են բռնել և չեն ցանկանում խառնվել Միացյալ Նահանգների ներքին զործերին՝ քաղաքացիական պատերազմին: «Գաղիան, որ շատ ժամանակ չկա փորձ մի փորձեց բարեկամական միջնորդություն մը ընելու ի նըպաստ հաշտության և չ'հաջողեցավ, աշխարհ կամա անկամա բոլորովին հեռու կմնա այսպիսի ընթացքն մի: Անգլիան նմանապես կուզե մեծ ճշտությամբ հաստատուն պահել յուր չեզոքությունը և ամենեկին չվշտացնել Հյուսիսային Միացյալ Նահանգաց կառավարությունը, ինչպես հայտնապես զրուցեց Մեծին Բրիտանյո պրտարին գործեց տեսուչ լորտ ձոհն Ռասելը՝ մոտերս բրած հրատարակական առեկտիվություն մը մեջ»³⁰³:

Անգլիական նույն թերթերին էր կրկնում «Արշալույս Արարատյանը», երբ հրապարակում էր հետևյալ հաղորդագրությունը. «Կըսվի թե Ռուսիո տերության և Հյուսիսային Ամերիկայի Միացյալ Նահանգաց հասարակապետության մեջ զաղտնի զաշնակցություն մի հաստատված է: Այս զաշնակցությամբ Ռուսիան կխոստանա օգնական ըլլալ Միացյալ Նահանգաց ի դիպվածի, որ պատերազմ մի ունենան Գաղիո և Անգլիո հետ: Ռուսիո կառավարությունը արդեն նախատորմիղ մը ուղարկած է Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները, որք վաթսուս հատ զրահավորչալ շողենալներ ևս շինել կուտա կը-

սեն: Այն նավերը պիտի լըմբնան և պիտի հանձնվին իրեն՝ ներկա տարվույս վերջը և հընթացո առաջիկա ամին»³⁰⁴:

Հարկ է նկատել և այն, որ պարբերականի էջերում երբեմն տպագրվում էին հակասական տեղեկություններ: Այսպես, 1863 թ. օգոստոսի 10-ին թերթն իր ընթերցողներին հավատացնում էր, թե Հարավային նահանգների զբաղված ծանր է և նրանք ստիպված են հաշտություն խնդրելու: «Ամերիկայի մեջ համազգային արյունահեղ կոխվը կշարունակվի և մինչև ցայսօր տակավին այնպիսի որոշիչ պատերազմ մի չեղավ, որ կարող ըլլա մոտավոր հաշտության մի ակնկալություններ տալ: Այսուամենայնիվ հյուսիսային զաշնակցության զորաբանակը օրըստօրն հառաջանալու վերա է և հավանականաբար հարավին զաշնակցությունը վերջապես ներք մնալով՝ հաշտություն պիտի խնդրե»: Մի քանի ամիս անց, 1863 թ. գեկտեմբերի 14-ին, նույն թերթը գրում էր. «Հարավային զորաբանակը տակավին մեծամեծ ու հզոր միջոցներ ունի հյուսիսային հարձակմանցը դեմ գնելու»:

Բնհանրապես կարելի է տեսլ, որ ինչպես Ամերիկայի քաղաքացիական պատերազմի, այնպես էլ միջազգային նշանակություն ունեցող մյուս հարցերի լուսաբանման գործում «Արշալույս Արարաւյան» երկշաբաթաթերթը հանդես էր բերում էկեկտիզմ, ոչ հստակ դիմ:

Ամերիկյան պլանտատոր-ստրկատերերի դեմ է արտահայտվել «Եվրոպա» շաբաթաթերթը (Վիեննա, հրատարակություն Մխիթարյանների): Խոսելով Միացյալ Նահանգների հարավային մասերում տիրող կարգի և ստրուկների ծանր վիճակի մասին, նա 1862 թ. գրում էր, որ Հարավային նահանգները «իրենց մեջ ստացված իրավունքը, ինչպես նաև օրենքներն շնորհված ուրիշ ամեն իրավունքներն ու առանձնաշնորհությունները, միայն քանի մը ընտանյաց ու անոնց հաջորդներուն վրա ամփոփած են. իսկ մնացյալ ժողովուրդը՝ չէ թե միայն ամեն քաղաքական ու ընկերական արտոնություններն զուրկ է, այլ տիրող մասը զինքը խիստ հպատակության, ծառայության ու գերության մեջ կը բռնե: Արտոնյացյալ դասին ամեն մեկ անձ իրավունք ունի իր հարստության համաձայն անթիվ անհամար մարդիկներ գնելու, իրեն ստացված ընելու, և օրենքը զինքը միշտ անոնց վրա իբրև բացարձակ տեր կը ճանչնա... Բնակիչները երկու կարգի կը բաժնվին, այսինքն Աղառ մարդիկներու և Գերիններու: Աղառներն ամեն կողմանե իրարու հավասար ըլլալով, կրնա ըլլալ, որ գերիններու բաղմության տեր եղողը մեծ

նախանձավորությամբ ու հաստատությամբ ազատության և հավասարության պաշտպան ելլեն: Բայց նույն ազատությունն ու հավասարությունն որո՞ւն համար է. միայն իր արտոնացյալ դասին կամ իրեն պես ազատ եղողներուն համար: Իսկ անդին արտոնացյալ չեղող դասին կամ դերիններուն մշտատեղեկությունը բնության օրինաց պես անփոփոխական բան մը համարված է»³⁰⁵:

Խերթը նշում էր, որ Հյուսիսային նահանգներում իշխող է ռամկապետական, իսկ Հարավային նահանգներում ազնվապետական սկզբունքը: «Աս ամերիկյան պատերազմը՝ հասարակորեն իբրև պարզ ռամկապետական ձեռնարկություն մը կը նկարագրվի, որուն վախճանն ըլլա դաշնակցության ամեն նահանգներուն մեջ քաղաքային իրավանց հավասարություն խոթել, ամեն անձի հավասար ազատություն տալ և ստացվածոց կողմանէ ու մարդկային ընկերության մեջ պտտմական համարված իրերուն նկատմամբ հավասար մասնակցություն հաստատել... Ստույգ է՝ Միաբանյաց նահանգներուն շատերն ալիւի ռամկապետական սկզբանց կը հետեւին, և աս սկիզբն իրենց մեջ հետզհետե ալիւի ընդհանրանալու և զօրանալու վրա է, սակայն ուրիշ տիրող մ'ալ կա, որուն վրա թեւ քիչ անդամ կը խոսվի, բայց նույնպէս իրական ու աչքի զարնող է, այսինքն է տիրապետելու սկիզբը: Նույն Միաբանյալ նահանգներուն ռամկապետական ըլլալուն վրա տարակույս չկա, բայց ան նահանգներուն հարավայինները՝ թեպէտ Սահմանադրությունին ռամկապետական սկզբունքներով լեցուն է, բայց իրենք՝ ըստ այժմու նշանակության բառին ռամկապետական կոչվելու իրավունք չունին, այլ են ազնվապետական ու սաստիկ խիստ ազնվապետական»³⁰⁶:

Սարկատերերը, ինչպէս հայտնի է, աշխատում էին ցույց տալ, որ քաղաքացիական պատերազմի պատճառը ստրկության վերացման հարցը չէ: Չհամաձայնելով խնդրի այդ մտացածին, ոչ ճիշտ մեկնաբանման հետ «Եվրոպան» գրում էր. «...Հարավային դավառներուն դաշնակցութենէն բաժանվիլ ուղելուն և անկէ ծագած Ամերիկայի հիմնական քաղաքային պատերազմին պատճառը՝ միայն գերյաց խնդիրն է, և ոչ թի ուրիշ քաղաքական պատճառ մը, ինչպէս իրենք հաստատել կուզեն: Պատերազմին ինչ վերջ ունենալը չի գիտցվիր, բայց աս ստույգ է, որ այսպիսի պատերազմի մը մեջ, ուր խնդիրը գերության վերացվելուն կամ չվերացվելուն վրա կը դառնա, բոլոր Եվրոպայի ազգաց համակրությունն արդար, իրավա-

ցի ու աղնվական բանի մը համար արշուն թափող Հյուսիսային գա-
վառներուն ավելի կը հակի»³⁰⁷։

Քաղաքացիական պատերազմի նշանակության մասին թերթը արտահայտում էր հետևյալ կարծիքը. «Հիմիկվան ժամանակս բնդ-
հանուր խոսակցության նյութերեն մեկն եղած է Հյուսիսային Ամե-
րիկայի Միաբանյալ Նահանգաց պատերազմը, որուն կատաբածեն
կախված է նույն կողմանց տաղադա վիճակը։ Եվ թեպետ մարդ չհա-
վանի ոմանց կարծիքին, որոնք նույն պատերազմին հաջողավենեն
կամ չաջողութենեն հառաջ գալու հետևությունները չափազանց
կերպով կը մեծցնեն, մինչև կըսեն թե բովանդակ մարդկության
վրա պետք է, որ ազդեցություն ունենա, բայց և աշխատե պետք է,
որ տեսնեն թե շատերուն համարածին պես ալ՝ բոլորովին անեշան
դեպք մը չէ»³⁰⁸։

Միացյալ Նահանգների քաղաքացիական պատերազմի մասին
շատ է գրել Կ. Պոլսի «Ավետարներ և շտեմարան պիտանի ըխախ-
յաց» ամսաթերթը, որը հանդիսանում էր ամերիկյան միսիոներների
և հայ բողոքականների օրգանը։ Այսպես, մասնավորապես 1864—
1865 թթ. պարբերաբար և բավական մանրամասնորեն տեղեկու-
թյուններ են հաղորդվել պատերազմական գործողությունների և
դրանց հետ կապված այլ անցքերի վերաբերյալ։ Ահա մի օրինակ
այդ հաղորդագրություններից։ 1864 թ. հոկտեմբերին տեղի ունե-
ցած պատերազմական անցքերի մասին հանդեսը գրում էր. «Միաց-
յալ Նահանգաց ծայրի նահանգներեն մեկն եղող Միսսուրին, որ թեև
Հարավը իրեն վերաբերյալ կը սեպեր, բայց Հյուսիսին ձեռքն ան-
ցած էր, Հարավի բանակը աս նահանգը գրավելով շատ վնաս տը-
վավ թե հասարակաց և թե մասնավորաց ստացվածքի ավերմունք
պատճառելով, թեև աս տեսակ ստպատակությունները որչափ որ
վնասակար ալ ըլլան, մնացուն վնաս մը չեն կրնար ընել Հյուսիսին։
Ճեններալ Կրանթին բանակը տակաւին Ռիչմոնտը պաշարելու գոր-
ծին պարսպած է, որ թեպետ ծանր՝ բայց հաստատուն կերպով հա-
ռաջ կերթա։ Մեկ քանի ստորակ պատերազմներ եղան հոն, և անոնց
ընդհանուր արդյունքը սա եղավ, որ ճեններալ Կրանթը քանի մը մը-
ղոն ավելի մոտեցավ քաղաքին։ Բայց անցյալ ամսվան (հոկտեմբե-
րի) ամենեն երեւելի դեպքն է Ռիչմոնտի հյուսիսային արևմտյան
կողմը Շենանաուա ձորին մեջ եղած պատերազմը։ Ճեններալ Շերի-
տանն ալ երեք-չորս պատերազմով հարավի ճեններալ Իրլիյին բա-
նակը խորտակեց, բայց ձեռք անցուցած դիրքը խիստ կարեւոր ըլ-
լալուն, ճեններալ Լին իր ամենեն ազնկ ճեններալ Լոնկսթրիթը ուրիշ

բանակով մը խրկեց ձեներալ Շերիտանին դեմ: Մեծ պատերազմ մը եղավ հօկտեմբերի 19-ին, ու Լոնկսթրիթ բոլորովին հաղթվելով՝ 50 թնդանոթ կորսնցուց ու 2000 հոգի ալ գերի գնաց ու ինքն ալ ստիպվեցավ հետ քաշվելու»³⁰⁹:

Ինչպես հայտնի է, 1865 թ. ապրիլի սկզբներին Հյուսիսային նահանգները ծանր հարվածներ հասցրին «հարավայիններին» և վճռական հաղթանակ տարան: Այս դեպքերի մասին «Ավետարեբում» մենք կարդում ենք. «Ապրիլ 3-ին (մարտ 22) երկուշաբթի առաւ հյուսիսի զորքը ապստամբներուն մայրաքաղաք Ռիչմոնդ մտան և ձերմակ ու սեամորթ ժողովուրդեն խիստ սրտառուչ կերպով րնդունվեցան: Քաղաքը մանող առջի զորքերը սեամորթ գունդերն էին: Ապստամբ նախագահ Ճեֆերսոն Տեյլլիսը առջի գիշերվրնի փախած էր... Ապստամբ զորքը դուրս ելած տանը քաղաքը կրակ տալու ջանք քրավ ու հաջողեցավ շատ մը կառավարության շենքերին ավերակ րնել, բայց հյուսիսի զորքը շուտով կրակը մարեց: Նույն տանը էինքն նախագահ (պրեզիդենտ Լինկոլնը—Մ. Ն.) ձեներալ Կրանթին բանակին ալցելովյան րնելու պայտք րլլալովը՝ զորքին հետ քաղաքը մտավ ու խիստ սրտեռանդ կերպով րնդունվեցավ... ձեներալ Կրանթը Ռիչմոնդը գրավելեն հուե հետ փախչող ապստամբ բանակին հուեեն էնկավ ու անանկ սաստիկ նեղը ձգեց անոնը, որ ապրիլի 9-ին (մարտ 28) ամբողջ ապստամբ բանակը, որ 20-նն 30 հաղար հոգիի շափ էր, ձեներալ Կրանթին անձնատուր եղավ»³¹⁰:

«Ավետարեբը» համակրում էր Հյուսիսային նահանգներին և բարձր գնահատական տալիս պրեզիդենտ Աբրահամ Լինկոլնին ու «հյուսիսայինների» բանակի գլխավոր զորահրամանատար գեներալ Գրանտին: Վերջինիս նա համարում էր «մեծ գորապետ», իսկ Լինկոլնին՝ «հանձարավոր քաղաքագետ»: Պրեզիդենտ Լինկոլնի սպանությունը կապակցումյամբ ամսաթերթը գրում էր. «Ամերիկացիք կը սիրեն իրենց նախագահը, շատ կը հարգեն անիկա, ու «Հալրենյաց հայր» կանվանենին, որովհետե ինքը շափազանց տաղանդի տեր ու հանձարավոր քաղաքագետ մեկը րլլալեն ի դատ, նաե շատ անեկդ բնավորության տեր անձ մըն էր, ու անմեղադրելի վարք մը ուներ: Ուրիշ աղգերն ալ սկսեք էին անոր հարգը ճանչնալ ու իր մահվան վրա՝ ամերիկացվոց վշտակրությանը վշտակից և դանիկա սպանողին եղեռնագործությանը դեմ անոնց ունեցած զղվանքուն հաղորդ պիտի րլլան»³¹¹:

Հարուստ նյութ տալով քաղաքացիական պատերազմի ընթաց-

քի մասին, հանդեսը միաժամանակ հետաքրքիր տեղեկություններ էր հաղորդում հրկրի ընդհանուր քաղաքական դրության, անտեսական-ֆինանսական կյանքի, կոնգրեսի նիստերի, ընտրությունների և այլ կարևոր հարցերի մասին, հարցեր, որոնք ի դեպ, այսօրեղ հաճախ ավելի հաջող էին լուսաբանվում, քան հայկական մամուլի շատ օրգաններում: Այսպես, օրինակ, 1864 թ. նոյեմբերի 8-ի պրեզիդենտական ընտրությունների մասին նա գրում էր. «Աշխարհիս պատմությանցը մեզ նմանը չաեսնված ասանկ մեծ քաղաքական պատերազմի մը ատեն Միացյալ Նահանգաց ժողովուրդը հրավիրված էր քվեաւորին մեզ իր նոր ընտրելիք վարչության քվեն ձգելու... Երկիրը երկու մեծ կուսակցության բաժանված էր. մեկ կողմը որոշած էր հիմնկական վարչությունը փոխելով՝ ճննելալ Մար Քլեյանը նախագահ ընտրել: Աս կողմնակցությունը՝ հարավին հետ հասկըցողության մը գալով՝ պատերազմին անմիջապէս վերջ տալ կուզեր, տակաւին սեները անոնց ձեռքը դերի ձգելով. և հովանական է, որ Միութեանը բոլորովին նոր կազմություն մը պիտի առնէր հարավային ազգեցության տակ: Մյուս մեծ կուսակցությունն ալ կինքընին (կինկոնին—W. N.) նորեն չորս տարի նախագահ մնալը կուզէր և հարավի հետ եղած պատերազմը շարունակել, մինչև որ կառավարության իշխանությունը հաստատով: Միութեան բոլոր նահանգներուն վրա ու գերությունը բոլորովին քննելի Միացյալ Նահանգներուն միջև: Աս կուսակցությունները՝ սկզբունքի կողմանէ իրարու այսչափ դեմ ըլլալովը, նոյեմբերի 8-ին քվեարկության տեղը հավաքվեցան Ամերիկայի ու անոր ժողովրդին ապագան որոշելու... Անցյալ չորս տարւան պատերազմին փորձություններէն անվահեր մնալով Միացյալ Նահանգաց ժողովուրդը նույն օրը կրկին կինքընը նախագահ ընտրեց չորս տարւան համար: Աս ընտրության մեջ քվե տվող 27 նահանգներէն 24-ը կինքընի համար քվե տվաւ, և այս բոլոր նահանգներուն մեջ քվե տվող ժողովուրդն կես միլիոնի չափ քվեի առավելություն ինքը ունեցաւ»³¹²:

Հյուսիսային Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներում կատարվող պատմական իրադարձություններին արձագանքել է նաև «Մասյաց Աղավնի» երկշաբաթաթերթը (Թեոդոսիա, խմբագիր՝ Գաբրիել վարդապետ Այվազյան): Հաղորդելով մի շարք տեղեկություններ Ամերիկայի քաղաքացիական կռիւների մասին, հետագեմ այդ պարբերականը, հավատարիմ դասակարգերի, սոցիալական տարբեր խավերի խաղաղ գործակցություն ու միաբանություն բարոյող իր դավանանքին, փորձում էր գործը պատկերել այնպես, թե իբր

Ամերիկայում տեղի են ունենում «ներքին երկպառակություններ, խռովություն և եղբայրսուսան պատերազմ»։ Դեռևս 1861 թ. մարտին՝ քաղաքացիական պատերազմի նախօրեին հանդեսը կռահելով՝ գալիք զեպերի բնթացքը, նշում էր. «Ամերիկայի Միացյալ Նահանգաց հարավային նահանգները հետզհետե հյուսիսայիններեն բաժանվելու վրա են, և այս ցավալի երկպառակության պատճառը, մահավանդ թի պատճառանքը, գերիներու ազատություն տալու դիտավորությունն է, որ նորընտիր կինքոն գահերեցը ունի։ Պատճառանք կրսեմք ասոր, վասն զի այն նահանգները արդեն շատոնց առիթ կըփնտրեն հյուսիսային նահանգներեն զատվելու և ինքնազուլու լինելու։ Միացյալ Նահանգաց ուշքը այս երկպառակությամբ շատ պիտի տկարանա, Անգլիա ալ մեծամեծ վնասներ պիտի լինին ստկեց, թե որ գահերեցը զորավոր դարձան մը չզբոռնե այն խռովությանց»⁵¹³։

Խորացնելով իր տեսակետը, «Մասյաց Ազավինին» 1862 թ. նոյեմբերին գրում էր. «Իրավամբ ըսած է քաղաքագետ և ազատամիտ մարդուն մեկը թե «երբոր երկրի մը մեջ քաղաքական պատերազմ բացվի, այն տեղը իզուր կփնտրես իրավանց ուշքը, վասն իրարու դեմ և բողոքիչ և դատավար և դահիճ»... Այսպիսի խեղճության մեջ են ավասիկ երկու տարիս իմեր Հյուսիսային Ամերիկո բնակիչները, որ քանի մը տարի առաջ նախանձելի օրինակ էին միաբանության և ամեն տեսակ հառաջադիմության»։

Ընդգծելով «ներքին երկպառակությանց մեծ վնասը», Գաբրիել Այվազյանի պարբերականը ավելացնում էր, որ հայերը պետք է դաս վերցնեն Ամերիկայի օրինակից և չզբաղվեն ներքին վեճերով ու կռիվներով։ «Եթե ցավալի է իրավամբ Ամերիկայի հզոր տերության մը այսպիսի կռիվներով փճանալը, միթե ցավալի չէ մեր ազգին պես տկար ու ցիրուցան ժողովրդյան մը ոչինչ պատճառներով իրարու հետ կռվելով, հակաճառելով, իրար դրսարտելով, բամբասելով, հայհոյելով, իրարու սնուն և սիրտ կտարելով, իրարու շինածը քանդելով հո մնալը, ավրվիլը, փճանալը, ապականվիլը և անձնասեր ու շահասեր օտարոտի թշնամյաց պատրաստական որս լինելը... Այս տխուր մտածմունքներեն վեր առնումք մեր հոգվո աչքը և նայիմք անդամ մը Ամերիկայի քաղաքներուն ամենեն վաճառաշահ ու ամենեն բազմամարդ քաղաքին վրա։ Տեսնեմք հառախով թե որքան դժվարին բան է աշխարհ մը շինելն ու պայծառացնելը միաբանությամբ ու խաղաղությամբ, և որչափ դյուրին

զայն քանդելն ու հիմնահատակ կործանելը ԼՅԽ երկպառակությունն ու խռովությունը տիրապետե անոր մեջ»³¹⁴:

Այս նույն հարցին պարբերականը անդրադառնում էր նաև հետագայում՝ 1864 թ. հունվարին: «...Ամերիկացվոց հույսը ինչ է, որ երեք տարին իվեր սարսափելի արյունահեղությամբ իրենց երկիրն ոտնակոխ կընեն, մեկզմեկ կջարգեն, կկոդոպտեն, կաղքբացընեն, կվշվառացնեն,— մեզ հայտնի չէ. այն ես հայտնի չէ, թե քարվո հույս մը ունի՞նք թե ոչ: Ուստի կթողումք, որ իրենք նախ հասկընան իրենց ներկա և ապագա վիճակը: Եթե ըսեն որ «Արասցուք զշար՝ զի եկեսցէ բարի», վախեմ թե անհույս կորավին ու փրճանան.— ափսոս այն մեծ ազգին»³¹⁵:

Այսպես, «Մասյաց Աղավին» անընդունելի, անցանկալի էր համարում դասակարգային, հեղափոխական պայքարը: Որակելով այն «ներքին երկպառակություն», նա ցավ էր հայտնում, որ Ամերիկայի քաղաքացիական պատերազմը ծագել ու շարունակվում է:

Սակայն հարկ է նկատել, որ այս բոլորի հետ մեկտեղ պարբերականում մենք հանդիպում ենք նաև տողերի, որոնցում համակրական խոսքեր կան ստրկության վերացման մասին: Այսպես, հանդեսում 1861 թ. դեկտեմբերի 1-ին տպագրված «Ամերիկայի սև գերիներն ու նույն հայրենիքը՝ Լիպերիա» հոդվածում ասվում էր. «Ամերիկայի Միացյալ Նահանգաց մեջ բնակված պատերազմին պատճառը... է գերիներու ազատության խնդիրը: Գիտնալու բան է, որ այն մեծ հասարակապետության բոլոր նահանգները, որ 16 հատ են, գերիներ չունին, իսկ հարավայինները, որ 15 հատ են, գերիներու ձեռքով կրնեն իրենց շատ աշխատություններն ու զործերը: Ուստի եբկու կուսակցություն ձևացած էր վաղուց Ամերիկացվոց մեջ՝ եղծողականը և գերեվարը: Եղծողականները (որ իրենց մեջ ապոլիտիստիսթ կըսվին) կուղեն, որ գերի բռնեցնելու ատվորությունը վերցվի իրենց մեջեն, իսկ գերեվարները կպահանջեն, որ իրենց գերիներեն ունեցած շահը չխափանվի, չդադրի, և զանազան իմաստակություններով կջանան ցուցնել, թե գերի բռնեցնելը օրինավոր և հարկավոր բան է, և հակառակ չէ քրիստոնեության և մարդկության»:

Ավելի ուշ՝ 1862 թ. ապրիլին նույն հարցի մասին հանդեսում տպագրվեց «Միացյալ Նահանգաց պատերազմը» խորագիրը կրող քաղաքական մի տեսություն, ուր ասված է. «Ամերիկայի Միացյալ Նահանգաց պատերազմին պատճառը այնպիսի հայտնի խըն-

դիր մերն է, որ արգարություն հանչցող ու սիրող մարդը զուրավ զրնա դուշակել թե երկու կողմեն որը պիտի հաջողություն գտնե: Հյուսիսայինները կուզեն, որ գերի գնելն ու ծախելն վերնա իրենց մեջեն, իսկ հարավայինները ոտը կկոխեն, որ այս շահաբեր գործողութենեն զերենք ետ քաշվելու ոչ ոք իրավունք չունի: Որչափ որ հայտնե է առաջիններուն իրավունքը, նույնչափ պայծառ կտեսնվի նաև հարավայիններուն անիրավությունը: Եվ սակայն սորա իրենց հույսը դրած էին Գազիո և Անգզիո վրա, իբր թե այս երկու տերությունները իրենց պաշտպան պիտի կենան ու պիտի ստիպեն հյուսիսայինները բաժանվելու հարավայիններեն, ու ձգելու, որ սորա ինչպես որ կուզեն՝ այնպես կառավարվին: Եվ հիրավի, եթե Գազիո և Անգզիո վաճառականաց մնար խնդիրը, թերևս նորա այնպես կորոշին, այսինքն հարավայնոց կամ բաժանասիրաց կողմը կը բռնեին, որպեսզի իրենց բամբակեղենի գործաբանները չզաղորին, ու Հարավային Ամերիկայեն բամբակը անպակաս զա Եվրոպա: Բայց որովհետեւ բաժանասիրաց կամքին կատարվելովը մարդավաճառության գործելի սովորությունն ալ պիտի հավիտյան հաստատվեր Ամերիկային մեջ, և Եվրոպայի լուսավորչալ տերությունները չէին կրնար այս բանիս հավանիլ, հյուսիսայինները քանի գնացին զորացան, հարավայինները շատ տեղ հաղթվեցան, և կենեա թե քիչ տեսնեն բոլորովին պիտի նվաճվին»³¹⁶:

Աբրահամ Լինկոլնի սպանության կապակցությամբ հանդեսում տպագրվեց հատուկ հոգված Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների հռչակավոր պրեզիդենտի կյանքի և գործունեության, ինչպես նաև նրան հաջորդող Ա. Ջոնսոնի մասին: Անստորագիր այդ հոգվածում առանձնապես նշվում էին Լինկոլնի «համեստությունը, անվտանգությունը, ազատասիրությունը և արդարասիրությունը» և այլ առաքինությունները: «Երեն ազատամտությանը պատճառով,— գրում էր ամսաթերթը Ա. Լինկոլնի մասին,— և մանավանդ գերիներու ազատությանը մեծ պաշտպան լինելովը, 1860-ին ընտրվեցավ նույն հասարակապետության (Միացյալ Նահանգների—Մ. Ն.) գահերեց, և այն անձը, որ երկրագործի որդի, փայտ կտրող, հյուան և բեռնակիր էր, եղավ աշխարհիս մեծամեծ ազգերեն մեկուն զուլսը. և թեպետ վարժունքին մեջ միշտ կերեւեք հասարակ ու ռամկական կերպ մը, բայց սրամիտ դատողությամբը, անաչառ և անշահասեր արդարությունները և համեստ ու քաջասիրտ բնավորությամբը շուտով պատկառելի եղավ ոչ միայն յուր քաղաքակիցներուն, այլև թշնամիներուն»³¹⁷:

Ամերիկյան ղեկավարների մասին իր ընթերցողներին պարբերաբար լուրեր էր հաղորդում Մանհեստրում 1863—1864 թթ. հրատարակվող «Երկրագունդ» շաբաթաթերթը (խմբագիր՝ Կարապետ վարդապետ Շահնազարյանց)։ Այդ անցքերը, սակայն, թերթը լուստաբանում էր յուրովի։ Նա մի կողմից աշխատում էր ցույց տալ, որ ինքը, իբր, կողմնակից է ստրուկների ազատության, սակայն մյուս կողմից փորձում էր այնպիսի ապավստություն ստեղծել, որ իբր Հարավային նահանգները կալում են ոչ թե ստրկատիրությունը պահպանելու, այլ իրենց անկախության համար։ Ավելին. հակառակ իրականությանը, թերթը աշխատում էր հավատացնել, թե իբր հարավայինները դեմ չեն, որ վերացվի «գերությունը»։ Ստրկությունը վերացնելու հարցի կապակցությամբ «Երկրագունդը» 1864 թ. մարտին դրեւմ էր. «Հյուսիսային Ամերիկայի Միացյալ Նահանգաց մեջ գերաց ազատության խնդիրն օրն ավուր ավելի առաջ կբալի։ Վաշինգտոնի երեսփոխանաց խորհրդարանն 78 քվեով 62-ի հակառակ վճռեց, որ Մահմանադրությանն վերաբանովի և փոփոխովի, և գերությունը ջնջվի բոլորովին։ Երեսփոխանաց խորհրդարանի այս մարդասիրական ձեռնարկս մեծ պատիվ էրեն անոնց, և կըսվի, որ պարոն Լինկոլն նախագահի առաջադրության արդյունքն է, որ կամեցեր էր այս կերպով հասարակության կարծիքն իմանալ գերության անմիջական և բացարձակ բարձման հրովարտակն հանելեն առաջ։ Տարակույս չկա, որ ձերակույսն ալ միևնույն ազատասեր հոգովն քվե տա։ Սակայն գերաց ազատությունն որչափ կարևոր է մարդկային ցեղի բարօրության համար, այնչափ էլ կարևոր է անոնց գործ և սպրուտ տնօրինելու խնամքն։ Զորավար Բանկըն այս խնդրս լուծելու փորձն քրալ Լույսյանի մեջ, որ, ինչպես հայտնի է, գերության ամբոցներեն մեկն էր հարավի մեջ։ Հիշյալ փորձն տեւ պիտի այս տարի և վարձկան ծառայության կնամանի։ Հարավայինը, կըսեն Ամերիկայի լրագրերն, ու հաճությամբ ընդունել են այս տնօրինությունը»³¹⁸։

«Երկրագունդում» տպագրված մի շարք հաղորդագրություններից կարելի է եզրակացնել, որ թերթը հակված էր դեպի Հարավային նահանգերը։ 1864 թ. մայիսին թերթը գրում էր. «Գարնան սկիզբեն ի վեր, հյուսիսայիններն արտաքո կարգի և հսկայական պատրաստություններ կտեսնեին, որ հարավի ապստամբներուն առաջին և վերջին մեկ հարված տան, ինչպես և անոնք, իրենց կողմեն, կպատրաստվեին իրենց անկախությունն պահել և իրենց թշնամին համոզել, որ զենքով չպիտի նվաճվին և ոչ երբեք հյուսիսի

հետ միաբանությունն են»։ Այնուհետև բերելով հաղորդագրություն Հյուսիսային նահանգների խոշոր հաղթանակների մասին, թերթը վերջում հետևյալ վերապահումն էր անում. «Ասոր հակառակ Ռիչմոնդն եկած կամ թե հարավայնոց տված լուրերն ոչ այս չափ կորուստ կպատմեն, ոչ ալ աշտպիսի պարտություն։ Անգլիո և Ֆրանսիայի լրագրերն ալ, որք, ըստ մեծի մասի, հարավայնոց բարեկամ են, բոլորովին այլ շրջանակի մեջ կներկայացնեն այսչափ մեծամեծ կորուստներ, որոնց նմանն զույգ մեր գարս մեջ դեռ չէր պատահեր»³¹⁹։

Թերթի համակրանքը դեպի Հարավային նահանգները ավելի որոշակի երևում էր, երբ նա գրում էր. «Անտարակուսելի կերևի, որ պ. Լինկոլնի գորավարներն երբեք չկրնան պիտի զենքով խոնարհեցնել կատաբուլակա ապստամբներին, ինչպես որ չկրքցան ընել մինչև ցայսօր»³²⁰։ Նույն ոգով են գրված նաև հետևյալ տողերը. «Պ. Լինկոլն երեք և կես տարի պատերազմելեն, մեկ միլիոն մարդոց արյուն հեղեն և 2000 միլիոն վառոգ այրելու վատնելեն հետո տակավին 1861 թվի ցնորքն կզգվե և սվինի ծայրով հարավայիններն նվաճել կերաղեն»³²¹։ Շաբաթաթերթն բնդհանրապես բացասաբար էր արտահայտվում Ահրահամ Լինկոլնի մասին։ Նա երբեմն կոպիտ հարձակումներ էր գործում ամերիկյան հանրահռչակ պրեզիդենտի վրա։ Այս և բազմաթիվ այլ հարցերում «Ներկրագունդը» ձայնակցում էր անգլիական բուրժուական։ Թերթերին և կանգնում սեակցիոն ղերքերի վրա։

Մտավորապես նույնպիսի դիրքերի վրա էր կանգնած նաև արևմտահայ «խավարյալների» օրգան «Նրեակը» (Կ. Պոլիս, խրմբագիր՝ Հովհաննես Տերոյենց-Չամուռնյան)։ Չհամարձակվելով բացահայտորեն հանդես գալ ի պաշտպանություն Հարավային նահանգների, Չամուռնյանի «Ութօրյա հանդեսը» փորձում էր վարկարկել ամերիկյան պրոգրեսիվ և հեղափոխական ուժերը, հայտարարելով, որ նրանք իբր անկեղծ չեն, երբ հայտարարում են, թե քաղաքացիական պատերազմի գլխավոր նպատակը ստրկատիրությունը Միացյալ Նահանգներում վերացնելն է։ «Երեք տարիեն ավելի է, որ Ամերիկայի միացյալ գավառներուն հարավային և հյուսիսային մասերուն մեջ պատերազմ կըլլա։ Ինչո՞ւ համար։ Հայտնի պատճառը՝ գերիներուն վիճակը լավացնել կամ գերությունը վերցնել կըսվի։ Շատերը այս պատճառիս անկեղծ ըլլալուն չեն ուզիր հավատալ. աշխարհային շահուղղում մը պիտի ըլլա և գերությունը վերցնել պատճառանք մըն է կըսեն. և մեզի ալ այս

կարծիքս հավանական կերևի: Բուն պատճառը դուցե ժամանակը կհալսանե»³²²:

Փարիզում լույս տեսած «Փարիզ» պարբերականում (1860—1863 թթ., խմբագիր՝ Ա. Մուրադյան) տպագրված են մի շարք տեղեկություններ, որոնցում փորձ է արված ընդհանուր գաղափար տալ Միացյալ Նահանգներում ծավալված քաղաքացիական պատերազմի մասին: Տպագրելով զանազան նկարագրական նյութեր, հանդեսը, սակայն, չի հաշտնում իր կարծիքը, խուսափում է ցույց տալ իր վերաբերմունքը Ամերիկայում տեղի ունեցող պատմական անցքերի նկատմամբ:

Առանձնապես ուշադրության արժանի է այն, որ պարբերականի 1861 թ. դեկտեմբերի 21-ի համարում մանրամասն հաղորդագրությամբ է տպագրված անգլիական «Տրենտ» նավի հետ կապված հայտնի միջադեպի և անգլո-ամերիկյան սրված հարաբերությունների վերաբերյալ: Հանդեսի 1863 թ. փետրվարի 20-ի համարում տեղավորված է Գրանտերենից թարգմանված մի հոդված Ամերիկայի նեղր ստրուկների վիճակի մասին: Բավական հետաքրքիր այդ հոդվածում մենք ի միջի այլոց կարդում ենք. «Ամերիկայի Միացյալ Նահանգը իրենց անկախությունը ձեռք բերած ատենին (1776), 600.000 գերի ունեին. այս թիվը այնպիսի արագությամբ բազմապատկած է, որ 1862 հունվարի 1-ին իբր 4.000.000-ի կը հասներ: Ոչ մեկ ժամանակ և ոչ մեկ երկրի մեջ գերությունն այնչափ անարդ և այնչափ խիստ եղած է քան հարավային Նահանգացի մեջ... Գերին կրնա դրավ դրվիլ, վաճառվիլ կամ վարձու տրվիլ: Տերն ինչ տեսակ և որքան ուտելիք և հագնելիք պատշաճ համարի, նույնչափ կրնա տալ իր գերուն... Ամենածանր պատժով արգելյալ է գերացի կարգալ ու գրել ուսուցանել: Լուիզյանա, հոկտեմբեր, նոյեմբեր և դեկտեմբեր ամսոց մեջ, գերիները հաճախ օրը քսան ժամ կաշխատին: Տերն ուղածին պես կրնա պատժել իր գերիին: Գերի մը ճերմակե մը, մինչև անգամ առանց պատճառի, ծեծ կերած ատենը իրավունք չունի ինքզինքը պաշտպանելու, միայն իր տերը կրնա ծեծողը հալածել և տուգանք պահանջել, եթե գերին աշխատանքի անկարող լինելու չափ վերք ընդունի... Գերացի մեջ ամուսնություն չկա. տերը կրնա զանոնք զուգել և բաժանել ըստ յուր հաճոյից»³²³:

Ամերիկայի քաղաքացիական պատերազմի մասին կողմնակի ձևով արտահայտվել է «Բաղմառիկ» հանդեսը: Խոսելով բամբակի առևտրի հետ կապված մի շարք հարցերի մասին, նա այն կարծիքն էր հայտնում, թե այդ պատերազմը Միացյալ Նահանգների

ներքին, տնտեսական «վեճ մըն է», և եթե այն լայն արձագանք է գտնում շատ երկրներում և համաշխարհային նշանակություն ստանում, ապա այդ այն պատճառով, որ Ամերիկայի ներքին կռիվներն իրենց անմիջական և խոշոր ազդեցությունն են ունենում միջազգային առևտրի վրա: «...Ամերիկայի պատերազմը, որ գրեթե ընտանի ազգային խնդրո և տնտեսության վեճ մըն է, բոլոր աշխարհի սարսուկ և դեռ ազդեցությունը վերջացած չէ: Իսկ սարսուտան առիթը ոչ այնչափ դինուց ահավոր խոշյունն է, և ոչ թերևս արյունահեղությանց աղետալի տեսարանը, որչափ իրեն առևտրական ազդեցությունը, որ զարմանալի կերպով մը պատեալ և արմատացեալ է ընդ բոլոր տիեզերս»³²⁴:

Բացատրելով իր միտքը, «Բաղմավեպը» գրում էր, թե խոսքը վերաբերում է նրան, որ եթե մինչ այսօր բամբակի արտադրության և առևտրի մենաշնորհը պատկանում էր Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներին, ապա այսօր նրանց հակառակորդ երկրները օգտվելով քաղաքացիական պատերազմի հետևանքով ստեղծված համաճարմաններից, հաջող քայլեր են կատարում բամբակի արտադրությունը և առևտուրն իրենց ձեռքերում կենտրոնացնելու ուղղությունամբ:

Հանդեսը միաժամանակ այն միտքն էր արտահայտում, թե Միացյալ Նահանգների քաղաքացիական պատերազմի համար «մարդասիրական խնդիրը», կամ, այլ կերպ ասած, ստրկության վերացման հարցը, ոչ թե պատճառ, այլ միայն առիթ հանդիսացավ³²⁵:

Հյուսիսային Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների 1861—1865 թթ. քաղաքացիական պատերազմի մասին այս կամ այն չափով դրիկ են իր ժամանակի հայկական պարբերական մամուլի նաև մի քանի այլ օրգաններ, որոնց վրա, սակայն, հարկ չենք համարում կանգ առնել, որովհետև նրանք ոչինչ չեն ավելացնում այն ամենին, ինչ մեզ հաղորդում են վերը նշված պարբերականները: Ամփոփելով վերջիններիս տեսակետները, մենք կարող ենք դալ հետևյալ եզրակացությունը: Ամերիկայի քաղաքացիական պատերազմին արձագանքող 1861—1865 թթ. հայ պարբերականների մեծ մասը գտնում էր, որ Հյուսիսային Նահանգների պայքարը Հարավային Նահանգների դեմ մղվում է ստրկատիրությունը երկրում վերացնելու համար, և որ այդ պայքարը արդարացի ու մարդասիրական է: Մյուս մասը չհասկանալով կատարվող անցքերի ո՞չ էությունը և ո՞չ էլ նշանակությունը, պնդում էր, թե Միացյալ Նա-

հանգեցրում տեղի են ունենում ամերիկացի ու ցավալի «ներքին երկ-պատակություններ», որոնք միայն վնաս են պատճառում ժողովրդին: Հայ պարբերականների երրորդ, բայց աննշան մասը, որ կանգնած էր ռեակցիոն գիրքերի վրա, ձայնակցելով անգլո-ֆրանսիական հետադեմ մամուլին, փորձում էր, հակառակ իրականության, դործը պատկերացնել աշխատ, թե իբր Հարավային համահանգիս կոչում են ոչ թե սարկատիրությունը պահպանելու, այլ անկախություն ձևոր բերելու համար:

ГРАЖДАНСКАЯ ВОЙНА В США В ОСВЕЩЕНИИ АРМЯНСКОЙ ПЕРИОДИЧЕСКОЙ ПЕЧАТИ

Резюме

Гражданская война в Соединенных Штатах Америки в 1861—1865 гг. нашла живой отклик во многих странах и широко освещалась в западноевропейской и русской печати.

Об исторических событиях американской буржуазно-демократической революции писали также многие органы армянской периодической печати 1861—1865 гг. Сообщая сведения о ходе гражданской войны, они одновременно старались оценить и определить ее суть и значение. Придерживаясь различных направлений, эти газеты и журналы, разумеется, по-разному подходили к историческим событиям в США. Если большая часть армянской печати выступала за Северные Штаты, боровшиеся против рабства, а другая часть занимала «нейтральную» позицию, то лишь некоторые реакционные журналы пытались оправдать Южные Штаты.

Справедливую борьбу американского народа против рабовладения горячо приветствовал выдающийся армянский революционер-демократ Микаел Налбандян. В гражданской войне 1861—1865 гг. принимали участие некоторые армяне, проживавшие в те годы в Соединенных Штатах Америки.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ 1860—1880-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

Քաղաքական-վարչական այն վիճակը, որ ստեղծվեց Հայաստանում XIX դարի առաջին երեք տասնամյակներում տեղի ունեցած ռուս-պարսկական և ռուս-թուրքական պատերազմներից հետո, էական փոփոխություններ չկրեց հաջորդ տասնամյակներում և հիմնականում պահպանվեց նաև մեզ այստեղ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում՝ 1860—1880-ական թթ.³²⁶։ Հայաստանի արևելյան և հյուսիսային գավառները, կամ, սովորաբար ինչպես ընդունված է անվանել, Արևելյան Հայաստանը, շարունակեց մնալ ռուսական կայսրության սահմանների մեջ, իսկ արևմտյան և հարավային գավառները (Արևմտյան Հայաստանը) օսմանյան բիրտ տիրապետության տակ։ Ղրիմի պատերազմը չբերեց նոր փոփոխություն։ Միայն 1877—1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի հետևանքով թուրքական տիրապետությունից ազատվեց Կարսը և միացվեց Ռուսաստանին։

Արևելյան Հայաստանը, ինչպես և ամբողջ Անդրկովկասը, համեմատաբար մնալուն վարչական բաժանման ենթարկվեց 1846—1849 թթ., Կովկասի առաջին փոխարքա իշխան Միխայիլ Սևյոնովիչ Վորոնցովի ժամանակ։ Այդ տարիներին, ինչպես հայանի է, ցարական կառավարությունը Անդրկովկասում ստեղծեց հինգ նահանգներ՝ Թիֆլիսի, Քութայիսի, Շամախու, Դերբենդի և Երևանի³²⁷։ Երևանի նահանգը, որ բաժանվեց Երևանի, Նախիջևանի, Ալեքսանդրապոլի, Նոր Բայազետի և Օրդուբադի գավառների, իր մեջ ընդգրկեց Արևելյան Հայաստանի կենտրոնական և մեծ մասը։ Արևելիկյան Հայաստանի հյուսիսային շրջաններից Զալաթոլին, Ալավերդին մտան Թիֆլիսի նահանգի մեջ, իսկ Ադրբեջանին սահմանակից մի քանի շրջաններ՝ Ջանգեդուր, Ղազախ, Շամշադին՝ Ելիզավետպոլի (Գանձակի) նահանգի մեջ։ 1877 թ. նոյեմբերի 1-ին ցարական կառավարությունը Կարսի և նրա մերձակա այն շրջաններից, որոնք մինչ այդ կազմում էին էրզրումի վիլայեթի երկու՝ Կարսի և Զըլզերի սանջակները, ստեղծեց վարչական մի առանձին միավոր՝ Կարսի մարզ, որ հետագայում բաժանվեց չորս գավառների՝ Կարսի, Ալդա-

հանի, Կաղզվանի և Օլթու³²⁸։ Անդրկովկասի և մասնավորապես Արև-վելյան Հայաստանի վարչական այս բաժանումը հիմնականում անփոփոխ մնաց XIX դարի ամբողջ կեսի ընթացքում։

Արևմտյան Հայաստանը, ինչպես և ամբողջ Թուրքիան, որ մաս երկու դար շարունակ վարչականորեն բաժանված էր փաշայությունների, 1856 թ. բարենորոգումների՝ հաթը-Հյումայունի սկզբունքներից բխող 1864 թ. օրենքի համաձայն, ենթարկվեց նոր բաժանման³²⁹։ Փաշայությունների փոխարեն ստեղծվեցին վիլայեթներ։ 1870-ական թթ. վերջին Արևմտյան Հայաստանի տարածքում ընդգրկված էին վեց վիլայեթներ՝ Վանի, Էրզրումի, Բիթլիսի, Սվազի, Դիարբեքի և հարբերդի³³⁰։ Հայկական Կիլիկիան բաժանված էր Հալեպի և Ադանայի վիլայեթների միջև։

Մեղ հետաքրքրող շրջանում Անդրկովկասի հայ բնակչությունը հիմնականում կենտրոնացած էր Երևանի, Նիկավախույուլի (Գանձակի), Թիֆլիսի, Բարվի նահանգներում և Կարսի մարզում։ Պաշտոնական տվյալների համաձայն, 1886 թ. Երևանի նահանգի բնակչության թիվը եղել է 670.405, որից հայ՝ 375.700, Նիկավախույուլի նահանգինը՝ 728.943, որից հայ՝ 258.324, Թիֆլիսի նահանգինը՝ 808.143, որից հայ՝ 193.610, Բարվի նահանգինը՝ 712.703, որից հայ՝ 55.459, Կարսի մարզինը՝ 174.044, որից հայ՝ 33.094³³¹։ Ամբողջ Անդրկովկասի հայ բնակչության թիվը 1865 թ. եղել է 540.931 (Անդրկովկասի ամբողջ բնակչության թիվն էր 3.115.164 մարդ)³³², 1874 թ.՝ 711.960³³³, 1886 թ.՝ 939.131 (Անդրկովկասի ամբողջ բնակչության թիվն էր 4.702.898 մարդ)³³⁴, 1897 թ.՝ 1.086.980 մարդ³³⁵։ 1881 թ. տվյալներով ուսումնական կադրության մեջ ապրող հայերի թիվը կազմում էր Անդրկովկասում՝ 820.753, Հյուսիսային Կովկասում՝ 39.700, կադրության մնացած մասերում 56.536 մարդ³³⁶։

Արևմտյան Հայաստանի և ընդհանրապես Թուրքիայի տիրապետության տակ ապրող հայ բնակչության թվի մասին մենք չունենք ճշգրիտ տեղեկություններ։ Սովթանական կառավարությունը ոչ միայն մտահոգված չէր զրանով, այլև ամեն կերպ աշխատում էր, քաղաքական հասկանալի պատճառներով, գաղտնիքի աշխարհում պահել իրական տվյալները։ Թուրքական պաշտոնական շրջանները մի քանի անգամ հրատարակեցին թվական տվյալներ, բայց դրանք խիստ աղավաղված և սխալ էին։ Համեմատաբար հավաստի տեղեկություններ տվել է Կ. Պոլսի հայ պատրիարքարանը, որը 1882 թ. տվյալներ հրատարակեց Թուրքիայում ապրող հայ բը-

նակշուխան թվի վերաբերյալ: Այդ տվյալների համաձայն՝ թուրքական տիրապետության տակ գտնվող հայերի ընդհանուր թիվը կազմում էր 2.660.000 մարդ, ընդ որում վանի վիլայեթում՝ 400.000, Ավադի վիլայեթում՝ 280.000, Խարբերդի վիլայեթում՝ 270.000, Բիթլիսի վիլայեթում՝ 250.000, Դիարբեքիի վիլայեթում՝ 150.000, Էրզրումի վիլայեթում՝ 280.000, Կիլիկիայում (Ադանայի և Հալեպի վիլայեթներ)՝ 380.000, Ասիական Թուրքիայի մեծացած մասերում՝ 455.000, Եվրոպական Թուրքիայում՝ 195.000³⁵⁷:

Նույն շրջանում՝ 1880-ական թվականների սկզբներին Ռուսն ժեկմենք պարսկահայերի թիվը հաշվում էր 200.000-ից մինչև 225.000, Հնդկաստանում, Ճավայում և Չինաստանում գտնվող հայերի թիվը՝ 40.000, Ավստրո-Հունգարիայում՝ 30.000, Արևելյան և Արևմտյան Եվրոպայում, Ամերիկայում և Աֆրիկայում՝ 97.000 մարդ³⁵⁸:

Տնտեսական զարգացման ի՞նչ մակարդակի վրա էր գտնվում Հայաստանը մեզ այստեղ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում: Արևելյան Հայաստանը, ինչպես և Անդրկովկասի մյուս մասերը՝ վերաստանն ու Ադրբեջանը, 1860—1880-ական թթ. ապրում էին ֆեոդալիզմի, հին նահապետական կյանքի քայքայման և կապիտալիստական հարաբերությունների ձևավորման շրջան: Անդրկովկասյան ժողովուրդների պատմության այս փուլը փայլուն կերպով բնորոշել է Վ. Ի. Լենինը իր «Կապիտալիզմի զարգացումը Ռուսաստանում» հայտնի գրքում: Լենինը գրում էր, որ 1870—1880-ական թթ. արդեն Կովկասը ներգրավվեց համաշխարհային ապրանքաշրջանառության մեջ, ամիլի աճեցին շուկայական հարաբերությունները, ուժեղացավ երկրի բնատնտեսության քայքայման պրոցեսը, սկսեց կազմակերպվել արդյունաբերական կապիտալիզմը: «Հեռուստիսյան զարաշրջանում,— գրում էր Լենինը,— մի կողմից Կովկասը ստատիկ գաղութացման էր ենթարկվում... Մյուս կողմից՝ տեղի էր ունենում բնիկ դարավոր «տնայնագործական» արհեստագործությունների արտամղումը, որոնք Մոսկվայից ներմուծվող ֆաբրիկատների մրցման հետևանքով ընկնում էին: Ընկնում էր ղեկի հինավուրց արտագործությունը՝ Տուլայից ու Բելգիայից ներմուծվող ապրանքների մրցման շնորհիվ, ընկնում էր երկաթի տեղական գործական մշակումը՝ ներմուծվող ուսական արտագործների մրցման շնորհիվ, նմանապես ընկնում էր պղնձի, ոսկու և արծաթի, կավի, ճարպի և սոդայի, կաշիների տնայնագործական մշակումը և այլն... Ռուսական կապիտալիզմը Կովկասը ներգրավում էր

համաշխարհային ապրանքային շրջանառության մեջ, համահարթում էր հինալուրց, հահապետական ինքնամփոփվածության մնացորդ հանդիսացող նրա տեղական առանձնահատկությունները, իր գործարանների համար շուկա էր ստեղծում... Կովկասի ուժեղ գաղութացման պրոցեսին ու նրա հողագործական բնակչության արագ աճմանը զուգընթաց տեղի էր ունենում նաև բնակչության՝ հողագործությունից կտրվելու և արդյունաբերությանը հարելու պրոցես... Կովկասի քաղաքային բնակչությունը 1863 թվի 350.000-ից աճեց մինչև 900.000-ի 1897 թվին...»³³⁹:

Կապիտալիզմի զարգացման համար զգալի չափով նախադրյալներ ստեղծեցին մի կողմից՝ ադրարային-գյուղացիական ռեֆորմը Անդրկովկասում և մյուս կողմից՝ ճանապարհային շինարարությունը, որ կատարվեց 1860—1880-ական թվականներին: Ադրարային-գյուղացիական ռեֆորմը, որն իրականացնող օրենքներն ընդունվեցին Վրաստանի համար 1864 թ., իսկ Հայաստանի և Ադրբեջանի համար՝ 1870 թ., չնայած իր շատ թերություններին ու անհետևողականությանը, ուներ բուրժուական բովանդակություն և ստեղծում էր կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացման համար մի շարք անհրաժեշտ նախադրյալներ³⁴⁰: Նույն իմաստով զգալի դեր խաղաց ցարական կառավարության կողմից ձևափոխված ճանապարհային շինարարությունը: Ինչպես հայտնի է, 1871—1872 թթ. կառուցվեցին Թիֆլիս—Ղարաբիլիսա—Երևան խճուղին, ապա Երևան—Ջուֆա, Ղարաբիլիսա—Ալեքսանդրապոլ, Ալեքսանդրապոլ—Կոդը և Նախիջևան—Գորիս խճուղիները³⁴¹: 1872 թ. գործարկվեց Թիֆլիս—Փոթի երկաթգիծը, որն առաջինն էր Անդրկովկասում: 1883 թ. շահագործման հանձնվեց Բաքու—Բաթում գիծը, 1899 թ. սկսվեց կառուցվել Թիֆլիս—Ալեքսանդրապոլ—Կարս գիծը³⁴²:

Կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացումը սկսվեց նախ և առաջ գյուղատնտեսության մեջ, որի հետևանքով և աշխուժացան ադրանքափոխանակային հարաբերությունները գյուղում, ուժեղացավ գյուղացիության քայքայման և շերտավորման պրոցեսը, լայն գործունեություն ծավալեց վաշխառուական կապիտալը, հրապարակ եկավ գյուղի հարուստ, ուռճացած շերտը, որը սկսեց աստիճանաբար իր ձեռքում կենտրոնացնել հողային ֆոնդը և իշխող դիրք գրավել գյուղում³⁴³: Գյուղական կյանքում առաջացած այս նոր երևույթների պատճառով գյուղացիության մի զգալի մասը զրկվեց հողից, անասուններից և բոնեց պանդխտության ճա-

նապարհը: 1895 թ. Երևանի նահանգի հողապարկ գյուղացիության թիվը կազմում էր 5211 մարդ (1209 գյուղացիական ընտանիք)³⁴⁴: Այդ նույն տարիներին Երևանի գավառի ցանք չունեցող գյուղացիների թիվը կազմում էր 36%: Իսկ բանող անառններից զուրկ գյուղացիներին՝ 37%: 1884 թ. Զանգեզուրի գավառից պանդխտության են դիմել մոտ 3000 գյուղացի, 1893 թ. Նոր Բայազետից հեռացել են 1347 մարդ, իսկ 1894 թ.՝ Մեծ Ղարաբաղից 1900 մարդ³⁴⁵: Պանդխտության դիմող հայ գյուղացիությունը զնամ էր զլխավորապես Բաքու, Թիֆլիս, Բախում և Երբեմն էլ Ռուսաստանի կենտրոնները:

Գյուղացիության մեջ կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացմանը խթանեց նաև այն հանգամանքը, որ արդեն 1860-ական թվականների վերջերից սկսած ռուսական կապիտալը մուտք գործեց հայկական գյուղը: Այսպես, 1872 թ. գններով Կախանովը պետությունից 65 տարով կապալով վերցրեց Արաղածաղան տափաստանի հազարավոր հեկտար հողերը, ստեղծեց կապիտալիստական խոշոր տնտեսություն և մշակեց բամբակ ու հացահատիկային կուլտուրաներ³⁴⁶: 1880-ական թթ. Հայաստանի գյուղերում երևացին Մոսկվայի, Վարշավայի, Թիֆլիսի և Ռուսաստանի արդյունաբերական այլ կենտրոնների բուրժուազիայի ներկայացուցիչներ, որոնք աշխատեցին իրենց արդյունաբերության համար հումույթ մատակարարող բազաներ ստեղծել Հայաստանի գյուղերում: Օրինակ, 1880-ական թվականների սկզբներին Ռուսաստանի տեքստիլ արդյունաբերության խոշոր ներկայացուցիչներից մեկի՝ կապիտալիստ Սավվա Մորոզովի գործակալները բամբակ մթերելու նպատակով հատուկ գրասենյակներ բաց արին Երևանի նահանգում:

Գյուղատնտեսության մեջ կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացման հետևանքով նշանակալից չափով զարգացան մի շարք կուլտուրաներ և, առաջին հերթին, բամբակի կուլտուրան: Բամբակի արտադրությունը Երևանի նահանգում հետևյալ պատկերն է ունեցել. 1861 թ. արտադրվել է 30.000 փուլ բամբակ, 1870 թ.՝ 270.000, 1889 թ.՝ 508.764 փուլ բամբակ³⁴⁷: Արագ տեմպերով զարգացել էր նաև այգեգործությունը և, մասնավորապես, խաղողագործությունը: Այսպես, Էթե Երևանի գավառի խաղողի ապրիլների տարածությունը 1870 թ. հավասար էր 2890 դեսյատին³⁴⁸, ապա 1897 թ. այն կազմում էր 8467 դեսյատին³⁴⁹: Զարգա-

ցել էր նաև ծխախոտի կուլտուրան: 1896 թ. Երևանի նահանգից ստացվել է 7231 փուֆ 6 ֆունտ ծխախոտ³⁵⁰:

Կապիտալիզմի զարգացումը տեղի ունեցավ ոչ միայն գյուղատնտեսության մեջ: 1860—1880-ական թթ. շրջանը բնորոշ է նաև այն տեսակետից, որ այդ ժամանակաշրջանում ծնունդ է առնում և կազմավորվում արդյունաբերական կապիտալիզմը ինչպես ամբողջ Անդրկովկասում, այնպես էլ Արևելյան Հայաստանում: Կապիտալիստական արդյունաբերության առաջին ձևն արկղայիններն Անդրկովկասում հիմնվեցին դեռևս 1860-ական թթ.: Անդրկովկասի պատմության այդ շրջանը կարելի է անվանել արդյունաբերական հեղաշրջման շրջան: Սակայն, ի բաց առյալ Բաքուն, որը զարգացավ խիստ արագ տեմպերով, Անդրկովկասի արդյունաբերության զարգացումը, ամբողջությամբ վերցրած, ընթանում էր դանդաղ: Առանձնապես դանդաղ էր զարգանում այն Հայաստանում, որ մեզ հետաքրքրող շրջանում փաստորեն ստեղծվեցին կապիտալիստական արդյունաբերության միայն երկու կենտրոններ՝ Ալավերդին և Զանգեզուրը: Ալավերդու պղնձահանքերը մինչև 1887 թվականը չահագործում էին հույն հանքագործները, իսկ դրանից հետո՝ ֆրանսիական ակցիոներական ընկերությունը: Ալավերդու պղնձաձուլարանների տարեկան արտադրանքը եղել է 1861 թ. 4807 փուֆ, 1871 թ.՝ 7325 փուֆ, 1900 թ.՝ 19.682 փուֆ պղինձ³⁵¹: Զանգեզուրի պղնձաձուլարանների արտադրանքը եղել է 1858 թ. 2485 փուֆ, 1873 թ.՝ 10.147 փուֆ, 1887 թ.՝ 15.312 փուֆ, 1900 թ.՝ 51.783 փուֆ պղինձ³⁵²: 1880-ական թթ. սկսած Հայաստանում հիմնվեցին արդյունաբերական ձեռնարկություններ նաև բամբակի, գինու, կոնյակի, մետաքսի ու կաշվի արտադրության գծով:

Զգալի չափով ընդարձակվեց և՛ ներքին, և՛ արտաքին առևտուրը, ծավալվեց դրամական շրջանառությունը: Անդրկովկասի բուրժուազիան մշտական կապեր հաստատեց Ռուսաստանի, Արևմրտյան Եվրոպայի երկրների և ապա Պարսկաստանի ու Ռուրբիայի առևտրական կենտրոնների հետ: Թե ինչպիսի զարգացում է ունեցել Անդրկովկասի առևտուրը, այդ մասին վկայում են հետևյալ թվերը: 1862—1866 թթ. ընթացքում Անդրկովկասի առևտրի տարեկան շրջանառությունը, միջին հաշվով, կազմում էր 11.815.891 ռուբլի, 1872—1876 թթ. շրջանում՝ 14.139.270 ռուբլի, իսկ 1886 թ.՝ 39.264.547 ռուբլի³⁵³:

Հարաճուն առևտուրը խոշոր արդիւնյություն թողեց արհեստավորական արտադրության վրա³⁵⁴: Ռուսաստանից ու եվրոպական

երկրներից ներմուծվող արդյունաբերական ապրանքները շուկայից աստիճանաբար դուրս էին մղում տեղական արհեստավորական արտադրանքը, որն ի վիճակի չէր մրցելու համեմատաբար բարձրարակ և էժանագին ներմուծվող արդյունաբերական ապրանքների հետ։ Սրա հետևանքով արհեստավորները կանգնեցին փակուղու առաջ և ընկան տնտեսական ծանր դրույթյան մեջ։ Համաքարույթուններն սկսեցին բայքայվել։ Արհեստավորության մի ղգալի մասը թողնելով արհեստները, աշխատանքի ընդունվեց գործարաններում և արդյունաբերական այլ ձեռնարկություններում։ Համաքարույթունների բայքայման այս շրջանում տեղի ունեցան համաքարական ելույթներ, որոնցից առանձնապես նշանավոր է Թիֆլիսի հայ համաքարների 1865 թ. ելույթը։

Կապիտալիզմի դարգացման տեմպերի մասին որոշ գաղափար կարող են տալ նաև քաղաքային բնակչության աճին վերաբերող տվյալները։ 1865 թ. Բաքուն ուներ ընդամենը 14.715 բնակիչ, 1897 թ.՝ 112.252։ Թիֆլիսը 1875 թ. ուներ 67.770 բնակիչ, իսկ 1897 թ.՝ 160.645 բնակիչ։ Համեմատաբար դանդաղ էին աճում Հայաստանի քաղաքները. 1865 թ. Երևանն ուներ 14.070 բնակիչ, 1886 թ.՝ 17.738, իսկ 1897 թ.՝ 29.023 բնակիչ։ Ալեքսանդրապոլը 1865 թ. ուներ 16.814 բնակիչ, 1886 թ.՝ 24.230, իսկ 1897 թ.՝ 32.230 բնակիչ³⁵⁵։

Անդրկովկասի կապիտալիստական դարգացման գործում նշանակալից դեր խաղաց հայ բուրժուազիան, որ մինչև 1860-ական թթ. ղբաղվում էր բացառապես առևտրով։ Սակայն այդ բուրժուազիայի մի մասը 1860-ական թթ. սկսած անցավ արդյունաբերական գործունեության։ Թողնելով առևտրական օպերացիաները, նա հիմնեց ֆաբրիկաներ, գործարաններ և տեղյունաբերական այլ ձեռնարկություններ։ Նոր ձևավորվող արդյունաբերական բուրժուազիան կենտրոնացավ գլխավորապես Հայաստանից դուրս՝ Բաքվում, Թիֆլիսում և Բաթումում։ Հայաստանում նա կապիտալ ներդրեց Զանգեզուրի պղնձարդյունաբերության մեջ։ Հայ արդյունաբերական բուրժուազիան կուտակեց խոշոր կապիտալ։ Նա փաստորեն իր ձեռքում կենտրոնացրեց Բաքվի նավթարդյունաբերության մի խոշոր մասը և իշխող դիրք գրավեց Անդրկովկասի տեքստիլ արդյունաբերության մեջ։ Նրան էին պատկանում ծխախոտի գրեթե քոլոր գործարանները։ 1879 թ. Բաքվում շահագործվում էր 295 նավթահոր, որոնցից 155-ը պատկանում էր հայ բուրժուազիային։ 1876 թ. վիճակագրական տվյալներով՝ Թիֆլիս քաղաքի առևտրա-

կանների ընդհանուր թիվն էր 6851, որից հայ՝ 4249: Նույն տվյալներով՝ Թիֆլիսում արդյունաբերությամբ զբաղվողների ընդհանուր թիվն էր 13.137 մարդ, որից հայ՝ 5919 մարդ³⁵⁶: 1890-ական թթ. Թիֆլիսի առևտրական-արդյունաբերական ձեռնարկությունների 62%-ը հայ բուրժուազիային էր պատկանում: Ընդհանուր առմամբ՝ թե՛ առևտրական բարժուազիան և թե՛ արդյունաբերական բուրժուազիան իշխող դիրք ունեին Անդրկովկասի տնտեսական կյանքում: Այս հանգամանքի շնորհիվ նրանց դերը խոշոր էր նաև երկրի հասարակական-քաղաքական կյանքում:

Սակայն կապիտալիստական զարգացման այն պրոցեսները, որ մենք նշեցինք վերևում, ի վիճակի չէին, այնուամենայնիվ, խոշոր տեղաշարժեր կատարելու տնտեսական կյանքում և փոխելու երկրի տնտեսական դեմքը: Արևելյան Հայաստանը, ինչպես և ամբողջ Անդրկովկասը, ոչ միայն 1860—1880-ական թթ., այլև ավելի ուշ, հետագա տասնամյակներին, շարունակեց մնալ սրբախ հետամնաց ագրարային երկիր՝ ֆեոդալական-ճորտատիրական հարաբերությունների բաղմամբով մնացուկներով:

Ո՛չ 1870 թ. ագրարային-գյուղացիական ռեֆորմը, ո՛չ էլ ձեռնափոխող ու զարգացող կապիտալիզմը չկարողացան վերացնել ֆեոդալական հարաբերությունները³⁵⁷, և Հայաստանի, ինչպես և ամբողջ Անդրկովկասի աշխատավորական-գյուղացիական հոծ մասսաները մեզ աչտաչ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում՝ 1860—1880-ական թթ., կանգնած էին բուրժուազեմոկրատական հեղափոխության խնդիրները լուծելու անհրաժեշտության առաջնելված ժամանակաշրջանի հիմնական հարցը ագրարային-գյուղացիական հարցն էր³⁵⁸: Գասակարգային պայքարի առանցքը կաղմում էր գյուղացիական մասսաների պայքարը ֆեոդալական հարաբերությունների և դրանց պաշտպան ցարիզմի դեմ: Այս տեսակետից էական տարբերություններ չկային Ռուսաստանի և Անդրկովկասի միջև: Ծիշա՛ է, սոցիալ-տնտեսական զարգացման տեսակետից Անդրկովկասն ավելի հետամնաց էր, քան Ռուսաստանը: Կապիտալիստական զարգացման երևույթները Ռուսաստանում ավելի զարգացած էին, քան Անդրկովկասում: Սակայն այդ շարքերությունները քանակական էին, բայց ոչ սրահական:

Տնտեսական-հասարակական զարգացման անհամեմատ ավելի ցածր մակարդակի վրա էր գտնվում Արևմտյան Հայաստանը: Այստեղ իշխող հասարակական ձևը ֆեոդալիզմն էր, որ ապրում էր քայքայման թույլ պրոցես: Սուլթանական կառավարության

1834 թ. հողային ռեֆորմը, որ նպատակ ուներ վերացնել ռազմաֆեոդալական խոշոր հողատիրությունը և զրանով իսկ թուլացնել կենտրոնախույս ուժերը, գրեթե չկիրառվեց Արևմտյան Հայաստանի այն մասերում, ուր իշխող քուրդ շեյխերն ու բեյերը կիսանկախ էին և միանգամայն թույլ կապեր ունեին կենտրոնական կառավարության հետ: Նույն բախտին արժանացան նաև 1839 թ. հաթը Շեքիֆը, 1856 թ. հաթը Հյումայունը, 1876 թ. սահմանադրությունը և Թանդիմաֆ ազդարարող սուլթանական մյուս հրովարտակները: Քուրդ ավատական դասը տնտեսական ու արտատնտեսական անսահմանափակ շահագործման էր ենթարկում գյուղացիական զանգվածներին, որոնք զերազանցապես կազմված էին հայ բնակչությունից: Քուրդ ֆեոդալների համար գոյություն չունեին նորմաներ: Քուրդ կամ թուրք բեգերը, աղաները կամ գերեբեյները գյուղացուն շահագործում, հափշտակում, նրանից վերցնում էին այնքան, որքան իրենք էին ցանկանում: Գյուղացին ֆեոդալի համար կոռ ու բեկար էր կատարում: Տղամարդիկ նրա համար տներ, բեքդեր ու ճանապարհներ էին կառուցում, իսկ կանայք՝ տնային աշխատանք կատարում: Արևմտյան Հայաստանի որոշ մասերում և մասնավորապես Մուշի, Բիթլիսի ու Վանի գավառներում հայ գյուղացիությունը գտնվում էր ճորտական վիճակում: Այս մասին մենք ունենք բազմաթիվ վկայություններ, որ թողել են մեզ ժամանակակիցներն ու ականատեսները: Բերենք մի քանի վկայություններ: Կ. Պոլսում լույս տեսնող «Մասիս» լրագրի 1872 թ. համարներում հրատարակվեց Մուշից գրված մի թղթակցություն, ուր ասված էր. «Մերազնյա դաս մը ժողովուրդ, որ է Բոնաշեն, ի հուսթ, ի Սասուն և ի Շատախ գավառներ, բյուրդերու հետ խառն կքնակվին: Նոցա զխառնորներուն որ խաֆիր կալին, ճորտ լինելով, ամենադառն կենցաղ վիճակված է: Դաս-դաս նոցա բաժին եղած, յուրաքանչյուրն իբրև հպատակ և սեփականություն համարված, տարեկան տուրք կուտան խաֆիրներուն... Այս մարդակեր զազան խաֆիրներ՝ ինքնազուխ և ապստամբ վիճակի մեջ լինելով, իրենց ճորտ հայերը կոնամբ և որդվովք, շարժական և անշարժ կալվածքներով իրարու ծախելու սովորություն ունին, և հրք իրարու զեմ կատաղին կամ թշնամանան, յուրաքանչյուրն իրենց հպատակ հայերին բռնությամբ առաջինն ձգելով, իրարու սահման կասկատակեն, մանավանդ հայոց գյուղերու վրա հարձակվելով, կկոտորպեն, կվիրավորեն, կըսպանեն և կվերադառնան տեղերին... Գնդի տեր խաֆիրներ, երբ մարդ ծնանելու լինին, հանձն յուր ճորտի տունեն՝ կառամբ և ոչ-

խարով աչքալուսի պիտ երթան, աղալի զգեստացու պիտի տանեն, այնինչ հայոց մերկանդամ կանայք ձեռքերով իրենց կուրծքը ծածկելու աղբատ վիճակի մեջ կգտնվին: Երբ պատանեկության հասնին, դենք պիտի պատրաստեն անոր: Հինալու տտենը, դալան (բաշլը) պիտի տանին հարսնացու ծնողաց, և հարսանքաց պիտույք պիտի պատրաստեն: Եթե մեռած էլ պատահի, ոչխար, յուզ պանիր և այլն տանելով՝ կմխիթարեն զխաֆիրները: Բայց ընդհանուր ազգության նախատինք այն կետն է, որ հաստակետացն հայոց պարկեշտության առաջատար հույսը և սրբության բողի նեքըն սնված աղջիկներ այսօր հոլանի եղած, խաֆիրներու տան մեջ, իբրեւ հարս՝ օրերով ծավարը, կորկոտը շինելու, լաթը լվանալու և կարեկատելու սպասարկություն կրնեն՝ լռին արտասվելով և անոնց կրկրլի արտերը բաղահանելու շաբաթներով կաշխատին մերկ անձամբ և բոբիկ ոտամբ, արեակեղ և տոթահար եղած»³⁵⁹:

Հայ գյուղացու ճորտական վիճակի մասին իր ժամանակ գրել է նաև Կ. Պոլսի պատրիարք՝ Ներսես Վարժապետյանը: Սուլթանական կառավարությանն ուղղված իր մի բողոքագրի մեջ, որ մանրամասնորեն նկարագրված էին Արևմտյան Հայաստանի դավառներում կատարվող հարստահարությունները, Վարժապետյանը խոսելով Մոկս գավառի մասին, գրում էր, թե «Քուրդ պեյերը գյուղացի հայերն իրենց մեջ իբրեւ զերի կվաճառեն»³⁶⁰: Այսօրինակ փաստերի մասին հայտնում էին նաև Գարեգին Սրվանձությանը³⁶¹, Պողոս Ժ. վ. Նաթանյանը³⁶², Ֆրանսիացի զինվորական Միլինգինը³⁶³ և ուրիշներ: Արևմտահայ գյուղացու ճորտական վիճակը շարունակվում էր զեռես 1890-ական թթ. և ավելի ուշ՝ XX դարի սկզբներին: 1890-ական թթ. Արևմտյան Հայաստանում ուղեորություն կատարած անգլիական նշանավոր ճանապարհորդ և աշխարհագրագետ Լինչը մոտիկից ծանոթանալով Արևմտյան Հայաստանում տիրող դրությանը, գրում էր. «Ճորտական իրավունքը անհայտ չէ այս երկրի համար... Ճորտ հայերը հայանի են Չեր-Կուրի անվան տակ, որ նշանակում է ոսկով գնվածներ: Եվ խեղափառ նրանք գնվում և վաճառվում են բուրդ բեյերի ու աղաների կողմից, ճիշտ այնպես, ինչպես որ գնվում և վաճառվում են ոչխարն ու տավարը: Միակ տարբերությունն այն է, որ այդ մարդիկ չեն կտրվում իրենց հողից և վաճառվում են այն հողի հետ միասին, որը որ նրանք մշակում են»³⁶⁴: 1903 թ. խոսելով արևմրտահայերի դրության մասին, Ֆրանսիական պառլամենտի սոցիալիստական ֆրակցիայի ղեկավար Ֆրանսիս Պրեսանտեն ասում էր,

որ արեւմտահայ գյուղացիները քուրդերի ձեռքին «ժառանգական ստրուկներ դարձեր են»³⁶⁵։ Նույն շրջանի արեւմտահայ գյուղացիութեան վիճակի մասին՝ այդ հարցն ուսումնասիրողներից մեկը գրում էր. «Խաֆիրաուու բյուրդ աղաները վարվում են հարկատու գյուղացիների հետ, ինչպես ստրուկների հետ, այսինքն ծախում են, գնում են նրանց իբրեւ ապրանք»³⁶⁶։

Սակայն ճորտական իրավունքը տիրում էր Արեւմտյան Հայաստանի ոչ բոլոր մասերում։ Նրկրի այն գավառներում, ուր ռեալ իշխանություն ունեին կենտրոնական կառավարության օրգանները և ուր այսպես թե այնպես կիրառվել էին Ռանգիմաթի օրենքները, գյուղացին իրավականորեն ազատ էր և սեփականատիրական իրավունքով օգտվում էր հողից։ Արեւմտյան Հայաստանի այդ մասերում գոյություն ունեին հողատիրության երեք հիմնական ձևեր. 1. պետական, 2. վախուժային, 3. մասնավոր (մյուլքային)³⁶⁷։ Առաջին և երկրորդ կարգի հողերը պատկանում էին պետությանը, սուլթանական պալատին, տոհմային բարձրաստիճան պաշտոնյաներին և մզկիթներին ու մահմեդական հոգևորականությանը։ Երրորդ կարգի հողերն այն հողերն էին, որոնք որպես սեփականություն պատկանում էին կալվածատեր բեգերին, աղաներին և գյուղացիներին։ Սուլթան Աբդուլ Մեջիդի 1858 թ. հրատարակած օրենքի համաձայն, հողի մասնավոր սեփականության իրավունքից կարող էր օգտվել միայն նա, ով որ ուներ պետության կողմից հաստատված կալվածագիր՝ թափու։ Բեգերից ու աղաներից բացի՝ այդ թափուներից ունեւորակ արեւմտահայ գյուղացիության մի զգալի մասը։ Գյուղացիության մյուս մասը, որ հողազուրկ էր, կիսաճորտական պայմաններով աշխատում էր բեգերի ու աղաների հողերի վրա։

Հողազուրկ այդ գյուղացիությունը կոչվում էր մարաբա։ Մարաբա գյուղացու հիմնական ախպն այն գյուղացին էր, որը «զուրկ է ամեն ինչից՝ և՛ հողից, և՛ սերմից, և՛ լծկանից, և՛ գործիքից... Այսպիսի մարաբան վերցնում է աղայից հողը, սերմը, լծկանը, գործիքները և բերքի $\frac{2}{3}$ -ը տալիս է աղային, իսկ միմիայն $\frac{1}{3}$ -ը իրեն վերցնում... Նախքան բերքի կիսելը վճարվում է կառավարության հասանելի տասանորդի տուրքը... Մարաբան դեպի աղան ունի մի շարք պարտականություններ, որոնք հաճախ ավելի ծանր են նրա համար, քան նույնիսկ իր աշխատանքի արդյունքի $\frac{2}{3}$ մասի վճարելը։ Մարաբան պարտական է կատարել աղայի տնային ու դաշտային աշխատանքները... Եթե աղայի ընտանիքը գյուղումն է գտնվում, մարաբայի կինն ու աղջիկը պարտավոր են կատարելու աղայի տան

կարը, լվացը, գործվածքներ և այլ աշխատանքներ: Այս ձևի օլամական աշխատանքները որևէ նորմայի կամ չափի տակ չեն մտնում, այլ այդ աշխատանքների քանակը, որակը և տեսակը կախված է աղայի կամքից... Ազան նայում է մարաբայի վրա իբրև մի գրաստի, ոտքի տակ տալով նրա մարդկային բոլոր արժանիքները»³⁶⁸: Դժվար չէ եղբայացնել, որ մարաբա գյուղացիությունը, որը, ի դեպ ասած, իր մեջ ընդգրկում էր հավասարապես թե՛ հայ և թե՛ թուրք գյուղացիներին, կիսաճորտական վիճակ էր ապրում: Մարաբա գյուղացու վիճակը ճորտ գյուղացու վիճակից տարբերվում էր միայն նրանով, որ առաջինը սամբաղված չէր հողին և իրավականորեն ազատ էր: Նա կարող էր աշխատել այնտեղ, որտեղ ինքը ցանկանում էր³⁶⁹:

Ծանր էր նաև հողային սեփականություն ունեցող գյուղացիության վիճակը: Այս կարգի գյուղացին ուներ սեփական հող, իրավաբանորեն ազատ էր ֆեոդալական պարտավորություններից: Սակայն այդպես էր միայն թղթի վրա: Իրականում գյուղացուն այլ էր: Արևմտյան Հայաստանում միանգամայն ոտնահարված էին իրավական նորմաները: Օրենքներին փոխարինում էին բեգերի, ազանների, ինչպես և խաֆիրների ուժը, կամայականությունը և ցանկությունը: Իրավացի էր թուրքական կառավարության բարձրաստիճան պաշտոնյաներից մեկը, որը կառավարությանն ուղղած իր պաշտոնական ղեկուցադրերից մեկում խոսելով Արևմտյան Հայաստանի մասին, գրում էր. «Այս կողմերը «ուժը իրավունքին կհաղթանակե», բռնապետական պատգամը իր իմաստի ամբողջությամբ կրտիրապետե... Գյուղացիներու հողը, կայքը, բնությանի անտույնները, մինչև իսկ պատիվին ու կյանքերին աղայի բմահաճույքին ենթակա են»³⁷⁰: Իրավականորեն ազատ և սեփականատեր համարված գյուղացին մշտապես ենթակա էր անլուր ճնշումների, հալածանքների ու հետապնդումների: Ամեն մի բիշ թե շատ ուժեղ բեգ, աղա կարող էր ասանց դժվարության խելը գյուղացիների հողը, տունը և կայքը: 1870-ական թվականներին, երբ բրդական վերնախավը իր օրավուր աճող տնտեսական պահանջները բավարարելու համար սկսեց հողային մեծ կուտակումներ կատարել, արևմտահայ գյուղացիության հողերի բռնադրամբ ստացավ մասսայական կերպարանք: 1874—1876 թթ. ընթացքում գավառական հարստահարությունների մասին Կ. Պոլսի հայ պատրիարքարանի կողմից կազմված տեղեկագրերը բերում են հարյուրավոր օրինակներ, որոնք պերճախոս կերպով ցույց են տալիս, թե ինչպես քուրդ

և թուրք բեգերը, աղաներն ու մյուս կարգի ֆեոդալները խլում են գյուղացիների հողերը, կալվածները և գրանք իրենց սեփականություն հայտարարում: Ավելին. քրդական զեբեբեյներն ու աշիրաթապետները գրավում էին ամբողջ գյուղեր, գուրս քշելով այնտեղից բոլոր բնակիչներին և սեփականացնելով նրանց ամբողջ հողային հարստությունը: Այդ տեղեկագրերում գետեղված ցուցակներից պարզվում է, օրինակ, որ միայն 1874 թվականի ընթացքում Վանի գավառում հողային հափշտակություններ են կատարվել 160, իսկ Դիարբեքիի վիլայեթում՝ 119 հայկական գյուղերում³⁷¹: Այդ հողային բռնադրավումները հետագա շրջաններում ավելի մեծ ծավալ ստացան³⁷²:

Գոյություն ունեցող օրենքների համաձայն, իրավականորեն ազատ գյուղացին պետք է բազմաթիվ և բազմատեսակ հարկեր վճարեր պետությունը³⁷³: Սակայն պետական «օրինական» այդ հարկերից բացի՝ գյուղացին վճարում էր նաև ապօրինի, օրենքով չնախատեսված հարկեր: Զինվորական ուժ ունեցող քրդական վերնախավի ներկայացուցիչները զենքի ուժով ստիպում էին գյուղացիությունը, որպեսզի նա իրենց ևս հարկեր վճարի³⁷⁴: Անպաշտպան գյուղացին ստիպված էր լինում կատարել այդ պահանջը, որովհետև հակառակ դեպքում քրդական հրեսակախմբերը կոշնչացնեին նրա ամբողջ ընտանիքը, ավերի և թալանի կմատենեին նրա կաշքն ու գույքը: Քուրդ աղան մշտական ձև էր տալիս իր այդ պահանջին, գյուղացին պարբերաբար վճարում էր այն ամենը, ինչ որ պահանջում էր քուրդ ցեղապետը: Այս ապօրինի հարկահանությունը, որ կոչվում էր խաֆիրություն³⁷⁵, խիստ մեծ ծանրություն էր գյուղացու համար: Թուրքական կառավարությունը ո՛չ ցանկություն և ո՛չ էլ կարողություն ուներ կովելու այդ երևույթի գեմ³⁷⁶:

Մենք արդեն տեսցինք, որ Արևմտյան Հայաստանում XIX դարի ամբողջ երկրորդ կեսին և դեռ ավելի ուշ շրջանում իշխում էին ֆեոդալական հարաբերությունները: Սակայն չի կարելի չնկատել այն փաստը, որ արդեն 1870-ական թթ. սկսած Արևմտյան Հայաստանում աշխուժանում են ապրանքափոխանակային հարաբերությունները: Արևմտյան Հայաստանի մի շարք գավառներում վաճառքի հանվեցին մեծ քանակությամբ անզլխական ապրանքներ: Ներքին առևտրի զարգացման վրա որոշ ազդեցություն թողեցին նաև առևտրական տարանցիկ ճանապարհները, մասնավորապես այն ճանապարհը, որը Տրապիզոնը միացնում էր Բայազետի և ապա Պարսկաստանի հետ³⁷⁷: Այդ տարանցիկ ճանապարհի շնորհիվ

Կարինը դարձավ առևտրական նշանավոր կենտրոն: 1879 թ. Ռիֆ-լիսում կարդացած իր մի դասախոսության մեջ Գրիգոր Արծրունին ասում էր, որ էրզրումում, մինչև 1877—1878 թթ. սուս-տաճկական պատերազմը, «Կոստանդնուպոլսից եկող ապրանքը պատահում էին Պարսկաստանից անցնող անմշակ հում բերքերի հետ: Այնտեղ թափվում էին, նույնպես ամեն կողմերից, Հայաստանի թե՛ բնական բերքերը և թե՛ հայ աղգարնակության ձևերի վատասկը, աշխատասեր հայի և հայուհու արդյունագործությունները: Այսպիսով թե՛ բնիկ և թե՛ օտարական առևտրականները, նույնպես և պարսիկ. հույն, երբեմն էլ եվրոպացի վաճառականներ հավաքվելով էրզրումի մեջ, տալիս էին այդ բազմաթիվ կյանք և առևտրական նշանակություն»³⁷⁸:

Առևտրափոխանակային հարաբերությունների զարգացման հետևանքով երևան եկավ վաշխառուական կապիտալը: Սոցիալական քայքայման պրոցես ապրեց գյուղը, ուժեղացավ պանդխտության հոսանքը: Խոսելով այս հարցերի կապակցությամբ Արևմտյան Հայաստանի գավառներում տիրող դրության մասին, Գ. Սրվանձադյանը 1880 թ. գրում էր. «Այժմ այս վիճակի մեջ ուրիշ բան չկա ժողովրդյան մեր գավառները, բաց միայն պարսք առնուլ, մուրհակ տալ, գտավ ղենկ իր անասունն, իր արտն, իր պարտեղն, իր առնն և ի լրանալ պայմանին, անտրառնջ թողուլ աղոնք և մեկնիլ: Պարտքով կվճարե տերության հարկը, պարտքով կգնե իր ընտանյաց ապրուստն ու հագուստն, պարտքով դատ կվարե... պարտքով պանդխտության ճամբու ծախքը կհողա, պարտքով հարստնիք կընե, պարտքով Եվրոպայն եկած կոնյակին և իրսիրին գինը կվճարե»³⁷⁹: «Փորձի» լիցենզիաներից մեկը խոսելով Վանի և նրա հարևան գավառների գյուղացիության դրության մասին, գրում էր. «Վայ այն գյուղացուն, որ անբերության կամ մի հարսանիքի և կամ մի այլ արտաքու կարգի ծախուց պատճառով ստիպվում է մի ամենափոքր գումար վճար առնել տոկոսով, կամ ապառիկ ապրանք գընել: Այս փոքրիկ գումարը զանազան դարձվածներով քիչ ժամանակի մեջ այնպիսի արագության է մեծանում, որ այլևս նրան վճարելն անհնար է լինում, ուստի խեղճ գյուղացին յուր հողն ու տավարը չվաճառելու կամ գեթ ամբողջը չվաճառելու համար ստիպված է յուր գերդաստանից մի կամ ավելի հոգի Կ. Պոլիս կամ մի այլ մեծ քաղաք ուղարկել, որպեսզի դրամ շահն և աղատեն իրենց կալվածք: Դժբախտաբար այսպիսի դրամառություն և հետևաբար պանդխտությունը հաճախ է պատահում»: Արևմտահայերի պան-

գրխտութեան, որպէս սոցիալական մի մեծ շարիքի մասին խոսել է գեղեւ Միրաշև Նալբանդյանը: Իր գլուխգործոցի մէջ նա գրում էր. «...Այդք օրըստօրե թողնում է յուր երկիրը և կենտրոնանում է քաղաքներում: Աղքատութիւնը ստիպում է նորան թողուլ յուր տունը, յուր բնտանիքը, յուր ամուսինը, յուր զավակները և գնալ Պոլիս կամ այլ քաղաք աղքատութիւնից ազատվելու համար»³⁸⁰: Մուշ գաւառի 1880-ական թթ. գրութեան մասին ժամանակակիցներից մեկը գրում էր. «Մշո աշխարհ՝ 25 տարիէն մարդ չմնար, զարիպութիւն կալրէ մեր աշխարհ... Կիսբարն ու վաշխառութիւնն, իբրև ժանտախտ Մշո աշխարհն ի կորուստ մատնած են և եթէ այդպիսի շարունակվի, այդ բարեբեր և ընդարձակ դաշտը անախորժ բուերու վայր մը դարձած տեսնելու դժբախտութիւնն պիտի ունենամք»³⁸¹: «Վաճառականը կգաղթի, երկրագործը կգաղթի, արվեստավորը կգաղթի, բանվորը կգաղթի, մեկ խոսքով՝ ամենքը կգաղթեն և Հայաստան կմնան շատ տեղ միայն ծերեր, կիներ, մանկունք», — գրում էր Մ. Մամուրջանը 1881 թ.³⁸²: Պանդխտութեան հարցի վերաբերյալ «Արմենիան» 1889 թ. գրում էր. «Մուշի, Վանի, Բիթլիսի և էրզրումի հայ գյուղացիք քառասուն տարի ի վեր կըսլանդիստին: Հորումն հետե շոգենալը հեռավոր երկրներ մոտեցուց Հայաստանի մերձավոր նահանգներին՝ Տրապիզոնին, ալ մեր գյուղացիք թուշոց նման երամներ կաղմելով աշխարհներ այց ելնել սկսան»³⁸³: Կ. Պոլսի հայ պատրիարքարանի տվյալների համաձայն՝ միայն Կ. Պոլսում սևագործ աշխատանքով զբաղվող հայ պանդուխտների թիվը 1870-ական թթ. վերջերին կազմում էր 30.000 մարդ³⁸⁴: Դյուլի աղքատացման պրոցեսը Արսեն Թոխմալյանը կապում էր քաղաքների հետ: «Որքան որ գյուղերը մոտ են քաղաքներին, — գրում էր նա, — այդ չափով էլ ավելի խիստ ենթարկված են քաղաքացոց հարստահարութեանց և ավելի շատ աղքատ են»³⁸⁵:

Առևտրամիութանակային հարաբերութիւնների զարգացման հետևանքով հայ առևտրական կապիտալն ուժեղացավ Վանում, էրզրումում, Բայազետում և Արեւմտյան Հայաստանի այլ կենտրոններում: Սակայն հայ առևտրական բուրժուազիան գործում էր զրլխավորապէս Արեւմտյան Հայաստանից դուրս՝ Կ. Պոլսում ու Թուրքիայի ծովափնյա մյուս քաղաքներում³⁸⁶: Մեզ այստեղ հետաքրքրող տարիներին՝ 1860—1880-ական թթ., Արեւմտյան Հայաստանում շտեղծվեցին արդյունաբերական քիչ թե շատ աչքի ընկնող ձեռնարկութիւններ, չկաղմակերպվեց արդյունաբերական բուր-

ժուռպիտ Սակաչն, այնուամենայնիվ, երկրի տնտեսության մեջ առաջ եկան իրենց էությունը կապիտալիստական պրոցեսներ, որոնք սկսեցին, թեև թույլ և դանդաղ կերպով, բայց քայլ է բնատնտեսությունը և ճեղքեր բացել ավատական կարգերում:

Ապրանքափոխանակային հարաբերությունների զարգացման հետևանքով ավելացավ արևմտահայ գյուղացիությունից գանձվող հարկերի չափը: Հարկերի այն քանակը, որ նա վճարում էր 1840—1850 թթ., մի քանի անգամ ավելացավ հաջորդ տասնամյակներին: Հարկերի չափը ավելացրին և՛ թուրքական կառավարությունը, և՛ քուրդ խաֆիրները: Այսպես, 1830—1850-ական թթ. աշարը ստացվում էր միայն ցորենից ու գարուց, իսկ երկրագործական մյուս արտադրանքների վրա չէր տարածվում: Այգիները, բանջարանոցները նույնպես ազատ էին աշարից: Չկային ճանապարհային, մենավաճառության և այլ հարկեր: 1835 թ. գինվորական տուրքը սահմանված էր 15 դահեկան, 1870-ական թթ. վերջերին՝ տարեկան 37,5 դահեկան: 1840—1850 թթ. աշարը կազմում էր երկրագործական արդյունքի $\frac{1}{10}$ -ը, իսկ 1890-ական թթ.՝ $\frac{1}{6}$ -ը: 1870-ական թթ. յուրաքանչյուր ոչխարի կամ այծի համար վճարվում էր մեկ դահեկան, իսկ 1890-ական թթ.՝ 4,5 դահեկան³⁸⁷:

Սուլթանական կառավարության կողմից՝ գանձվող ծանր հարկերը մի կողմից, քուրդ և թուրք բեղերի, աղաների և դերեբեյների անլուր հարստահարությունները մյուս կողմից, ինչպես նաև ավազանքափոխանակային հարաբերությունների զարգացման հետևանքով առաջացած վաշխառուական կապիտալը տնտեսական խիստ ծանր կացություն էին ստեղծում Արևմտյան Հայաստանի գյուղացիության համար: Գյուղացիական հեծ զանգվածներն ապրում էին քայքայման և աղքատացման պրոցես³⁸⁸: Որոշ գավառներում գյուղացու աղքատությունը հասնում էր ծայր աստիճանի: Մ. Խրիմյանը 1871 թ., երբ նա վարում էր Կ. Պոլսի հայ պատրիարքի պաշտոնը, ազգային ժողովում Արևմտահայաստանի գավառների դրություն մասին արտասանած իր ճառերից մեկում ասում էր. «Այնպիսի տեղեր գտնված եմ, ուր մեռնող մարդուն համար քանի մը կանգուն կաավ չղանվեցավ և քիչ մը խոտի մեջ պատեցին խեղճ մարդուն ու թաղեցին: Դուք տեսե՞ր եք այնպիսի խեղճ կին, որ իր դավալին պատանք չդնի և իր պատուած հագուստեն կտոր մը պատու ու դավալը պատանե»³⁸⁹:

Ինքնին հասկանալի է, որ Արևմտյան Հայաստանում տիրող իրադրություն մեջ գյուղացիական մասսաների առաջ օբյեկտիվ-

րեն զրմած էր սոցիալ-տնտեսական մի հիմնական խնդիր. վերացնել ֆեոդալիզմը, ազատվել ճորտական և կիսաճորտական վիճակից: Հակաֆեոդալական, բուրժուազեմոկրատական բովանդակութիւն ունեցող այդ հարցը հուզում էր արեւմտահայ գյուղացիութեանը և իհարկէ տվյալ հարցի լուծման ուղղութեամբ էլ ընթացում էր նրա սոցիալ-դասակարգային պայքարը: Սակայն, ինչպես կտեսնենք հետագայում, սոցիալ-դասակարգային այդ պայքարն արեւմտահայ իրականութեան մեջ անխուսափելիորեն միաձուլվում էր ազգային-ազատագրական պայքարի հետ:

1860—1880 թթ. հայ իրականութեան պատկերը չի կարելի տալ առանց խոսելու այն ազգային ճնշումների մասին, որոնց ենթակա էր ինչպէս Արեւմտյան, այնպէս էլ Արեւելյան Հայաստանը: Յարիզմի ազգային-գաղութային բաղադրականութիւնը Արեւելյան Հայաստանում, ինչպէս և ամբողջ Անդրկովկասում, արտահայտվեց հետեւյալ հիմնական ուղղութիւններով. 1. Արեւելյան Հայաստանը դարձնել տնտեսական շահագործման օբյեկտ, գլխավորապէս հումուսք մատակարարող երկիր: 2. Արեւելյան Հայաստանում ստեղծել բուսական գաղութներ: 3. Արգելակել, խափանել հայ ժողովրդի կուտուրական զարգացումը: Յարիզմն իր ազգային-գաղութային այս բաղադրականութեան իրականացնող միջոցառումները սկսեց կիրառել սկզբից եւթ՝ Արեւելյան Հայաստանը Ռուսաստանին միացնելու առաջին իսկ տարիներին: Սակայն այդ միջոցառումները խտացան և ցարիզմի ազգային բաղադրականութիւնը զգալի չափով ուժեղացավ 1880-ական թվականներին: Նարոդովոլեցների 1881 թ. մարտի 1-ի տեղեւորական ահաբեկչական հետո գահ բարձրացած Ալեքսանդր III-ը, հենվելով իր ուսուցիչն մինիստրներ Պրեզդնոսցեի, Տոլստոյի վրա՝ արշավանք սկսեց ոչ միայն բուսական հեղափոխական-դեմոկրատական տարրերի ու հոսանքների, այլև կայսրութեան մեջ ընդգրկված փոքր ազգութիւնների դեմ: Ռուսական մեծապետական շովինիզմը ամբողջովին մարտական բնույթ ստացավ: Նոր հալածանքներ սկսվեցին հայ մտավորականութեան նրկատմամբ, խիստ հսկողութեան տակ առնվեց պարբերական մամուլը, խտացավ դրաքննութիւնը: Կուտուր-կրթական և բարեգործական ընկերութիւնները դիտվեցին որպէս կասկածելի կազմակերպութիւններ, պետական պաշտոններից հեռացվեցին բազմաթիւ հայ գործիչներ: Սակայն ցարական կառավարութիւնն առանձնապէս խիստ հարձակում սկսեց զարոյցների դեմ: Համարելով զրանք որպէս հայկական կուտուրայի զարգացման, ժողովրդա-

կան լուսավորության և ազգային ինքնաճանաչության գլխավոր օջախներ, ցարական կառավարությունը որոշեց ոչ միայն թույլ չտալ հայկական դպրոցների ցանցի հետագա զարգացումը, այլև փակել եղածները: Այս հարցը ցարական մինիստրների հասուկ քննության առարկա դարձավ 1883 թ.: Հաջորդ տարին նույն խնդրով զբաղվեցին ներքին գործոց մինիստր գրաֆ Դմիտրի Տուտովը, լուսավորության մինիստր «Հայազգի» Դելչանովը և Կովկասի այն ժամանակվա կառավարչապետ իշխան Ա. Դոնդուկով-Կուրսակովը: Արանք հայկական դպրոցների համար 1884 թ. փետրվարի 16-ին քնդուկեցին մի կանոնադրություն, որը մեծ չափով սահմանափակում էր հայկական դպրոցների ցանցը և զրկում էր այդ դպրոցներին իրենց ազգային գեմբից: Կանոնադրության համաձայն՝ դպրոցների մեծ մասը պետք է զրվեր խղճուկ վիճակի մեջ և պիտի առնվեր ցարական կառավարության անմիջական և ուժեղ հսկողության տակ: Փետրվարի 16-ի կանոնադրությունը, սակայն, հանգիպեց մեծ դիմադրության: Հայկական դպրոցների ղեկավարությունը, այդ թվում և էջմիածնի կաթողիկոսությունը, որի խրատությունն տակ էր դրնվում դպրոցների մեծ մասը, հրաժարվեց ի կատար ածել պետական օրենքի ուժ ունեցող այդ կանոնադրությունը: Ցարական կառավարությունը դիմեց բռնի միջոցների: 1885 թ. մարտին արված հատուկ հրամանի համաձայն՝ ցարական ոստիկանությունը բռնի կերպով փակեց մոտ հինգ հարյուր դպրոց, փողոց շարտվեց երեսուն հազարի չափ երկսեռ աշակերտություն³⁹⁰:

Յարիվմի գաղութարար քաղաքականությունը արտահայտվեց նաև նրանով, որ ռուսական նոր գյուղեր հիմնվեցին ինչպես մոլոդ Կովկասում, այնպես էլ Արևելյան Հայաստանում: 1893 թ. արդեն Երևանի նահանգում գոյություն ունեին 11, իսկ Կարսի մարզում՝ 19 ռուսական գյուղեր: Ճանաչարհաշինարարության շնորհիվ ցարական կառավարությունը 1860—1870-ական թթ. սկսած նոր հնարավորություններ ստացավ Անդրկովկասը տնտեսական շահագործման ենթարկելու համար: Դրա հետևանքով 1860—1880-ական թթ. զգալի չափով ուժեղացավ նաև ցարիվմի՝ Անդրկովկասի տնտեսական շահագործման ուղղությամբ արտահայտվող գաղութային քաղաքականությունը³⁹¹:

Այլ պատկեր և այլ իմաստ ունեւ ազգային ճնշման, հալածանքի ու հարստահարության այն քաղաքականությունը, որ վարում էր սովբանական Թուրքիան Արևմտյան Հայաստանում՝ հայ

ժողովրդի նկատմամբ: Ինչպես մինչև XIX դարի երկրորդ հիսնամյակը, այնպես էլ մեզ այստեղ հետաքրքրող շրջանում սուլթանական բռնապետության տիրապետության տակ գտնվող հայ ժողովուրդը ենթարկվում էր բիրտ ու անլուր ճնշումների, հալածանքների ու կեղեքումների: Թուրք սուլթանները ինչպես քրիստոնյա բուլղար ժողովուրդներին, այնպես էլ հայ ժողովրդին դիտում էին որպես կեղեքման, շահագործման առարկա: Առաջնորդվելով «սրբազան շաքիաթի» սկզբունքներով, մուսուլմանները հայերին, որպես քրիստոնյաների, համարում էին ուայա, ոչխարի հոտ, որին պետք է կթել ու խուլել: Հայը երկրի, պետության իրավապետ քաղաքացի չէր: Նրա վկայությունը գատարանում չէր անցնում³⁹², նա տալիս էր ավելի շատ հարկ, իրավունք չունեի զենք կրել. օրենքը չէր ապահովում հայերի, որպես քրիստոնյաների, կյանքը, գույքը և պատիվը: Հայը մշտապես ենթակա էր բռնությունների ու հարստահարության, ոտնահարվում էին նրա արժանապատվությունը և նվիրական զգացմունքները, նա մշտապես ստանում էր բարոյական հարվածներ: Ո՛չ 1839 թ. Խաթը-Շերիֆը և ո՛չ էլ 1856 թ. Խաթը-Հյումայունը չփոխեցին դրույթները: Ղրիմի պատերազմի տարիներին Արևմտյան Հայաստանում եղած ուռս զենեքալ-մայոր Լիխուտինը հայերի մասին գրում էր. «Նրանք իրավունք չունեն զենք կրել, մինչդեռ բուլղար մուսուլմանները զինված են և այդ պատճառով վերջիններս նրանց միշտ գրեթե անպատիժ կերպով վիրավորում են: Նա տեսա մի քանի հայեր կարված ականջներով և քթերով, մի բան, որ արված էր ոչ թե դատարանով, այլ կամայականորեն, այս կամ այն ազգեցիկ ու հարուստ զբաղակալի (մուսուլման) կողմ տեղական դատարանի անգամի կողմից: Նրանք [հայերը] մշտապես գտնվում էին տագնապի մեջ, ունեին տհաճեկված տեսք»³⁹³:

Արևմտյան Հայաստանում 1880—1890-ական թթ. տիրող դրությունն մասին էմ. Դիլոնը ասում էր. «Հայկական հինգ զավառներում հաստատված է կառավարման դավաճանային սիստեմ, որի հետ համեմատած, հարավային շտատների ստրկական սիստեմի գաղափարները հանդիսանում են միայն որպես աննշան շարաշահություններ»³⁹⁴: Գ. Սրվանձատյանը Մուշի դրույթները պատկերում էր հետևյալ բառերով. «Գնդակներու հարձակում, արյան հոսում, ընչից ավար, ընտանյաց բռնաբարություն, եկեղեցոց կողոպտում, օրինաց եղծում, կենաց պատում...»³⁹⁵: 1890 թ. Մակար Կաթողիկոսին ուղարկած իրենց նամակում արևմտահայերը գրում էին. «Ոչ մարդկային լեզուն և ոչ ալ նորա գրիչը չեն կարող նկա-

բաղրել ալն բազմատեսակ ծանր դժբախտությունը, որ կրած ենք և կկրենք: Մեր հայրենի հողը վրա մեր կյանքը խաղալիք է զարձած մեր իշխողներու ձեռքին, մեր կյանքը անապահով գրությունաց մատնված է, մեր ընտանիքը ամոթաբեր բանությունաց, մեր գավաղները զոհ են դարձած կոպիտ ուժի, մեր գոտն թրտինքով վաստակած հացը մեղմե կորզելու, մեր գավաղներն սովածահ կտորելու ենթարկված են. մեր եկեղեցիները կարբաղովեն և հրո ճարակ կրլինին, մեր սրբությունները կանարգվին և մեր հավատը կհայհայլի և հոգևորականությունը ենթարկված է հինգերորդ դարում աշղի ունեցած բոլոր տառապանաց»³⁹⁶: «Թուրքիայի XIX դարի պատմությունը,— գրում էր իրավադիրեն Ա. Զիվելեզովը,— գերազանցապես քրիստոնյաների հալածանքի պատմություն է»³⁹⁷: Ահեղի կեռպարանք ստացած այդ հալածանքների ու հարստաշարությունների մասին պերճախոս փաստեր հրապարակվեցին ժամանակի մամուլի և հատկապես Կ. Պոլսի հայ պատրիարքարանի հրատարակած ալն տեղեկագրերի մեջ, որոնք նվիրված էին գավառական հարստահարություններին:

Սաևայն Արևմտյան Հայաստանում կիրառվող ազգային ճրնշումներն ու հալածանքները XIX դարի երկրորդ կեսին և մասնավորապես 1877—1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո անհամեմատ ավելի խստացան և նոր կերպարանք ստացան: 1850-ական թթ. հետո սուլթանական կառավարությունն առանձին ուշադրություն դարձրեց Արևմտյան Հայաստանի վրա և հատուկ բազարականություն վարեց արևմտահայերի նկատմամբ: Չենք սխալվի, եթե ասենք, որ սուլթանական կառավարության՝ մինչև 1850-ական թթ. վարած ազգային ճնշման ու հալածանքի քաղաքականությունն այն չէր, ինչ նա դարձավ 1860-ական թթ. սկսած:

Ինչ նորություններ էր բերում սուլթանական կառավարության ազգային քաղաքականությունը հայերի համար XIX դարի երկրորդ կեսին: Ամենից առաջ նա կտրուկ միջոցներ էր ձեռք առնում կիսանկախ հայկական Զեյթունի և Սասունի դեմ: Եթե նախընթաց շրջաններում հանդուրժվում էր այդ կիսանկախությունների գոյությունը, ապա այժմ՝ XIX դարի երկրորդ կեսին սուլթանական կառավարությունը հարձակման է տնցնում նրանց դեմ: Այնուհետև թուրքական իշխանությունն ամեն կերպ ձգտում էր խախտել արևմտահայերի հավաքական գոյությունը, աշխատում էր ցրել հայությունը մահմեդական ծովի մեջ: Այս նպատակն իրականացնելու համար սուլթանական կառավարությունը կատարեց վար-

չափան մի շարք սեփորմներ և Արևմտյան Հայաստանում բնակեցրեց Բալկաններից ու Կովկասից Թուրքիա գաղթած բազմահազար մահմեդական բնակչություն: Սուլթանական իշխանությունն ամեն հնարավոր ձևով սկսեց սրել հայերի ու քրդերի, հայերի ու ներգաղթած շերքեզների հարաբերությունները, հրահրեց բրիտանյա հայերի ու մահմեդականների թշնամությունը: Սուլթանական կառավարությունն անհախճաբար հալածանքներ սկսեց հայ մամուլի, գրականության, հայկական բարեօրոշական ու կուլտուր-կրթական ընկերությունների դեմ, ծիծաղելի տատիճանի հասան գրաքննության խստությունները³⁹⁸: Վերջապես պետական ծրագրեր կազմվեցին և զործնական բաշխեր արվեցին հայկական ջարդեր կազմակերպելու ուղղությամբ³⁹⁹: Բնական է, որ սուլթանական կառավարության այս նոր բաղադրականության հետևանքով ավելի ու ավելի էին խստանում աղգային ճնշումները, հալածանքներն ու բռնությունները հայ բնակչության նկատմամբ: Ինչո՞ւ բացատրել այն հանգամանքը, որ սուլթանական կառավարությունը 1850-ական թթ. սկսած ուժեղացրեց աղգային ճնշման ու հալածանքի իր բաղադրականությունը Արևմտյան Հայաստանում և ընդհանուր հարձակման անցավ արևմտահայերի վրա: Մենք կարծում ենք, որ այս երևույթը բացատրվում է հետևյալ շորս պատճառներով:

1. Մինչև 1860-ական թթ.՝ XIX դարի առաջին կեսի ընթացքում Արևելյան փաշալուսությունների (Արևելյան Անատոլիայի) հետ կապված ամենահիմնական հարցը, որ զբաղեցնում էր թուրքական կառավարությանը, քրդական ցեղերի անկախ և կիսանկախ գրության վերացումն էր⁴⁰⁰: Թուրքական կառավարությունը ձգտում էր էրեն ենթարկել քրդական աշխրհությունները, որոնք այն ժամանակ հանդիսանում էին ամենախոշոր և ամենապտտանգավոր կենտրոնախույս ուժերն արևելյան փաշալուսություններում: Եվ սուլթանները զգայի հաջողություններ ունեցան այդ ուղղությամբ: 1834 թ. Մահմեդ Ռեշիդ փաշայի բանակը, որ կազմված էր արաբական չորբերից ու նոր էր վերադարձել Եգիպտոսից, ծանր հարված հասցրեց Բալադեհի ու Վանի գավառների քրդական ապստամբ ցեղերին⁴⁰¹: Երկուորդ մեծ հարվածը տրվեց 1845—1846 թթ., երբ քրդական ցեղերը թուրքական կառավարության դեմ ապստամբություն բարձրացրին՝ Բադիր խանի ղեկավարությամբ: Այս ապստամբությունն ամենայն խստությամբ ճնշվեց Մոսուլի, Դիարբեքիրի, Վանի և էրզրումի փաշաների միացյալ ուժերով⁴⁰²: Քրդական վերջին խոշոր ապստամբությունը տեղի ունեցավ Ղրիմի պատերազմի ժամա-

նակ՝ 1854—1855 թթ., Եղգանշիրի գլխավորությամբ: Քրդական շարժումը հսկայական ծավալ ընդունեց, սակայն վերջիվերջո ճնշվեց ամենայն խստությամբ⁴⁰³: Եղգանշիրի ապստամբության ճնշումից հետո հակառակմանական նոր խռումը շարժումներ աշխատելի չունեցան: Քրդական զեղերը հպատակվեցին թուրքական կառավարությանը, վերացավ այն անկախ վիճակը, որ մինչ այդ ունեին քրդերը: Ճիշտ է, XIX դարի երկրորդ կեսի ընթացքում կաքդական որոշ ցեղեր թույլ կերպով էին կապված սուլթանական կառավարության հետ և երբեմն կիսանկախ վիճակ էին ստեղծում իրենց համար, սակայն այդ արդեն լուրջ վտանգ չէր ներկայացնում թուրքական կառավարության համար: Քրդական ցեղերն ընդհանուր առմամբ ընդունում էին թուրք սուլթանների գերիշխանությունը: Ավելին: Նրանք կույր զործիք էին դառնում սուլթանական կառավարության ձեռքին⁴⁰⁴: Այսպիսով՝ քրդական ապստամբ ցեղերի հետ կապված այն հարցերը, որոնք խիստ մտահոգում էին թուրքական կառավարությանը XIX դարի առաջին կեսին, այլևս դոյություն չունեին նույն դարի երկրորդ կեսին: Այս հանգամանքը խռումը ազդեցություն ունեցավ արևմտահայ ժողովրդի նկատմամբ սուլթանական կառավարության վարած քաղաքականության վրա: Քանի դեռ լուծված չէր քրդական հարցը և չէին ձևավել քրդական շարժումները, սուլթանական կառավարությունը հատուկ և ակտիվ քաղաքականություն չէր վարում արևմտահայերի նկատմամբ: Արևմտահայ ժողովրդի տնտեսական ու իրավական վիճակը նույնն էր, ինչ որ ուներ ուսյան ընդհանրապես օսմանչառ կառավարության մեջ: Բնորոշ է, որ Բաղիր խանի 1845—1846 թթ. քրդական ապստամբության ժամանակ Վասպուրականի հայ բնակչությունն օգնում է թուրքական կառավարությանը և անգամ մասնակցություն ունենում քրդական այդ ապստամբությունը ճնշելու գործում: Բնորոշ է նաև այն, որ, ինչպես հայտնում է Մուսկեն, 1830-ական թթ. թուրքական զորքերի գլխավոր հրամանատար Ղազի փաշան ծրագիր էր կազմում թուրքական կանոնավոր դերձերի շարքում ընդունել հայերին⁴⁰⁵: Այս շրջանում թուրքական կառավարությունն առանձին ուշադրություն չէր դարձնում արևմտահայերի վրա: Սակայն դրությունը փոխվում է 1850-ական թթ. հետո: Հիմնականում լուծած լինելով քրդական խնդիրը, սուլթանական կառավարությունն իր հարվածներն ուղղում է արևմտահայության դեմ:

2. Արդեն 1840—1850-ական թթ. ազգայնական ծրագրերով հանդես եկավ թուրքական բուրժուազիան: Նրա հիմնական նշանա-

բաններն էին՝ անձեռնմխելի պահել թուրքական կայսրության ամբողջականությունը, վճռական միջոցներ ձեռք առնել քրիստոնյա ժողովուրդների բաղադրական-ազատագրական շարժումների դեմ և թուրքական կայսրությունը դարձնել թուրքերի երկիր։ Թուրքական բուրժուազիայի այս բաղադրական ծրագրերի իրականացման համար 1868 թ. ստեղծվեց «Իթբիհատ» կազմակերպությունը, որի հիմնադիրներն էին «մսլի թուրքեր, մելի հացիոնալիստներ»⁴⁰⁶։ Իթբիհատը առաջադրեց «Թուրքիան թուրքներին» լուսնոգր, լայնորեն ծավալեց պանիսլամական և պանթուրքական գաղափարների պրոպագանդան, բացահայտ կերպով բարոյեց քրիստոնյա ժողովուրդներին, այդ թվում և հայ ժողովրդի սիստեմատիկ բնաջնջման անհրաժեշտությունը և այլն։ Թուրքական բուրժուազիայի ու նրա բաղադրական կազմակերպության այս պահանջները, իհարկե, հաշվի առավ սուլթանական կառավարությունը, իսկ Արզուկ Համիդը, որ գահ բարձրացավ 1876 թ., ամենայն հետևողականությամբ սկսեց կիրառել պանիսլամական իր ծրագիրը⁴⁰⁷։

3. XIX դարի առաջին հիսնամյակի ընթացքում՝ Եվրոպական Թուրքիայում տեղի ունեցած սլովոնական ժողովուրդների ազատագրական շարժումները, Հունաստանի, Սերբիայի և Դանուբյան իշխանությունների անջատվելն ու ազատագրումը Թուրքիայից՝ խիստ վախի մեջ էր գցել սուլթանական կառավարությանը։ Վերջինս այդ վախի ազդեցության տակ որոշում է ընդունում կարուկ միջոցներ ձեռք առնել Ասիական Թուրքիայի քրիստոնյա ժողովուրդների նկատմամբ, որպեսզի սրանք չհետևեն բալկանյան քրիստոնյաների օրինակին։ Որքան ուժեղանում էին Եվրոպական Թուրքիայի քրիստոնյա ժողովուրդների հակասուլթանական ազդեցին-ազատագրական շարժումները, այնքան խիստ միջոցներ էին ձեռնարկվում Ասիական Թուրքիայի քրիստոնյա ժողովուրդների, այդ թվում նաև հայ ժողովրդի նկատմամբ⁴⁰⁸։ Սուլթանական կառավարության վախն ավելի էր ուժեղանում և դրա հետևանքով ասիական քրիստոնյաների նկատմամբ խիստ միջոցներ էին ձեռնարկվում նաև այն պատճառով, որ 1850-ական թթ. և մասնավորապես Ղրիմի պատերազմին հաջորդող Փարիզի զաշնագրից հետո Ֆրանսիան բավական ակտիվ, կարեւր է առել, ագրեսիվ բաղադրականություն էր վարում Մերձավոր Արեւելքի նկատմամբ։

4. 1860-ական թթ. սկզբներից հակասուլթանական ազդեցին-ազատագրական շարժման մի նոր ակտիվ սկզբեց արեւմտահայ իրա-

կանություն մեջ: Այս բանը շէր վերադառնալու սուլթանական կառավարության ուշադրությունից: Հայ ազգային-ազատագրական ալիք շարժումը ճնշելու և նրա հետագա զարգացումը կանխելու նպատակով թուրքական սուլթանները Հեռնադրում էին խիստ ու դժման միջոցառումներ:

Մենք թվեցինք այն հանգամանքները, որոնք պայմանավորեցին հայերի նկատմամբ սուլթանական կառավարության կողմից XIX դարի երկրորդ կեսին կիրառվող ազգային ճնշման քաղաքականությունը: Իհարկե, այդ քաղաքականությունը նորություն չէր: Նրա տարրերը մենք տեսնում ենք XIX դարի առաջին կեսին և նախընթաց շրջաններում: Թուրք սուլթանների բիշա օրենքները մշտապես սակավ հալածանքների ու հարստահարությունների ազդյուր են հանդիսացել ինչպես թրիստոնյա բալուր ժողովուրդների, այնպես էլ հայ ժողովրդի համար: Բայց, այնուամենայնիվ, XIX դարի երկրորդ կեսում սուլթանական ղեկավարի վրա ազգային ճնշման քաղաքականությունը նոր երանգ, նոր խմսատ ստացավ: Որի հետևանքով արեւմտահայերի դրությունը նախորդ ժամանակաշրջանի համեմատությամբ ավելի ծանրացավ ու անհանդուրժելի դարձավ:

Նշենք մի կարեւոր հանգամանք ևս: XIX դարի 50—60-ական թթ. տեղի ունեցավ հայերի՝ որպես ազգության կազմավորման երկարատև պրոցեսի ավարտը: Դրա արտահայտություններից պետք է համարել այն, որ այդ տարիներին զգալի ծաղկում ապրեց հայ մշակույթը և սերտ կապեր հաստատվեցին արեւելահայ ու արեւմրատահայ հայրենասեր մտավորականության միջև: Հայ ազատագրական շարժումը ստացավ համազգային բնույթ: Բնորոշ է, որ եթե նախորդ շրջաններում ազատագրական շարժումներն ունեին տեղական, լոկալ բնույթ, ապա վեյթունցիների 1862 թ. ապստամբությունն արդեն ստացավ համազգային նշանակություն: Հաջաատումում կատարվող այս հասարակական-քաղաքական ու մշակութային պրոցեսների վրա իրենց որոշակի ազդեցությունն ունեցան Պրիմի պատերազմը (1853—1856) ու նրան հաջորդող հեղափոխական իրադրությունը Ռուսաստանում, ժամանակի ռուս առաջավոր հոսանքները, իտալական ազգային-ազատագրական շարժումը և օսմանյան բռնակալության դեմ ուղղված բալկանյան ժողովուրդների հերոսական պայքարը:

ЭКОНОМИЧЕСКОЕ И ПОЛИТИЧЕСКОЕ ПОЛОЖЕНИЕ

В АРМЕНИИ В 1860—1880-х ГОДАХ

Резюме

В шестидесятых-восьмидесятых годах XIX столетия в Восточной Армении, находящейся в составе Российской империи, произошли определенные экономические, социально-политические и культурные перемены. Прежде всего заметно оживились внутренняя и внешняя торговля, развились товарно-денежные отношения, расширились экономические связи с Россией. Развитию капиталистических отношений на Кавказе и в Восточной Армении в значительной мере способствовал русский капитал. В пореформенную эпоху, — писал В. И. Ленин, — русский капитализм втягивал Кавказ «в мировое товарное обращение». Общественная жизнь как всего Закавказья, так и Восточной Армении еще больше приобщилась к культурной и политической жизни России. Бурно развивается новая литература, искусство, печать, публицистика, основываются культурно-просветительские общества и т. д. Русское революционно-демократическое движение нашло широкий отклик в армянской действительности. На арену политической борьбы вышла армянская демократическая, разночинная интеллигенция, проникнутая патриотизмом и прогрессивными идеями своего времени. Часть этой интеллигенции вовлеклась в русское революционное движение.

Западная Армения, как и вся Турция, находилась на весьма низком уровне экономического и общественного развития. В стране господствовала варварская форма феодализма и военно-феодалная деспотия. Необузданный произвол беков и пашей, жестокие экономические и внеэкономические принуждения, притеснения и угнетения не имели границ. Армянский народ подвергался также невыносимому национальному гонению и насильственной ассимиляции. Он постоянно находился под угрозой погромов, резни, физического уничтожения. В ответ на тяжелое угнетение и погромы развернулась армянская национально-освободительная борьба. Антитурецкое освободительное движение выражалось в народных выступлениях и восстаниях, в революционной деятельности и идейной пропаганде разных групп, организаций и отдельных личностей. Одной из форм освободительной борьбы являлось также активное участие западноармянских добровольцев и ополченцев в русско-турецкой войне 1877—1878 гг.

ОСВОБОДИТЕЛЬНАЯ БОРЬБА АРМЯНСКОГО НАРОДА ПРОТИВ ТУРЕЦКОГО ДЕСПОТИЗМА В 1860—1870-х гг. И ЗАПАДНЫЕ ДЕРЖАВЫ

С конца XVIII века в Османской империи поднялась широкая волна национально-освободительных движений⁴⁰⁹. Против владычества султанской Турции восстали греки, болгары, сербы, албанцы, румыны и другие народы, томившиеся под ярмом турецкого деспотизма. В 1804 г. началась национально-освободительная борьба сербского народа, в 1821 г. подняли вооруженное восстание греки, в 1866 году освободительное движение развернулось на Крите, в 1875 г.—в Боснии и Герцоговине, в 1876 г.—в Болгарии и т. д.

Национально-освободительная борьба, направленная против турецкого ига, нашла поддержку в прогрессивных кругах многих стран. Гениальный русский поэт А. С. Пушкин воспеал освободительные движения греков и славянских народов. Герои-декабристы решительно выступили за Грецию. Знаменитый английский поэт Байрон, в противовес реакционной политике английского правительства, принял участие в освободительной борьбе греческого народа. В 1860—1870-х гг. широкие слои русского общества приветствовали угнетенные народы Османской империи, героически сражавшиеся за свое освобождение.

Антитурецкие национально-освободительные движения носили общенародный характер. С чувством симпатии говорили о них великие основоположники научного коммунизма К. Маркс и Ф. Энгельс.

Одним из звеньев в общей цепи национально-освободительной борьбы XIX века, направленной против султанской тирании, являлось также национально-освободительное движение, развернувшееся в 1860—1870-х гг. в Западной Армении.

Изынывавший под турецким игом армянский народ поднялся на освободительную борьбу против своих угнетателей и эксплуататоров. Значительную роль в этой народно-освободительной борьбе сыграли выдающийся деятель общерусского революционно-демократического движения шестидесятых годов XIX века, единомышленник Н. Г. Чернышевского и

А. И. Герцена великий армянский революционер-демократ Микаел Налбандян и его последователи.

Идею армянского освободительного движения широко пропагандировали поэт Р. Патканян, романист Раффи, публицист Г. Арируни и другие.

Народно-освободительное движение, развернувшееся в Западной Армении, имело свои глубокие социально-экономические, политические и национальные корни. В середине XIX в. в Турции господствовали варварская форма феодализма и военно-феодальный деспотизм. Турция, писал К. Маркс, находится на «самой низкой и варварской ступени феодализма»⁴¹⁰. Турецкое владычество, отмечал Ф. Энгельс, «несовместимо с капиталистическим строем»⁴¹¹. Как во всей Турции, так и в Западной Армении трудовые массы подвергались жесточайшему угнетению и безудержной эксплуатации. Султанский деспотизм проводил дикую политику национального гнета, насильственной ассимиляции, погромов и физического истребления.

Освободительная борьба армянского народа против турецкого деспотизма, развернувшаяся в период 1850—1880 гг., приобрела прежде всего форму народно-крестьянских волнений и восстаний (восстания в Зейтуне в 1862, 1878 гг., в Сасуне в 1863 г., Чарсанджаке в 1865 г. и т. д.). Выражением этой борьбы были также практическая деятельность и идейная пропаганда различных тайных кружков и организаций, преследовавших цель освобождения Западной Армении от турецкого ига. Наконец, активное участие армянского народа в русско-турецких войнах 1853—1856 и 1877—1878 гг. являлось также одной из форм проявления его национально-освободительной борьбы. Армянские трудящиеся массы и их вооруженные добровольческие отряды всячески помогали русским войскам, связывая свое освобождение с их победой. Все эти различные формы освободительного движения были тесно и органически связаны друг с другом.

Борьба армянского народа носила национально-освободительный, антифеодальный характер, так как турецкий деспотизм, против которого восставали армянские и другие народы воплощал в себе как национальный, так и социально-классовый гнет и эксплуатацию. Основной движущей силой освободительной борьбы являлись народные массы и, в частности, крестьянство.

Под знаменем национально-освободительного движения выступила и армянская буржуазия западноармянских провинций. Она часто выдвигала вопросы автономии и административных преобразований.

Однако крупная буржуазия (амиран, сарафы) и высшее духовенство, связанные с султанским правительством, занимали враждебную позицию по отношению к национально-освободительному движению армянского народа.

Освободительная борьба армянского народа иногда объединялась с антитурецким освободительным движением айсорского народа (несторянцев). В 1860—1880 гг. имели место объединенные выступления армянского и айсорского народов против султанского ига. Одновременно делались попытки к созданию единого фронта освободительной борьбы с курдским народом, который также подвергался жестокому социальному и национальному угнетению и эксплуатации. В ряде выступлений и восстаний армянского народа против султанского деспотизма принимали участие также трудовые слои курдского народа.

Национально-освободительные движения армян были связаны с революционным движением соседних народов и, в частности, русского народа. Развернувшиеся в России в 1850—1860 гг. крестьянские революционные выступления оказали огромное влияние на освободительное движение армянского народа. Были установлены тесные связи между русскими и армянскими революционно-демократическими течениями. Значительное влияние оказали на армянское освободительное движение также антисултанские освободительные движения балканских славянских народов, в частности болгарского народа. Определенную роль сыграло и итальянское освободительное движение 1850—1860 гг.

Национально-освободительное движение армянского и других угнетенных народов Османской империи вызывало у западных держав враждебное отношение. Исходя из своих экономических и политических интересов, эти государства выступали за «целостность и неприкосновенность» империи, что означало выступить против национально-освободительных движений и защитить султанский деспотизм. В этом отношении особенно отличилась Англия.

Уже в XVIII веке английская буржуазия стала международной реакционной силой борющейся против революционно-освободительных движений многих народов. Байрон в «Чайльд Гарольде» о коварном Альбионе, ведущем завоевательную политику, писал:

И мне гласить на языке британца,
Что он Афин слезами упоен?

Покрыть Европу краскою румянца,
Сказать, что беззащитных давит он?

Сам взялся за грабеж такого рода,
Которым брезгали деспоты и годы⁴¹².

Захватив ряд стран и превратив их в колонии почти во всех частях света и подчинив своему влиянию многие страны, Англия, в целях сохранения своего господствующего положения, прибегала ко всем средствам для подавления как социально-классовых, революционных, так и национально-освободительных движений народов. Англия, писал К. Маркс в 1848 году, является как бы скалой, о которую ударяются и разбиваются волны революции⁴¹³.

Против освободительных движений армянского народа английская буржуазия выступала с конца XVIII века. Известно, что в этот период, как и раньше, делались неоднократные попытки освободить Армению, при помощи России, от ига шахской Персии (Ирана). Английская дипломатия принимала все меры, чтобы сорвать эти планы.

Позднее, в 1804—1813 гг., когда шли военные действия между Россией и Персией, армянские народные массы, поднявшись на борьбу против персидского владычества, пытались освободиться при помощи русских войск от тяжелого ига персидских ханов и беков. Англия, стремившаяся установить свое влияние над Персией, выступала против освободительного движения армянского и других народов Закавказья. Она всячески старалась поддержать господство персидских шахов и ханов над закавказскими народами, оказывая персидскому шаху широкую военную помощь. Эта политика английского правительства продолжалась и в последующие годы и в частности в период русско-персидской войны 1826—1828 гг.

Реакционная политика английской буржуазии явно и открыто проявилась и в отношении национально-освободительных движений угнетенных народов Османской империи. Стремясь превратить турецкого султана в своего вассала, а всю Турцию в свою колонию, Англия старалась сохранить «целостность» Османской империи и не допустить освобождения стран и народов, стонавших под султанским игом. Факты были настолько явны, что их не отрицают даже английские авторы. Один из них, Э. Фриман, писал в 1877 г., что со стороны Англии и других западноевропейских держав была оказана всевозможная помощь турецкому правительству в его борьбе против покоренных народов. «Все, что какая-либо

держава могла сделать для другой,—писал Фриман,—было сделано для Турции, хотя все, что делается для Турции, делается против поработенных наций»⁴¹⁴. Сами представители правящих кругов Англии заявляли, что «враги султана—наши враги, его друзья—наши друзья...».

Свою реакционную политику Англия, как и другие западные государства, старалась маскировать лозунгом о сохранении *status quo* на Ближнем Востоке. Однако основоположниками научного коммунизма в свое время был раскрыт действительный смысл этого лозунга. Касаясь политики, проводимой Англией и Францией по отношению к Турции, К. Маркс и Ф. Энгельс в 1853 г. писали: «В чем состоит этот *status quo*? Для христианских подданных Порты он обозначает лишь увековечение их угнетения Турцией»⁴¹⁵.

Показательно, что английская буржуазная печать брала под свою защиту султанский деспотизм и пыталась вызвать симпатии общественного мнения к турецкому режиму. В этом отношении характерна, например, позиция органа либеральной партии газеты «Дейли Ньюс». В то время, когда турецкое правительство вело политику угнетения, насильственной ассимиляции и гонений по отношению к своим подданным-иностранцам, названная газета, фальсифицируя факты, печатала хвалебные статьи о «великодушии» султана, о «свободе», якобы существующей в Турции, и т. п. В 1853 г. газета напечатала целый ряд статей, желая «доказать», что под скипетром султана свободно и беспрепятственно развиваются и расцветают иноплеменные народы. Эти бесстыдные дифирамбы газеты «Дейли Ньюс» в свое время были разоблачены К. Марксом и Ф. Энгельсом⁴¹⁶. Таким образом, английская буржуазия и словом и делом поддерживала султанский деспотизм и выступала в роли врага национально-освободительных движений угнетенных народов Османской Турции.

Подобную позицию заняла Англия и в отношении народно-освободительного движения, развернувшегося в 1860—1870-х гг. в Западной Армении.

Английский посол в Константинополе Генри Пуливер открыто высказался против вспыхнувшего в 1862 году Зейтунского восстания. Писатель Церенц приводит любопытный факт. После поражения восстания, рассказывает он, армяне подали русскому, французскому и английскому послам в Константинополе заявление с просьбой выступить против политики гонений, проводимой турецким правительством. Английский посол с большим неудовольствием принял посланца, передавшего ему заявление, и выразил свое

неприкрыто враждебное отношение к зейтунам. Церенц пишет: «Подателя названного заявления посол принял весьма сурово и с презрением; пробежав глазами по заявлению, он гневно промолвил: «Но вы должны знать, что эти негодян-зейтуны, эти разбойники совершили очень плохие действия, разбили и прогнали Азизпашу. Как вы смаете сейчас подавать заявление от их имени?»»⁴¹⁷

Итак, английский посол считал героически боровшихся за свою свободу зейтунов «разбойниками» и брал под свою защиту турецкого пашу-погромщика. Враждебная позиция английского правительства к зейтунам нашла свое выражение и на страницах органа посольства «Левант Геральд». Газета напечатала в 1862 г. ряд статей, в которых всячески поносила зейтунов и оправдывала турецкую политику угнетения и погромов. Против такой позиции газеты «Левант Геральд» в свое время поднял голос протеста ряд армянских газет и журналов, таких, как «Мегу», «Цагик», «Париж» и др. Газета «Цагик» писала: «Для того, чтобы злословить по адресу армянского народа, недавно выступил «Левант Геральд» и, ничуть не стыдясь, опубликовал такое неуместное, необоснованное, весьма зло состряпанное измышление о зейтунах, что его враждебность к армянам не вызывает нашего удивления и не оставляет сомнения... Его корреспондент, во-первых, полный невежда в зейтунском вопросе, во-вторых, враг армян и, в-третьих, лжец... Для того, чтобы доказать враждебность господина корреспондента к армянам, достаточно два слова: человек, который игнорируя перенесенные зейтунами страдания, клеветает и злословит на них, квалифицирует их всякими попавшими на язык словами и возводит на них поклепы, достойные лишь дурных людей,—кто же этот человек, если не враг армян?»⁴¹⁸

Враждебная политика Англии по отношению к армянскому народу и его освободительным движениям была настолько очевидна, что об этом писал и ряд иностранных газет. Была высказана мысль, что султанское правительство усилило свой гнет над армянским народом именно по указанию английского посла⁴¹⁹.

Реакционная политика английского правительства по отношению к освободительному движению армянского народа продолжалась и в дальнейшем. Во время русско-турецкой войны 1877—1878 гг. западные армяне пытались освободиться от турецкого ига с помощью русского оружия. В эти же годы, как известно, развернулось освободительное движение болгарского народа. Английское правительство открыто выступило против освобождения как армянского, так и болгарско

го народов. Захватив у Турции остров Кипр, Англия всячески старалась сохранить турецкое господство в Западной Армении. Путем дипломатического давления и военных угроз Англия добилась замены Сан-Стефанского договора, заключенного между Россией и Турцией, пресловутой Берлинской конвенцией, 61-я статья которой, как известно, стала источником бедствий для армянского народа.

В период русско-турецкой войны 1877—1878 гг. Англия направляла в Турцию оружие и военные припасы, английские офицеры посылали инструкции турецким штабам. Ободренное английским покровительством, турецкое правительство уже в те годы организовало кровавые резни западных армян.

Реакционная, враждебная позиция английского правительства по отношению к армянскому освободительному движению не ускользнула, конечно, от внимания народа и общественно-политических деятелей того времени. Еще в начале шестидесятых годов XIX века великий революционер-демократ М. Налбандян раскрыл сущность колонизаторской захватнической политики, проводимой английской буржуазией как в странах Востока, так и в Западной Армении. В своем знаменитом труде «Земледелие, как верный путь» М. Налбандян показал, что под лживым лозунгом «распространения цивилизации» Англия и другие европейские государства осуществляют свою политику колониального грабежа и выступают против освободительных движений народов. Налбандян со жгучей ненавистью писал о миссионерах, которые устраивали козни против армянского народа и пытались превратить Западную Армению и всю Турцию в одну из колоний Великобритании.

Своей едкой сатирой разоблачал махинации английского правительства и Акон Паронян. Он вскрывал сущность английской дипломатии, показывал захватнические цели английской буржуазии, смело срывал маски с «отцов» коварной английской дипломатии—Сольсбери, Гладстона и других.

Реакционную позицию заняла по отношению к армянскому освободительному движению и американская буржуазия. Правительство Соединенных Штатов Северной Америки уже в конце XVIII века проявило, по словам американского историка, «значительный авантюристический дух в области торговли и мореплавания»⁴²⁰. Оно направило свой взор и на Ближний Восток. В 1800 году американский военный корабль «Георг Вашингтон» посетил Константинополь. В 1803—1804 гг., под предлогом борьбы с морскими пирата-

ми, американские военные суда шныряли по Средиземному морю⁴²¹.

В целях осуществления планов американской буржуазии на Ближнем Востоке правительство Соединенных Штатов начало переговоры с турецким султаном и стремилось путем дипломатического нажима добиться экономических и политических привилегий в Османской империи. Еще в 1798—1799 гг. американский дипломатический представитель в Лондоне Рифус Кинг приступил к переговорам с турецким послом в Лондоне. Начатое Кингом дело продолжал американский дипломатический представитель в Португалии Вильям Смит. В данных ему американским правительством инструкциях указывалось, что нужно по примеру Англии и Франции добиться капитуляций, стараться, чтобы пошлины на ввозимые в Османскую империю американские товары были снижены и т. д. Но планам американского правительства в то время не суждено было претвориться в жизнь вследствие сильного сопротивления Англии и Франции.

В 1820-х годах Соединенные Штаты Америки предприняли новые, энергичные шаги для осуществления своих планов в Турции. Переговоры, продолжавшиеся несколько лет, в течение которых американское правительство часто прибегало к тактике запугивания, завершились тем, что турецкое правительство было вынуждено заключить в мае 1830 г. договор с Соединенными Штатами, которые получали, согласно 4-й статье этого договора, капитуляции и права экстерриториальности. Это было первым значительным достижением Америки в деле осуществления своих экспансионистских планов на Ближнем Востоке. Договором 1830 г. американская буржуазия закрепляла свои позиции в Турции и намечала дальнейшие шаги в своей агрессивной политике. Характерно, что спустя год после заключения указанного договора американский консул в Иерусалиме и Яффе Давид Дармон предлагал своему правительству занять остров Кипр. В 1852 г. сенатор В. Г. Сивард произнес речь, в которой открыто говорил о необходимости для Соединенных Штатов Америки иметь колонии на Востоке. Один из американских консулов на Ближнем Востоке—Бирделин, в 1870 г. обращал внимание государственного департамента на необходимость эксплуатации потенциальных богатств в странах, прилегающих к Суэцкому каналу⁴²².

Основным путем осуществления своих захватнических планов на Ближнем Востоке американская буржуазия считала «мирный» путь дипломатического нажима и коммерческо-экономического проникновения. Соединенные Штаты

старались постепенно закрепить свои позиции в Турции, поставить султанское правительство в фактическую зависимость от Америки и таким образом установить свое господство над Османской империей. Исходя из этого Америка выступала в качестве сторонника «неприкосновенности» султанской Турции, придерживалась враждебной позиции по отношению к освободительным движениям, направленным против турецкого деспотизма.

Враждебное отношение правительства Соединенных Штатов Америки к освободительному движению западных армян проявилось еще в период Зейтунского восстания 1862 года. В этой связи интересен следующий факт: в номере 169 газеты «Левант Геральд» за 1862 г. было помещено анонимное письмо, проникнутое ненавистью и враждой к армянскому населению Зейтуна. В письме зейтуны изображались дикарями, якобы устраивавшими часто разбойничьи набеги на соседние племена и служившими причиной кровавых столкновений. Эта корреспонденция, фальсифицировавшая действительность и построенная на клеветнических измышлениях, вызвала гневный протест в органах армянской периодической печати того времени. Издававшаяся в Константинополе армянская демократическая газета «Мегу», хорошо осведомленная о происходивших событиях, выступив против статьи «Левант Геральда», писала, что авторами письма являются американские миссионеры, которые «путем насилия, клеветы, кровопролития хотят обосноваться там (в Зейтуне.—М. Н.) и, разорвав грудь невинного народа, раздавить его сердце»⁴²³.

Весьма характерна позиция Соединенных Штатов в русско-турецкой войне 1877—1878 гг. Как было сказано, в этот период как армянское население Западной Армении, так и болгарский народ стремились освободиться при помощи России от ига турецкого деспотизма и с этой целью всячески помогали русским войскам, видя в их победе свое избавление от тяжелого гнета и жестоких гонений со стороны пашей и беков.

Соединенные Штаты выступили против народов, поднявшихся на борьбу за свое освобождение. Правительство Соединенных Штатов всячески поддерживало султанский деспотизм и покровительствовало ему. Оно снабжало Турцию огромным количеством оружия и боеприпасов для борьбы с Россией и с болгарским и армянским освободительным движением. По официальным данным, в 1875 г. в Турцию было ввезено из Америки товаров на сумму 3 928 149 долла-

ров, а в 1876 г. на 3 101 074 доллара. Большая часть этих товаров состояла из оружия и боеприпасов⁴²⁴.

Издававшаяся в Константинополе газета «Пундж» в номере от 29 января 1877 года сообщала, что «имперским правительством вновь заказано Америке 200 000 ружей системы Генри Мартена и 30 000 револьверов»⁴²⁵. Та же газета в номере от 2 марта 1877 года писала: «Вчера в столицу прибыл из Америки пароход, который привез для имперского [турецкого] правительства 33 000 ружьев системы Генри Мартена, военное снаряжение, 10 миллионов штук патронов Шнайдера и пр. Вчера прибыло еще два парохода—бельгийский и английский, доставившие для правительства пушки и военное снаряжение»⁴²⁶.

Немало вреда нанесли освободительному движению армянского народа, наряду с английскими и французскими миссионерами, также и американские миссионеры. Выступая под маской религиозных проповедников, они в действительности прокладывали пути для проникновения американского капитала в Турцию. «Христианские миссионеры,—писал один из буржуазных экономистов,—старались для американских коммерсантов»⁴²⁷. «Мирная пропаганда» американских миссионеров, говорил президент Тафт, значительно способствует усилению позиций Америки в Турции⁴²⁸. Еще в 1860 году американская газета «Нью-Йорк Геральд», касаясь вопроса деятельности и целей миссионеров в Турции и выражая их мысли, писал: «Наши интересы в Турции заключаются в ее лекарственных травах и специях, ее фруктах, шерсти и других продуктах...»⁴²⁹. В миссионерские организации входили, как свидетельствует ряд авторов, представители политических и коммерческих кругов. Правительство Соединенных Штатов и американская буржуазия щедро финансировали миссионеров и их организации.

Первые американские миссионеры направились на Ближний Восток в 1819 году и обосновались вначале на острове Мальта, а в 1820 году в Смирне. В 1823 году они создали миссионерскую организацию в Иерусалиме, в 1825 г. в Бейруте, в 1828 г. в Смирне, а с 1831 года они начали свою деятельность в Армении и Грузии. В 1845 г. они вели переговоры с курдскими шейхами и беками. В середине XIX века миссионеры уже рыскали по всей территории Турции, Персии и Закавказья.

Для того, чтобы облегчить осуществление своих политических и экономических целей, а также маскировать подлинную сущность своей деятельности, миссионеры при поддержке и покровительстве американского правительства откры-

вали различные школы и колледжи. Весьма характерно, что одна из первых школ была открыта в 1850 г. в Мосуле. Как видим, еще в те годы от внимания американских колонизаторов не ускользнули нефтяные месторождения Мосула.

Американские миссионеры старались распространять протестанство как в Армении, так и в других странах и использовать вероотступников для политических целей. Они всеми силами старались воспрепятствовать развитию национальной армянской культуры, боролись против проявлений национального, политического и социально-классового самосознания армянского народа, пытались пресечь армянские освободительные движения, разжигали внутренние религиозно-догматические столкновения, стремясь расколоть и разбить единый фронт борьбы народных масс. Одновременно они путем всякого рода мошеннических торгово-экономических сделок обманывали, грабили и эксплуатировали трудящиеся массы.

Издававшаяся в Константинополе газета «Мегу» в июле 1860 г. сообщала, что во время одного религиозно-догматического спора с американскими миссионерами последние обратились за помощью к турецкой полиции, которая, по требованию миссионеров, открыла огонь по толпе. Миссионеры, писала газета, «не останавливаются ни перед чем для достижения своих целей... они направляют оружие правительства против армянского народа, лишенного оружия. Они заставляют проливать кровь народа, который никогда не проливал ни одной капли чьей-либо крови из-за религии»⁴³⁰.

В феврале 1860 года журнал «Париж» писал, что для наказания армян, не желавших принять протестанство, американские миссионеры «потребовали от правительства Соединенных Штатов даже военный корабль»⁴³¹.

Разоблачая расистские бредни американских миссионеров, газета «Мегу» писала: «Американские пасторы... до сих пор смотрят на армян как на недостойную, низкую нацию»⁴³². Та же газета в 1863 году писала, что американские миссионеры, где бы они ни появлялись, вызывали большой беспорядок, разжигали страсти, вызывали столкновения и, получив прекрасную плату, обращались к силе власти, а затем, вернувшись к пославшим их послам, хвастались перед ними, передавая им сообщения о победах»⁴³³. Один автор, писавший о миссионерах, высказался о них следующим образом: «Они вошли в дома армян, как ягнята, но растерзали их [армян], как волки»⁴³⁴. Тот же автор заявляет, что в открытых миссионерами школах детям армян прививали ненависть к арм-

янекому народу и что многие из окончивших эти школы воспитанников стали предателями⁴³⁵.

Необходимо отметить, что американские миссионеры в Армении опирались на армянские буржуазно-клерикальные круги, которые ориентировались на западные державы. Эти реакционеры исходя из своих узкоклассовых интересов поддерживали захватнические планы английской и американской буржуазии.

Армянские трудовые массы выступали как против англо-американских экспансионистов, так и их армянских продажных агентов. М. Налбандян своим острым пером разоблачал американских миссионеров, показав их крайне реакционную сущность. Срывая маску с миссионеров, болтавших о «свободе», М. Налбандян писал: «Не они являются охранителями свободы; они лишь разбойники против свободы совести. Они похищают эту свободу и выжимают из нее последнюю моральную силу свободного мышления, чтобы неограниченно тиранить свою жертву. Поэтому они всегда должны считаться молю, поедающей несчастное человечество»⁴³⁶.

В 1863 году, ознакомившись с рядом статей, опубликованных в газете «Мегу» против американских миссионеров, М. Налбандян писал: «В ряде номеров издающейся в Константинополе газеты «Мегу» мы нашли несколько прекрасных статей за подписью А. П. А., в которых неизвестный нам автор с непоколебимым духом, со свободным и просвещенным взглядом выводит на чистую воду преступное поведение американских миссионеров, их удары по нашей бедной нации и превращение в их руках евангелие Христа в орудие обмана. Все то постыдное, что разглашено в этой вдохновенной работе, не составляет и сотой доли того, что известно просвещенным людям вообще о миссионерах—ловителях душ. Сотая часть их деяний еще не попала под перо, но Hannibal ad portas; близок день, когда дух армян потребует у них отчета перед просвещенным миром»⁴³⁷.

Останавливаясь на ряде ошибочных точек зрения автора статей, Налбандян продолжал: «Но, к сожалению, у уважаемого автора ошибочное понятие о деспотическом характере протестантской церкви. Автор полагает, что все эти порицаемые дела и преследования, практикуемые миссионерами, вытекают из личных качеств миссионеров и что сама миссия, т. е. правящее общество, свободно от этих предосудительных дел... Мы не только не согласны с мнением уважаемого автора, но и придерживаемся совершенно противоположного мнения»⁴³⁸.

Налбандян приводит целый ряд фактов, показывающих реакционную сущность и цели миссионерских организаций. Касаясь лжи и мошенничеств американских миссионеров, он в письме своем к брату пишет: «Я не знаю, что напечатал пастор Бартольд об армянских протестантах в Турции, но чувствую, что это, должно быть, пристрастный панегирик в пользу своих собратьев по профессии—американских авантюристов. Все, что бы ни напечатали миссионеры по этому делу, несправедливо и ложно, в этом вопросе им можно верить настолько, насколько можно верить иезуитам, когда они излагают историю XVI и последующих веков. Конечно, кто на месте не изучал основательно, что такое армянские протестанты и, главное, что за люди эти господа миссионеры, тот непременно поддастся обману, но меня не проведут ни какой-нибудь Бартольд, ни сама миссия, которая работает на тех же самых началах, на которых почтенный Франсуа Ксавье работал в Индии, в Японии, и на которых последующие апостолы-иезуиты работали в столице «сына небес»⁴³⁹.

М. Налбандян вполне ясно представлял себе колонизаторские цели американских миссионеров, их враждебную политику по отношению к армянскому народу и его освободительному движению.

Против освободительных движений армянского народа выступала и Франция. Еще во время русско-персидской войны 1804—1813 гг. наполеоновская Франция прилагала все усилия к сохранению господства ханов и пашей над народами Закавказья. Она оказывала материальную помощь Персии и Турции, снабжала их оружием и боеприпасами, французские офицеры играли роль военных инструкторов в персидской и турецкой армиях и принимали активное участие в военных операциях.

Во время Зейтунского восстания 1862 г. французская буржуазия стремилась превратить Зейтун и всю Киликию в свою колонию. Эту цель французское правительство старалось осуществить при помощи католической церкви, представители которой прибегали ко всякого рода проделкам и махинациям. О них именно писал в свое время Смбат Шахазиз в стихотворении «Иезуиты и Зейтун»:

Зейтун священный, обрывок прошлого,
Народ армянский на Таврских горах,
Будь бдителен: знай, что идут на тебя
Толпы иезуитов, волков-хищников⁴⁴⁰.

Французское правительство пыталось убить при помощи французского и армяно-католического духовенства свободлюбивый дух армянского народа. В этом отношении ха-

рактерна деятельность французского агента, главаря армян-католиков Антона Асуняна. Этот мракобес вел свирепую борьбу со всяким проявлением национально-освободительных идей, старался расколоть, подорвать силы освободительного движения и разглагольствовал о необходимости французского «покровительства». Асунян, понятно, действовал под диктовку французских колонизаторов.

Враждебная политика французской буржуазии по отношению к армянскому народу, к его освободительным движениям продолжалась и в последующие периоды. Интересно, например, то что в 1894—1896 гг., когда происходила массовая резня армян в Турции, французское правительство не только ни слова не промолвило против этого варварства, но и своей «нейтрально-молчаливой» позицией фактически поддерживало погромщика Абдула Гамида. В связи с этой резней Смбат Шахазиз писал о мошеннической политике Франции и вообще Западной Европы: «Европа ведет игру, она разыгрывает гнусную, варварскую комедию. Страницы истории XIX века останутся черными и зафиксируют лишь позорные махинации дипломатии. Гуманность Европы, прогресс Европы не что иное, как целый ряд диких страстей и распутства. Плевать нам на эту цивилизацию, представляющую лишь подлинную моральную сифилизацию. Посмотрите, какую заняла позицию Франция, которая проповедывала нам братство и равенство; сейчас она сама превратилась в раба и слугу, она стала немой, чтобы и улыбка не появлялась на ее устах для тех невинных жертв, которые защищали проповедывавшиеся ею принципы. Перо мое отказывается продолжать эту гнусную историю. Тем не менее, нужно больше надеяться, чем падать духом»⁴⁴¹.

Итак исходя из своих интересов, правящие круги Англии, Франции, США Австрии и Германии выступили за так называемый статус-кво в Османской империи, покровительствовали султанский деспотизм, который жестоко подавлял освободительное движение угнетенных народов, находящихся под тяжелым турецким игом.

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԱԶՍԱԴՐԱԿԱՆ ՊԱՅԲԱՐԸ
ԹՈՒՐԲԱԿԱՆ ԴԵՍՊՈՏԻԶՄԻ ԴԵՄ 1860—1870-ԱԿԱՆ ԹԹ.
ԵՎ ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Ամփոփում

Արևմտյան տերությունները և մասնավորապես Անգլիան, Ֆրանսիան, Ավստրիան ու Դերմանիան թշնամական դիրք բռնեցին

Օսմանյան կայսրության մեջ ծավալված ազդաշին-ազատագրական շարժման նկատմամբ: Ելնելով Մերձավոր Արեւելքում վարած իրենց նվաճողական բազարականության շահերից նրանք աշխատեցին պահպանել սուլթանական բռնապետության տիրապետությունը զենքով նվաճված ժողովուրդների վրա: Անգլիան և մյուս պետությունները վարում էին *status quo*-ի բազարականությունը, որ իրականում նշանակում էր հավերժացնել հպատակ ժողովուրդների հարստահարությունները թուրք փաշաների կողմից: Խիստ բնորոշ է, որ երբ 1862 թ. բռնկվեց գեյթունցիների հայտնի ապստամբությունը, Կ. Պոլսի անգլիական դեսպան Հենրի Պուլիփերը բացահայտ կերպով հանդես եկավ հայ ապստամբների դեմ: Փաստորեն նույն դիրքը բռնեց նաև Ֆրանսիան, որ այդ շրջանում փորձում էր գրավել Զեյթունը և ամբողջ Կիլիկիան: 1860—1870-ական թթ. արևմտահայ ազատագրական շարժման դեմ պայքար էին մղում հատկապես ֆրանսիական և ամերիկյան միսիոներները, որոնք դիմում էին ամեն տեսակի խաբախությունների, որպեսզի խուլացնեն արևմտահայերի միասնությունը և նրանց ազատագրական պայքարի կամքը: Արևմտաեվրոպական տերությունների և նրանց միսիոներների ռեակցիոն, հակահայկական գործունեությունը բացահայտեցին Մ. Նալբանդյանը, Հ. Սվաճյանը, Հ. Պարոնյանը, Գ. Սրվանձադյանը և իր ժամանակի ուրիշ այլ առաջավոր գործիչներ:

ՆԱՐՈՒՆԻԱԿԱՆ ԽՄԲԱԿՆԵՐՆ ԱՆԴՐԿՈՎԱՍՈՒՄ 1870—1880-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

Որպես ուրույն քաղաքական հոսանք, նաբողնիկությունը Ռուսաստանում հանդես եկավ անցյալ դարի 60-ական թթ. և մեծ ծավալ ստացավ ու հասարակական-քաղաքական ուժ դարձավ 1870—1880-ական թթ.⁴⁴²։ Ի տարբերություն 1880-ական թթ. երկրորդ կեսի և 1890-ական թվականների լիբերալ նաբողնիկության, որը փաստորեն բուրժուական դադափարախոսական մի հետադեմ ուղղություն էր, 1870—1880-կան թթ. նաբողնիկությունը առաջադեմ հոսանք էր, քանի որ նա հեղափոխական պայքար էր մղում ցարական կարգերի դեմ։

1870—1880-ական թթ. հեղափոխական նաբողնիկությունը տարածում ստացավ ոչ միայն Ռուսաստանում, այլև Անգրեկովկասում, որովհետև քաղաքական այդ հոսանքը լինելով հետուսֆորմյան շրջանում ցարիզմի, կալվածատիրության դեմ գլուղացիության, մտնո արտադրողների մղած հեղափոխական պայքարի մի արտահայտություն, ուներ սոցիալ-տնտեսական նույնանման հիմքեր նաև Անգրեկովկասում։

Ռուսական կայսրության մի մասը կազմող Անգրեկովկասում հիմնականում առկա էին սոցիալ-դասակարգային այն հարաբերությունները, որոնք գոյություն ունեին Ռուսաստանում։ Ե՞վ Ռուսաստանում, և՛ Անգրեկովկասում սոցիալ-տնտեսական գլխավոր խնդիրը՝ ագրարային գյուղացիական հարցը, բուրժուազեմոկրատական հեղափոխության հարցն էր։ Անգրեկովկասի սոցիալ-դասակարգային շարժումներն ունեին նույն բովանդակությունը, ինչ որ Ռուսաստանի հեղափոխական շարժումները։ Բնորոշ է, որ տվյալ ժամանակաշրջանում ինչպես ռուսական մեարդոլիտյունում, այնպես էլ նրա անգրեկովկասյան երկրամասում հակացարական պայքարը գլխավորում էր հեղափոխական տարաստիճան (ռադիոչին), հիմնականում երիտասարդ մտավորականությունը։ Սակայն, ինչպես հայտնի է, Անգրեկովկասում կար նաև ազգային հարցը, որը կարելի էր խաղում երկրի հասարակական-քաղաքական կյանքում։ Ի պատասխան ցարիզմի ազդային ճնշման քաղաքականու-

թյան, ծավալվում էին նաև հակացարական ազատագրական շարժումները:

Նման իրադրության մեջ Անդրկովկասի հեղափոխական տարասիճան մտավորականությունը, որ քաղաքական գործունեության հրապարակ մտավ անցյալ դարի 60-ական թթ., ուներ երկու թև: Դրանցից մեկը, առաջ բաշխով միայն ազգային հարցը և այն չկապելով համառուսական ընդհանուր գեմեկբառական շարժման հետ, վարում էր մեկուսացած ազգային-ազատագրական պայքար: Մյուս թևը, ըմբռնելով, որ Անդրկովկասի ժողովուրդների ազատագրությունը սերտորեն կապված է ռուսական հեղափոխական-գեմեկբառական շարժման հետ, դերժուն մասնակցություն ցուցաբերեց Ռուսաստանում ծավալված հակացարական պայքարին: Անդրկովկասի հեղափոխական տարասիճան երիտասարդ ճաավորականության հենց այդ թևի ներկայացուցիչներն էին, որոնք գործունե մասնակցություն ունեցան նարոդնիկական շարժման մեջ ինչպես Անդրկովկասում, այնպես էլ Ռուսաստանի կենտրոններում:

* * *

Նարոդնիկական գաղափարների տարածումը Անդրկովկասում տեղի ունեցավ հիմնականում Ռուսական կայսրության կենտրոններում (Պետերբուրգում, Մոսկվայում, Կիևում, Խարկովում, Օդեսայում և այլ քաղաքներում) սովորող Անդրկովկասի երիտասարդ հեղափոխականների կողմից: Վերագառնալով հայրենիք, նրանք տարածում էին նարոդնիկական գաղափարներ սեմինարիաների ու գիմնազիաների ուսանողության մեջ: Այդ գործի համար պարարտ հող էին հանդիսանում նաև ինքնակրթության նպատակներով ստեղծված աշակերտական-ուսանողական զանազան խմբակները:

Նարոդնիկական առաջին կադմակերպությունն Անդրկովկասում հիմնվել է Վրաստանում 1875 թվականին: Ինտերնացիոնալ կազմ ունեցող այդ գաղանի միությունը բաղկացած էր երկու խմբակից, որոնցից մեկը գործում էր Թբիլիսիում, իսկ մյուսը՝ Քուբայիսում: Կադմակերպության մեջ ընդգրկված էին 68 մարդ, որոնցից վրացիներ՝ 48, հայեր՝ 6, ադրբեջանցիներ՝ 4, ռուսներ՝ 10: Միության հայ անդամներն էին՝ Արշակ, Վարվառա և Օլգա Սաֆարյանները, Ալեքսանդր Վերմիշյանը, Ալեքսանդր Նվանդուլյանը և Գրիգորի Դարաևը: Ռսականական գործերում նշված է, որ Արշակ Սաֆարյանը սովորել է Թբիլիսիի ռեալական

դպրոցում, Վարվառա Սաֆարյանը՝ կանանց գիմնադիտյում, իսկ Օլգա Սաֆարյանը ավարտել է մասնավոր պանսիոն։ Արխիվային նույն գործում ասված է, որ Ալեքսանդր Վերմիշչանը Պետերբուրգի տեխնոլոգիական ինստիտուտի ուսանող է, Ալեքսանդր Եվանգուլյանը նույնպես սովորում է Պետերբուրգում, իսկ աղնվական Գրիգորի Գարանը սովորել է Պետերբուրգի բժշկավիրաբուժական ակադեմիայում։

Անդրկովկասի նարոդնիկների այս անդրանիկ կազմակերպությունը չնայած որ զույգվյուն ունեցավ մոտավորապես մեկ տարի և կազմակերպչորեն դեռևս լրիվ ձևավորում չտալով, այնուամենայնիվ, ծավալեց բավական ակտիվ գործունեություն։ Իր պրոպագանդային լայն բնույթ տալու նպատակով, նա բավական հաջող կազմակերպեց անլեզալ գրականության ստացման և տարածման գործն Անդրկովկասում։ Գրականությունը ստանում էին Ռուսաստանի եկեղեցիներից (գլխավորապես Մոսկվայից և Պետերբուրգից) և արտասահմանից (Յուրիխից և Ժնևից)։ Ի դեպ արտասահմանից գրականությունն ուղարկվում էր գլխավորապես Տաճկաստանի (Թուրքիայի) վրայով։ Ռուսաստանում ստացվող հակացարական, հեղափոխական այդ գրականությունը բաղկացած էր զանազան գրքույկներից, պարբերականներից և կոչերից։

Անդրկովկասի նարոդնիկները, սակայն, գրավոր պրոպագանդայի հետ միաժամանակ ծավալել են նաև բանավոր պրոպագանդա և ուսուցանողներին հետևելով, շեշտը դրել են վերջինիս վրա։ Կազմակերպության շատ անդամներ դուրս են մեկնել իրենց գաղափարները տարածելու համար։ Գյուղացիական մասսաներից դատ, Անդրկովկասի նարոդնիկները փորձել են աշխատել նաև մոտավորականության՝ հատկապես ուսուցիչների և դպրոցական ղախաղան հաստատություններում սովորող ուսանողության մեջ։

Անդրկովկասի նարոդնիկական կազմակերպությունը, ինչպես այդ երևում է արխիվային փաստաթղթերից, հաճախակի իր անդամների ժողովներ ու խորհրդակցություններ է հրավիրել, որոնցում քննվել են ծրագրային և կազմակերպչական հարցեր։ Նա բավական սերտ, ուժեղ կապ է ունեցել Պետերբուրգում և Մոսկվայում այն ժամանակ գտնվող Անդրկովկասի հեղափոխական ուսանողների ու նրանց միջոցով էլ այդ քաղաքներում գործող ուսական հեղափոխական խմբակների հետ։ Կազմակերպությունը սիստեմատիկ կապ է պահպանել Պետերբուրգում և Մոսկվայում սո-

վորող անդրկովկասցիներ Ջաբաղարու, Յիցիանովի, Չեկորիձեի, Ղարղաշյանի, Ալվադյանի և այլոց հետ, որոնք բոլորն էլ բնագրկված լինելով ուսական նարոդնիկական խմբակների մեջ, անլեզալ աշխատանք էին տանում Ռուսաստանի կենտրոններում:

1875 թ. Անդրկովկասում հիմնված նարոդնիկական կազմակերպությունն իր նպատակադրման, պրոպագանդիստ զաղափարների, աշխատանքի մեթոդների ու տակտիկայի, նախնիական կազմակերպության անդամների սոցիալական կազմի տեսակետից հիմնականում չի տարբերվել ուսական նարոդնիկական կազմակերպություններից: Նա մոտավորապես ունեցել է գործունեության նույն ծրագիրը և տակտիկան, ինչ որ՝ այդ ժամանակ Ռուսաստանում գործող նարոդնիկական խմբակները: Կազմակերպության վրա առանձնապես զաղափարական ուժեղ ազդեցություն է թողել Սոֆյա Բալդինայի Մոսկվայի հայտնի խմբակը:

Վերը հիշատակված նարոդնիկական կազմակերպությունը, որն առաջինն էր Անդրկովկասում, երկար կյանք չունեցավ: Մոտավորապես մեկ տարի գոյություն ունենալուց հետո, լրտես եզոր Խոսեկյանու տված ցուցումների հիման վրա, նա հայտնաբերվեց ցարական ժանդարմերիայի կողմից և լիկվիդացվեց 1876 թ. սեպտեմբերին բանտարկվեցին կազմակերպության գրեթե բոլոր անդամները: Դատական պատասխանատվության ենթարկվեցին 54 հոգի, որոնց մեծ մասն արտորվեց⁴⁴³:

Նարոդնիկական հաջորդ խմբակն Անդրկովկասում կազմակերպվեց 1881 թ. աշնանը, Թբիլիսիում «Նարոդնայա վոլյայի» դործագիր կոմիտեի անդամ, հայտնի նարոդովուլեց Աննա Կորբայի անմիջական ղեկավարությամբ:

Ժամանելով Թբիլիսի 1881 թ. ամռանը Կորբան որ առաջադրանք ուներ կազմակերպել այնտեղ նարոդովուլյան դինվորական խմբակ, կարողացավ իր շուրջը համախմբել նարոդնիկական դաշափարներով համակված տեղական երիտասարդ մտավորականության ներկայացուցիչներին և այդ ժամանակ Թբիլիսիում գտնվող զորամասերի հեղափոխականորեն արամադրված սպաներին ու փոխ-սպաներին: Մի քանի զաղանի ժողովներ կազմակերպելուց հետո, ժողովներ, որոնցում քննության առնվեցին ծրագրային և կազմակերպչական հարցեր, Կորբային հաջողվեց 1881 թ. աշնանը հիմնադրել նարոդովուլյան դինվորական խմբակ: Ինչպես երևում է ոստիկանության տեղեկություններից, խմբակի կազմակերպման

գործում առանձնապես ակտիվ մասնակցություն են ունեցել Մին-գրեյական գնդի սպաներ Անտոնովը և Ալիխանյանը:

Նարոդովոլյան զինվորական կազմակերպության մեջ ընդ-գրկված էին 28 մարդ, որոնցից մի մասը սակայն զինվորական-ներ չէին: Հետաքրքիր է նկատել, որ Թբիլիսիի այդ խմբակի մեջ էին մտնում մարդիկ նաև ուրիշ քաղաքներից: Նրա ակտիվ ան-դամներից մեկն էր, օրինակ, Ալեքսանդրապոլի (Լենինականի) բերդապահ զորքի հրամայատչին սպա Սերգեյ Շևալյովը, որը գոր-ծում էր Կավելին կեղծ ազգանունով:

Կազմակերպության հայ գործառնչա անդամներից էին սպա Նի-կոլայ Ալեքսանդրովի: Ալիխանյանը և բաճանայի սրդի, վաղար-շապատցի Ս. Տեր-Գրիգորյանը: Վերջինիս հետ գաղափարական-քաղաքական կապեր ունեին բժիշկ Լորիս-Մելիքյանը (կոմս, գե-ներալ Մ. Տ. Լորիս-Մելիքովի եղբոր սրդին), Հակոբ Քոչարյանը, Սիմյոն Զավարյանը և ուրիշներ:

Թբիլիսիում մի բանի ամիս մնալուց և նարոդովոլյան խմբակը ձևավորելուց հետո, Աննա Կորբան վերադարձավ Պետերբուրգ: Հե-ռանալով Անդրկովկասից, Կորբան խմբակի ղեկավար ու իբեհն փո-խարինող նշանակեց Տեր-Գրիգորյանին, որին և հանձնարարեց կապ պահպանել իր հետ և զբաղեցնել մատակարարել խմբա-կի անդամներին:

«Նարոդնայա վոլյայի» գործադիր կոմիտեն Աննա Կորբայի միջոցով հետևում էր Թբիլիսիի խմբակի աշխատանքներին և տալիս անհրաժեշտ ցուցումներ: Վերջինիս աշխատանքներն ուժեղացնելու նպատակով 1882 թ. գարնանը Թբիլիսի ժամանեց «Նարոդնայա վոլյայի» Զինվորական կենտրոնի անդամ Սերգեյ Դեգաևը, որը հետագայում դարձավ ոստիկանական գերծակալ: Դեգաևը այսուհե մնաց մի քանի ամիս և այդ ժամանակամիջոցում ժողովներ հրա-վիրեց, որոնցում ինֆորմացիա տվեց գաղտնի կազմակերպու-թյան ծրագրի ու գործունեության մասին: Նա հարց է դրել հավա-քել վիճակագրական տեղեկություններ Կովկասում գտնվող զորա-մասերի վերաբերյալ, իմանալ զինապահաստներ լվայրերը, ան-դամների նոր ընդունելություն կատարել և այլն: Դեգաևի առաջար-կությամբ ընդունվեց որոշում այն մասին, որ խմբակի անդամները պրոմական օգնություն ցույց տան «Նարոդնայա վոլյայի» Կարմիր խաչին:

Այնուհետև, 1882 թ. աշնանը Թբիլիսի եկավ հայտնի նարո-դովոլեց Գալինա Զերնյավսկայան՝ Նենա Իվանովնա Դուբենսկա-

յա կեղծ անվան տակ: Նրա գլխավոր նպատակն էր տեղի հեղափոխականների միջոցով կատարել մի շարք էքսպրոսպրիացիոն ակտեր: Չնայած Չերնյավսկայայի եղանկագին ձեռնարկումներին, այդ էքսպատակը, սակայն, չիրագործվեց:

Թբիլիսիի նարոդովոլյան գինվորական խմբակը, ինչպես և այդ ժամանակ Ռուսաստանի մի շարք կենտրոններում գործող նույնատիպ գրեթե բոլոր խմբակները, չկարողացան ծավալել լայն գործունեություն: 1881 թ. մարտին ցարական կռուվարության կողմից ստացած ծանր հարվածից հետո «Նարոդնայա վոլյայի» գործունեությունը խիստ վաշտեջք ապրեց: Թբիլիսիի խմբակին հաջողվեց միայն անկեղալ գրականություն ու թուղիկներ տարածել բնակչության մեջ և զորամասերում, դրամ հավաքել, ստորավորումներ գնել՝ զոստանի տպարան հիմնելու նպատակով և այլն:

Անդրկովկասի նարոդովոլյան խմբակը գոյություն ունեցավ երկու տարուց ավելի՝ 1881 թ. աշնանից մինչև 1883 թ. հունվարի վերջերը: 1883 թ. սկզբներին խմբակը հայտնաբերվեց սպա Անիսիմովի ցուցումների հիման վրա և լիկվիդացիայի ենթարկվեց: Խմբակի անդամները բանտարկվեցին և աքսորվեցին: Բանտարկությանից խույս տվեցին միայն Գալինա Չերնյավսկայան և Տեր-Գրիգորյանը: Վերջինս բանտարկությունների նախօրեին անցել էր արտասահման (Փարիզ):

Իր գոյության ամբողջ ժամանակամիջոցում խմբակը դանդաղ էր «Նարոդնայա վոլյայի» գործադիր կոմիտեի անմիջական ղեկավարության տակ, կանգնած էր նույն տեսական ու տակտիկական սկզբունքների վրա, ինչ որ Ռուսաստանում գործող մյուս նարոդովոլյան խմբակները⁴⁴⁴:

1882 թ. վերջերին (կամ 1883 թ. սկզբներին) դարձյալ Թբիլիսիում ստեղծվեց նարոդնիկական ինքնատիպ մի խմբակ, որի կազմը բաղկացած էր հայ մտավորականներից: Նրա անդամներն էին Գաբո Միրզոյանը, Կոնստանդին Մելիքյանը, Քրիստափոր Միքայելյանը, Ալեքսանդր Պետրոսյանը (Սանդալը), Գևորգ Ղարաջյանը և ուրիշներ: Հետաքրքիր է, որ դրանցից մի քանիսը մինչև խմբակի կազմակերպումը ուսանել են կենտրոնական քաղաքներում և մասնակցել ուսանողական հեղափոխական շարժումներին: Գաբո Միրզոյանը, օրինակ, սովորելով Կիևի համալսարանում, մասնակցել է ուսումնական այդ հաստատության ուսանողության 1878 թթ. մարտին կայացած հակաքաղական ելույթին, որի համար աքսորվել է Կովկաս: Կոնստանդին Մելիքյանը ուսանել է Պետեր-

բուրգի անտառալին ինստիտուտում և համալիրել «Նարոդնայա վոլյա» կազմակերպությանը:

Այս անկեղալ խմբակը զտարյուն նարոդնիկական շեր, նա չի ունեցել նարոդնիկական շեշտված գործունեություն: Սակայն, չընայած դրան, այն շատ հարցերում բաժանում էր 1880-ական թվականներին գործող ուսական նարոդնիկական կազմակերպությունների ծրագրերը, տակտիկան, նրանց սոցիալիստական գաղափարախոսությունը:

Խմբակը որոշ աշխատանք է տարել նարոդնիկական գաղափարների պրոպագանդայի ուղղությամբ: Նրա անդամներն աշխատում էին իրենց իզնանները տարածել ինչպես քաղաքում՝ արհեստավորների և ուսանողության, այնպես և գյուղում՝ գյուղացիության մեջ: Այս կապակցությամբ Գ. Ղարաջյանը իր հուշերում գրել է, թե խմբակի անդամներն «աշխատում էին կազմակերպել ուսանողական խմբեր և ժողովներ, կապ հաստատել արհեստավորների հետ և գործել նրանց շրջաններում, տեղական և տաճկահայ մշակների խմբել իրենց շուրջը..., դրույցներ կազմակերպել ինտելիգենտական, ուսանողական ավելի բազմամարդ ժողովներում և այլն: Գյուղում պաշտոնավարող կամ ժամանակավորապես այցելող ընկերը ջանում էր մոտենալ գյուղական աշխատավոր խավերին. մասնակցել գյուղական ժողովներին և հավաքույթներին, վարել ըստ սմենայնի օգտակար կուլտուր-կրթական, հասարակական աշխատանք, պայքար մղել կուլակների և այլ «ցեցերի» դեմ և այդ պայքարի անհրաժեշտությունը հասկանալի դարձնել շահագործվողներին, տարածել գյուղական համայնքներում դիրք, թերթ և այլն»⁴⁴⁵:

Բանավոր պրոպագանդային զուգընթաց, խմբակն ունեցել է մի շարք հրատարակություններ: 1884 թ. նա հեկտոգրաֆի վրա տպագրել է Միքայել Նալբանդյանի «Ներկագործությունը որպես ուղիղ ճանապարհ» հայտնի աշխատությունը և տարածել այն ինչպես Թբիլիսիում, այնպես էլ գավառներում: Հետաքրքիր է, որ «Ներկագործությունը» հեկտոգրաֆի վրա տպագրելու գործում մասնակցել են նաև արձակագիր Միքայել Հովհաննիսյանը (Նար-Դոսը) և բանաստեղծ Ալեքսանդր Մատուրյանը: Խմբակն այնուհետև հայկական դպրոցների փակման կապակցությամբ 1885 թ. փետրվար ամսին անկեղալ կերպով ցարիզմի դեմ ուղղված մի կոչ հրատարակեց: Այդ թուղթիկը տարածվեց և՛ Թբիլիսիում, և՛ գավառներում: Իր ժամանակ այդ կոչի մասին գրվեց արտասահմա-

նում: Խմբակի այդ կոչը խիստ հակացարական բովանդակություն ուներ: Նա ցարիզմին «բռնունցր ցույց տալու», ցարական սաարապաների դեմ տեղորոշական ահաբեկատվական կոչ էր անում:

Հայ մտավորականներից կազմակերպված նարոդնիկական այս միությունը կապեր ուներ Անգրեկովիտսի բազմաթիվներում և գավառներում աշխատող հեղափոխականներին տրամադրված մարդկանց, ինչպես նաև Ռուսաստանից Կովկաս արտոնված ռուս նարոդնիկներին հետ: Ղարաջյանը գրել է. «Խումբն ուներ այս կամ այն բազմությունում կամ գավառում կապեր զանազան վստահելի անձերի հետ, որոնք կատարում էին խմբի հանձնարարությունները: Հարաբերությունները խմբի անդամների մեջ և խմբից դուրս կանգնած մարդկանց հետ խիստ կոնսպիրատիվ բնույթ էին կրում... Թիֆլիսում և այլուր երևում էին այդ ժամանակ մեկ-մեկ Ռուսաստանից արտոնված ռուս հեղափոխականներ, որոնք ոստիկանության հսկողության տակ ապրում էին մեր երկրում ժամանակավորապես: Խմբակի այս կամ այն անդամ աշխատում էր կոնսպիրատիվ մեջ մտնել նրանց հետ: Նրանցից հնարավոր էր լինում երբեմն անընդալ (գլխավորապես նարոդնիկական-հեղափոխական) գրվածքներ ստանալ»⁴⁴⁶:

Խմբակին զբաղեցրել է նաև արեւմտահայ ազգային-ազատագրական շարժումների հարցը: Սակայն այդ ուղղությամբ որևէ գործնական քայլ չձեռնարկվեց: Գործը սահմանափակվեց միայն բանավոր և գրավոր պրոպագանդայով:

Միությունը ինքնակիկլիդացիայի ենթարկվեց 1886 թ. սկզբներին: Այսպիսի վախճանը տրամաբանական էր: Նարոդնիկության 1880-ական թվականների կրախի հետեւանքով խմբակում առաջանում է հիասթափություն և տարաձայնություն, որոնց շնորհիվ և նա քայքայվում է:

* * *

Հարկ է նշել, որ հեղափոխականներին տրամադրված հայ երիտասարդները ստեղծեցին մի ինքնատիպ նարոդնիկական կազմակերպություն նաև Անգրեկովիտսից դուրս՝ Մոսկվայում: Այստեղ սովորող մի խումբ հայ ուսանողներ ռուս նարոդնիկների օրինակով դեռևս 1881 թ. հիմնեցին «Հայրենասերների միություն» գաղափար խմբակը, որի անդամներ դարձան Ներսես Աբեղյանը, Դավիթ Ներսիսյանը, Թամարա Աղամյանը, Միքայել Չալչյանը և ուրիշներ: Ռուս նարոդնիկների նման նրանք քաբուղում էին սոցիալական արդարություն, ձգտում էին ամեն կերպ պահպանել գյուղական հա-

մայնքը, պայքարել աշխատավոր խավերի շահերի համար և այլն: «Միության» գաղտնի օրգան «Ազատության ավետաբեր» լրագիրը (հրատարակվեց հեկտոգրաֆով ընդամենը մի քանի համար) զրում էր. «Մենք թշնամի ենք ներկա անձնական, բաժան-բաժան կազմակերպության, որտեղ տկարն անօգնական է, իսկ ուժեղը՝ հարըստահարող և անգութ: Մենք քարոզում ենք ընկերական միաբանություն, որտեղ ընդհանուրը հոգում է յուրաքանչյուրի համար, իսկ յուրաքանչյուրը՝ ընդհանուրի համար: Ահա թե ինչու բոլոր մասնավոր գաղվածատերերի և պետության ձեռքի հողերը պետք է անցնեն համայնքների ձեռքը. համայնքն միակ սեփականատերն է, միակ սպառողն է, որովհետև նա միակ աշխատող, արդյունաբերողն է: Միևնույն ժամանակ համայնքներն ներկայացնում են այն սկզբնական բաղադրական տարրերը, որոնցից պետք է կազմվի ընդհանուր քաղաքական դաշնակցություն, ֆեդերացիա»⁴⁴⁷:

Խիստ հետաքրքիր է «Միության» զիրքորոշումը ազգային հարցում: Նույն թերթում կարդում ենք. «Հայրենասերների միության» պատգամներից մեկն է ազգերի համերաշխությունը... Ուստի մենք քարոզում ենք սերտ համերաշխություն Հայաստանում բնակվող ազգերի մեջ... Մենք հավասարաչափ հարգում ենք յուրաքանչյուր ազգի լեզուն, կրոնը և անկախությունը... Ժողովրդի ազատության հիմնարարն է նրա տնտեսական անկախությունը: Ուստի «Հ. Մ.»-յունը աշխատելու է, որ երկիրը, հողը իր բնական հարստություններով և աշխատանքի գործիքները դառնան աշխատավորների, բանվորների սեփականությունը: Եթե Հայաստանի աշխատող, արդյունաբերող ուժերը՝ երկրագործը, արհեստավորը, մշակը տնտեսապես հարստահարվելու են, «Հ. Մ.»-թյան աչքում ոչ մի քաղաքական ազատություն միտք և նշանակություն չունի»⁴⁴⁸:

Ուստի նարոգեիկների «գեպի ժողովուրդ» կոչն իր արձագանքը գտավ նաև խմբակի անդամների մեջ, որոնք նույնպես ձգտում էին դնալ «գեպի երկիրը»՝ Արևելյան և Արևմտյան Հայաստան, որպեսզի օգնության գան ձնշված ու հարստահարված հայ գյուղացուն, բարձրացնել նրա սոցիալական և ազգային ինքնագիտակցությունը: «Միությունը» ղրազվում էր նաև արևմտահայերի ազգային-ազատագրական շարժման հարցերով: 1883 թ. նա հրապարակեց հայ երիտասարդությանն ուղղված կոչ՝ նվիրված Հայկական հարցին, թուրքական դեսպոտիզմի անլուր բռնություններին և եվրոպական մեծ պետությունների ցուցաբերած փարիսեցիությունն ու խաբեբայու-

թյուններին արեւմտահայերի նկատմամբ: Այդ զաղտնի կոչում, որ տարածվեց Նրեանում, Բբիլիսիում, Բաբվում և այլուր, ասվում էր, թե պետք է հուշար զնեւ սեփական ուժերի վրա, պետք է դիմել դէնքի, ապստամբության:

Հոգւածի վերջում անհրաժեշտ է նշել այն կարևոր հանգամանքը, որ հայ տարաստիճան երիտասարդ մտավորականության բազմաթիւ ներկայացուցիչներ, որոնք ուսանել են Ռուսաստանի կենտրոններում, անմիջական մասնակցութիւն ունեցան ռուսական նարոդնիկական գաղտնի խմբակների հեղափոխական գործունեութեանը, լինելով այդ խմբակների ու կազմակերպութեանների գործունյա և լիարժեք անդամներ: Այսպէս, 1870—1880-ական թթ. Մոսկւայի ու Պետերբուրգի նարոդնիկական խմբակների անդամներ են եղել ուսանողներ Ստեփան Ղարաշայանը (դատու է «50-ի պրոցեսով», դատապարտուել է հինգ տարւա տաժանակիր աշխատանքի և ապա արսոր ուղարկուել), Կոնստանդին Մամիկոնյանը (գործուն մասնակցութիւն է ունեցել «Ղեմլյա ի վոլյա» թերթի հրատարակման և տարածման աշխատանքներին, 1880 թ. վարչական կարգով արսորուել է Սիբիր), Պավել Արդուլյանը (Մոսկւայի նարոդովոլյան խմբակի անդամ, աշխատել է հայտնի հեղափոխական գործիչ Գերման Լոպատինի հետ միասին, բանտարկուել ու արսորուել է Բբիլիսի), Գրիգոր Արաւլյանը (բանտարկուել է 1884 թ. և մահացել բանտում մեկ տարւ հետո), Դավիթ Այվազյանը (փորձել է զինված ուժերով Մոսկւայի բանտից ազատել մի խումբ նարոդնիկների, բանտարկուել ու արսոր է ուղարկուել), ուսանողուհի Օ. Վ. Քանանյանը (Պետերբուրգում ստեղծված «Կովկասցիներ» նարոդնիկական խմբակի ղեկավարներից մեկը), Պետրոս Թելալյանը («Նարոդնայա վոլյայի» նշանավոր գործիչներից մեկը) և շատ ուրիշներ:

Տագանրոգ, Դոնի Ռոստով և հայկական նոր նախիջեան քաղաքների նարոդնիկական խմբակներում աւտիւ գործունեութիւնն են ծաւլուել եղբայրներ Սերոբ և Պետրոս Պեշեկերովները (Փեշեքերյաններ), Նկատերինա Ռաֆայելովան, Մելքոն Կայալովը, Ուլյանա Աստվածատուրովնա Ասլադուրովան, Գեորգի Խոջաեւը և այլք: Ռուս հեղափոխականների հետ միասին նրանք տարածել են անլեզալ դրականութիւն, պրոպագանդել են հակացարական դադափարներ ուսանողների, բանվորների ու գյուղացիների մէջ: Սակայն, ինչպէս երկրի մյուս մասերում, այնպէս էլ այստեղ նարոդնիկների մեծ մասը բանտարկուեց և արսոր ուղարկուեց:

1880-ական թթ. սկզբներին նարոդովոլչականների շրջանում առանձնապես աչքի ընկավ Հովհաննես Մանուչարյանը (1863—1909): Ծավալելով հեղափոխական գործունեություն Պետերբուրգում, Խարկովում, Ռոստովում և Օդեսայում, նա դարձավ համառուսական «Նարոդնայա վոլյա» կազմակերպության նշանավոր գեմքերից մեկը: 1885 թ. դեկտեմբերին Օդեսայի ռազմադաշտային դատարանը Մանուչարյանին դատապարտեց մահվան, սակայն մահավճիռը փոխարինվեց տասը տարվա բանտարկության, որը նա անցկացրեց Շլիսելբուրգյան բերդում, ապա աքսորվեց Սիբիրին⁴⁴⁹:

Հայ հեղափոխական նարոդնիկների հարցը, ցավոք, դեռևս չի ուսումնասիրվել հարկ նշած չափով: Չենք կասկածում, որ արխիվային նոր պրպտումները կհայտնաբերեն ցարական բռնապետական կարգերի դեմ հերոսական պայքար մղած բազմաթիվ մարտիկների նոր անուններ:

НАРОДНИЧЕСКИЕ КРУЖКИ В ЗАКАВКАЗЬЕ

В 1870—1880-х годах

Резюме

Первая народническая организация в Закавказье была создана в 1875 г. Число ее членов составляло 68 человек, из которых грузин—46, русских около 10, армян—6, азербайджанцев—4. Хотя она просуществовала всего один год, тем не менее вела заметную пропаганду революционных идей среди трудящихся масс. Осенью 1881 г. членом Исполнительного комитета Народной воли Анной Корбой был организован в Тбилиси народновольческий военный кружок в составе 28 чел. Он попытался основать нелегальную типографию, совершить акты экспроприации и т. д., но был раскрыт и ликвидирован в начале 1883 г. В этот же период (в конце 1882 г. или начале 1883 г.) группа армянской молодежи, находившаяся под влиянием русских народников, основала кружок, который помимо пропаганды народнических идей, занимался также вопросами армянского национально-освободительного движения. Кружок был самоликвидирован в конце 1885 г.

В. БРЮСОВ И ЕГО КНИГА «ЛЕТОПИСЬ ИСТОРИЧЕСКИХ СУДЕБ АРМЯНСКОГО НАРОДА»

I

Имя Валерия Яковлевича Брюсова (1873—1924) хорошо известно нашему читателю; он один из крупных поэтов и ученых XX века⁴⁵⁰.

Пройденный Брюсовым путь общественно-политической деятельности богат и разнообразен. Будучи одним из наиболее ярких представителей русской передовой и демократической интеллигенции, Брюсов постоянно стремился к воплощению в жизнь лучших идеалов человечества. В этих поисках своих он прошел сложные периоды идейного развития завершив свой жизненный путь как истинный сторонник революции.

Необычно богато и разнообразно литературное наследие Валерия Брюсова. Обладая огромной эрудицией, он создал не только литературоведческие но и философские и исторические произведения. Труды Брюсова отличаются литературным мастерством, оригинальностью и глубиной научной мысли. В одном из своих писем Максим Горький характеризовал Брюсова как «самого культурного писателя на Руси».

В весьма, содержательной деятельности Брюсова особое место занимает проделанная им, в условиях царской реакции, работа по изучению и популяризации культуры и истории многих народов. Вопреки идеологам великодержавного шовинизма и реакционным представителям буржуазно-помещичьей историографии, Брюсов, следуя примеру Максима Горького, проявлял большую любовь и интерес к другим национальностям, к их истории и культуре. Много внимания уделял он популяризации культурных ценностей, созданных армянским, латышским, украинским, еврейским и финским народами. С блестящим мастерством перевел он на русский язык ряд художественных произведений этих народов, сделав их достоянием русского читателя.

Особенно значительна роль Валерия Брюсова в оценке и популяризации армянской культуры. С историей армянского народа, его культурой и, в частности, литературой

Валерий Яковлевич начал знакомиться еще в годы первой русской революции по тем нескольким переводным работам, которые были изданы благодаря стараниям известного русского литературоведа Юрия Веселовского. Но это знакомство было недостаточным. «Мне — писал Брюсов, — случалось читать произведения некоторых новоармянских писателей (в переводе Ю. Веселовского и др.); мне приходилось среди моих исторических занятий знакомиться с эпизодами из истории Армении, показавшими мне, какого высокого культурного уровня достиг армянский народ уже в древности и в начале средних веков, наконец, по статье Я. Полонского и по его подражаниям стихам Саят-Новы, я мог составить некоторое понятие о высокой художественной поэзии лучших ашугов (народных певцов Армении). Но все эти сведения были разрознены и далеко не давали представления об истинном богатстве армянской литературы. Впрочем, и нельзя было ставить мне и другим русским читателям такую неосведомленность в вину, так как на русском языке почти неоткуда было почерпнуть более основательные сведения по истории Армении и не существовало сочинений, которые могли бы познакомить с художественными сокровищами прошлого армянской литературы»¹⁵¹.

Валерий Брюсов основательно ознакомился с древней историей и культурой армянского народа во время первой мировой войны, в 1915—1916 годах, когда, по совету Максима Горького, он взял на себя труд по переводу, составлению и редактированию антологии армянской поэзии. Приступив к подробному ознакомлению с историей и культурой армянского народа, Брюсов использовал всю имевшуюся литературу на русском и иностранных языках, и кроме этого, начал изучать армянский язык. Чтобы пополнить приобретенный им огромный научный материал об Армении и ближе ознакомиться с природой и жизнью изучаемой страны, Валерий Яковлевич в начале 1916 года совершает путешествие в Армению. «Мною, писал он, была прочитана целая библиотека книг на разных доступных мне языках (русском, французском, немецком, английском, латинском и итальянском) и я успел ознакомиться как, до некоторой степени, с армянским языком, так и с тем из армянской литературы, что мог найти в переводе. Это теоретическое изучение закончил я поездкой по областям русской Армении, по Кавказу и Закавказью, — поездкой, во время которой мог лично познакомиться со многими представителями современной армянской интеллигенции, с ее выдающимися поэтами, учеными, журналистами, общественными деятелями. Мне удалось так-

же, хотя и бегло, видеть современную армянскую жизнь, посетить развалины некоторых древних центров армянской жизни и побывать в Эчмиадзине... Мое маленькое путешествие как бы увенчало период моих работ по Армении, позволив мне подтвердить живыми впечатлениями кабинетные соображения и проверить по критике или по одобрению авторитетных лиц те выводы, к которым я пришел, работая самостоятельно»⁴⁵².

В. Я. Брюсов

Глубоко и всесторонне ознакомившись с историей и культурой армянского народа, Валерий Брюсов в 1916 году подготовил к печати антологию «Поэзия Армении», выход в свет которой был крупным событием в культурной жизни Армении и России. В этом уникальном сборнике Брюсову удалось создать никем не пре-

взойденные образцы перевода армянской поэзии и тонко уловить ее сущность.

Введение к «Поэзии Армении», написанное выдающимся русским поэтом, является чрезвычайно ценным трудом, блестящим оригинальностью, глубиной научной мысли и правдивым освещением различных вопросов армянской культуры. Готовя к печати антологию армянской поэзии, Брюсов в то же время издает ряд работ по истории Армении. В 1915—1916 гг. были напечатаны «Вишаны» (драконы), «Царства Арааратские» и ряд других его статей. Кроме того, он написал книгу «Летопись исторических судеб армянского народа». Благодаря Брюсову миллионы людей ознакомились с древней историей армянского народа и его культурой.

Работа Валерия Брюсова в области популяризации армянской истории и культуры носила не только литературно-научный характер, но и заключала в себе глубокий политический смысл. Известно, что в период первой мировой войны армяне Османской империи переживали кошмарные дни. Шовинистическое турецкое правительство организовало чудовищные погромы, истребляя мирное армянское население. Тысячи сел и городов разрушались, опустошались, сжигались до тла, сотни тысяч мирных жителей—мужчин, женщин и детей беспощадно истреблялись. Существование западных армян было поставлено под угрозу.

Вышедшие в свет в эти мрачные дни труды В. Брюсова по истории и культуре армянского народа явились по существу резким протестом против чудовищного истребления западных армян и прозвучали могучим призывом, обращенным ко всему человечеству о помощи армянскому народу.

В тяжелые дни первой мировой войны Валерий Брюсов одновременно обратился к многострадальному армянскому народу со словами воодушевления и ободрения. Он видел в армянском народе огромную жизненную силу, способную вывести его на широкий путь, к светлому, счастливому будущему. В стихотворении «К армянам», написанном В. Брюсовым в 1916 году, говорится:

Да! Вы поставлены на грани
Двух разных, спорящих миров.
И в глубине родных преданий
Вам слышны отзвуки веков.
Все бури, все волнения мира,
Летя, касались вас крылом,
И гром глухой походов Кира,
И Александра бранный гром.

Нередко вас клонили бури,
Как вихри—нежный цвет весны,—
При Чингиз-хане, Ленгтимуре,
При мрачном торжестве Луны.
Но,— воин стойкий,—под ударом
Ваш дух не уступал судьбе;
Два мира вокруг него недаром
Кипели, смешаны в борьбе.
Гранился он, как твердь алмаза,
В себе все отсветы храня;
И краски нежных роз Ширази
И блеск Гомерова огня.

И ныне, в этом мире новом,
В толпе мятущихся племен,
Вы встали—обликом суровым
Для нас таинственных времен.
Но то, что было,—вечно живо.
В былом—награда и урок.
Носить вы вправе горделиво
Свой многовековой венок.
И верится, народ Тиграна,

Что, бурю вновь преодолев,
Звездой ты выйдешь из тумана,
Для новых подвигов созрев⁴⁵³...

Позиция, занятая В. Брюсовым в отношении армянского народа в самый мрачный и трагический период его истории, была достойно оценена. В январе 1916 г. Ованес Туманян писал: «В дни, когда мы, изнемогая от бремени национального бедствия, чувствуем себя беспомощными и слабыми, в эти дни приезжает к нам с далекого севера знаменитый русский поэт Валерий Брюсов и говорит о нашем величии, о морально-духовной силе армянского народа». Об этом же значительно позже, говорил и Аветик Исаакян: «В то время, когда армянский народ переживал страшную трагедию.... когда озверевшее турецкое правительство вырезывало население Западной Армении, не щадя стариков, молодежь, женщин, детей в своем стремлении стереть с лица земли целый народ, его культуру, его прошлое и настоящее одновременно, и тем самым покончить с армянским вопросом (и вырезывало с полного одобрения Германии и при молчаливом согласии Англии с Францией).—в то именно время в защиту культуры армянского народа, в защиту его правого дела выступил, вместе с великим другом армянского народа—Максимом Горьким—и Валерий Брюсов».

II

В. Брюсов придавал большое значение изучению истории армянского народа. В 1916 г. он писал: «И для ученого специалиста, и для дилетанта—любителя исторического чтения, и для каждого образованного читателя, интересующегося великими событиями и великими людьми минувших веков, история Армении является своего рода сокровищницей, из которой можно почерпнуть много, пока как бы таинных во тьме драгоценностей. Одних привлекут новые научные проблемы, выдвигаемые этой историей, других—поразительность самых судеб народа, игравшего столь видную роль на мировой сцене, третьих—драматические моменты прошлого Армении и величавые образы ее политических и общественных деятелей»⁴⁵⁴. Глубоко убежденный в этом своем мнении известный русский поэт и ученый с любовью занимался историей армянского народа.

Из работ В. Брюсова, посвященных истории Армении, особенно ценной является «Летопись исторических судеб армянского народа» написанная в 1916 году и вышед-

шая в свет в 1918 году в Москве. В этой книге Брюсов не освещает подробную историю армян, а лишь, как он сам отмечал, стремится в качестве летописца пересказать «год за годом, век за веком, ход внешних событий, насколько они могут быть точно установлены, лишь полутно делая обзор духовной жизни народа и касаясь исторического смысла фактов». К чести Брюсова надо сказать, что он успешно выполнил свою задачу. «Летопись» является образцом интересно написанной работы научно-популярного характера, в которой автор сумел правильно изложить фактическую сторону многовековой истории армянского народа, главным образом ход внешних политических событий и дать надлежащую оценку как этим событиям, так и тем культурным ценностям, которые были созданы армянским народом на протяжении веков.

Для своей книги В. Брюсов использовал важнейшие источники и научные исследования своего времени. Помимо древнегреческих, римских, а также армянских историков древнего периода и средних веков, он часто обращается к соответствующим работам Г. Халатянца, Н. Эмина, К. Костаянца, Н. Я. Марра, Н. Адонца, Н. Орбели, Б. Тураева, А. В. Амфитеатрова, Ф. Успенского, Т. Момзена, Масперо и др.

«Летопись», написанная живым, образным языком, обладает многими достоинствами. Поэт-ученый с большим умением сочетает в ней художественное мастерство с научной эрудицией, благодаря чему книга читается легко и с интересом. Она охватывает историю армянского народа с древнейших времен до 1915 года. Читатель почерпнет из «Летописи» немало знаний по истории армянского народа.

Красной нитью в книге проводятся идеи защиты родины и ее независимости. В ярких красках описывается многовековая освободительная борьба армянского народа. При изложении исторических событий и их оценке Брюсов, как человек большой эрудиции, как поэт-ученый, великолепно знакомый с историей и культурой античного мира, часто проводит интересные аналогии и параллели с соответствующими событиями у других народов. Благодаря этому некоторые страницы армянской истории получают более правильное освещение.

Брюсов с большим мастерством отмечает, разъясняет значение духовной культуры армянского народа. В предисловии «Летописи» он писал, что при всех превратностях судьбы «армяне, за тысячелетия своей исторической жизни, создали самостоятельную культуру, внесли свой вклад в науку и

оставили миру богатейшую литературу, к сожалению, еще недостаточно изученную. Труды древних армянских историков пользуются заслуженным признанием, так как сохранили сведения, утраченные во всех других источниках. В армянских переводах до нас дошли многие сочинения античных писателей, утерянные в подлинниках. Исключительную ценность представляет армянская средневековая лирика, являющаяся изумительное сочетание восточной роскоши фантазии и пышности образов с чисто эллинской гармонией и сдержкой: стройное соединение начала Востока и Запада»⁴⁵⁵.

В «Летописи» получил правительное разрешение ряд узловых вопросов истории армянского народа. Брюсов оспаривает устарелые, ошибочные положения старой историографии. Вопрос о генезисе армянского народа автор разрешает на основании научных исследований того времени. Такие кардинальные вопросы, как взаимоотношение Запада и Востока, оценка армянских освободительных движений и армянской культуры освещаются по новому.

В своей книге В. Брюсов делает ряд метких, весьма интересных замечаний. Так, говоря о Тигране II как о государственном деятеле, он отмечал: «По нашему мнению, историки, поддаваясь обаянию романтического образа Митридата, не достаточно оценивают государственную мудрость более осторожного, более трезвого в своих замыслах Тиграна». Далее автор особо подчеркивал старания известного армянского царя в области развития культуры. «Тигран выступил сознательным эллинистом. Он окружил себя греческими философами, риторам, художниками. Построив новую столицу... царь не только укрепил ее, украсил великолепными сооружениями и заселил знатнейшими армянскими семействами, но постарался привлечь в свой город греков, сирийцев, каппадокийцев, арабов, евреев, преимущественно из среды ученых, художников, актеров, купцов, мастеров, ремесленников»⁴⁵⁶.

Брюсов высоко оценивал не только поэзию, но и научную мысль армянского народа. Он отмечал большую ценность трудов армянских историков и философов V—VII веков. Говоря о культуре и науке Армении в период Багратидов, Валерий Яковлевич писал: «...Уровень познаний армянских ученых X—XI вв. был несколько не ниже, нежели их европейских собратьев, по крайней мере в тех отраслях знания, которые привились в Армении: в истории, географии, богословии, общей «схоластике» и др.»⁴⁵⁷.

В «Летописи» немало строк посвящено опустошительным походам сельджуков, монголов, турок-османов и персиян в Армению и соседние страны. Цветущие провинции обраща-

лись в пустыни. В результате господства турков,—писал Брюсов,—на всю Переднюю Азию «спустился глубокий мрак дикости и невежества».

Совершенно прав был автор «Летописи», когда он считал, что по сравнению с Сан-Стефанским мирным договором между Россией и Турцией Берлинский договор европейских держав был шагом назад в армянском вопросе, ибо Берлинский конгресс свел «почти на нет все гарантии», обеспечивающие осуществление реформ в Западной Армении.

В заключение В. Брюсов вкратце остановился на массовом избиении армян в Турции в 1915 году. Мы,—писал он,—«уже не имели возможности использовать «Синюю книгу» 1915 г., по армянскому вопросу, где собраны факты, поистине ужасающие по своей невероятной жестокости. Чтобы ни говорили защитники турок, как бы ни ссылались на доводы «государственной необходимости», ничто не может оправдать массовых избиений, опустошения целых провинций, обречения на голодную смерть изгоняемого населения деревень и городов и т. п. Вовсе не фантастичен подсчет, указывающий, что в начале современной войны в турецких областях, от казней, от убийств, от голода, от истощения, в пожарах, на пути в ссылку, в пустынях, назначенных для жительства и т. п. погибло свыше миллиона душ армянского населения (другие источники указывают до 2 000 000 человек)»⁴⁵⁸.

Наряду со многими достоинствами «Летопись» имеет ряд недостатков. Увязывая процесс исторического развития армянского народа с внешними политическими факторами, В. Брюсов иногда переоценивает влияние западных и восточных стран на Армению.

В книге наблюдается переоценка значения религии. Ряд крупных общественно-политических событий, как, например, восстание армян в 571 году против Персии, византийская ориентация значительной части армянского общества и т. д. объяснены преимущественно религиозным фактором.

В «Летописи» имеются ошибки и неточности фактического порядка. Некоторые положения автора уже устарели. В современной исторической науке они получили новое освещение.

К числу недостатков «Летописи» надо отнести также и то обстоятельство, что ее последняя глава и, в частности, разделы, относящиеся к XIX и XX векам, составлены очень кратко, почти схематично, в результате чего не отмечены многие события важного исторического значения.

Недочеты «Летописи», однако, не обесценивают ее. Книга В. Брюсова, предназначенная для русского читателя, напи-

сана с большим мастерством—коротко, ясно, образным, блестящим языком; в ней можно найти немало весьма интересных, оригинальных суждений известного автора. Для массового читателя «Летопись исторических судеб армянского народа» является доступным и ценным пособием.

Վ. ԲՐՅՈՒՍՈՎԸ ԵՎ ՆՐԱ «ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ
ՀԱԿԱՏԱԳՐԻ ՏԱՐԵԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ» ԳԻՐԳՐ

Ամփոփում

Ռուս ահանափոր բանաստեղծ և գիտնական Վլադիմիր Լևիչ Բրյուսովը (1873—1924) վրթխարի գեր է իտաղացել հայ ժողովրդի պատմության և մշակույթի մասսայականացման ու պրոպագանդայի գործում: Նրա խմբագրությամբ 1916 թ. լույս տեսավ «Հայաստանի պոեզիան» հայտնի ժողովածուն, իսկ 1918 թ. «Հայ ժողովրդի պատմական հակառակորդի տարեգրությունը» գիրքը ուսուերեն լեզվով: Պարզ և հանրամատչելի ձևով Բրյուսովը շարադրել է հայոց պատմությունը՝ սկսած հնագույն ժամանակներից մինչև XX դարի սկիզբը՝ 1915 թ., գրանով իսկ հնարավորություն ստեղծելով ուսւ քննըրցողին ծանոթանալու հայ ժողովրդի հարուստ և հետաքրքիր անցյալի հետ: Հարկ է նշել մասնավորապես այն հանգամանքը, որ անվանի բանաստեղծը առաջիններից մեկն էր, որ բարձր, բայտ արժանւոյն գնահատեց հայ գրականությունը, պոեզիան, որից նա անձամբ կատարել է գերազանց, բարձրորակ շատ թարգմանություններ: Հայ ժողովրդի պատմությանը և մշակույթին նվիրված Բրյուսովի ուսումնասիրություններն ու ակնարկները հազեցված են խորը հարգանքով ու սիրով գեւրի եղբայրական փորը, բայց հերետական ճանապարհ անցած, հին և բարձր կուլտուրա ունեցող ժողովուրդը:

ГЕНОЦИД ЗАПАДНЫХ АРМЯН В 1915 ГОДУ

Пятьдесят лет назад в бывшей Османской империи произошли кровопролитные события, явившиеся одной из величайших трагедий в истории человечества⁴⁵⁹. Правящая клика султанской Турции в 1915 году зверски истребила около полутора миллионов армян и превратила в дымящуюся пустыню всю Западную Армению.

Трагедия эта была страшной, редко встречающейся в аналах истории. В связи с событиями 1915 года Г. К. Орджоникидзе писал: «В новой истории мало народов, которые понесли бы такие большие жертвы, как армяне, и мало стран, в которых было бы пролито столько крови, сколько в Армении»⁴⁶⁰.

Почему так сложилась судьба многострадающего народа, почему было пролито так много крови?

Западные армяне, находившиеся на протяжении веков под жестоким гнетом Османской деспотии, не хотели жить как бесправные рабы. Они стремились к свободе, выступали за свои естественные, элементарные права, за достойную человека жизнь. В ответ на грабежи, погромы и насильственную ассимиляцию они прибегали к самообороне, к оружию. Освобождение греков, сербов и болгар от султанского ига с помощью России вдохновляло и армянский народ.

Но угнетатели не считались ни с чем. Они продолжали действовать огнем и мечом. Еще в 1894—1896 гг. султан Абдул Гамид организовал массовые погромы, истребив около 300 000 человек. Младотурки, пришедшие к власти в 1908 г., оказались более коварными и жестокими. «Их стремление отуречить славян, армян, евреев и т. д., населяющих Османскую империю, приняло еще более грубый и настойчивый характер, чем при Абдул Гамиде». — писала «Правда» еще в 1912 г.⁴⁶¹

Воинствующее правительство младотурок, преследуя агрессивные цели и не желая слушать ни о каких правах национальных меньшинств, подготовило новое, беспрецедентное в истории преступление. Чтобы покончить с армянским вопросом и убрать препятствия на своем пути к захвату Кавказа, оно решило истребить, физически уничтожить всех армян на территории империи.

Свой чудовищный план младотурки осуществили в раз-

гар мировой войны, осуществили хитро, методично и беспощадно. Вначале они тайно и вероломно истребили интеллигенцию и боеспособное армянское население, а затем перешли к открытой и массовой резне женщин, детей и стариков. Часть незащищенного армянского населения была уничтожена в родных селах и городах, другая часть, принудительно выселявшаяся,—в пути. Остатки беспомощных масс, депортированные в знойные пустыни Месопотамии, погибли, изуродованные голодом, болезнями, жаждой и усталостью.

Резня совершалась с каннибальской жестокостью. Правительство приказывало своим местным органам быть решительными, не щадить никого. Так, министр внутренних дел Талаат-бей в одной из своих телеграмм, посланной губернатору Алеппо, приказывал: «Вам уже сообщалось о том, что по указанию Джемиета (руководящего комитета младотурок.—М. Н.) было решено полностью уничтожить проживающих в Турции армян. Те, кто выступает против решения, не могут оставаться на официальных постах. Как бы жестоки ни были принятые меры, должен быть положен конец существованию армян. Не обращайтесь никакого внимания ни на возраст, ни на пол, ни на угрызения совести»⁴⁶².

Указания главаря убийц выполнялись с возмутительной жестокостью. Злодеи действовали самыми варварскими, самыми зверскими способами. Потеряв человеческий облик, они топили свои жертвы в реках, душили дымом в запертых домах, сбрасывали со скал, убивали после неслыханных пыток, глумлений и бесчинств.

Очевидцы с леденящим сердце ужасом рассказывали об этой беспрецедентной резне. Один из деятелей арабского национально-освободительного движения Фаез-эль-Хосейн в своих воспоминаниях писал: «В Битлисе власти заключили армян в амбары. Затем последовал приказ обложить их соломой и поджечь. И все несчастные погибли от удушья. В Муше многие армяне также умерли от удушья, запертые в кладовых, предназначенных для хранения сена. Но большинство было расстреляно или вырезано. Правительство нанимало для этой цели палачей, которым ежедневно давало одну турецкую лиру... Жандармы связывали вместе женщин и детей и сбрасывали их с большой высоты. В Диарбекире правительство применило много методов для истребления армян. Их убивали то огнем, то мечом, часто же бросали их в колодцы или пещеры, закрывали отверстие, чтобы дать им умереть самой страшной смертью»⁴⁶³.

Разумеется, там где это было возможно, армяне приступали к самообороне и с оружием в руках защищали свою

жизнь и честь. Беззаветно храбро сражалось против своих палачей население Вана, Шатаха, Шапингарансара, Урфы, Мусадага и других местностей. Успешно кончилась, в частности, самооборона города Вана, длившаяся около месяца. Благодаря героической борьбе народа и помощи частей русской кавказской армии десятки тысяч ванских армян спаслись от угрожавшей им страшной резни. Но в большинстве случаев самооборона армян, вследствие неравенства сил, терпела поражение.

Вместе с сотнями тысяч простых людей были зверски убиты также выдающиеся армянские писатели, поэты и публицисты Григор Зюграб, Даниел Варужан, Снаманто, Севак, Зардарян и многие другие деятели литературы, науки и искусства. Великий армянский композитор Комитас, уцелевший лишь случайно, не выдержав беспримерных ужасов, лишился рассудка.

Массовое избиение армян, начавшееся весной 1915 г., продолжалось и в 1916 г. Оно распространилось на все части Западной Армении, на все местности Турции, населенные армянами. Тысячи деревень и городов были превращены в пепелища. Из целых уездов и провинций спаслись лишь десятки или сотни людей. Вот несколько цифр. Из 27 сел Хнысского уезда, насчитывавших 3322 армянских семейства, спаслось лишь 128 душ. Из 11 сел Нижнего Буланыха спасся всего 21 человек, из 28 сел Маназкерта—34, из 24 сел Хлата, насчитывавших 2150 семейств,—248 человек⁴⁶⁴.

О кровавой политике младотурок патриарх турецких армян епископ Завен Егиян, которому были хорошо известны происходящие события, в январе 1918 года писал: «Не думаю, что в истории когда-либо могла быть зафиксирована такая резня. Не думаю, что какое-либо перо способно описать те ужасные погромы, которые произошли в последние 8—9 месяцев в Турции, с одного ее конца до другого... Погромы, имевшие место при гамидовском режиме и даже раньше, ничто в сравнении с теперешними. То, что было организовано в этот раз, было не чем иным, как осуществлением программы истребления, и теперь можно сказать, что армянин на своей родине стал отныне «историческим». Некоторые из вали хвастливо телеграфировали центральному правительству, что в управляемых ими округах не найдется ныне *ни одного армянина*. На этот раз не чернь напала на мирный народ, а само правительство, которое свою программу проводило через солдат, жандармерию, полицию, особенно через разбойничьи шайки. Приказ был дан из центра и его исполнение повсюду было безжалостным... Народ был изгнан из своего

Насильственная депортация армян в 1915 г.

родного очага, потеряв все, и в пути разграблен и уничтожен. Начиная с Самсуна и до Тигранакерта не спасся почти ни один мужчина. Молодые женщины и девушки были похищены, а дети вырезаны. Резня была потрясающей в Муше, Багеше, Тигранакерте, Едесни, Трапезунде, Шапин-Гарансаре, Кегн, Балу и Ерзанка-Кемахе, где почти ни один армянин не спасся и где не пощадили даже стариков и младенцев. В других округах Армении были спасенные, но едва ли более пяти процентов. Во многих городах и селах на сегодня вряд ли найдется больше одной или двух женщин... Из Багеша и его районов не имеем никаких сведений о спасенных армянах. В тигранакертском округе не только армяне, но и айсоры вырезаны. За неисполнение приказа вали об устройстве погрома три турецких каймакама были лишены должности и расстреляны. В Трапезунде и его районах почти все армяне убиты»⁴⁶⁵.

Политика избиения армян была политикой геноцида, подробно разработанная и беспощадно осуществленная правящими кругами султанской Турции. Зверства младотурок во многом напоминают кровавые деяния гитлеровских фашистов во время второй мировой войны. Турецкие головорезы в некотором отношении были предшественниками и прототипами фашистских убийц. Не случайно, что бесноватый фюрер иногда ссылался и на «опыт» младотурецких палачей. Так, Гитлер на одном совещании, созванном в городе Оберзальцбурге в августе 1939 г. перед наступлением фашистских полчищ на Польшу, напоминал об избиении армян в Турции, чтобы ободрить своих генералов. Не надо обращать никакого внимания на общественное мнение, нужно безжалостно убивать мужчин, женщин и детей, нужно уничтожать славянскую расу,—изрекал Гитлер. «Кто же сегодня еще говорит об истреблении армян?»⁴⁶⁶.

Правительству младотурок, проводившему политику геноцида в отношении армян, покровительствовала союзница Турции—кайзеровская Германия. Исходя из своих империалистических планов на Ближнем Востоке и на Кавказе, она всячески помогала вандалам в организации депортации и резни армянского населения. Более того, немецкие офицеры, находившиеся в Турции, нередко принимали участие в кровавых преступлениях младотурок.

Фарисейскую позицию в отношении беззащитных армян заняли западноевропейские государства и Соединенные Штаты Америки. Американское правительство, например, несмотря на протесты некоторых должностных лиц, не приняло никаких мер к обузданию убийц. В то время как по-

громщики безжалостно истребляли армян, правящие круги США укрепляли свои внешнеэкономические связи с правительством султана. Английское правительство, часто выступавшее в роли «покровителя» армян, в начале 1916 г. отвергало предложение министерства иностранных дел России о совместной финансовой помощи армянским беженцам, оказавшимся в исключительно бедственном положении. Позицию, занятую западными державами в отношении армянского народа в те тяжелые годы, Максим Горький квалифицировал как «гнусное равнодушие»¹⁶⁷.

Против геноцида армянского народа выступила передовая общественность того времени. С гневом протестовали против палачей Сергей Киров, Максим Горький, Валерий Брюсов и Юрий Веселовский в России, Дж. Брайс — в Англии, Анатоль Франс и Ромен Роллан — во Франции, Фриц Хоффманс — в Норвегии, революционные социал-демократы («тесняки») — в Болгарии, Карл Либкнехт, Иозеф Маркварт — в Германии и многие другие прогрессивные деятели почти во всех странах мира. Но голос этих благородных людей был чужд и непонятен озверелым бандитам. Турецкие захватчики продолжали свои кровавые преступления и в последующие годы.

Казалось, пришел конец целому народу, народу древнему, культурному, трудолюбивому. Но как жестоки и беспощадны ни были палачи, они все же не смогли сломить его дух и осуществить свои зловещные планы. Погромщики просчитались.

Великая Октябрьская социалистическая революция, героическая освободительная борьба трудящихся масс и установление Советской власти в Армении положили конец вековым страданиям армянского народа. Встав на ноги при помощи русского народа и других братских народов нашей страны, он приступил к мирной жизни, к созидательному труду и национальному возрождению.

Весьма примечательно, что еще в декабре 1917 г. В. И. Ленин специально занимался судьбой западных армян. 29 декабря Ленин руководил заседанием Совнаркома, на котором обсуждался этот вопрос¹⁶⁸. В известном декрете Совета народных комиссаров о «Турецкой Армении», подписанном В. И. Лениным 31 декабря 1917 г., было поручено Чрезвычайному комиссару по делам Кавказа Степану Шаумяну оказать всяческое содействие армянам-беженцам, «насильственно выселенным во время войны турецкими властями»¹⁶⁹. В тот же период по инициативе В. И. Ленина Советская Россия приютила десятки тысяч армянских беженцев на Северном Кавказе, в Крыму и в других частях республики.

Армения, в прошлом отсталая и разоренная, в годы Советской власти превратилась в передовую, цветущую социалистическую республику. В дружной семье народов Советского Союза армянский народ достиг огромных успехов в области экономики, науки и культуры.

Армянская Советская Социалистическая Республика стала родиной также трудящихся армян, рассеянных во всех странах мира. Благодаря заботам Советского правительства в Армению вернулось более 200 тысяч армян, скитавшихся на чужбине. Притягательная сила родины с каждым днем усиливается. Ныне сотни тысяч армян в Европе и Америке, Азии и Африке горят желанием вернуться на родину, где осуществились вековые чаяния трудового армянского народа.

Трагическое прошлое армянского народа—красноречивый пример того, как может обернуться судьба малых народов в капиталистическом мире, где господствуют волчий закон, насилие и угнетение, с одной стороны, ложь, лицемерие и обман—с другой.

Отмечая память родных людей, безвинно погибших 50 лет назад, армянский народ вместе с братскими народами нашей великой страны вдохновенно борется за светлое будущее, за то чтобы больше не повторялись истребительные войны и кровавые преступления, нигде и никогда.

ԱՐԵՎՄՍԱՀԱՅԵՐԻ ԳԵՆՈՑԻԴՐ 1915 ԹՎԱԿԱՆԻՆ

Ամփոփում

1915—1916 թթ. հայկական եղեռնը մարդկության պատմության ամենախոշոր ողբերգություններից մեկն է: Այդ տարիներին թուրքական ռազմամով կառավարությունը կոտորածի ենթարկեց մեկ և կես միլիոն խաղաղ հայ բնակչություն և ծխացող անապատի վերածեց մի ամբողջ երկիր՝ Արևմտյան Հայաստանը: Երիտթուրքերը կատարեցին ահալոր ոճիր, իրականացրին գենոցիդի (ցեղասպանություն) քաղաքականություն արևմտահայերի նկատմամբ, քաղաքականություն, որը մանրամասնորեն մշակել էին նրանք տարիներ առաջ: Թուրքական ջարդարարները որոշ իմաստով հիսուսյան ֆաշիստների նախորդները, նախատիպերն էին: Կալեբրական Գերմանիան ամեն կերպ հովանավորում էր թուրքական կառավարությունը, իսկ արևմտյան մյուս մեծ պետությունները, որոնք հաճախ հանդես էին գալիս փոքր ժողովուրդների «հովանավորողի» դերում, ոչ մի ուսուլ քայլ չկատարեցին, որպեսզի դադարեցնեն արևմտահայ բնակչության մասսայական կոտորածները:

ՄԳՋԱՎԱՆՁԻՅ ԳԵՊԻ ՎԵՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

(Մեծ Եղեռնի 60-ամյակի առթիվ)

Ժողովուրդների դարավոր պատմությունը ունի ողբերգական ոչ քիչ դրվագներ¹⁷⁰: Շահագործողական հասարակության պայմաններում ծանր, մղձավանջալիկ պահեր են տարել հատկապես փոքր ժողովուրդները, որոնց ֆիզիկական գոյությունը հաճախ վտանգի է ենթարկվել: Իմպերիալիզմի դարաշրջանում ավելի դժան ու մասսայական դարձան կոտորածները, համընդհանուր բնույթ ստացան ավերի ու բնաջնջումը, ցեղատառնությունը՝ ղենոցիդը:

Վախճան տարի տուաջ նախկին Օսմանյան կայսրության մեջ տեղի ունեցավ մի հրեշավոր ոճրագործություն, որը դարձավ մարդկային հասարակության մեծագույն ողբերգություններից մեկը: Սուլթանական Ռուրիայի կառավարող շրջանները դադանաբար կոտորածի ենթարկեցին մոտ միլիոն ու կես հայ բնակչություն՝ անապատի վերածեցին ամբողջ Արևմտյան Հայաստանը:

Օսմանյան կայսրության մեջ հայկական դանդաղացին կոտորածներ տեղի ունեցան գեոևս XIX դարի վերջերին: Արյունարբու սուլթան Աբդուլ Համիդը 1894—1896 թթ. բնաջինջ արեց մոտ երեք հարյուր հազար մարդ: Սակայն, երիտասարդ թուրքերի ազդաշնամուլ կուսակցությունը, որը իշխանության զուգու անցավ 1908 թ., վարեց ավելի դժան քաղաքականություն:

Երիտթուրքերի մասին «Պրավդա» թերթը 1912 թ. գրել է, թե «Նրանց ձգտումը թուրքացնել Օսմանյան կայսրությունում բնակվող սլավոններին, հայերին, հրեաներին և ուրիշներին ընդունեց ավելի կոսիտ և համառ բնույթ, քան Աբդուլ Համիդի ժամանակ»:

Երիտասարդ թուրքերի մուլի ազդաշնական կուսակցությունը, հետապնդելով տարածողական նպատակներ և շցանկանալով լսել ազդաշին փոքրամասնությունների որևէ իրավունքի մասին, նախապատրասեց մի նոր, անօրինակ ոճրագործություն: Որպեսզի վերջ տա Հայկական հարցին և դյուրությունաբ իրականացնի իր պանթյուրքիստական ցնորամիտ նպատակները, նա որոշեց ֆիզիկապես ոչնչացնել օսմանյան ծանր լծից ազատվել ցանկացող հայ ժողովրդին:

Այդ դարձուրելի ծրագիրը երիտթուրքերի կառավարությունը իրականացրեց առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ՝ ամենաչնչ բարբարոսությամբ: Ջարդերը սկսվեցին դեռևս 1914 թ. վերջերին: Սկզբում նենգերեն և զաղտնի կոտորեցին զիմադրելու բնությունակ բնակչության մեծ մասը: 1915 թ. ապրիլի 24-ին բանտարկվեցին ու ոչնչացվեցին արևմտահայ մտավորականության բաղմամբիվ ներկայացուցիչներ: Զոհերի թվում էին ականավոր գրողներ, բանաստեղծներ, երաժիշտներ ու հրապարակախոսներ՝ Գրիգոր Զոհրապը, Դանիել Վարուժանը, Սիամանթոն, Ռուբեն Սևվակը և շատ ուրիշներ: Ջարդարարներն այնուհետև անցան անօդ-նական բնակչության համընդհանուր կոտորածներին: Սկսվեց կանանց, երեխաների ու ծերունիների անխնա բնաջնջում, ընդ սրում, նրանց մի մասը կոտորվեց հալոթների գլուղներում ու քաղաքներում, մյուս մասը, որ բռնի տեղահան էր արվել՝ ճանապարհներին, երբորդ մասը ոչնչացավ Միջագետքի անապատներում:

Կոտորածներն աննախագեղ էին: Ականատեսները, այդ թվում հայերը, արաբները, քրդերը և շատ նվրդալացիներ ու առանձին թուրք պաշտոնյաներ սարսափով են պատմել կատարված զավրելի սճրագործությունների մասին⁴⁷¹:

Հայկական կոտորածները, որ առանձնապես ծավալվեցին 1915 թ., շարունակվեցին հետագա տարիներին Միջագետք և կայսրության մյուս անկյունները արքայազն հայ բնակչության նկատմամբ: Ջարդեր տեղի ունեցան Արևմտյան Հայաստանի բոլոր մասերում, Թուրքիայի հայաբնակ բոլոր վայրերում:

Ինչպես ցույց են տալիս փաստաթղթերը, գաղտնուկան իշխանությունների մի շարք ստորին պաշտոնյաներ փորձեր են արել չեղատարել կենտրոնական իշխանության հրամանները, որոնցում պահանջվում էր անխնա բնաջնջել հայ բնակչությունը: Այդպիսի արարքների համար նրանք ոչ միայն հեռացվել են պաշտոններից, այլև գնդակահարվել: Նշենք նաև այն հանգամանքը, որ Սիրիա ու Միջագետք արքայազն հայ գաղթականությունը, որ գտնվում էր ժայռահեղ թշվառ կացության մեջ, զաղտնի օգնություն էր ստանում տեղի արաբ բնակչության կողմից:

Հայերի մասսայական կոտորածների քաղաքականությունը ցեղասպանության—գենոցիդի քաղաքականություն էր, որ մանրամասնորեն մշակեցին և անողորմաբար իրականացրին երիտթուրքերը և մասնավորապես նրանց երեք ղեկավարները՝ արչունարքու դահիճներ Թալեաթը, էնվերը և Զեմալը:

на армянском языке писем, из которых вы позволите усмотреть, до какой степени простирается дерзость злонамеренных людей и как они успевают в своих действиях при каждом поручении, на них возлагаемом, хотя бы и маловажном, я не могу не присовокупить, что подобные немногие люди, но недовольные, по собственным своим видам, всегда здесь возбуждают жителей к подаче жалоб, и склоняя к тому тех, которые вовсе о том не думают.

О всем этом, а равно и о принятых мною мерах к восстановлению порядка в Бамбако-Шурагельской дистанции, покорнейше прошу Вас, милостивый государь, довести до сведения его императорского величества.

С истинным почтением...

Барон Григорий Розен

Приложение 2

*Перевод с рапорта поручика Мартируза Векилова
на имя грузинского гражданского губернатора
князя Палавандова*

Гумры, 7 декабря 1837 г.

Имею честь доложить вашему сиятельству, по возвращении моем из Тифлиса отправился я в Шурагель и нашел, что из католиков (священник) Тер Грикур, сын его Саак и Петрус Ковалев, коего брат прежде был переводчиком при корпусном командире, живущие Шурагельской провинции в Малых Караклисах, отправились в некоторые деревни и произвели между жителями неизъяснимые беспорядки, большие распри и ссоры, лживыми внушениями, а кто из высшего или низшего сословия не соглашался—одних бранили, а другим делали выговоры, почему вообще поселяне, явившись ко мне с сим сведением, просили позволить им прибыть в Тифлис к вашему сиятельству и объяснить, что таковых беспорядков никогда не видали и не могут терпеть подобных возмутителей, кои с ними не отбывают повинности, но я отвечал им, чтоб они возвратились восвояси и я о сем немедленно донесу вашему сиятельству.

Однажды я отправился в упомянутую деревню Караклис, где ночью сказанный священник и Ковалев, собрав из деревень тридцать молодых людей, с дубинами в руках вошли в некоторый дом, где присутствовали несколько

почетных армян, имевших разговор, по обыкновению своему и нечаянно напав на них, четырех из почетнейших жителей деревни жестоко побили, одного в двух местах в голову ранили, а у другого два пальца отрубили; сей последний, сын священника, имеет четыре степени и три медали, полученные от графа Паскевича, двух же побили до того, что даже, были покрыты кровью, и я сам очевидный сему делу свидетель. Сим священником было сказано тем 30-ти лицам произвести такие побои, коим бы лишить жизни, и что он принимает ответственность на себя, говоря, если подпишут нашу просьбу, мы приедем, пускай не слушают они, то есть почетные люди; посему тот священник и Ковалев и ныне составили ложные просьбы, писанные рукою самого священника, которой отдал сыну своему Сааку и Ковалеву и, прислав в Тифлис, как и прежде было, ими привезено и хотят они, чтоб сами сделались начальниками в Шурагеле.

Вследствие просьбы вообще жителей, я покорнейше прошу ваше сиятельство командировать сюда одного следователя, чтоб узнать истину и ложь. Притом в деревне Товшан-Кишлаге один из армянских священников Тер Симон Оцпуров делает по деревням беспорядки и заставляет писать ложные просьбы, а в своей деревне произвел большие беспорядки.

Подписал: поручик *Векилов*

Перевел: майор *Ениколопов*

Верно: переводчик майор *Ениколопов*

Приложение 6

*Копия с рапорта господину грузинскому гражданскому губернатору, Бамбако-Шурагельского
главного пристава от 10-го декабря 1837 года № 10-й*

Со времени проезда через вверенную мне дистанцию государя императора замечено в народе, некоторых деревнях по Шурагельской дистанции, в особенности католических деревень, неповиновение к начальству и различного рода несогласии между собою, клонящихся к жалобам на начальство.

Для дознания о том по полицейской части был посылаем помощник поручик Векилов в селение Малый Караклис, где жители произвели между собою драку причиною коей были: католический священник Тер Грикур, сын

Ի՞նչ դիրք բռնեցին մեծ պետությունները կատարվող անցքերի նկատմամբ: Արշունարբու երիտերերին ամեն կերպ օգնում ու հովանավորում էր կապերական Գերմանիան, որ պատերազմի տարիներին Ռուսքիայի զաշնակիցն էր և աշխատում էր զավթել ամբողջ Մերձավոր Արեւելքը: Հայերի կոտորածներն ու տեղահանությունը համապատասխանում էին նրա զավթողական-խմպերիախառական շրագրերին: Ռուսքական բանակի ղեկավար կազմում զգալի տեղ էին զբաղեցնում գերմանական սպաները: Նրանց գործուն մասնակցությամբ մշակվեց հայկական կոտորածների ծրագիրը: Ավելին: Գերմանացի շատ գինյորականներ անմիջական մասնակցություն ունեցան հայկական ջարդերի իրականացման գործին:

Անդալազտան, անօգնական հայերի նկատմամբ խիստ փարիսեցիական դիրք բռնեցին արեւմտակիւրոպական պետությունները և Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները: Անգլիական ու ֆրանսիական կառավարությունները, որ հաճախ հանդես էին գալիս որպես հայերի «հովանավորողներ», գործնական և ոչ մի բայ չկատարեցին արշան մեջ խեղդվող արեւմտահայ բնակչությանը օգնելու համար: Բնորոշ է, օրինակ, որ անգլիական կառավարությունը 1916 թ. սկզբներին մերժեց Ռուսաստանի արտաքին գործոց մինիստրության առաջարկը՝ ֆինանսական-անաւեսական օգնություն ցույց տալու հայ զաղթականությանը: Հայության նկատմամբ արեւմրոյան պետությունների բռնած դիրքը Մաքսիմ Գորկին որակել է որպես «նոգկայի անտարբերություն»:

Խոսելով այս հարցի մասին, Մարտիրոս Սարգսնը գրել է. «Պատմական Հայաստանի ղեղեցիկ բնաշխարհը ներկվեց անմեղ հայերի արյունով: Ամալացան տոտնյակ հայաբնակ քաղաքներ, հալարավոր դուղեր: Մարդասպանները կատաղի վայրագությամբ բանդեցին, ավերեցին, թալանեցին... Անլուր ոգրերգություն, որ կատարվեց մեծ պետությունների աչքի առաջ: Թարուն չէր ոճիրը, դիտեր ամբողջ աշխարհը՝ մարդասիրությունից, մարդկայնությունից ճառող «քաղաքակիրթ» աշխարհ: Զարմանալի կերպով փակ մնացին այդ պետությունների աչքերը և ոճրի պահին, և նրանից հետո: Նրանք հանգիստ դիտեցին աշխարհով մեկ ցրված հայ զաղթականներին տառապանքը, լսեցին նրանց հայրենաբաղձ ու արդարացի սղաղակները: Լսեցին ու լռեցին»:

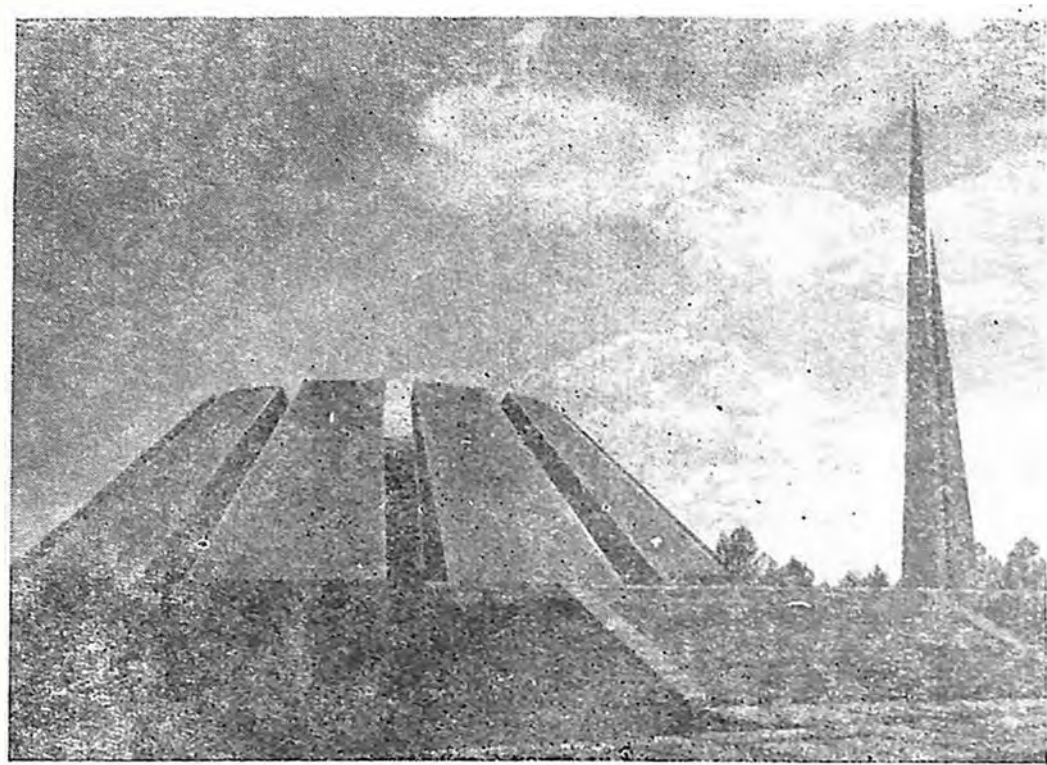
Այլ քաղաքականություն վարեց Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ հեղափոխության ծնունդ Սովետական Ռուսաստանի կառավարությունը: Հավատարիմ լենինյան ազգային քաղաքականու-

Սյան սկզբունքներին, սովետական իշխանությունը հոգատար, մարդասիրական վերաբերմունք ցուցաբերեց հայ ժողովրդի նըկատմամբ: Հովհաննես Թումանյանը նկատել է. «Ահա մի իշխանություն, որի գերբի վրա տեսնում ենք ոչ թե զանազան դաշաններ ու գեներեր, այլ մուրճ ու մանդաղ, բանվոր ու գյուղացու աշխատանքի սիմվոլը միատեղ ու միասին, մի իշխանություն, որ գալիս է, իր հետ բերելով հաշտ ու խաղաղ կյանք ու արդար աշխատանք, և ոչ թե կռիվ ու կոտորած»:

Բնորոշ է, որ արդեն 1917 թ. աշնանը Վ. Ի. Լենինը ընդհուպ դբադվեց արևմտահայերի բախառվ: Մեծ առաջնորդի նախագահությամբ գեկտեմբերի 29-ին տեղի ունեցավ ժողովրդական կոմիսարների խորհրդի նիստ, ուր հատուկ քննարկվեց այդ հարցը և ընդունվեց դեկրետ «Թուրքահայաստանի մասին»: Պատմական այդ փաստաթուղթը, որ ստորագրեց Վ. Ի. Լենինը, հռչակեց Արևմտյան Հայաստանի ինքնորոշման իրավունքը և նախատեսեց մի շարք միջոցառումներ՝ ջարդարարների յաթաղանից ազատված հայ բնակչության բեկորները փրկելու համար: Կովկասի արտակարգ կոմիսար Ստեփան Շահումյանին հանձնարարվեց ամեն կերպ օգնել թուրքական իշխանությունների կողմից բռնի կերպով արտաքսված բնակչությանը հայրենի երկիր վերադառնալու, Արևմտյան Հայաստանում դեմոկրատական կարգեր ստեղծելու գործին և այլն:

Այդ նույն շրջանում, Վ. Ի. Լենինի նախաձեռնությամբ, Սովետական Ռուսաստանը առաջատան տվեց քաղցի ու հիվանդությունների մատնված հայ դադթականներին Հյուսիսային Կովկասում, Ղրիմում և երկրի այլ շրջաններում, ընդ որում, արվեց հնաբանոր ամեն բան նրանց վիճակը բարելավելու համար: 1918 թ. դարնանը, երբ թուրքական զորքերը ներխուժեցին Անդրկովկաս և տեղի ունեցան հայկական նոր կոտորածներ, Սովետական Ռուսաստանի կառավարությունը վճռական բողոքի նոտա ներկայացրեց ադրեսորներին: 1920 թ. աշնանը, երբ Հայաստանը դարձյալ ապրեց ծանր օրեր, Սովետական Ռուսաստանը նորից իր եղբայրական ձեռքը մեկնեց բաղմաշարչար հայ ժողովրդին:

Այսպիսին էր Ռուսաստանի բանվորների ու գյուղացիների իշխանության անշահախնդիր օգնությունը հայ աշխատավորությանը, իշխանություն, որ ղեկավարվում էր Լենինյան աղգային քաղաքականության հումանիստական դադափարներով: Այդ օգնությունը վճռական դեր խաղաց հայ ժողովրդի իսկական ազատությունը

Մեծ Եղեռնի նվիրված հուշարձանը Երևանում

և վերածնությունը ապահովելու գործում: Ավետիք Իսահակյանը ամենայն իրավամբ գրել է. «Հրդեհվող քաղաքների, արյան հեղեղների, աննպատակ ու անհամար զոհերի վրայով վերջապես մեզ էլ հասավ դարերի մեծագույն հանճար Լենինի մարդարեական, զգաստացնող ձայնը: Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ հեղափոխությունը փրկեց և կյանքի կոչեց հայ ժողովրդին, որը կանգնած էր գերեզմանի եզրին: Սկսվեց իսկական վերածնությունը, որի մասին ժողովուրդը երազել էր դարեր շարունակ... և նոր շինված մարդկային աշխարհում հայ ժողովուրդը ձևեր բերեց վաղուց կորցրած պետականությունը, ազգային և համամարդկային կուլտուրայի դարգացման ապաստություն և հավերժական եղբայրություն առաջ ժողովրդի և մյուս ժողովուրդների հետ»:

Պատմության ընթացքը ցույց տվեց, որ հայ ժողովրդի բախտը իսկապես կապված է ոչ թե արևմտյան կապիտալիստական պետությունների, ինչպես բարոյել են հայ ազգայնականները, այլ սոցիալիստական հեղափոխության, Սովետական Ռուսաստանի հետ:

Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ հեղափոխությունը Հայաստանի աշխատավորական մասսաների հերոսական հեղափոխական պայքարը, սովետական իշխանության հաստատումը Հայաստանում վերջ դրեց հայ ժողովրդի դարավոր տառապանքներին: Ոտքի կանգնելով առաջ և մեր երկրի մյուս ժողովուրդների աջակցությամբ, նա անցավ խաղաղ, ստեղծագործական աշխատանքի, սկսեց կերտել իր նոր կյանքը և պայծառ ապագան: Հայ ժողովուրդն ունեցավ իր պետականությունը՝ Հայկական Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետությունը, որը դարձավ Սովետական Միության Հանրապետությունների եղբայրական ընտանիքի իրավահավասար անդամը:

Անցյալում հետամնաց և մեծապես ալիքված Հայաստանը սովետական իշխանության տարիներին ձևեր բերեց վիթխարի հաջողություններ: Վերականգնվեց քայքայված տնտեսությունը, ըստեղծվեց հզոր, բազմաճյուղ արդյունաբերություն, զարգացավ գյուղատնտեսությունը, ժողովրդական տնտեսությունը ենթարկվեց սոցիալիստական վերակառուցման, ծաղկեց գիտությունը և կուլտուրան:

Սովետական Հայաստանը դարձել է ողջ աշխարհում ցրված հայ աշխատավորական զանգվածների մայր հայրենիքը: Օտարության մեջ ապրող բազմահազար հայ ընտանիքներ իրենց հանգրվանին հասան Սովետական Հայաստանում: Գտնվելով հզոր Սո-

վետական Միության կազմում, Հայ ժողովուրդը վստահ է իր ապագայի նկատմամբ:

Մեր ժողովուրդը, ովքer առաջափոր մարդկությունը շուտով նըշեկու են հիտերյան ֆաշիզմի նկատմամբ տարած մեծ հաղթանակի 30-ամյակը: Սովետական ժողովուրդը, որ Հայրենական մեծ պատերազմի ընթացքում տվեց 20 միլիոն զոհ, զայրույթով է հիշում ֆաշիստական ճիվաղների ոճրագործությունները և իր հաստատկամբն արտահայտում՝ վճռական պայքար մղելու ֆաշիզմի, միլիտարիզմի, բոլոր սեակցիոն ու ագրեսիվ ուժերի դեմ, որպեսզի չլինեն նոր պատերազմներ ու կոտորածներ, որպեսզի չկրկնվի աշխարհի սղբերգություն, ինչպիսին ապրեց Հայ ժողովուրդը վախճուն տարի առաջ:

ОТ ТРАГЕДИИ К ВОЗРОЖДЕНИЮ

(К 60-летию геноцида армян в 1915 г.)

Резюме

В годы первой мировой войны произошла одна из величайших трагедий в новой истории человечества. Озверелые турецкие шовинисты, именуемые младотурками, беспощадно истребили полтора миллиона армян, разорили и опустошили всю Западную Армению, находящуюся под тяжелым игом султанского деспотизма. Исходя из интересов своей захватнической политики на Ближнем Востоке, кайзеровская Германия покровительствовала турецким палачам, а «союзнические державы» — Англия, Франция и другие проявляли преступное равнодушие. Благодаря только Великой Октябрьской революции, установлению Советской власти в Армении многострадаальный армянский народ встал на путь мирного труда и национального возрождения.

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՀԵՐՈՍԸ
(Պատվար Անդրանիկի ծննդյան 100-ամյակի առթիվ)

Անդրանիկ Թորոսի Օդանյանը (1865—1927), որը հայության լայն շրջաններին հայտնի է «բաջ Անդրանիկ» անունով, հայ ազգային-ազատագրական շարժման խաչարագուն դեմքերից մեկն է⁴⁷²։ Իր մտքատեղան-հայրենասիրական փայլուն գործունեությամբ նա վաղուց արգեն պատվավոր տեղ է դրավել մեր ժողովրդի հերոսական անցյալի պատմության մեջ։

Քաղաքական պայքարի ասպարեզ մտնելով անցյալ դարի 90-ական թվականներին, Անդրանիկը մոտ 30 տարի շարունակ մարտնչել է սուլթանական արյունառ բռնապետության դեմ, կազմակերպել և ղեկավարել է արևմտահայ գյուղացիության ինքնապաշտպանական, ազատագրական կռիւները։ Մասնակցել է բաղմամբիվ ձախառամաբուրի և միշտ էլ, թե՛ պարտիզանական ջոկատներ, թե՛ կանոնավոր բանակի զորամասեր ղեկավարելիս, հանդես է բերել անօրինակ խիզախություն և հնարամտություն։ Թշնամուն հազիբը, ինչպես ասում են, նրա «սովորությունն» է եղել։

Անդեհներ մարտիկի և զորավարի անունը ոգեշնչել է ժողովրդի ազատասեր բոլոր խավերին։ Ժամանակակիցները նրան տվել են հայկական Գարիբալդի, Լեոնային արծիվ, Անհաղթ գյուցադն և նման այլ մականուններ։ Նրա մասին, դեռ իր ժամանակ, հյուսել են բաղմամբիվ երգեր ու լեգենդներ։

Անդրանիկը միաժամանակ աչքի է ընկել իր համեստությամբ, պարզությամբ, տղնվովյամբ ու մարդասիրությամբ։ Այս բոլորը, անկասկած, ավելի են բարձրացրել նրա հմայքը ժողովրդական ղանգվածների մեջ։ Նրան չէր կարելի չհարգել ու չսիրել։ Բնորոշ են այս տեսակետից այն տողերը, որ գրել է ուսական թերթերից մեկը Անդրանիկի մասին 1915 թ. «Ֆիզիկական արիությունը և իսկական դինսորական քաջությունը Անդրանիկը պուգակցել է հոգեկան խոր տղնվության և լայն սրտի բարության հետ։ Ինեելով մեղմ և անվերապա՝ մարդասեր, նա մշտապես ետ է պահել իր քարեկամներին ավելորդ դաժանությունից... Զգալուն, ուշիմ է և չիմանալով, թե ինչ է անձնական կյանքը, նա չի հասկանում մարդ-

կանց բութ հասարակությունը: Ով գոնե մեկ անգամ հանդիպել է Անդրանիկի հետ, չի կարող չսիրել այդ օրիգինալ մարդուն»:

Հարազատ ժողովրդի իղձերով ու հույսերով ապրող քաջ գաղահիսարացին, սակայն, ունեցել է նաև վրիպումներ ու մոլորություններ: Նա միշտ չէ, որ հստակ պատկերացում ուներ իր ժողովրդի ազատագրության ճիշտ ուղու մասին, միշտ չէ, որ ըմբռնել է բարեկամի ու հովանավորողի դիմակ հաղած «մեծ տերություններին» խարդախ քաղաքականությունը:

Բայց Անդրանիկը ո՛չ քաղաքագետ էր և ո՛չ էլ դիվանագետ: Չնայած այն բանին, որ օժտված էր առողջ դատողությամբ և ժողովրդական իմաստության բարեմասնություններով, այնուամենայնիվ, նրա համար երբեմն դժվար էր ճիշտ կողմնորոշվել հայկական ազատագրական շարժման և ժամանակի միջադեպին հարաբերությունների բավական բարդ ու խճճված հարցերում: Նա մարտիկ էր, պարտիզան և զորավար, իր կոշտն էր կազմակերպել զինված ելույթներ բռնակալների դեմ ու զենքը ձեռքին կրել էր ժողովրդի ազատության համար: Նվ այդ նաև անում էր չգերազանցված հերոսությամբ ու վարպետությամբ:

Անդրանիկ Օղանյանը ծնվել է 1865 թ. փետրվարի 13 (25)-ին, պատմական Շապին-Գարահիսար քաղաքում, արհեստավորի ընտանիքում: Պատանի Անդրանիկը ցանկացել է դնալ հոր ճանապարհով՝ դառնալ արհեստով: Բայց ժամանակի դժնդակ իրավանությունը ստիպում է նրան հրաժարվել իր մտադրությունից և դառնալ սրտփեսիոնալ հայդուկ-պարտիզան, որոնց թիվն այդ տարիներին աստիճանաբար ավելանում էր ինչպես Արևմտյան Հայաստանում, այնպես էլ սուլթանական Բուլբուլաջի տիրապետության տակ գտնվող մյուս երկրներում:

Արևմտահայերի վիճակը 1880—1890 թթ. ինչպես հայտնի է, ավելի ծանրացավ: Արյունարբու սուլթան Համիդը դիմում էր ամեն միջոցի, որպեսզի իրագործի հայերի բնաջնջման իր հրեշավոր քաղաքականությունը: Ավելի էին սաստկանում անլուր ճնշումներն ու հարստահարությունները, կողոպուտներն ու ավերումները: Սանձազերծ բռնակալներն սպանում էին և անպատիժ մնում, առևանգում էին կանանց ու աղջիկներին, ոտնահարում մարդկանց արժանապատվությունը:

Այս բոլորը ծանր ապրումներ էին պատճառում աղատասեր ու հայրենասեր երիտասարդին: Նա որոշում է մասնակցել հարստահարիչների դեմ սկսված շարժմանը և պաշտպանել բաղմաշարչար հայրենակիցների կյանքը, գույքը և պատիվը: Եվ ահա 1891 թ., մի խումբ ընկերների հետ, նա երգում է տալիս նվիրել իրեն արևմրտահայության ազատագրման գործին:

1890-ական թվականներին, երբ բռնակալ սուլթան Համիդը սկսեց արևմտահայերի մասսայական կոտորածները, հայ գյուղացիները զենքի դիմեցին Սասունում (1894 թ.) և Զեյթունում (1895 թ.): Միաժամանակ ակտիվ գործունեություն ծավալեցին մի շարք հայդուկ-պարտիզաններ՝ Աղբյուր Սերոբը, Գևորգ Զավուշը, Վաղդին Տերոյանը և ուրիշներ, որոնք իրենց ղինված խմբերով ինքնապաշտպանական կռիվներ էին մղում ջարդարարների դեմ: Այդ հերոսական մարտերին գործուն, անմիջական մասնակցություն ունեցան քաջարի Անդրանիկը և նրա ընկերները:

Արևելահայերից համապատասխան օգնություն ստանալու նըպատակով Անդրանիկն անցնում է Ռուսաստան՝ Ղրիմ, Կովկաս և այլա նորից վերագառնում Արևմտյան Հայաստան: Ազատագրական պայքարին որդեգրված մարտիկն այստեղ նոր կապեր է հաստատում գյուղացիների և տեղի ազատամիտ, հայրենասեր գործիչների հետ և մասնակցում ժողովրդական ինքնապաշտպանական մարտերին ու ապստամբական հեղափոխություններին: Միաժամանակ կազմակերպում է ղինված խմբեր, գլխավորում նրանց և վարում կռիվներ թուրքական ինչպես կանոնավոր զորքի, այնպես էլ զանազան հրոսակախմբերի դեմ: Այս ժամանակաշրջանում առանձնապես աչքի ընկան այն մարտերը, որ տեղի ունեցան Մշո ս. Առաքելոյ վանքում, 1901 թ. նոյեմբերին: Անդրանիկի սխրագործությունների համբավը տարածվեց Հայաստանում, Կովկասում, Ռուսաստանում և Արևմտյան Եվրոպայում:

1904 թ. գարնանը նորից ապստամբության դրոշ բարձրացրեց Սասունի հայ գյուղացիությունը: Տեղի ունեցան կատաղի մարտեր թուրքական զորքերի և ապստամբ գյուղացիների միջև: Անդրանիկն իր ջոկատով գործուն մասնակցություն ունեցավ այդ կռիվներին և բաղմիցս փայլուն հաղթանակներ տարավ մի քանի անգամ գերակշռող թուրքական ուժերի նկատմամբ: Իր անհամեմատ փոքր ջոկատով, հայտնում էր ժամանակակիցներից մեկը, քաջ պարտիզանը «մի անգամ չէ, որ հաղթանակ է տանում սուլթանի զորքերի ուժեղ զորամասերի նկատմամբ: Միշտ և ամենուրեք լինելով բոլո-

րի առջևում, անվախ Անդրանիկը հրապուրում էր իր զինակիցներին և վարակում նրանց մահվան նկատմամբ ունեցած իր արհամարհանքով: «Անդրանիկի հրաշքները», այգյուս էին վերնագրովում այն ժամանակ նրա հերոսական գործերի նկարագրությունները»:

Արևմտյան Հայաստանում մի բռնի ալլ ճակատամարտեր վարելուց հետո Անդրանիկը 1905 թ. գալիս է Թբիլիսի, որտեղ գրույցներ է ունենում Հովհաննես Թումանյանի ու Ղազարոս Աղայանի հետ: Այստեղից նա անցնում է Եվրոպա և 1907 թ. հաստատվում Բուլղարիայում:

Անդրանիկ

Բալկանյան առաջին պատերազմի շրջանում (1912—1913), բուլղարական բանակի կազմում, որպես մակեդոնական աշխարհագրի մի ջոկատ, թուրքական զորքերի դեմ հերոսաբար կռվում է հայ կամավորների վաշտը՝ Անդրանիկի հրամանատարությամբ: Այդ ջոկատը, որը բաղկացած էր 273 մարդուց, մասնակցել է բաղամաթի մարտերի, ցուցաբերելով բացառիկ խիզախություն և հիանալի կարգապահություն: Մակեդոնական աշխարհագրի պետ

դներու-մայոր Գեներ 1913 թ. օգոստոսին զրեկ է. «Հայկական վաշտը, հակառակ հագուստեղենի և ալլ պիտույքների պակասին, իր կարգապահությամբ և հաստատակամությամբ միշտ եղել է ուժեղ և մարտերում էլ՝ արտակարգորեն քաջ: Այս վաշտի բոլոր մասնակիցները կարող են հպարտանալ իրենց բաջարի գործունեությամբ: Իսկ Հայաստանը պետք է վստահ լինի, որ այսպիսի զավակներով, որոնք բնդունակ են նույնիսկ օտար դատի համար մեռնելու, պիտի հասնի երջանիկ ու տևական ազատության ոչ հեռավոր ապագայում»:

Անդրանիկի բաջարի մարտիկներից շատերը պարգևատրվե-

ցին բուլղարական մարտական շքանշաններով: Բարձր պարգևի արժանացավ նաև ինքը՝ հայ կամավորների լեզենդար ղեկավարը:

Երբ սկսվեց առաջին համաշխարհային պատերազմը, Անդրանիկը ժամանեց Բրիլիսի և շուտով նշանակվեց հայ կամավորների առաջին զորամասի հրամանատար: Արդեն 1914 թ. նոյեմբերից սկսած այդ ջոկատը, գտնվելով ուսսական կովկասյան գործող բանակի կազմում, մասնակցեց բազմաթիվ ճակատամարտերի, ճակատամարտեր. որ տեղի էին ունենում ուսսական և թուրքական զորքերի միջև ղլխավորապես Արևմտյան Հայաստանում: Ինչպես միշտ, այնպես էլ այժմ, Անդրանիկը աչքի ընկավ իր եռանդով, անվահերոսությամբ և զորահրամանատարի փայլուն տաղանդով: Ահա մի բանի վկայություն:

Խոսելով այն մարտական սխրագործությունների մասին, որ ցուցաբերեց Անդրանիկը Դիլմանի հայտնի ճակատամարտերի ժամանակ (1915 թ. ապրիլ), ուսսական բանակի շտաբ-կապիտան Կիսելեր գրում էր. «Անդրանիկը, իր թույլ պատրաստված զորամասի զլուխն անցած, շարունակ անձամբ էր առաջնորդում մարտիկներին. հանդես բերելով ողու բացառիկ տոկունություն և խելահեղ անվահերոսություն, իր ետևից տանում էր ամբողջ զորամասը: Ես տեսնում էի, թե ինչպես մի բուռ խիզախներ, հրապուրված իրենց առաջնորդով, դեպի անխուսափելի մահ էին նետվում կարկրաթի պես տեղացու շրպաններ և գնդացրային կրակի ահեղ տարափի տակ... Այդ ճակատամարտում Անդրանիկը մեկն էր այն եղակի զորավարներից, որի ջանքերով հակառակորդից երեք անգամ թույլ մեր զորագունդը կարողացավ կասեցնել թուրքական լավագույն զլիլիզիաներից մեկի կատաղի գրոհը»:

Գեներալ-լեյտենանտ Զերնոգուբովը, որի զորախմբի կազմում էր գտնվում Անդրանիկի ջոկատը, հայտնում էր. «Անդրանիկի զորամասի մարտական գործողությունների մասին ես միայն գովեստի խոսքեր կարող եմ ասել: ...Մեր հաջողություններն ղգալի չափով կապված են հայկական առաջին զորամասի մարտական գործողությունների հետ, որի ղլուխը շարունակաբար կանգնած էր Անդրանիկը՝ քաջարի, հմուտ մի պետ, որը հիմնալի կերպով ընկալում էր մարտի իրագրությունը: Հաստատուն էր ու համար»:

1915 թ. հունիսից Անդրանիկի ջոկատը մտավ Վանի շրջանում գործող ուսսական զորախմբի մեջ և նրա կազմում մասնակցեց մի շարք մարտերի: Զորախմբի հրամանատար, գեներալ-լեյտենանտ Տրուխինը, որը առիթներ ունեցավ մոտիկից ծանոթանալ Անդրանի-

կի հետ, նրան համարում էր «վերին աստիճանի եռանդուն, քաջարի և անձնվիրոսեն խիզախ հրամանատար»:

Անդրանիկը աչքի ընկավ նաև այն կոմիսերում, որոնք տեղի ունեցան Արևմտյան Հայաստանում 1916 թ.: Եւ շարունակվ թուրքական դերպանց ուժերը, նա այդ տարվա փետրվարին աղատեց Բիթլիս, իսկ մարտին Մուշ քաղաքները: Խիզախ մարտիկը և զորահրամանատարը պարզեցաւ մի շարք շրանշտաններով: Ավելի ուշ նրան շնորհվեց զեներալ-մայորի աստիճան:

Անդրանիկը ողջունեց ցարական կարգերի տապալումը Ռուսաստանում: Նա մեծ հույսեր կապեց Հոկտեմբերյան սոցիալիստական հեղափոխության հետ: Առողջ բնազդը, կյանքի փորձը և իմաստությունը նրան բերեցին այն համոզման, որ հայ ժողովուրդը կարող է ղեակ օգնություն սպասել միայն Սովետական Ռուսաստանից: 1918 թ., երբ թուրքական զավթիչների արշավանքի հետևանքով Անդրկովկասում ստեղծվել էր ճգնաժամային վիճակ, զեներալ-մայոր Անդրանիկը որոշեց իր ուժերը արամադրել Սովետական Ռուսաստանին: Հուլիսի 14-ին նա հեռագիր ուղարկեց Բաքու՝ Կովկասի արաւակարգ կոմիսար և Բաքվի ժողովրդական կոմիտարների խորհրդի նախագահ Սանգիան Շահումյանին, որտեղ սավում էր. «...Նախիջեանի գավառը, ուր ներկայումս գտնվում եմ իմ ջոկատով, հայտարարում եմ Ռուսաստանի հանրապետության անբաժան մասը: Խնդրում եմ հայտնել ում հարկն է, որ ես իմ ջոկատով այսօրվանից գտնվում եմ Ռուսաստանի կենտրոնական կառավարության արամադրության տակ և ենթարկվում նրան: Կաշխատեմ արգելակել թուրքական զորքերի մուտքը Նախիջեանի գավառ: Սպասում եմ պատասխանի և կարգադրության»:

Սանգիան Շահումյանը բարձր գնահատեց Անդրանիկի այս քայլը: Մի քանի օր հետո՝ նա ուղարկեց պատասխան հեռագիր: «Ժողովրդական առաջնորդ Անդրանիկին: Ձեր հեռագիրը ստացաւ իրիւ տեքստը հաղորդել եմ Մոսկվա, Կենտրոնական կառավարությանը: Իմ կողմից հանձին Ձեզ, ողջունում եմ իսկական ժողովրդական հերոսին: Եթե պարոնայք Քաջաղնունիները և մյուսները Ձեզ նման լինեին, հայ դյուղացիությունը չէր ապրի ներկայիս ողբերգությունը: Ողջուն հաղորդեցեք Ձեր դրոշի տակ մարտնչող բոլոր խիզախ մարտիկներին և ամբողջ աշխատավոր ազգաբնակչությանը... Երբ մենք հաղթենք թուրքերին, խաներին ու բեկերին, վրաց իշխաններին ու հայ բուրժուազիային, այն ժամանակ ամբողջ Անդրկովկասի միավորված դյուղացիներն ու բանվորները

սովետական իշխանությունը կհաստատեն իրենց ընդհանուր համագումարում և կրկին կկապվեն Ռուսաստանյան մեծ ռեսպուբլիկայի հետ: Ուրախ կլինեն Ձեզ անհրաժեշտ աջակցություն ցույց տալու: Գուցե ուղիներ որոնենք կապ պահպանելու համար»:

Թուրքական բանակի ներխուժումը Անդրկովկաս, Բաքվի հերոսական կոմունայի անկումը հնարավորություն չտվեցին Անդրանիկին իրագործելու իր նոր ծրագիրը: Սակայն, անխոնջ և ասկուն մարտիկը շարունակեց իր ջանքերը, դիմեց ամեն հնարավոր միջոցի՝ Հայաստանը ազատագրելու թուրք չարդարարներից:

1918 թ. վերջերից սկսած Անդրկովկասի ու Հայաստանի փաստական տերերը դարձան այսպես կոչված «գաշնակից» տերությունները՝ Անգլիան, Ֆրանսիան, Հյուսիսային Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները: Ժողովրդի վիճակը շարունակում էր մնալ ծանր, ողբերգական: Անդրանիկը տեսնում էր այս և խոր հիասթափություն ապրում: Մյուս կողմից գնալով ավելի էին խորանում և թըշնամական կերպարանք ստանում տարաձայնություններն Անդրանիկի և գաշնակցական կառավարության միջև: Այս և մի շարք այլ հանգամանքների հետևանքով Անդրանիկը որոշում ընդունեց հեռանալ Հայաստանից: 1919 թ. ապրիլին, էջմիածնում, Անդրանիկը ցրեց իր զորամասը, զենքերը հանձնեց կաթողիկոսին, և ապա անցավ արտասահման:

Եվրոպական մի շարք երկրներ շրջելուց հետո Անդրանիկն ի վերջո հաստատվեց Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներում (Կալիֆորնիայում), ուր և վախճանվեց 1927 թ. օգոստոսի 31-ին: Թաղվեց Ֆրեզնոյում: 1928 թ. Անդրանիկի աճյունը փոխադրվեց Փարիզի Պեր-Լաշեզ գերեզմանատունը:

Իր կյանքի վերջին տարիները Անդրանիկը անցկացրեց օտար երկնակամարի տակ: Բայց նա երբեք իր կապերը չկտրեց հարազատ ժողովրդի և երկրի հետ: Հայ ժողովրդի սիրված հերոսը հետաքրքրվել ու ոգեշնչվել է Սովետական Հայաստանի հաջողություններով, աշխատել է օգնել նրան, հանդես է եկել նրա թշնամիների դեմ: Դեպի հայրենիքն ունեցած ջերմ վերաբերմունքի արտահայտություն պետք է համարել սիմվոլիկ իմաստ ունեցող այն փաստը, որ հռչակավոր զորավարն իր թանկարժեք սուրբ ուղարկեց Սովետական Հայաստան, որը և պահվում է Երևանի պետական պատմական թանգարանում: Հայաստանի օգնության կոմիտեի պատվիրակներին, որոնք 1926 թ. ժամանել էին Նյու Յորք, Անդրանիկը գրում էր. «Ուրախությամբ կարդացի թերթերուն մեջ այն

գեղեցիկ և գործնական կոչը Հայաստանի վերաշինության համար, որ կազմված էր Նյու Յորքի մեջ հարգելի ազգայիններու մասնախումբն մը, ուղղված բոլոր Ամերիկայի հայության, ի նպատակ Հայրենիքի վերաշինության մեծ գործին:

Հուսով եմ, որ Ամերիկայի բովանդակ հայությունը դիտակցությամբ ընդառաջ պիտի երթա լիառատ նյութական աջակցությամբ: Ի սրտե կը մագլթեմ կատարյալ հաջողություն:

Եզրապատի հայ գաղութը ինձ նվիրած է սուր մը. գեղեցիկ արվեստ մը կա շինության մեջ: Արդ, բարեբախտություն ունիմ ձեզի հետ ուղարկելու Հայաստան, որպեսզի իմ ցանկությանս համաձայն նվիրեք Հայաստանի թանգարանին, որուն համար խնդրում եմ ընդունեք իմ խորին շնորհակալությունը: Մոտ ժամանակի մեջ ձեզի պիտի ուղարկեմ, Նյու Յորք:

Հաճեք թարգման ըլլալ և իմ սիրալիր բարեներս հաղորդել ալևոր Արարատի հովանիին տակ գտնվող ստեղծագործող, ժրաջան ու աշխատող Հայաստանի պետական պաշտոնյաներուն, իմ հայ ժողովրդին և Հայաստանի զմայլելի ծաղիկներուն՝ հայ որբերուն»:

Խիստ բնորոշ է նաև այն հառը, որ նա արտասանել է Սովետական Հայաստանի Ե-րդ տարեդարձի առթիվ Ֆրեդնոյում, 1926 թ. նոյեմբերի 28-ին կազմակերպված տոնակատարության ժամանակ: Դատապարտելով զաշնակցականներին, որոնք ատելությամբ են լցված դեպի խորհրդային Հայաստանը, Անդրանիկն ասել է, որ այժմ գոյություն ունի խորհրդային ազատ Հայաստան: Հայ ժողովուրդը ունի փրկված է շնորհիվ ուստ ազատապետ ժողովրդի, որն արհավիրքի ժամին ձեռք մեկնեց խորհակվող հայ ժողովրդին և փրկեց անդունդի եզրից: Այժմ բազմաշարք ու տանջված հայ ժողովուրդն ունի իր հայրենիքը: Այսօր խորհրդային իշխանության իմաստուն վարիչները, կրթնած խորհրդային Միության ուժին ու հարևանների եղբայրական հարաբերություններին, տանում են հայ ժողովուրդը խաղաղության, ազատության ու շինարարության ուղիներով: Թող կեցցե հայ և ուստ ժողովուրդների դարավոր բարեկամությունը:

Այս խոսքերը, որ արտասանեց հայ ժողովրդի ազգային հերոսը, իր մահվանից մոտ ութ ամիս առաջ, ըստ էության նրա քաղաքական կտակն էր սերունդներին:

НАРОДНЫЙ ГЕРОЙ

(К 100-летию со дня рождения генерала Андраника)

Резюме

Во второй половине XIX в. в Западной Армении, находящейся под жестоким господством турецкой деспотии, усилилось армянское национально-освободительное движение. Наряду с пронесшимися крупными вооруженными восстаниями народных масс, на арену справедливой борьбы выходило также немало партизанов-гайдуков. В 1890-х годах свою героическую деятельность начал и стойкий партизан, выдающийся деятель антоосманского освободительного движения Андраник Озаян (1865—1927). На протяжении примерно трех десятилетий он самоотверженно боролся против угнетателей и палачей, одерживал много побед над поработителями, умело организовывал самооборону народных масс. Уже в начале XIX-го столетия снискал уважение и любовь широких слоев своего народа и пользовался репутацией истинного героя. Со временем Андраник стал талантливым полководцем: в годы первой мировой войны он весьма успешно командовал полком армянских добровольцев, а в последующие годы—более крупными войсковыми частями. Являясь храбрым воином, превосходным мастером выигрывать победы Андраник, однако не всегда разбирался в сложных международных отношениях и поэтому иногда допускал ошибки, впадал в мир иллюзии. Правда, это продолжалось не долго. Народная мудрость, которой он был широко наделен, все же большей частью брала верх. Как до революции, так и после нее Андраник имел русскую ориентацию. Знаменательно, что летом 1918 г. он изъявил желание служить правительству Советской России, а в ноябре 1926 г., приветствуя шестую годовщину Советской Армении, публично заявил, что Армянский народ навсегда спасен русским народом.

ՊՐՈՅԵՍՈՐ ԼԵՈՅԻ ՊԱՏՄԱԳԻՏԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆԸ

1

Հայ նոր մշակույթի և մասնավորապես հայագիտության ակա-
նավոր ներկայացուցիչներից մեկն է Լեոն⁴⁷³։ Ավելի քան հիսուն
տարի նա բեղմնավոր գործունեություն է ծավալել իր ժողովրդի
հոգևոր կուլտուրայի ու գիտական մտքի մի շարք կարևոր մարզե-
րում։ Նա ստեղծագործել է որպես գրող, գրականագետ, հրատա-
րակախոս և պատմաբան։ Դրչի այդ անխոնջ մշակը ղգալի աշխա-
տանք է կատարել մեր ժողովրդի բազմադարյան գրականության և
մասնավորապես պատմության ուսումնասիրության ու մասնաշա-
կանացման ուղղությամբ։

Լեոն (Առաքել Բաբայանյանը) ծնվել է 1860 թ. ապրիլի 14-ին
Լեոնային Ղարաբաղի Շուշի քաղաքում։ Նրա հայրը՝ գերծակ և
ապա՝ ժամկոչ Դրիգորը աննշան վաստակ ուներ։ Բազմանգամ ըն-
տանիքի նյութական ծանր վիճակը հնարավորություն չտվեց պա-
տանի Առաքելին ստանալ սիստեմատիկ կրթություն։ Տեղի թեմա-
կան ու քաղաքային դպրոցները ավարտելուց հետո նա ղբաղվեց
ինքնադարգացմամբ և համառ աշխատանքի շնորհիվ ձեռք բերեց
խոր գիտելիքներ և լայն էրևդիցիա։ Խոսելով Լեոյի մասին, Ավե-
տիք Իսահակյանը նկատել է. «Անսպառ հռանդի տեր և շափաղանց
աշխատունակ՝ նվիրվեց ինքնակրթության և իրենից շինեց-կեր-
տեց գրական այն ուժը, որ երկար տարիներ եղավ տիրապետող
դեմքերից մեկը կովկասահայ հասարակության մտավոր կյանքի
մեջ»⁴⁷⁴։

Հոր մահից հետո, 1879 թ., երիտասարդ Առաքելը փորձում է
աշխատանք գտնել Բաքվում, բայց անհաջողության հանդիպելով
վերադառնում է Շուշի և գրագրի պաշտոն վարում քաղաքի նոտարի
մոտ, իսկ ավելի ուշ՝ 1881—1893 թթ. աշխատում է տեղի հեռա-
դրատանը որպես հեռագրիչ։ 1893 թ. նա փոխադրվում է Բաքու,
իսկ երկու տարի հետո՝ Թիֆլիս։ Այնտեղ մոտ 12 տարի (1895—
1906) աշխատում է «Մշակի» խմբագրատանը, որպես այդ նշա-
նավոր թերթի մշտական աշխատակից և բարտուղար⁴⁷⁵։

Լեոնը գրել սկսեց դեռևս 1870-ական թթ. վերջերից (նրա առաջին թղթակցությունը տպագրվեց «Кавказ» լրագրում 1877 թ.): Ավելի ուշ՝ 1880—90 թթ. նա պարբերաբար թղթակցում է «Մշակին», «Արձագանքին», «Աղբյուրին», «Տարազին», «Արմենիային», «Մուրճին», կատարում է թարգմանություններ, հրապարակում առանձին գրքեր և գրքույկներ: Արձագանքելով իր ժամանակի հաջ հասարակությանը հուզող հարցերին, նա պատկերում է գաղափարախոսության, մասնավորապես գյուղացիության ծանր վիճակը, մերկացնում համակրաների շահատակությունները, գրում Հայկական հարցի և արևմտահայության ծանր կացության մասին, քարոզում հայրենասիրական գաղափարներ, շոշափում գրականության և կուլտուրայի հարցեր, հանդես գալիս պահպանողական-ռեակցիոն հայ գործիչների դեմ և այլն: Այդ տարիներին Լեոն գտնվում էր Րաֆֆու և Դրիր գոր Արծրունու գաղափարական ազդեցության ներքո:

Պրոֆ. Լեո

Առանձնապես բեղուն հղավ մեր հեղինակի գրիչը XIX դարի վերջերին և XX դարի առաջին երկու տասնամյակներին: Ավելի խորանալով գրական ու գիտական աշխատանքի մեջ, Լեոն, որ օժտված էր զարմանալի հոանդով ու աշխատասիրությամբ, գրեց բազմաթիվ հոդվածներ, զեղարվեստական երկեր, գրականագիտական ու սլաոմագիտական մեծածաւալ աշխատություններ:

Գրական-գիտական աշխատանքի հետ միասին Լեոն ինչպես նախորդ շրջանում, այնպես էլ XX դարի սկզբներին ղբաղվեց հրապարակախոսությամբ՝ շոշափեց բաղմաթիվ գրական-կուլտուրական և հասարակական-քաղաքական թեմաներ, արձագանքեց ռուսական առաջին հեղափոխության տարիների փոթորկալից անցքերին, գրեց ոչ քիչ հոդվածներ առաջին համաշխարհային պատերազմի արշուոոտ գեպքերի ու 1917—1920 թթ. Անդրկովկասում ստեղծված տնտեսական ու քաղաքական ծանր իրադրության մասին: Հայրենասերի շնչով ու կրքով գրված իր հոդվածներում նա բացահայ-

տում էր սեհարյուրակային սեպեցիայի էությունը, իր գալարովին արտաշախտում արեմտաշաչերի աննախնիմաց կատորածները կազմակերպող էրիաթուրքերի գեմ, մերկացնում Անդրեովկասի բուրժուանայինալիստական կուսակցությունները՝ հակաժողովրդական բազարականությունը, լուսարանում առաջադի գրական-կուլտուրական և հասարակական ալլեալը հարյրեր։ Լեռնի հոգիածները դիպուկ են և սրամիտ, չաչաժ նրանցում կան նաև սխալ գրույթներ։

Հուլյանի է, որ Լեռն չի եղել որևէ բազարական կուսակցության անշամ։ Նա գործել է որպես «անպարտական» մտախորական ու հասարակական գործիչ։ Սակայն բազարական տեսակետներով նա, ալիստմենալնիվ, կաշգիւծ էր մշակականների, ալլ կերպ աւսած հաշկոկան բուրժուական լիբերալիզմի դիրքերում։ Չնայած իր ժողովրդատիրությանը, դեմոկրատական հաշկոլներին, ու ալն բանին, որ րենապառն է զարական, բուրժուակալվածատիրական կարգերը, Լեռն բազարական ու հասարակական հիմնական արդեւրում համերաշխ էր հայ լիբերալների հետ։ Գլխավարապես հենց սրանով էլ բազմաշխում են բազմալուստակ հեղինակի մի շարք սխալներն ու մոլորությունները, մոլորություններ, որոնց մասին նա հետազայում խաշեց հրապարակայնորեն ու ամենայն անկեղծությամբ։

Ինչ դիրք բռնեց Լեռն Սովետական Հայաստանի նկատմամբ։ Ժողովրդի շահերով ու բախտով ապրող ականափոր մշախորականը ի սրտե սղջունեց խորհրդային կարգերի հաստատումը Հայաստանում։ Եվ ոչ միայն սղջունեց։ Նա պատրաստակամություն հայտնեց իր ումերը արամաւերելու աշաւազրված ու վերածնության ուղին բռնած հալքներիք կուլտուրայի ու դիտություն գարգայման գործին։ 1924 թ. Սովետական Հայաստանի կառավարության հրաւերով Լեռն Թիֆլիսից՝ Երևան ժամանեց և աշխատանքի անցավ Երևանի պետական համարարանում որպես պատմության դասախոս։ Մանկավարժական-դասախոսական աշխատանքի հետ միասին նա շարունակեց էր դիտահետազոտական արդատումները և հայագիտությունը հարաապրեց նոր ուսումնասիրություններով։

Լեռն վախճանվեց 1932 թ. նոյեմբերի 14-ին, Երևանում։

2

Լեռնի հարուստ ու բազմաժանր գրական ժառանգության մեջ խոշոր տեղ են գրավում նրա պատմագիտական աշխատությունները։ Եթե իր ստեղծագործական կյանքի առաջին շրջանում՝ մոտավորապես 1880—1900 թթ. նա հանդես եկավ հիմնականում որպես

Նրապարակախոս, գրող ու գրականագետ, տալա հաջորդ տարիներին՝ 1900—1930 թթ. Լեոն գրադվեց գլխավորապես պատմության հարցերով: Պատահական չէ, որ նա մեր ժողովրդի լայն խավերին հայանի է որպես պատմաբան:

Լեոյի պատմագիտական գործունեությունը կարելի է բաժանել երկու հիմնական շրջանի՝ նախասովետական ու սովետական: Տարբեր շրջաններում հեղինակի ստեղծած աշխատությունները գրված են տարբեր աշխարհայեցողությամբ ու մակարդակով և այդ առումով համարժեք չեն:

Նախասովետական տարիներին անվանի պատմաբանը հրապարակեց պատմագիտական բազմաթիվ աշխատություններ, որոնց խմբում «Հայկական տպագրություն» (2 հատոր, 1901—1902), «Ստեփանոս Նազարյանց» (2 հատոր, 1902), «Հովսեփ կաթ. Արղուն» (1902), «Գրիգոր Արծրունի» (3 հատոր, 1902—1905), «Ս. Մեսրոպ» (1904), «Պատմություն Երևանի հայոց թեմական հոգևոր դպրոցի» (1914), «Պատմություն Ղարաբաղի հայոց թեմական հոգևոր դպրոցի» (1914), «Հայոց հարցի վավերագրեր» (1915), «Վանի թագավորությունը» (1915), «Վարդանանք» (1917) և այլն: Բայց այս ծավալուն գործերից, Լեոյի գրչին են պատկանում նաև մի շարք փոքր ուսումնասիրություններ ու բազմաթիվ հոդվածներ: Հիմնականում նախասովետական շրջանում ստեղծվեց հեղինակի գլուխգործոցը՝ «Հայոց պատմություն» բառահատոր ֆունդամենտալ աշխատության առաջին, երկրորդ և երրորդ հատորները (չորրորդ հատորը, որ գեղես մնացել է անտիպ, գրված է սովետական իշխանության տարիներին՝ 1920-ական թթ.):

«Հայկական տպագրություն» երկհատոր աշխատությունը Լեոյի լավագույն գործերից է: Այստեղ տրված է ինչպես հայ տպագրության, այնպես էլ հայ ժողովրդի XVI—XVIII դդ. մասովոր ու քաղաքական կյանքի պատմությունը: Հեղինակը հանդամանորեն կանգ է առնում հատկապես XVII—XVIII դդ. հայ գրականության և ազատագրական շարժումների վրա: Այս աշխատությունը ժամանակին բարձր ֆնահատական ստացավ:

Ստեփանոս Նազարյանին և Գրիգոր Արծրունուն նվիրված հատորներում լուսարանված են ոչ միայն այդ երկու նշանավոր գործիչների կյանքն ու գործունեությունը, այլև XIX դարի հայ գրական, մշակութային կյանքի և հասարակական-քաղաքական հոսանքների պատմության մի շարք կարևոր էջեր:

Երևանի ու Ղարաբաղի թեմական դպրոցների պատմությանը

նվիրված զորքերը միաժամանակ արժեքավոր նյութեր են տալիս XIX դարի և XX դարի առաջին տասնամյակի հայկական դպրոցների, ինչպես նաև արևելահայերի կուլտուրական կյանքի մասին: Գրական աղբյուրների հետ միասին հեղինակը օգտագործել է նաև արխիվային ուշագրավ նյութեր:

«Հայոց հարցի վավերագրերը» զբրում գիտնականը աշխատել է ամփոփ գաղափար տալ հայ ընթերցողին հուզող «հայոց արյունոտ հարցի» մասին: Այդ նպատակով նա թարգմանաբար տալիս է խնդրին վերաբերող մի շարք կարևոր փաստաթղթեր-վավերագրեր, որոնք ստեղծվեցին միջազգային դիվանագիտության խոհանոցում XIX դարում և XX դարի սկզբներին (մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմը): Բացի ներածականից, գիրքն ունի վավերագրերին կցված բնագրձակ մեկնաբանություններ:

Բաղմամյա բրտնաջան աշխատանքի արդյունքն է պրոֆ. Լևոյի «Հայոց պատմություն» մեծածավալ աշխատությունը, որտեղ ի հայտ են բերված հեղինակի պատմագիտական ամբողջ ուժը, գիտելիքներն ու տաղանդը: Հարկ է նկատել, որ Լևոն ծրագրում էր գրել հինգ հատոր, բնդ որում վերջին հատորը պետք է լուսաբաներ հայ գաղթյալների պատմությունը: Սակայն հիվանդության պատճառով նա ի վիճակի չեղավ ավարտել այդ մեծածավալ աշխատության վերջին մասը:

«Հայոց պատմության» առաջին հատորը, որ լույս տեսավ 1917 թ. Թիֆլիսում, նվիրված է Հայաստանի հին պատմությանը՝ սկսած հնագույն ժամանակներից մինչև մեր թվականության V դարը: Գրքում հեղինակը հանգամանորեն կանգ է առնում աշխարհագրական միջավայրի հարցի վրա, խոսում նախահայկական շրջանի մասին, տալիս աղբյուրների տեսություն և ապա հարևան երկրների պատմության ընդհանուր ֆոնի վրա շարադրում հայ ժողովրդի բաղաբական, ինչպես և կուլտուրական զարգացման պատմությունը: Երկրորդ հատորը պետք է ընդգրկեր V—XV դարերը, կամ հեղինակի խոսքերով ասած՝ միջին դարերը, հայկական միջնադարը: Սակայն Լևոն չկարողանալով ամբողջովին իրականացնել իր ծրագիրը, այս հատորում նա շարադրեց միայն V—XI դարերի պատմությունը: Երրորդ հատորը լուսաբանում է հայ ժողովրդի XVI—XVIII դդ. պատմությունը, բնդ որում այստեղ մեծ ուշադրություն է դարձված ազատագրական շարժման, հայ-ուսական հաղթանակների և մշակույթի զարգացման հարցերի վրա:

Խոսելով Լևոյի նախասովետական շրջանի պատմագիտական

աշխատությունների մասին, պետք է նախ և առաջ նշել այն, որ դրանք գլխի թարմություն մտքին ավանդական հայագիտության մեջ: Թե՛ իրենց բովանդակությամբ և թե՛ շարադրման եղանակով այդ գործերը հաճելի նորություն էին և այդ պատճառով էլ ջերմ ընդունելության արժանացան ընթերցող հասարակության կողմից:

Անվանի պատմաբանը կարողացավ հաղթահարել կղերապաշտական, սխոլաստիկական շատ կոնցեպցիաներ և հանդես բերեց նոր, գիտական մոտեցում հայ ժողովրդի պատմության մի շարք հանգուցային հարցերի նկատմամբ: Այդ հնարավոր եղավ շնորհիվ այն բանի, որ Լեոն իր պատմագիտական գործունեության առաջին իսկ տարիներից հարեց հայագիտության նոր, առաջավոր ուղղությանը և լայնորեն օգտագործեց իր ժամանակի ուսական և արևմտամետոդական պատմագիտության խոշոր ներկայացուցիչների, ինչպես նաև ականավոր հայագետներ Ն. Մառի, Ն. Ազոնցի, Գ. Խալավյանցի և ուրիշների հետազոտությունները:

Լեոն բազմիցս նկատել է, որ պատմագիտությունը պետք է պահպանի ոչ թե թագավորների ու զորավարների, այլ ժողովրդի պատմությունը: Իր հոգևածներից մեկում նա գրում էր. «Պատմությունը վաղուց դադարել է լուր պատերազմական թմբուկների և արքաների արձագանք լինելուց: Պատմությունը այժմ զվարճալի ընթերցանություն չէ, այլ գիտություն... Նրա (պատմության) առջև ավելի մեծ, ավելի պատասխանատու դործ կա՝ ժողովրդի կյանքը դարերի ընթացքում... Թագավորները, իշխանները, եպիսկոպոսներն ու եպիսկոպոսապետները ժողովրդի պատմություն չեն, այլ այդ պատմության արտահայտությունը»⁴⁷⁶:

Ելնելով այս դրույթից, Լեոն աշխատեց լուսաբանել հայ ժողովրդի տնտեսական, բաղաբական ու մտավոր կյանքը և ցույց տալ նրա անցած բարդ ու դժվարին դարավոր ուղին: Եվ հենց այս հարցերն էլ կազմեցին նրա պատմագիտական աշխատությունների հիմնական բովանդակությունը:

Հայտնի է, որ կղերաֆեոդալական պատմագրության ներկայացուցիչները իդեալականացրել են անցյալը, փորձել են ժխտել սոցիալ-դասակարգային ճնշումների ու ներհակությունների առկայությունը մեր ժողովրդի պատմության մեջ: Ժխտելով այդ ըստ ամենայնի սխալ «տեսությունը», Լեոն մի անգամ ևս հիմնավորեց այն ճշմարտությունը, թե հայ ժողովրդական մասսաները ևս ենթարկվել են ինչպես արտաքին, այնպես էլ ներքին, «հայրենի» հարստահարիչների ճնշումներին ու կեղեքումներին: Այս մասին նա գրել է ոչ

քիչ էջեր, անդրադարձել է իր մի շարք աշխատություններում: Բնորոշ է, որ դեռևս 1905 թ. Լեոն Տրապարակեց մի հոդված, ուր հենվելով Շիրակում գտնված արձանագրությունների և Մխիթար Գոշի «Դատաստանագրքի» տվյալների վրա, այն միտքը հայտնեց, թե հակառակ տիրապետող տեսակետին, Հայաստանում ես եղել է ճորտատիրություն: Մերժելով Վահան Բաստամյանի կարծիքը, թե Հայաստանում երբեք ճորտեր չեն եղել, Լեոն նկատում էր. «Նախ ես առաջ մեզ զարմացնում է այն կտրուկ ձևը, որով գիտնական վարդապետը ժխտում է ճորտությունը Հայաստանում: Երբեք, ասում է նա, գոյություն չէ ունեցել ճորտությունը: Ինչի՞ց գիտեք: Արդյոք այնքան լավ հայտնի՞ են հին հայկական կյանքի բոլոր ներքին պայմանները: Բաստամյանը նույնիսկ գիտի, որ ճորտատիրական դրություն բացակայությունը վեճ չվերցնող մի ճշմարտություն է, որ նա հայտնի է ամենքին: Այդպիսի համոզմունքը, ճիշտ է այսօր էլ ընդհանուր է մեր մեջ, բայց հարցն այն է, թե որքա՞ն ճշմարտություն կա այդ համոզմունքի մեջ»¹⁷⁷:

Ամփոփելով պատմական նյութերով հարուստ իր հոդվածը և շեղմամբ հանդիպելով Բաստամյանի հետ, Լեոն գրում էր. «Հայաստանի հողն էլ ուրեմն ազատ չի եղել ստրուկ, տնասունի պես վաճառվող հողագործի հեծեծանքներից, արշուն քրտինքից: Իդուր էինք կարծում, թե մեր պապերը ոչ ճորտ են եղել, ոչ ճորտատեր»¹⁷⁸:

Հայաստանի պատմությունը Լեոյի աշխատություններում արբաված է ոչ թե մեկուսացված, ինքնամփոփ ձևով, այլ լայն ֆոնի վրա, սերտորեն կապակցված հարևան երկրների պատմության հետ: Հեղինակը անց է կացնում զուգահեռներ, կատարում համեմատություններ, նշում փոխազդեցություններ, հայտնաբերում առանձնահատկություններ ու ընդհանրություններ հայ և հարևան ժողովուրդների սոցիալական, քաղաքական ու մշակութային կյանքի միջև: Այս բոլորի հետևանքով Հայաստանի պատմությունը անկասկած ավելի է լուսաբանվում, ավելի հստակ ու ամբողջական դառնում:

Պատմագիտական աշխատություններն առավել արժեքավոր են այն դեպքում, երբ տալիս են ոչ միայն կոնկրետ նյութ, փաստեր, այլև ընդհանրացումներ, տեսական եզրակացություններ: Լեոյի դորժերում կան և մեկը, և մյուսը: Նշանավոր պատմաբանը հայտնի է նաև իր սրամիտ դատողություններով ու փաստերի նուրբ վերլուծությամբ:

Լեոն չի պատկանել այն պատմաբանների թվին, որոնք խուսափել են գրել ժամանակակից դեպքերի կամ թե մոտավոր անցյալի

մասին: Նա բաղմամբիվ առիթներով շոշափել է ժողովրդին հուզող խնդիրները, փորձել խմատափորել ընթացիկ բաղաբական ու սոցիալական անցքերը, միջազգային դիվանագիտության շղարշավորված խարդախ բաղաբականությունը: Հայրենասեր պատմաբանի մի շարք աշխատություններում խոսվում է արևմտահայության ծանր կացության, Հայկական հարցի, կովկասահայերի ներքին վշտերի, ազգերի փոխհարաբերությունների և այլ խնդիրների մասին: Ավելին: Անգամ հեռավոր անցյալին նվիրած աշխատություններում Լևոն յուրովի արտահայտել է իր ապրած ժամանակաշրջանի հասարակական տրամադրությունները, իղձերն ու ցանկությունները:

Պատմագիտական իր երկերը շարադրելիս Լևոն օգտագործել է բաղմատեսակ ու բաղմաբովանդակ աղբյուրներ, նյութեր և գրականություն: Նա պրպտումներ է կատարել ձեռագրատներում և արխիվներում, անհրաժեշտ նյութեր է բաղել հայ պատմիչների երկերից ու ժամանակագրություններից, հին հունական և հռոմեական հեղինակներից, ուսումնասիրել է վիմական արձանագրություններ, հենվել է հնագիտական, լեզվագիտական ու բանասիրական տվյալների վրա, կարդացել է ճանապարհորդական նոթեր, հուշեր, գիտական ուսումնասիրություններ և այլն: Եվ այս հսկայական նյութն ու գրականությունը բաղմավաստակ պատմաբանը օգտագործել է ոչ թե մեխանիկորեն, այլ բննադատաբար: Քանիցս նա առիթներ է ունեցել խիստ բննադատության ենթարկելու պատմական աղբյուրները և բացահայտելու մի շարք հեղինակների սխալները, միակողմանիությունը և հեռապնդած բաղաբական դիտավորությունը: Այսպես, օրինակ, Լևոն ցույց է տալիս, թե ինչպիսի միտումնավորություն են հանդես բերել հռոմեական աղբյուրները հայ-հռոմեական պատերազմները լուսաբանելիս: Մասնավորեցնելով իր խոսքը Լուկուլլոսի դեպի Հայաստան կատարած արշավանքի մասին, նա գրում էր. «Հռոմեական աղբյուրները պայծառ և ղեղեցիկ մանրամասնություններով են նկարագրում այդ արշավանքը: Բայց նրանք, տարաբախտաբար, մի ընդհանուր պակասություն ունեն—միակողմանիություն: Հիմնված լինելով վիսավորապես Լուկուլլոսի պաշտոնական: զեկուցումների և արշավանքին մասնակցած այլ հռոմեացի զինվորականների պատմվածքների վրա, այդ տեղեկությունները ամեն տեղ և ամեն կերպ աշխատում են փառաբանել Լուկուլլոսին և ստորացնել նրա հակառակորդներին: Այս միտումնավորությունը շահագործել է անգամ հրաշքները, ցույց

տալու համար թե նույնիսկ երկինքն էլ ջանք էր թափում, որ հոռմեացիների հաղթանակը՝ լիակատար լինի: Սակայն այդ ծաղաղեղ միակողմանիության մեջ էլ մնացել են շատ տկնաբաններ, որոնք վկայում են, թե հոռմեական աղբյուրները թաքցնում են շատ բան, որ ձեռնառու չէ կուկուլոսին և նրա բանակին»⁴⁷⁹:

Լեոն քննադատական մոտեցում է հանդես բերել նաև մյուս, այդ թվում և հայ աղբյուրների ու հեղինակների նկատմամբ: Հայտնի է, որ նա, բարձր գնահատելով Մ. Չամչյանի «Պատմություն հայոց» եռահատոր աշխատությունը, միաժամանակ իրավացիորեն նշել է այդ գործի լուրջ թերությունները: Ականավոր հայագետի նման մոտեցումը, ճիշտ է, ճիշտ էր:

Սակայն Լեոյի նախասովետական շրջանի պատմագիտական աշխատությունները, վերը նշված և մի շարք այլ արժանիքների հետ մեկտեղ, ունեն նաև զգալի թերություններ: Բանն այն է, որ Լեոյի պատմահայեցողության վրա ուժեղ ազդեցություն է ունեցել իդեալիստական աշխարհայացքը, պատմական պրոցեսի բմբռնման նրա մեթոդոլոգիական սկզբունքները երբեմն հեղհեղուկ են եղել: Սրանից էլ բխում են նրա գործերի ընդհանուր բնույթի մի շարք սխալներն ու թերությունները:

Պատմաբանի երկերում գերազնահատված է «հոգևոր գործոնի» դերը մարդկային հասարակության զարգացման գործում: Թերազնահատելով նյութական-տնտեսական պայմանների, սոցիալ-դասակարգային հարաբերությունների, ժողովրդի պայքարի ու դիմադրական ուժի, քաղաքական անցքերի դերը և նշանակությունը, Լեոն հայ ժողովրդի պատմության մեջ տեղի ունեցած մի շարք խոշոր տեղաշարժեր բացատրում է, օրինակ, միայն գաղափարների, դպրոցների ու դրականության զարգացմամբ: «Հինգերորդ դարի սկզբին, հայ աշխարհը փրկվել էր կործանումից, ստեղծելով ազգային դաստիարակություն», — գրում էր նա⁴⁸⁰:

Լեոն այն կարծիքն ուներ, թե պատմական իրադարձություններում վճռական դերը պատկանում է անհատներին, հատկապես թագավորներին ու զորահրամայատարներին: Հին Արևելքի երկրներում «պետության առաջադիմությունը և անկումը կախված էին միապետի անձնական հատկություններից»: Հայ պետականության հզորացումն ու թուլացումը ևս նա մեծ չափով կապում էր թագավորների ընդունակության կամ անկարողության հետ: Տիգրան II-ը քաջ էր ու տաղանդավոր, այդ պատճառով նա կարողացավ ստեղծել մեծ կայսրություն: Հովհաննես-Սմբատ Բագրատունին, «այդ

Մուշ, Բաղեշ, Տիգրանակերտ, Եղեգիս, Տրապիզոն, Շապին Գարահիսար, Քղի, Բալու և Նրզնիկա—Քեմախ, ուր զբեթե ոչ մեկ հայ ազատված է, մտնուկներն ու ծերերն անգամ չխնայվելով: Հայաստանի մյուս նահանգներն ազատվածներ կան, սակայն հազիվ 5% համեմատությամբ: Շատ մը քաղաքների և գյուղերի հազիվ մեկ երկու կիներ կան այսօր: Լեռներ ու բանուկ ճամբաներ գիւղերում լեցվեցան: Գետերը օրերով գիւղիներ աւարին իրենց ալիքներուն հետ: Նշանավոր եղան Մալաթիա և Խարբերդ, որոնց մոտերը կոտորվեցավ տեղացի հայությունը, նույն բախտին ենթարկվեցան մյուս գավառներն եկող և անկե անցնող գաղթականաց բոլոր կարավանները: Մուշ և իր գաշալ ուր հայ բնակչությունը Պուլանիսի և Խնուսի հայության հետ տուներու և մարագներու մեջ լեցվելով կրակի տրվեցան. Բաղեշ և շրջակաները, ուրիշ հայ մը ազատված ըլլալու լուրը չունինք տակալին, Տիգրանակերտի նահանգը ուր ոչ միայն հայերը այլև ասորիներն ու քաղղիացիներն ալ կոտորված են. և կուսակալին գրված ջարդի հրամանը չգործադրելնուն համար երեք թուրք գալմապամներ պաշտոնանկվելով սպանված են: Տրապիզոն և շրջակաները, ուր հայությունը զբեթե ամբողջովին կոտորված կամ ծովամույն եղած է: Բալու և Քղի՝ որոնցմէ ոչ մեկ հայ ազատված ըլլալուն լուրը ունենր ցարդ: Նրզնիկա և Քեմախ, ուր տեղացի հայությունը և Բաբերդի, Գերջանի և Կարնո հայությունը Արածանին թափված, ողջամբ թաղված կամ կոտորված է: Շապին Գարահիսար և Եղեգիս՝ ուր ժողովուրդը կամավ մեռնել չուղեւելով փոքր ինչ զիմադրություն քնելու հանդգնությունը ունեցաւ: Էնկյուրի, որուն արու հայությունը այդ նահանգը կանխաւ Պուլանի արքայալ հայերով միասին դեպ Նողդատ տալովեցավ և ճամբան կոտորվեցավ: Մանրամասնություններու վրա չեմ ծանախար, ալ կանառեսներու պատմությունները այնպիսի գաղանաչին դեպքեր կհիշեն, որ մարդկային պատմությունը երբեք չի արձանագրած նույնիսկ նախաքրիստոնեական դարերու մէջ:

Հայ ժողովուրդը իր դարավոր հայրենիքեն վտարվելով դեպի հարավ քշվեցավ. ճամբան շեթենեբուն բյուրավոր զոհեր տալով, յուր ինչքը, եթե թույլ տրված էր բան մը առնել իրեն հետ, կողոպտվելով, օրերով ու ամիսներով հետիտն ճամբորդեց: Կարավանները հնադարյան դերիներու պէս ամեն քաղաք հասնելուն հրապարակները շարվեցան և իսլամ ժողովուրդը հրովիրվեցավ անոնցմէ իր հավնածը առնելու: Այրերն շատերը արդեն իրենց ծննդավայրին մեջ կոտորված ըլլալով, մնացյալներն ալ ճամբան

գիտության հավաստի տվյալները այսօր նոր լույս են սփռում անցյալում չպարզաբանված այդ խնդիրների վրա:

Սովետական իշխանության տարիներին՝ իր կյանքի վերջին տասնամյակում, պրոֆ. Լեոն դրեց մի շարք նոր աշխատություններ, նվիրված հայ ժողովրդի պատմության տարբեր հարցերին: Նա տվարտեց «Հայոց պատմության» չորրորդ հատորը, դրեց «Խոջապահան կապիտալ» երկհատորյակը (լույս է տեսել միայն առաջին հատորը), հրապարակեց «Թուրքահայ հեղափոխության գաղափարաբանությունը» (2 հատոր), «Անցյալից» խորագիրը կրող իր հուշերը և մի շարք հետաքրքիր հոդվածներ: Լեոյի արխիվում պահվում են նաև դեռևս չհրապարակված ձեռագիր աշխատություններ («Մանուկ Հայաստան», «Հայերը համաշխարհային պատերազմի մեջ» և այլն), որոնք նույնպես զրված և ավարտված են այս շրջանում:

Ապրելով սովետական կարգերում, Լեոն աշխատեց հրաժարել իր իդեալիստական աշխարհայացքից և կանգնել մատերիալիստական պատմահայեցողության դիրքերում: Տարեց պատմաբանը ահսեց ավելի շատ ուշադրություն դարձնել Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական ու դասակարգային պայքարի հարցերի պատմության վրա, հաջողությամբ վեր հանեց ցարիզմի գաղութային քաղաքականությունը և արևմտյան պետությունների խարդախ դիվանագիտությունը Հայկական հարցում, սուր քննադատության ենթարկեց հայ ազգայնական կազմակերպությունների ու կուսակցությունների դոքթրինությունը, վերանայեց ու վերադնահատեց անցյալի իր ավալ տեսակետները: Շատ բնորոշ են Լեոյի ժամանակակից սովետահայ ականավոր մտավորականներից մեկի՝ Դրաստամատ Տեր-Սիմոնյանի հուշերն այն մասին, թե ինչպես բաղմամբաստակ պատմաբանը փորձում էր «վերակառուցվել» նաև մանկավարժական աշխատանքում: Տեր-Սիմոնյանը 1932 թ. գրել է. «1926 թվին տողերիս գրողին վիճակվեց լսել Լեոյի մեկ դասախոսությունը պետական համալսարանի պատմա-գրական բաժանմունքի ուսանողների համար: Ֆրանսիական մեծ հեղափոխությունն էր դասախոսության թեման: Այդ դասախոսությունը տպավորվեց իմ մեջ որպես անմոռանալի մի հիշողություն: 66 տարեկան դասախոսը, որի գրեթե 40-ամյա դոքթրինությունը անցել էր իդեալիստական աշխարհայացքի զոքեղ ազդեցության տակ, անկեղծորեն, համոզված ձգտում էր մատերիալիստորեն լուսաբանել 18-րդ դարի ֆրանսիական ժողովրդի մեծ դրամայի իրադարձությունները»⁴⁸⁵:

Չնայած այդ բոլորին Լեոյին, այնուամենայնիվ, չհաջողվեց

ձիշտ ըմբռնել մատերիալիստական-մարքսիստական, պատմահայեցողությունը և նա ղղալի չափով տուրք տվեց Մ. Ն. Պոկրովսկու պատմագիտական զպրոցին, որն այն ժամանակ, ինչպես հայտնի է, իշխող դիրք էր գրավում: Իսկ այդ այն հետևանքն ունեցավ, որ հայ գիտնականը սովետական շրջանում գրած իր աշխատություններում մեծ մասամբ դեհիկ սոցիոլոգիզմի և ազգային նիհիլիզմի դիրքերից լուսաբանեց հայ ժողովրդի պատմության մի շարք հարցեր: Բերենք երկու օրինակ:

Հետեւելով Մ. Ն. Պոկրովսկու՝ առևտրական կապիտալի մասին ունեցած սխալ տեսությանը, Լեոն գտնում էր, որ «նոր ժամանակներում», այսինքն՝ XVI—XIX դդ., ինչպես Եվրոպայում, այնպես էլ Հայաստանում հասարակական զարգացման հիմնական շարժիչ ուժը եղել է առևտրական կապիտալը: Այդ մասին իր «Խոջայական կապիտալը և նրա քաղաքական-հասարակական դերը հայերի մեջ» աշխատության մեջ (լույս է տեսել 1934 թ.) նա գրում էր. «Եթե Արևմտյան Եվրոպայում առևտրական կապիտալի տիրապետությունը բերում էր իր հետ մի շարք խոշոր քաղաքական-հասարակական շարժումներ (նիդեռլանդական, անգլիական, ֆրանսիական հեղափոխություններ, գերմանական ռեֆորմացիա և այլն) հայերի մեջ էլ, չնայած որ սրանք ապրում էին բոլորովին տարբեր քաղաքական մշակութային միջավայրում, խոջայական կապիտալը ծնող, դաստիարակող, ղեկավար դարձավ խոշոր և երկարատև մի երևույթի, որ նույնպես ազատագրական հեղափոխություն էր, բայց արդեն Առաջավոր Ասիայի հողի վրա, ասիական մեծ բնապատկերներին սեփական ազգային անկախություն խելու համար»⁴⁸⁶:

Մասնավորեցնելով խոսքը հայ առևտրական կապիտալի, կամ իր խոսքերով ասած՝ խոջայական կապիտալի մասին, Լեոն եզրակացնում էր. «Այսպիսով խոջայական կապիտալը հանդիսանում է այնքան մեծ, այնքան անդերակշռելի մի հասարակական ուժ, որ նրան է միայն վերապահվում իրանով լցնել հայոց պատմության ամբողջ նոր շրջանը»⁴⁸⁷: Հավատարիմ այս դրույթին, նա հայ ժողովրդի XVI—XVIII դդ. ամբողջ պատմությունը՝ թե՛ քաղաքական ու քաղաքացիական, թե՛ տնտեսական ու մշակութային, կապում է միայն առևտրական կապիտալի հետ, միանգամայն անտեսելով մյուս դասերի ու դասակարգերի դերը: Այս տեսակետը, հասկանալի է, չի կարող դիմանալ քննադատության:

Ինչպես «Խոջայական կապիտալում», այնպես էլ «Թուրքահայ հեղափոխության գաղափարաբանությունը» երկհատորյա աշխատ-

տության մեջ (լույս է տեսել 1934 թ.) և իր հուշերում («Անցյալից», լույս է տեսել 1925 թ.) Լեոն հանդամանորեն խոսում է XVIII և XIX դդ. հայ ազատագրական շարժումների մասին: Ելնելով նիճի-լիստական դիրքերից, տարեց հեղինակը բացասական վերաբերմունք է ցուցաբերում այդ շարժումների և դրանց գործիչների նրկատմամբ: Այսպես, Լեոն փորձում էր նսեմացնել Դսւվիթ-Քեկի գլխավորած շարժումը, միամիտ ու սխալ էր համարում Իսրայիլ Օրու, Հովսեփ Էմինի և մյուս հայ ականավոր գործիչների ազատագրական ձգտումները և քաղաքական ծրագրերը⁴⁸⁸: Նրա կարծիքով XIX դարի երկրորդ կեսի արեւմտահայ ազատագրական շարժումները չէին բխում ժողովրդի շահերից, ինքնաբերի չէին և ըստ էության հանդիսանում էին «ինտելիգենտական մտածողության արգասիք»⁴⁸⁹: Իհարկե, այստեղ ևս թույլ են տրված լուրջ սխալներ:

Ավելորդ չէ հիշել, որ Լեոյի այս անընդունելի տեսակետները չէին համընկնում նույն հարցերին վերաբերող նրա նախահեղափոխական շրջանի հայացքներին: Եթե, օրինակ, իր կյանքի երեկոյին՝ անհաջող վերագնահատումների պահերին գրած աշխատություններում նա սե գույներով էր պատկերում XVIII դարի հայ ազատագրական շարժումները, ապա նախկինում ստեղծած իր գործերում փառաբանում և ըստ հարկին էր արժեքավորում այդ նույն ժողովրդական, առաջադեմ շարժումները: Ինչպես տեսնում ենք, տրամագծորեն հակառակ կարծիքներ միեւնույն խնդրի վերաբերյալ:

Լեոն անցել է դժվարին ու հակասություններով լի ուղի: Նրա թողած բազմաթիվ ու բազմաբովանդակ աշխատությունները ունեն ինչպես իրենց ուժեղ, այնպես էլ թույլ կողմերը: Տաղանդավոր հեղինակի պատմագիտական ժառանգության մասին կարելի է շատ խոսել ու վիճել: Բայց այդ ժառանգությունն ունի այնպիսի բացահայտ արժանիքներ և սուավելություններ, որոնց մասին հազիվ թե կարելի լինի տարակուսել: Թվենք դրանցից մի քանիսը:

Անվանի պատմաբանի աշխատությունները պարունակում են փաստագրական հարուստ նյութ: Տասնյակ տարիների ընթացքում զբաղմանալի հռանդով ու աշխատասիրությամբ Լեոն բազմաթիվ ձեռագրերից, արխիվային փաստաթղթերից և գրական-պատմական աղբյուրներից հավաքել է հետաքրքիր շատ փաստեր ու տեղեկություններ: Հեղինակի աշխատություններում կարելի է գտնել արժեքավոր նյութեր հայ ժողովրդի ինչպես հասարակական-քաղաքական էջանքի, այնպես էլ հոգեւոր մշակույթի պատմության վերաբերյալ:

Լեոյի գործերը շարագրված են հստակ, կենդանի և պատկերա-

վոր լեզվով ու վարակիչ հուզականությամբ: Այս հարցում նա չունի իր հավասարը մեզանում: Լեոն ոչ միայն գիտնական է, այլև գրող, խոսքի վարպետ: Կարգալով նրան, ընթերցողը հաճախ ստանում է ղեղարվեցատական հաճույք: Պատահական չէ, որ տեղանավոր պատմաբանի աշխատությունները սիրով են ընդունվում հասարակության լայն խավերում:

Հայ ժողովրդի պատմության շատ դրվագներ և մասնավորապես XVI—XVIII դդ. պատմության մի շարք հարցեր առաջին անգամ լուսաբանվել են Լեոյի աշխատություններում, ընդ որում այդ լուսաբանությունը չի կորցրել իր թաղմությունը և գիտականությունը նաև մեր օրերում: Ահանավոր պատմաբանը սուր գրչով է պատկերել այն դաժան հարստահարություններն ու անլուր ճնշումները, որոնց ենթակա էին թուրքական ու պարսկական բռնապետությունների լծի տակ տառապող հայ ժողովրդական մասնանիները, հաջողությամբ է շարադրել ժողովրդի ազատագրական պայքարը, նրամշակույթի զարգացման պատմությունը և այլն: Լեոյի այս և մի շարք այլ հարցերին նվիրված ուսումնասիրությունները մեծ հետաքրքրությամբ են կարգացվում նաև այսօր:

Մեր պատմաբաններից Լեոն առաջինն էր, որ հաղթահարելով մեծ դժվարություններ, իրականացրեց հայ ժողովրդի գիտական պատմության սիստեմատիկ շարադրանքը՝ սկսած հնագույն ժամանակներից մինչև XIX դարը: Բազմավաստակ գիտնականը կատարեց խոշոր և շնորհակալ գործ:

Լեոյի պատմագիտական ժառանգությունն իր պատշաճ տեղն է գրավել հայագիտության պատմության մեջ: Այդ ժառանգության մի զգալի մասը արժանի է այն բանին, որ դառնա մեր ժողովրդի լայն խավերի սեփականությունը:

ИСТОРИОГРАФИЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ ПРОФ. ЛЕО

Резюме

Одним из крупных представителей новой армянской культуры, арменоведения в частности, является Лео (Аракел Бабахянц, 1860—1932). На протяжении примерно пятидесяти лет он творил как писатель, литературовед, публицист и историк. Но в его литературном наследии главное место занимают его труды по истории и истории культуры армянского народа. В своих ценных исследованиях Лео выступил против ряда устаревших и антинаучных положений старой армянской историографии, внес в научный оборот богатый фактический ма-

териал, по-новому осветил ряд проблем истории Армении. В произведениях автора дореволюционного периода чувствуется влияние идеалистического мировоззрения. В годы Советской власти Лео работал профессором в Ереванском университете, создавая новые интересные труды. В этот период, он отдал определенную дань исторической школе М. Н. Покровского. Труды Лео написаны живым, образным языком, пользуются большой популярностью. Неслучайно, что его иногда называют «армянским Ключевским». Многие работы проф. Лео сохранили свою свежесть и научную ценность и в наши дни.

ՀԱՅ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՆՇԱՆԱՎՈՐ ԿԵՆՏՐՈՆԸ

(Երևանի պետական համալսարանի 50-ամյակի առթիվ)

Երևանի պետական համալսարանը, որի հիստուն տարին լրանում է այս տարվա՝ 1970 թ. դեկտեմբերին, Խորհրդային Հայաստանի առաջին բարձրագույն դպրոցն է⁴⁹⁰: Անցնելով փառավոր ուղի, նա այսօր դարձել է Սովետական Միության առաջնակարգ ուսումնական հաստատություններից և ճանաչված գիտական կենտրոններից մեկը: Երևանի համալսարանը խոշոր ավանդ ունի բարձրակ մասնագետներ պատրաստելու և ընդհանրապես մեր հանրապետության տնտեսության, մշակույթի ու գիտության զարգացման գործում:

1

Գլաձորի, Տաթևի և հայկական միջնագաղթյան մյուս համալսարանները փակվելուց հետո Հայաստանում բարձրագույն ուսումնական հաստատություններ ստեղծելու գաղափարը նորից արժարժվեց XIX դարում: Հայ առաջավոր մտավորականության մի շարք ներկայացուցիչներ, որոնց թվում Խաչատուր Աբովյանը, Ստեփանոս Նազարյանը, Միքայել Նալբանդյանը աենչում էին ունենալ նոր ժամանակների պահանջներին համապատասխանող հայկական բարձրագույն դպրոցներ: Ավելի ուշ, XX դարի սկզբներին Հովհաննես Թումանյանը, խիստ մտահոգված այդ խնդրով, գրում էր. «...Պետք է ստեղծել Հայոց Համալսարանը, ուր կարելի լինի բարձրագույն գիտությունները ավանդել ու սովորել հայերեն լեզվով: Մեր տարրական ու միջնակարգ դպրոցների մեջտեղը պետք է կառուցել ու պահել մի գիտության տաճար, մեր մանր ու մեծ ճրագների մեջտեղը պետք է վառել մի մեծ ջահ,— Հայկական Համալսարանը»⁴⁹¹:

Հարկ է նկատել, որ XIX դարում ստեղծվեցին բարձր արվեստի մի շարք նշանավոր ուսումնական հաստատություններ՝ Լազարյան ճեմարան Մոսկվայում (1815 թ.), Ներսիսյան դպրոցը Թիֆլիսում (1824 թ.), Գևորգյան ճեմարանը Էջմիածնում (1874 թ.) և այլն: Այս դպրոցները մեծ դեր խաղացին հայ ժողովրդի մշակույթի զարգացման մեջ, բայց, այնուամենայնիվ, նրանք չբարձրացան ժամա-

նախի համալսարանների մակարդակին և այդպիսի նպատակ նրանք չէին էլ հետապնդում:

Յարական ինքնակալության տապալումից և մասնավորապես Հոկտեմբերյան հեղափոխությունից հետո Կովկասում ազգային համալսարաններ ստեղծելու հարցը ավելի զործնական դարձավ: 1918 թ. Թիֆլիսում հիմնվեց վրացական համալսարանը, իսկ 1919 թ. Բաքվում՝ ադրբեջանականը: Նույն 1919 թ. մի խումբ հայ մտավորականների առաջարկով հայկական համալսարան կազմակերպելու հարցով ղեկավարեց նաև այդ ժամանակ Հայաստանում իշխող դաշնականների կառավարությունը:

Համալսարանի կազմակերպման գործը հանձնարարվեց Բիմիկոս, պրոֆ. Դավիթ Զավրիսին (Զավրյանին), որպես համալսարանի տեսուչ հրավիրվեց իրավաբան Յու. Ս. Գամբարովը (Գամբարյանը): Համալսարանի կազմակերպման գործին մասնակցեցին նաև հայադեպուտներ Երվանդ Տեր-Մինասյանը, Ստեփան Մալխասյանը, Դարեգին Հովսեփյանը, Մանուկ Աբեղյանը, Հակոբ Մանանդյանը և ուրիշներ:

Հարցը քննարկվեց մի շարք անգամ: Սկզբում ենթադրվում էր համալսարանը բացել Երևանում, բայց հետո որոշվեց այն հիմնել Ալեքսանդրապոլում (այժմ՝ Լենինական): 1920 թ. հունվարի 31-ին Ալեքսանդրապոլում (այժմ՝ Լենինական) 1920 թ. հունվարի 31-ին Ալեքսանդրապոլի առևտրական դպրոցի շենքում տեղի ունեցավ համալսարանի հանդիսավոր բացումը: Փետրվարի սկզբից սկսվեցին պարապմունքները, որոնք, սակայն, երկար չտևեցին: Հունիս ամսին որոշում ընդունվեց համալսարանը փոխադրել Երևան, որը և կատարվեց ամռան ամիսներին: Նախատեսվում էր Երևանում պարապմունքները սկսել պատմա-լեզվաբանական և իրավաբանական ֆակուլտետներում հոկտեմբերի 1-ից, իսկ բնագիտական ֆակուլտետում՝ նոյեմբերի 1-ից: Սակայն Երևան փոխադրված համալսարանը չկարողացավ սկսել նորմալ պարապմունքներ, որովհետև չէր լուծվել շենքի հարցը, չկային ֆինանսական միջոցներ ու անհրաժեշտ հարմարություններ, երկրում՝ թուրքական զորքերի արշավանքների հետևանքով, տիրում էր քաղաքական խիստ ծանր ճգնաժամ:

Նոյեմբերի 29-ին Հայաստանի հեղափոխական աշխատավորները ռուսական կարմիր բանակի զորամասերի գործուն օգնությամբ ու մասնակցությամբ տապալեցին դաշնականների իշխանությունը և երկրում հաստատեցին սովետական կարգեր: Բաղմաշարչար հայ ժողովուրդը ազատվեց իրեն սպառնացող նոր մասսայական կոտոր-

բաժնիների վտանգից և ստացալ խաղաղ ու ասպահով ստեղծագործ աշխատանքի հնարավորություն:

Նորաստեղծ խորհրդային իշխանությունը, ի թիվս մի շարք միջոցառումների, որոշակի քայլեր կատարեց նաև երկրի կուլտուրական կյանքի զարգացման ուղղությամբ: 1920 թ. դեկտեմբերի 17-ին լուսավորության ժողովրդական կոմիսարիատը արձակեց հետևյալ հրամանը.

ՆՐԵՎԱՆԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՎԵՐԱԿԱԶՄՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

1. Երևանի համալսարանը վերակազմվում է և վերակոչվում Երևանի ժողովրդական համալսարան:

2. Նախկին համալսարանի ֆակուլտետները փակվում են և հիմնվում է երկու բաժանմունք՝ բնագիտական և հասարակագիտական:

3. Նախկին համալսարանի բոլոր պրոֆեսորները, դոցենտները, պրիվատ-դոցենտները, դասախոսները և ասիստենտները համարվում են արձակված:

4. Նախկին համալսարանի գույքի պահպանության ամբողջ պատասխանատվությունը մինչև համալսարանի լիակատար վերակազմությունը ընկնում է հին վարչության վրա:

5. Լուսավորության ժողովրդական կոմիսարիատին կից կազմակերպվում է համալսարանի վերակազմության հանձնաժողով, որի վրա պարտավորություն է դրվում սույն հրամանը հրատարակելու օրից մի շաբաթվա ընթացքում ներկայացնել կոմիսարիատի հաստատության նոր համալսարանի կազմակերպության հիմունքները, ծրագիրը, դասախոսների կազմն ու շտատները:

6. Հանձնաժողովի նախագահն է նշանակվում ընկ. Կոլբեռլյանը, անդամներ՝ ընկ. ընկ. Զուրարյան, Պինիկյան և ուսանողության երկու ներկայացուցիչներ⁴⁹²:

Հանձնաժողովը, վերջացնելով իր վրա դրված պարտականությունները, ներկայացնում է անհրաժեշտ առաջարկներ, որոնց հիման վրա և լուսավորության ժողովրդական կոմիսար Ա. Հովհաննիսյանը դեկտեմբերի 28-ին արձակում է նոր հրաման.

ՆՐԵՎԱՆԻ ԺՈՂՈՎՐԻԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

1. Երևանի համալսարանի վերակազմության հանձնաժողովի աշխատանքները համարել սվարտված և հանձնաժողովը լուծված:

ՅԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆ.— Մինչև համալսարանի խորհրդի կազմակերպությունը հանձնաժողովի նախագահը մնում է իր պաշտոնում:

2. Ժողովրդական համալսարանի սույն հրամանին կցված ժամանակավոր կանոնադրությունը հաստատել:

3. Ժողովրդական համալսարանի խորհրդին վերապահել՝ մրշակել համալսարանի կյանքի ներքին կանոնադրությունը և հարակից մանրամասն հրահանգներ:

4. Հաստատել ժողովրդական համալսարանի անձնական կազմի շտատները:

Ա. 20 պրոֆեսոր

Բ. 30 դասատու

Գ. 7 լեզուների դասախոս

Ե. 10 տեխնիկական և գրասենյակային պաշտոնյաներ:

5. Հաստատել—

Ա. Հասարակագիտական ֆակուլտետում դասատուներ՝ ընկ. ընկ. Աբեղյան Մ., Աղբալյան Ն., Տերտերյան Ա., Ղափանցյան Գ., Աբրահամյան Ռ., Լիսիցյան Լ., Մանանդյան Հ., Մելիք-Ալանվերդյան Գ., Պինիկյան Գ., Տիգրանյան Ա., Էլիլյան Գ., Թորամանյան Ա., Չուրաբյան Գ. և Խոնդկարյան Ա.:

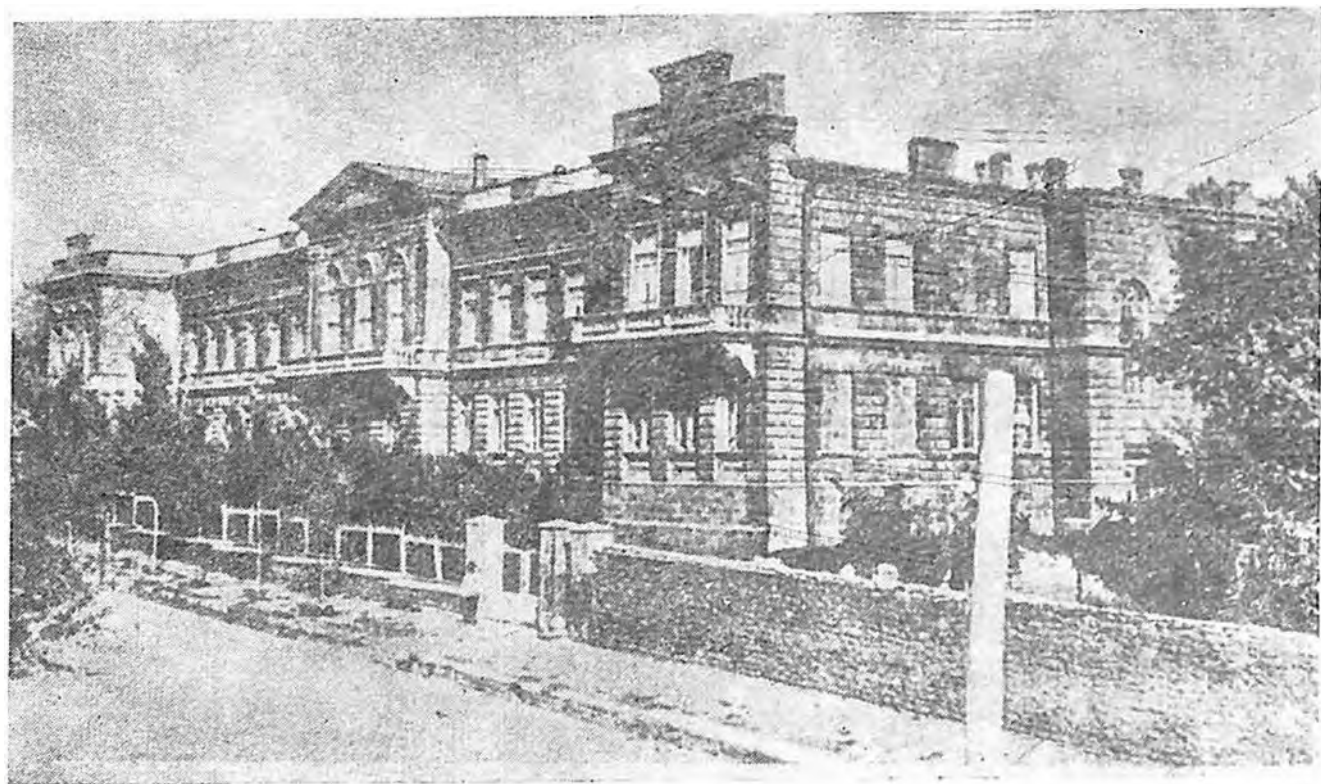
Բ. Բնագիտական ֆակուլտետում՝ ընկ. ընկ. Հակոբյան Ա., Նալբանդյան Տ., Վարդապետյան Ա., Տեր-Պողոսյան Ա., Զավրյան Գ., Գուրգենյան Գ., Ղամբարյան Ա., Սավիչ-Զաբլոցկի Կ. և Կողբեայան Ե.:

6. Նրեանի համալսարանի շարժական և անշարժ գույքի բոլոր գործերը, հաշիվներն և այլն փոխանցել ժողովրդական համալսարանին:

7. Ներկա հրամանի գործադրության և ժողովրդական համալսարանի խորհրդի առաջին նիստի հրավիրման պարտականություններն ընկնում են Նրեանի համալսարանի վերակազմության հանձնաժողովի նախագահի վրա:

8. Ժողովրդական համալսարանի խորհուրդն սկսում է իր գործունեությունը քաղաքում գտնված անդամների կեսից ոչ պակաս կազմով»⁴⁹³:

Ինչպես տեսնում ենք, նորաստեղծ ժողովրդական համալսարանը կազմակերպվում է 1920 թ. դեկտեմբերին, նախկին համալսարանի վերակազմության ճանապարհով: Նա կազմավորվում էր նոր սկզբունքներով և քաղաքական ու գաղափարական այլ դրոշի տակ: Այսպիսով, Նրեանի ժողովրդական համալսարանը, որ հետո-

Երևանի պետական համալսարանի հին շենքը

գալում կոշվեց Երևանի պետական համալսարան, փառաբանե հանգիստացավ նոր կարգերի ծնունդ:

Նորաստեղծ ժողովրդական համալսարանի առաջին ռեկտորն արժանի աշխատելու պատմաբան, հետազոտում Սովետական Միության գիտությունների ակադեմիայի իսկական անդամ Հակոբ Մանանդյանը: Առաջին և հիմնադիր պատասխանների շարքում էին այնպիսի նշանավոր գիտնականներ ու մանկավարժներ, ինչպիսիք էին հայագետներ Մանուկ Աբեղյանը, Գրիգոր Ղափանցյանը, Արսեն Տերտերյանը, Կորսապետ Մելիք-Օհանջանյանը, Ռազմես Ավդալբեկյանը, Աշխարհբեկ Քալանթարը, արևելագետ Գևորգ Ասատուրը, քիմիկոս Ստեփան Ղամբարյանը, մեխանիկայի մասնագետ Ալեքսանդր Հակոբյանը, ֆիզիկոս Հարություն Անժուրը, կենսաբան Ավետիք Տեր-Պողոսյանը, գյուղատնտես Պապոս Քալանթարյանը, մանկավարժներ Գուրգեն Էդիլյանը, Արշավիր Շավարշյանը, իրավաբան Գրիգոր Զուրարյանը և ուրիշներ: Քիչ ուշ համալսարանում սկսեցին գաղափարախոսություններ կարդալ նշանավոր պրոֆեսորներ Հակոբ Հովհաննիսյանը, Հարություն Միրզա-Ավագյանը, Գրիգոր Արեշյանը, Հայկ Գյուլիքեմիսյանը, Լևոն Ռոտինյանը, Լևոն Հովհաննիսյանը և այլք:

Ժողովրդական համալսարանի ստեղծումը մեծ խանգավառություն առաջ բերեց ժողովրդի լայն խավերի և մասնավորապես նրա մտավորականության շրջաններում: Բազմաթիվ հայ գիտնականներ ու խոշոր մասնագետներ, որ ապրում էին Հայաստանից դուրս, հայրենիք եկան համալսարանում աշխատելու համար: Այսպես, 1922—1924 թթ. գալով Հայաստան, համալսարանում աշխատանքի անցան հայտնի գիտնականներ և մանկավարժներ Հրաչյա Աճառյանը, Լևոն (Առաքել Բաբախանյանը), Վահան Արծրունին, Համբարձում Քեչեկը, Սիմոն Հակոբյանը, Յուլիկ Խանդավազյանը, Ստեփան Լիսիցյանը, Հովակիմ Բեդեկյանը և ուրիշներ:

Երևանի ժողովրդական (պետական) համալսարանի ղեկը մեր երկրի տնտեսական և մշակութային կյանքում բարձր գնահատվեց հանրապետության ղեկավար կուսակցական և պետական օրգանների ու գործիչների կողմից: Այդ տեսակետից խիստ բնորոշ է Ալ. Մյասնիկյանի կարծիքը: 1923 թ. նա Երևանի համալսարանի մասին գրել է. «...մեր կուլտուրայի կենտրոնն է կազմելու պետական համալսարանը Երևանում: Նրա համար միջոցներ չպետք է խնայել, ինչպես և զրադիտության տարածման համար: Սրանք համարվում են կենսական մեծություններ են: Որովհետև համալսարանն այն հնուցն

Երևանի Համալսարանի դասախոսների մի խումբ (1928)

է ու լաբորատորիան, որից կենսատու ճառագայթներ են ցրվում դեպի ծայրերը: Գիրն ու ընթերցանությունը տարածելու համար պետք են լուսավոր գլուխներ, որ կտան համալսարանը: Հողի մշակությունը պահանջում է դաշտագետներ, որոնց ստեղծելու է դարձյալ համալսարանը: Արդյունագործությունն ու արհեստը չեն կարող բարգավաճել առանց ճարտարագետի, որին նույնպես կդաստիարակի համալսարանը: Ընդհանուր կուլտուրայի դարկերակը բանելու է շարունակ աւանդական, եթե առողջ պահվի սիրտը: Համալսարանն այդ սիրտն է...

Համալսարանը կստեղծի նոր ինտելիգենցիա՝ բառի իսկական իմաստով. նա կինտելիգենտացնի ողջ երկիրը: Իսկ առանց այս հանգամանքի կղժվարանա, նույնիսկ անկարելի կդառնա սոցիալիստական կարգերի զարգացումը. չէ՞ որ սոցիալիզմը մի ամբողջ, մի նոր, մի կատարյալ կուլտուրա է»⁴⁹⁴:

Այցելելով Երևանի պետական համալսարան, Ա. Լոռնաշարսկին ասել է. «Անձամբ ծանոթանալով համալսարանին, ես այժմ եկա այն համոզման, որ անպայման անհրաժեշտ է ամեն կերպ օգնություն ցույց տալ այդ փոքրիկ հանրապետությանը, որ պետքի բարձրագույն կրթության այդ ջահը, որը պետք է քաղաքակրթության կենտրոն դառնա հայ լեզվին տիրապետող բոլոր մարդկանց համար, ոչ թե մարի, այլ ամելի ու ամելի առկայծի»⁴⁹⁵:

Հայ մտավորականության ներկայացուցիչները տարբեր առիթներով բաղմիցս իրենց երախտագիտության զգացմունքներն են արտահայտել Սովետական Հայաստանի կառավարությունը, որը, դռնվելով նյութական ծանր պայմաններում, միջոցներ չլինալից համալսարան կազմակերպելու համար: Հայտնի քիմիկոս Սա. Ղամբարյանը, օրինակ, ՀՍԽՀ խորհուրդների IV համագումարում արտասանած իր ճառում դիմելով պատգամավորներին, ասել է. «Հայաստանի համալսարանը հիմնադրվեց այն ժամանակ, երբ դրա համար միջոցներ չկային, դուր վերջին կուպեկները տվեցիք համալսարանին, երբ ամեն մի կոպեկը թանկ էր... Հայոց պատմությունը դա երբեք մոռանալ չի կարող»⁴⁹⁶:

2

Մեծ չէր խորհրդային Հայաստանի նորաստեղծ համալսարանը, սահմանափակ էին նրա հնարավորությունները: Առաջին տարիներին նա ուներ ընդամենը երկու ֆակուլտետ՝ հասարակագիտական և քնադատական: Ուսանողների ընդհանուր թիվը կազմում էր մի քանի

հարյուր, չկային ուսումնական և գիտական լաբորատորիաներ, նյութական անհրաժեշտ միջոցներ, պարապմունքները հաճախ տեղի էին ունենում նավթի ճրագի լույսի տակ: Սակայն վիճակը արագորեն փոխվում էր: Հաղթահարելով շատ դժվարություններ, համալսարանի ղեկավարությունը ստտիճանաբար ստեղծում էր նյութական բազա, բարելավում էր ուսանողների ու պրոֆեսորադասախոսական կազմի վիճակը:

Ժողովրդական տնտեսության բեղհանուր վերելքի հետ միասին քնդարձակվում էր նաև երևանի պետական համալսարանը, ավելանում էին նրա հնաբանությունները: Բացվում էին նոր բաժիններ, ֆակուլտետներ, ամբիոններ ու լաբորատորիաներ, ավելանում էր մասնագիտությունների թիվը և այլն: Անընդհատ աճի և զարգացման շնորհիվ հնարավոր չեղավ 1930—1940-ական թթ. համալսարանից անջատել նրա մի շարք ֆակուլտետներ, ինչպես, օրինակ, բժշկական, գյուղատնտեսական և դրանք դարձնել ինքնուրույն ուսումնական հաստատություններ: Համալսարանի համապատասխան բաժինների հիման վրա այնուհետև ստեղծվեցին Երևանի Կարլ Մարքսի անվան պոլիտեխնիկական ինստիտուտը, Խաչատուր Աբովյանի անվան հայկական մանկավարժական և վալերի Բրյուսովի անվան ռուսական մանկավարժական ինստիտուտները և այլ ուսումնական ու գիտական հաստատություններ: Այսպիսով, հանրապետության այսօրվա բարձրագույն ուսումնական հաստատությունների մեծ մասը ծնունդ է առել Երևանի պետական համալսարանից:

Համալսարանի տճը ժամանակավորապես կանգ առավ Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին: Բաղմաթիվ ուսանողներ և դասախոսներ մեկնեցին ռադմաճակատ, սեղմվեց հաստատության աշխատանքի ծավալը: Սակայն պատերազմի ավարտից հետո ինչպես ամբողջ երկիրը, այնպես էլ համալսարանը բռնեց նոր աճի և բուռն զարգացման ուղին: Հետպատերազմյան շրջանում ստեղծվեցին նոր ամբիոններ, գիտական կարիներներ ու լաբորատորիաներ: Զգալի չափերով ընդարձակվեց ուսումնական աշխատանքը, ուժեղացավ համալսարանի նյութատեխնիկական բազան և այլն: Միայն վերջին տասը տարիների ընթացքում կազմակերպվեցին շուրս նոր ֆակուլտետներ (նախապատրաստական ֆակուլտետ արտասահմանցիների համար, դասախոսների վերապատրաստման համամիութենական ֆակուլտետ, վերաորակավորման ֆակուլտետ հանրապետության ղեկավար տնտեսագիտական կուրսերի

Համար, արևելագիտության ֆակուլտետ), մոտ 20 նոր ամբիոններ ու կաբինետներ:

Այսօր Համալսարանն ունի 15 ֆակուլտետ. 1. մեխանիկա-մաթեմատիկական, 2. ֆիզիկայի, 3. բիմիական, 4. բիոլոգիական, 5. երկրաբանական, 6. աշխարհագրական, 7. պատմության, 8. բանասիրական, 9. արևելագիտական, 10. իրավաբանական, 11. տնտեսագիտական, 12. սպորանդագիտական և առևտրի էկոնոմիկայի, 13. նախապատրաստական ֆակուլտետ արտասահմանյիների համար, 14. բարձրագույն ուսումնական հաստատությունների զասախոսների վերապատրաստման համամիութենական ֆակուլտետ, 15. հանրապետության ղեկավար տնտեսագիտական կադրերի վերաորակավորման ֆակուլտետ: Գործում են 80 ամբիոններ, որոնց կազմում ընդգրկված են ավելի քան 900 գասախոսներ, այդ թվում՝ Միության և հանրապետության գիտությունների ակադեմիկոսներ, իսկական անդամներ և թղթակից-անդամներ՝ 30, գիտության դոկտորներ և պրոֆեսորներ՝ 90, գիտության թեկնածուներ և դոցենտներ՝ 320:

Պատմության ֆակուլտետը, օրինակ, ունի չորս ամբիոն՝ 1. Սովետական Միության ժողովուրդների պատմության, 2. հայ ժողովրդի պատմության, 3. ընդհանուր պատմության, 4. հնագիտության և աղբյուրագիտության: Ֆակուլտետը, որն ունի նաև փիլիսոփայության բաժին, պատրաստում է գիտական աշխատողներ և մանկավարժներ պատմության, հնագիտության, աղբյուրագիտության և փիլիսոփայության ղեկավարանսիական ֆակուլտետում դործում են ութ ամբիոններ՝ 1. հայոց լեզվի, 2. հայ դրականության, 3. սովետահայ գրականության, 4. ընդհանուր լեզվաբանության, 5. ռուս գրականության, 6. ռոմանո-գերմանական բանասիրության, 7. արտասահմանյան գրականության, 8. ժուռնալիստիկայի: Ֆակուլտետն ունի նաև ռուսական բաժին: Արևելագիտական ֆակուլտետում կա երեք բաժին՝ 1. արևելյան բանասիրության, 2. Արևելքի պատմության, 3. քրդագիտության:

Համալսարանում սովորում և աշխատում են 16.000 մարդ: Ուսանողների ընդհանուր թիվը կազմում է մոտ 13.000, որից 7.500-ը սովորում են ցերեկային բաժնում, իսկ 5.500-ը՝ երեկոյան և հեռակա բաժիններում: Ուրպես կանոն ուսանողները տնսական պարտաժողովների հետ մեկտեղ անցնում են ուսումնական, մահկավարժական և արտադրական պրակտիկա հանրապետության և Միության գործարաններում, գիտական և արտադրական խոշոր հիմնարկնե-

րում, դպրոցներում, թանգարաններում և այլուր: Վերջին տարիներին հատուկ ուշադրություն է դարձվում այն բանի վրա, որպեսզի ուսումնական պրոցեսում լայնորեն օգտագործվին տեխնիկական նոր միջոցներ: Համալսարանը մասնագետներ է պատրաստում մոտ 50 մասնագիտությունների դժուր: Շրջանավարտների թիվը միշտ հաշվով կազմում է տարեկան 1500 մարդ: Իր գոյության 50 տարիների ընթացքում համալսարանը երկրին տվել է ավելի քան 23.000 մասնագետներ՝ մաթեմատիկոսներ, ֆիզիկոսներ, քիմիկոսներ, կենսաբաններ, եոկրաբաններ, աշխարհագրագետներ, պատմաբաններ, բանասերներ, արևելագետներ, իրավաբաններ, տնտեսագետներ և այլն: Նրանցից շատերը դարձել են նշանավոր գիտնականներ, անվանի դոկտորներ, մանկավարժներ, պետական ու հասարակական գործիչներ:

Բազմատարր է ուսանողության կազմը: Բացի հայերից, որոնք բացարձակ մեծամասնություն են կազմում, համալսարանում սովորում են ռուսներ, ուկրաինացիներ, վրացիներ, ադրբեջանցիներ, լատիշներ, լիտվացիներ, էստոնացիներ, մոլդավացիներ, քրդեր, հույներ, վիետնամցիներ: Համալսարանում ուսանում են սփյուռքահայեր, որոնք եկել են Մերձավոր Արևելքի երկրներից, Բուլղարիայից, Ռումինիայից, Ֆրանսիայից, Անգլիայից, ԱՄՆ-ից և այլ երկրներից: Ուշադրության արժանի է հատկապես այն հանգամանքը, որ վերջին երկու տարիներին համալսարանում սովորում են գերմանացի երիտասարդներ՝ Գերմանական Դեմոկրատական Հանրապետությունից և բուլղարներ՝ Բուլղարական Ժողովրդական Հանրապետությունից:

Ուսանողներն ունեն իրենց կազմակերպությունները: Առանձնապես աշխույժ գործունեություն է ծավալել ուսանողական գիտական ընկերությունը, որը զգալի չափով խթանում է երիտասարդների սերը դեպի ինքնուրույն գիտական աշխատանքը: Ընկերության գծով պարբերաբար կազմակերպվող գիտական նստաշրջաններում ուսանողները կարդում են ղեկուցումներ, որոնցից հաջողները մրշակվում և ներկայացվում են տպագրության: Խրախուսելի դործ է կատարում «Կոռնկ» ակումբը, որի խնդիրն է բարեկամական կապեր հաստատել Սովետական Միության և մասնավորապես արտասահմանյան համալսարանների ուսանողների հետ: Հաջողությամբ աշխատում են նաև կինոսիրողների ակումբը, զրական խրմբակը, պատմական հուշարձանների պահպանության հանրապետական ընկերության համալսարանական բաժանմունքը և այլն:

Ձգալի աշխատանք է տարվում ուսանողության նյութական-կենցաղային վիճակը բարելավելու, նրա հանգիստը կազմակերպելու ուղղությամբ: Ուսանողները բավարարվում են հանրակացարանով, առաջադիւրները ստանում են թոշակի Դիլիջանի զեղատեսիլ անկյուններից մեկում և Մարմարիկի հովտում համալսարանը ստեղծել է հատուկ ճամբարներ, ուր ամեն տարի հանգստանում են բազմաթիվ ուսանողներ: Շատերն էլ համապատասխան ռեզիդենտով հանգստանում կամ բուժվում են հանրապետության և Միության հանգստյան տներում և սանատորիաներում: Խոշոր աշխատանք է կատարվում ուսանողության ինտերնացիոնալ և հայրենասիրական դաստիարակության ուղղությամբ:

Համալսարանն ունի իր ասպիրանտուրան, որը պատրաստում է երիտասարդ բարձրորակ կադրեր ժողովրդական տնտեսության, գիտության և կուլտուրայի տարբեր բնագավառներում աշխատելու համար: Ասպիրանտների մի մասը սովորում և աշխատում է տեղում, մյուս մասը՝ Մոսկվայում, Լենինգրադում, Կիևում և այլ կենտրոնական բաղադրների նշանավոր ուսումնական և գիտական հաստատություններում: Միաժամանակ այդ կենտրոններն են գործուղվում նաև երիտասարդ դասախոսներ՝ իրենց մասնագիտություններում խորանալու համար:

3

Երեանի պետական համալսարանը ոչ միայն խոշոր ուսումնական հաստատություն է, այլև կարևոր գիտական կենտրոն: Այստեղ դեռևս 1920-ական թթ. իրենց գիտահետազոտական աշխատանքները ծավալեցին Մ. Աբեղյանը, Հ. Աճառյանը, Լեոն, Հ. Մանանդյանը, Գր. Ղափանցյանը, Ստ. Ղամբարյանը, Վ. Արծրունին և շատ ուրիշներ: Ուսումնասիրություններ կատարվում էին լեռնային հայ ժողովրդի պատմության, գրականության, լեզվի հարցերի շուրջը, այնպես էլ քիմիայի, կենսաբանության, բժշկության, ֆիզիկայի ու մաթեմատիկայի բնագավառներում: Մինչև Հայկական ՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի հիմնումը (1943 թ.) համալսարանը հանրապետության հիմնական գիտական օջախն էր, ուր աշխատում էին երեանում գտնվող զբոսայգիների բոլոր անվանի գիտնականները:

Համալսարանի գոյության առաջին շրջանում՝ 1920—1940 թթ. առանձնապես խոշոր աշխատանք տարվեց հայագիտության գծով: Այդ տարիներին համալսարանի հրատարակությամբ լույս տեսան Հ. Աճառյանի մի շարք կապիտալ աշխատություններ՝ 1927—1935 թթ.

յով հատորներից բաղկացած «Հայերեն արմատական բառաբան» մոնոմենտալ գործը, 1940 թ.⁵ «Հայոց լեզվի պատմություն» առաջին հատորը (երկրորդ հատորը լույս տեսավ 1951 թ.), 1942—1962 թթ. հրատարակվեց հինգ հատորներից բաղկացած «Հայոց անձնանունների բառարանը» և բազմաթիվ այլ ուսումնասիրություններ: 1923 թ. լույս տեսավ Մ. Աբեղյանի «Համառոտություն հայ ժողովրդական վեպի և հին դրականության պատմության» աշխատությունը, այնուհետև՝ «Գրաբարի քերականություն» ուսումնական ձեռնարկը, 1931 թ.⁶ «Հին գուսանական ժողովրդական երգեր» և այլ հետազոտություններ: Հայոց պատմության, գրականության, լեզվի վերաբերյալ լույս տեսան նաև Լևոյի, Հ. Մանանդյանի, Գր. Ղափանցյանի, Ա. Տերտիրյանի, Ա. Քալանթարի, Խ. Սամվելյանի և այլոց արժեքավոր աշխատությունները: Կարելի է ասել, որ համալսարանի անվանի պրոֆեսորների ջանքերով հայագիտությունն ապրեց նշանակալից վերելք, ստեղծվեցին նոր կադրեր, գիտական նոր դպրոցներ:

Գիտական ուսումնասիրություններ ծավալվեցին նաև բնական գիտությունների բնագավառում: Նշված տարիներին առանձնապես հետաքրքիր հետազոտություններ կատարեցին բիմիկոսներ Սուփյան Ղամբարյանը, Լեոն Ռոտինյանը, բիոքիմիկոս Հակոբ Հովհաննիսյանը, կենսաբաններ Հովակիմ Բեդեկյանը, Ավետիք Տեր-Պողոսյանը, բժիշկներ Վահան Արծրունին, Հարություն Միրզա-Ավագյանը, ֆիզիկոս Անժուրը և ուրիշներ: Նրանց ուսումնասիրությունների արդյունքները մեծ մասամբ հրապարակվեցին համալսարանի անդամիկ հանգեսում՝ «Գիտական տեղեկագրում», որը սկսեց լույս տեսնել 1925 թ.:

Համալսարանի գիտական և հրատարակչական գործունեությունը ավելի բնութարձակվեց 1950—1960-ական թթ.: Այդ տարիներին հրապարակվեցին աշխատություններ ինչպես հասարակական գիտությունների, այնպես էլ բնական գիտությունների տարբեր հարցերի վերաբերյալ: Միաժամանակ ղգալի աշխատանք կատարվեց բարձրագույն ուսումնական հաստատությունների ուսանողության համար դասագրքեր և ուսումնական ձեռնարկներ (ինքնուրույն և թարգմանական) հրատարակելու ուղղությամբ: Վերջին տասը տարիների ընթացքում հրատարակվեցին բազմաթիվ ուսումնասիրություններ, այդ թվում՝ մաթեմատիկոսներ Ա. Շահինյանի, Մ. Զրբաշյանի, Ա. Թալալյանի, ֆիզիկոսներ Գ. Սահակյանի, Մ. Տեր-Միքայելյանի, բիմիկոսներ Վ. Թառայանի, Հ. Զալթիկյանի, կեն-

Սարգսն Գ. Բաբայանի, երկրաբաններ Ա. Ասլանյանի, Ա. Գաբրիելյանի, Դավոթ պատմության, գրականության ու լեզվի մասնագետներ Վ. Ռշտունու, Գ. Սևակի, Մ. Մկրտչանի, Է. Աղայանի, Դ. Զուհուկյանի, փիլիսոփա Հ. Գաբրիելյանի և շատ ուրիշների աշխատությունները:

Համալսարանը հրատարակում է շուրս հանդես. 1. «Քանքեր Երևանի համալսարանի» (հասարակական գիտություններ), 2. «Գիտական տեղեկագիր» (բնական գիտություններ), 3. «Երիտասարդ գիտական աշխատող», 4. «Երևանի համալսարան» (տեղեկատու):

Գիտահետազոտական աշխատանքներ կատարվում են համալսարանի ամբիոններում և հատկապես այդ նպատակով ստեղծված գիտական լաբորատորիաներում: Վերջիններից առանձնապես հետաքրքիր ուսումնասիրություններ են կատարում ճառագայթային ֆիզիկայի, կիսահաղորդիչ նյութերի ֆիզիկայի, պոլիմերիզացիոն պրոցեսների կինետիկայի, տեխնիկական բիոքիմիայի, պինդ մարմնի ֆիզիկայի, ցիտոլոգիայի և այլ գիտահետազոտական լաբորատորիաները: Պետք է նկատել, որ ֆիզիկայի, մաթեմատիկայի, մեխանիկայի, կենսաբանության, քիմիայի, երկրաբանության գրծով համալսարանում տարվող աշխատանքներին մասնակցում են այլ հաստատություններում աշխատող մի շարք գիտնականներ, որոնց թվում ակադեմիկոսներ Վ. Համբարձումյանը, Մ. Չաչախյանը, Հայաստանի ակադեմիայի ակադեմիկոսներ Ն. Հաբուսյանը, Մ. Զրբաշյանը, Հ. Մաղաքչյանը, Ա. Նալբանդյանը և ուրիշներ:

Հայագիտական ուսումնասիրությունների ուղղությամբ տարվող աշխատանքները ավելի հաջողությամբ կողմակերպելու նպատակով 1968 թ. համալսարանում ստեղծվեց հայագիտական կենտրոն (հայագիտական հետազոտությունների լաբորատորիա), որի խնդիրն է՝ համախմբել համալսարանի հայագետ գիտնականների ջանքերը, կոորդինացնել հայագիտական ամբիոնների աշխատանքները՝ հայագիտական կարևորագույն թեմաների մշակման, ծանրակշիռ աշխատությունների ստեղծման համար: Կենտրոնը արդեն հրատարակության է պատրաստել «Հայագիտությունը Սովետական Հայաստանում 50 տարում» աշխատությունը, որը ներկայացնում է հայագիտության տարբեր ճյուղերի (պատմություն, գրականություն, լեզվաբանություն, ազգագրություն, ժողովրդական բանահյուսություն, փիլիսոփայություն, իրավագիտության պատմություն, աղբյուրագիտություն և այլն) զարգացման պատկերը խորհրդային

իշխանության տարիներին: Աշխատանքներ են սկսված «Հայագիտությունը Ռուսաստանում XIX դարում» և «Հայերենագիտությունը Գերմանիայում» թեմաների մշակման ուղղությամբ: Ծրագրված է հրատարակել «Հայ գրականության պատմություն» ուսանքեն և «Հայ ժողովրդի պատմություն» հայերեն, ուսանքեն ու անգլերեն լեզուներով:

Հայագիտական կենտրոնի աշխատանքների մեջ կարևոր տեղ են դրավում հայագիտական մնացույն արժեք ներկայացնող աշխատությունների վերահրատարակությունները, ինչպես նաև արաստահմայան անվանի հայագետների կարևոր ուսումնասիրությունների թարգմանությունները: Վերահրատարակվում է և շուտով լույս կտեսնի Հ. Աճառյանի «Արմատական բառարանի» առաջին հատորը (մյուս հատորները լույս կընծայվեն մոտակա տարիներին): Հաջորդաբար կվերահրատարակվեն նաև Հ. Մանանդյանի, Ն. Աղոնցի, Գ. Տեր-Մկրտչյանի մի շարք հետազոտությունները: Հրատարակության է հանձնված ֆրանսիացի ականավոր լեզվաբան Ա. Մեյեի՝ հայոց լեզվին և հայ բանասիրությանը վերաբերող հետազոտությունների թարգմանությունը: Կենտրոնը ղեկավարում է նաև բառարանագրական աշխատանքներով. արդեն պատրաստ է և խմբագրվում է «Հայերենի դարձվածաբանական բառարանը» (հեղինակներ՝ հայոց լեզվի ամբիոնի դոցենտներ Ա. Սուքիասյան և Ս. Գալստյան), համալսարանի և Հայկական ՍՍՀ ԳԱ լեզվի ինստիտուտի մասնագետների ուժերով կազմվում է «Հայերենի ստուգաբանական բառարան»: Հայագիտության խոշոր ներկայացուցիչներին (սկզբից մինչև մեր օրերը) է նվիրված «Նշանավոր հայագետներ» գիրքը: Այս աշխատությունը պատրաստում են համալսարանի համապատասխան ամբիոնների անդամները և նորաստեղծ կենտրոնի աշխատակիցները: Հայագիտական կենտրոնի աշխատանքներին մասնակցում են համալսարանի հայագիտական ամբիոնների անդամները, անհրաժեշտության դեպքում՝ նաև գիտությունների ակադեմիայի և հանրապետության մյուս բուհերի համապատասխան մասնագետները:

4

Երևանի պետական համալսարանը կապեր է հաստատել Սովետական Միության մի շարք համալսարանների ու գիտական հաստատությունների հետ, այդ թվում՝ Մոսկվայի, Լենինգրադի, Կիևի, Տարտուի, Ռբիլիսիի, Բաքվի համալսարանների, ՍՍՀՄ գի-

տուժյունների տկաղեմիայի Մ. Գորկու անվան համաշխարհային գրականության ինստիտուտի հետ: Կազմակերպվում են համատեղ գիտական նստաշրջաններ ու խորհրդակցություններ: 1968 թ., օրինակ, տեղի ունեցավ համալսարանի և համաշխարհային գրականության ինստիտուտի (Մոսկվա) միացյալ գիտական սեսիան՝ նըվիրված Մարսիմ Գորկու ծննդյան 100-ամյակին: Նստաշրջանին մասնակցում էին գիտնականներ Միության բոլոր հանրապետություններից և հյուրեր՝ արտասահմանից: Համամիութենական բընույթ կրող այս նստաշրջանի նյութերը հրատարակվեցին «Մ. Գորկին և Սովետական Միության ժողովուրդների գրականությունը» վերնագիրը կրող մեծածավալ հատորում (սուսերեն), որը լույս տեսավ 1970 թ. երևանում:

Կատարվում են դասախոսների փոխադարձ անցնելություններ: Երևանի համալսարանում հաճախ դասախոսություններ են կարդում Մոսկվայից, Լենինգրադից, Կիևից, Քրիլիսիից և այլ քաղաքներից հրավիրված անվանի պրոֆեսորներ և ակադմիկոսներ: Գիտնականներ բոլոր մասնագիտությունների գծով: Մեր դասախոսները հանդես են գալիս Կիևում, Քրիլիսիում, Վիլնյուսում, Տարսուում և այլ քաղաքներում: Հետաքրքիր է նշել, որ Երևանի համալսարանի մի խումբ հայ ուսանողներ սովորում են Կիևի, Քրիլիսիի, Ռիգայի, Վիլնյուսի և Տարտուի համալսարաններում, իսկ համապատասխան թվով ուսանողներ այդ համալսարանից՝ սովորում են մեղ մոտ: Նպատակն այն է, որ ուսանողները տիրապետեն եղբայրական ժողովուրդների լեզուներին և կատարեն թարգմանություններ ազգային գրականություններից: Հաճելի է նկատել, օրինակ, որ արդեն ուսուցման երկրորդ տարում էստոնացի ուսանողները թարգմանություններ են կատարում հայերենից, իսկ հայ ուսանողները՝ էստոներենից:

Գնալով ամրապնդվում են համալսարանի միջազգային կապերը: Միայն այս տարի՝ 1970 թ. Երևանի համալսարանը պաշտոնապես է կնքել Բրատիսլավայի (Չեխոսլովակիա) և Հալեչի (Գերմանական Դեմոկրատական Հանրապետություն) համալսարանների հետ, որոնցով նախատեսվում են համատեղ գիտական ուսումնասիրություններ, խորհրդակցություններ ու սիմպոզիումներ, դասախոսություններ, ուսանողների ու ասպիրանտների փոխանցելություններ և այլն: Ուսումնական և գիտական աշխատանքների գծով կապեր են հաստատված նաև Պրագայի, Կրակովի, Սոֆիայի համալսարանների հետ: Հայագիտության և գիտության մի շարք այլ

Ճյուղերում խորանալու համար համալսարան են դալիս բազմաթիվ երիտասարդ գիտական աշխատողներ Լեհաստանից, Բուլղարիայից, Չեխոսլովակիայից, Ֆրանսիայից, Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներից և այլ երկրներից: Այժմ, օրինակ, համալսարանում որպես ստաժոթներ աշխատում են երկրաբաններ՝ Կուբայից, հայագետներ՝ Անգլիայից ու Նորվեգիայից, լեզվաբան՝ Լեհաստանից, պատմաբան՝ Չեխոսլովակիայից և այլն: Մեր դասախոսները և գիտական աշխատողները իրենց հերթին գործուղումների միջոցով այցելում են նշված երկրների ուսումնական և գիտական հաստատությունները: Գրափոխանակություն է կատարվում համալսարանի գիտական գրադարանի և մոտ 60 արտասահմանյան գրադարանների ու գիտական հետազոտությունների միջև: Գիտական և մշակութային կապեր են հաստատված նաև սփյուռքահայ մի շարք կադմակերպությունների հետ: Նկատենք, որ համալսարանի միջազգային կապերը մոտակայում ավելի կընդարձակվեն:

Ձեռք բերված հաջողությունների համար Երևանի պետական համալսարանը 1967 թ. ստացավ ՀԿԿ Կենտկոմի, Հայկական ՍՍՀ Գերագույն սովետի նախագահության, Հայկական ՍՍՀ Մինիստրների սովետի և ՀԱՄԽ-ի հոբելյանական հուշադրուշ, իսկ 1970 թ.՝ Լենինյան հոբելյանական պատվոգիր: Սովետական Հայաստանի դոկտրին 50-ամյակի առթիվ նույն թվականի նոյեմբերին համալսարանն արժանացավ նաև հոբելյանական հուշամեդալի:

1970 թ. դեկտեմբերի 21-ին Սովետական Միության Գերագույն սովետի նախագահությունը «Որակյալ մասնադեմոնստրացիայի պատրաստման առարկա դրած ունեցած վաստակի և գիտական հետազոտությունների վարդապետան գործում ձեռք բերած նվաճումների համար» Երևանի պետական համալսարանը պարգևատրեց Աշխատանքային կարմիր դրոշի շքանշանով:

Կատարված է շատ բան, սակայն դեռ կան ոչ քիչ անելիքներ: Համալսարանի կոլեկտիվը աշխատում է անել ամեն ինչ, որպեսզի հաջողությամբ լուծի իր առջև դրված խնդիրները:

КРУПНЫЙ ЦЕНТР АРМЯНСКОЙ КУЛЬТУРЫ (К 50-летию Ереванского государственного университета)

Резюме

Ереванский государственный университет, пятидесятилетие которого отмечается в декабре 1970 г., является первым очагом культуры и науки Советской Армении. Пройдя большой и славный путь развития, университет стал одним из признанных центров высшего образования Советского Союза. За полвека своего существования он внес крупный вклад в подготовку молодых специалистов, в дело развития народного хозяйства, просвещения, науки и искусства республики. За 50 лет Ереванский университет дал стране более 23 тысяч специалистов.

Сегодня—в 1970 г. в университете насчитывается 15 факультетов, общее число студентов—13 тысяч, среди которых, помимо армян, обучаются русские, украинцы, грузины, азербайджанцы, курды, латыши, литовцы, эстонцы, молдаване, греки, вьетнамцы, болгары, немцы, армяне из зарубежных стран и др.

В университете проводятся исследования по различным областям общественных и естественных наук. Основными центрами научно-исследовательских работ являются кафедры и научные проблемные лаборатории. Университет установил связи с рядом университетов Советского Союза и зарубежных стран. За достигнутые успехи Ереванский государственный университет 21 декабря 1970 г. указом Президиума Верховного Совета СССР награжден орденом Трудового Красного Знамени.

ԳԱՎԻԹ-ԲԵԿԻ ԱՊԱՏԱՄԲՈՒԹՅԱՆ ԱՐՁԱԳԱՆՔՆԵՐԸ ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆՈՒՄ ԵՎ ՀԱՐԵՎԱՆ ԳԱՎԱՌՆԵՐՈՒՄ

Գալիթ-Բեկի գլխավորած հայ-ազատագրական շարժման վերաբերյալ մեզ հասած աղբյուրներում հիանալի կոթողներ աչքի են ընկնում 1722 թ. ծայր առած ժողովրդական ապստամբությունն ունեցել է բրեկ արձագանք վասպուրականում և ընդհանրապես Հայաստանի՝ սուլթանական Թուրքիայի տիրապետության տակ գտնվող շրջաններում: Բնականաբար ոչինչ չի ասվում նաև համապատասխան պրականության մեջ: Նման պարագայում մեծ արժեք է ներկայացնում մի ձևագիր՝ չիշատակարան, որի վրա և հրավիրում ենք մեր պատմաբաններին ուշադրությունը:

1918 թ. Երևանում լույս տեսնող «Աշխատանք» թերթը (տե՛ս № 77, 1918 թ. հետքվարի 10) հրատարակեց հին ավետարաններից մեկի՝ չիշատակարանը, որից երևում է, որ Գալիթ-Բեկի շարժումն արձագանքներ է գտել Վասպուրականում և նրա հարևան գավառներում: Խիստ արժեքավոր այդ հրապարակումը ժամանակին աննկատելի է անցել, ուստի մենք ավելորդ չենք համարում այստեղ բերել ամբողջությամբ: Ահա այն:

«Ի թուականութեան հայկազետն տումարիս ՌՃՀԱ (1722) յոյժ դառնակսկիժ և նեղ ժամանակիս, ես սուտանուն կրօնաւոր միաբան արեղայս սուրբ մենաստանիս, որ ի վերայ ծովապատ կղզոյ, Լիմ Անապատ կոչելոյ, աշար իսկ իմովր տեսի, թէ դարնանաբեր կենսանորոգ յեղանակիս, թէ որսիսի հաւարումն կատարեցաւ ի վերայ սուրբ կղզոյս՝ խորհելոյ և մտածելոյ և ճար-ճարանք գտանելոյ վասն ազատութեան տառապիւլ և ողորմելի ազգիս Հայոց: Առաջնորդք և վարդապետք և քահանայք և իշխանք ամրակառոյց բաղարիս Վանայ, մեծամեծ դաւառաց Վասպուրականի, մեկիքք յերկրաց Քաջբերունեաց և Բղնունեաց, զիւղապետք համայն զիւղօրէից հաւաքեալ եղեն ի ծովատես (°) սուրբ մենաստանս:

«Ես սուտանուն Մխիթար արեղայս՝ անուրժանաբար ի միտաւորի զրոյցք գաղտնի և ծածկախորհուրդ: Քաջահամբաւ և արիասիրտ վարդապետ մի՝ յերկրէն Ռշտունեաց տէր՝ Ներսէս անուանեալ, յոյժ յուզեալ և լալագին պատկերացոյց դառնակսկիժ վիճակս հա-

մօրէն ազգիս և յայտնեաց ցնծագին՝ թէ այր մի երկրէն Սիրնեաց Դաւիթ բէկ անուանեալ, զօրաշարժութիւն արարեալ իցէ վասն հաւաքելոյ նեղիշք և կշտամբիշք մեր, միտս ունենալով ազատագրելոյ արխունածովի գաշխարհն Հայաստան*։ Արդ, ուլ բարեմիտ և հայրենապաշտ ժողովականք, շրջեսցէք զաւառս և ի կողմանս յերկրին ձերոյ խրախուսեցէք ժողովուրդք ձեր, որ մրափեալ է ի խոր խաւարի և տանջանաց, զի թօթափեսցեն զլուծ անիրաւաց բռնութեանցս, և յորժամ մեր առաքեսցուք զհրաւէր մարտի, բառնան ձայն ապրտամբութեան ընդդէմ մարդակեր և խաշահալած թշնամեաց մերոց։

«Զկնի աւարտման զայս քաղցրալուր ճառասացութեանս՝ ժողովրդականք յոյժ վշտացեալ արտասուէին լոնելայն։

«Նւ եղեն զրուցանողք բազումք՝ կարծիր բազմադանս, առաջարկս անհամարս։ Յետ այնորիկ՝ իշխանք և պարոնք և մեկիքք և տանուտէրք յօժարեսցին վասն պատերազմի հաւաքելոյ զայրս (տղամարդիկ) բազումք քաջակորով և կռուարար, և հայթայթելոյ ուտեստս կռուապաշարոյ, սայլք և նժոյգս բազումս և պէտս բազմադանս, դամուրս (երկաթ) և նաւ և բուրդս և ցորեանս և ոչխարս։

«Ամենայն [օր] երիցս զամ (անգամ) միաբանք սբ. Մենաստանիս մեծարեն պատգամաւորս աղ ու հացիւ և ընտիր ուտելիօք։ Զկնի զայս հաւաքման, զոր կատարեցաւ երիցս, եօթներորդ օր՝ նաւ մի եկեալ ի զեղջէ Աւանց կոչեցելոյ և զիշեր մի լուանակազարդ՝ պատգամաւորք տեղատրեսցին ի մէջ նաւին և ուղևորեսցին զծովապատ և զանաւիկ կղզին յԱղթամար, առ ոտս վեհապատիւ Տէր Յովհաննէս կաթողիկոսի Հայոց Զորեցւոյ, յորում յայտնեալ իցեն զմեծախորհուրդ ձեռնարկս իւրեանց։ Աստուածաբնտիր կաթողիկոսն զտէր Յովհաննէս համաձայնաբար յօժարեալ իցէ շնորհեալ զկամս իւր, օրհնելով զպատգամաւորս, որք առաքինաքար զոհելոյ յանձն առեալ իցեն զկեանս իւրեանց, վասն ազատելոյ յաշխարհս Վասպուրական, ի լուծոյ բռնաւորաց և փաշաներաց և բեկերաց և ազաներաց։

«Տէր Աստուած կատարեսցէ զգործս ձեռաց իւրեանց, տածցէ յաջողութիւն նոցա գործելոյ և ազատելոյ ծովազարդն և զզեղատեսարան զաշխարհն մեր Վասպուրական, յորում յայսմ ժամանակի շէն և պայծառ մնացեալ են բազում վանս և մենաստանս և եկեղեցիս և մատուռս բազում գաւառս և անհամար գիւղօրայս։

* Ընդգծված բառերը ձեռագրում կարմիր թանաքով են գրված։

«Արդ, որ հանդիպէր զայս յիշատակարանիս, զկնի ընթեռնելոյ՝ յիշեցէր սուտանուն կրօնաւորս, Մխիթար արեղայս, որ զրեաց սու յուսոյ սրտի և լալոյ աշաւր, և ասացէր՝ Աստուած լուսաւորեացի զհոգին իւրոյ այժմ և միշտ և յաւիտեանս յաւիտենից ամէն»:

ОТКЛИКИ ВОССТАНИЯ ДАВИДА БЕКА В ЗАПАДНОЙ АРМЕНИИ

Резюме

Восстание Давида Бека в Сюнике в двадцатых годах XVIII века против персидских и турецких захватчиков является, как известно, одной из самых славных страниц в истории армянского освободительного движения. Нашло ли оно отклики в других частях Армении? В соответствующих источниках и литературе об этом нет никаких упоминаний. Между тем в апреле 1918 г. в газете «Ашхатапк» (№77) была напечатана памятная записка (сделанная на страницах одного рукописного евангелия XVI века), где приводятся сведения о том, что воодушевленными сюникским освободительным движением армяне Васпуракана и ряда соседних провинций попытались следовать примеру Давида Бека. Поскольку публикация газеты «Ашхатапк» странным образом осталась до сих пор незамеченной, мы сочли нужным обратить внимание наших историков на этот весьма интересный материал.

МАТЕРИАЛЫ ПО НОВОЙ ИСТОРИИ АРМЕНИИ

В архивных фондах Центрального государственного военно-исторического архива⁴⁹⁸ (ф. ВУА, д. 4297) хранится рукопись—«Журнал военным действиям в провинциях Памбак и Шурагель, против войск персидских в 1826 году». Этот содержательный документ является ценным источником для изучения истории русско-армянских отношений в 20-х годах XIX в., в частности при освещении вопроса о присоединении Армении к России.

В рукописи подробно описываются военные действия, происходившие между русскими и персидскими войсками в северных районах Армении в период с 16 июля по конец октября 1826 г. В ней говорится также о тех погромах, которым подверглись армянские деревни после внезапного нападения персидских войск на Шурагел и Памбак. В документе имеются интересные данные об отрядах армянской и грузинской добровольческой милиции, об освободительных стремлениях армянского и азербайджанского населения Еревана и т. д.

Большой интерес представляют те страницы «Журнала», где довольно подробно рассказывается о военной деятельности знаменитого партизана Отечественной войны 1812 г., известного поэта Дениса Васильевича Давыдова, который в сентябре 1826 г. был назначен командиром отряда русских войск, действовавших против ереванского хана. Эта часть рукописи в значительной мере восполняет наши сведения о пребывании Д. Давыдова в Армении и показывает его роль в присоединении Восточной Армении к России.

«Журнал» составлен поручиком квартирмейстерской части штаба Отдельного Кавказского корпуса Морием Августовичем Коцебу (1789—1861), достигшим в дальнейшем чина генерала-лейтенанта. Долгое время Коцебу служил на Кавказе. Еще в 1817 г., в составе посольства генерала А. П. Ермолова, он отправился в Персию. Коцебу об этой поездке в 1819 г. в Баймаге выпустил в свет книгу *„Reise nach Persten mit der Russisch-Kaiserlichen Gesandtschaft im Jahre 1817“* Weimar, 1819.

«Журнал», как и многие другие материалы, автор частично использовал для своего очерка «Описание вторжения персиян в Грузию в 1826 году», занесенного в «Кавказском сборнике» (т. XXII. Тифлис, 1901).

Ниже приводится рукопись Коцебу с незначительными сокращениями.

ЖУРНАЛ

*Военным действиям в провинциях Бамбак и Шурагель,
против войск персидских в 1826 году*

1826-го года июля 16-го персияне атаковали в одно время три главных пункта: Мирак, в Шурагеле у селения Маленького Караклис и Гамзачиманский пост. В первом случайно были полковник князь Севарсемидзев, полковник барон Фридрикс и подполковник Долговосабуров; князь, встретя персиян в силах (по рассказам жителей до 3000 человек), принужден был отступить через Абаран поле к Гумрам, будучи преследован персиянами. Отступление происходило в наилучшем порядке: три раза неприятель занял дорогу и три раза он был сбит штыками наших войск; в сем деле ранен артиллерии подполковник Долговосабуров. Пришед в Гумри, полковник князь Севарсемидзев нашел, что персияне, вырезав Малой Караклис, увели с собой до 200 семей армян в плен, сами же все ушли.

Тифлисского пехотного полка подполковник Дехтярев, узнав о нападении на Маленький Караклис, выходил с 80-ю человеками пехоты и двумя орудиями из Гумров, но по причине малочисленности отряда своего, сделав несколько выстрелов, возвратился в Гумри.

На Гамзачимане находился офицер Тифлисского полка с покосною командою, нападение было на заре. Там найдено 15-ть обезглавленных тел солдатских; по рассказам спасшихся солдат, нападение на Гамзачиман было сделано более чем с 1000 человеками; но соображая все обстоятельства, их не могло быть более 200 человек.

Тогда же, 16-го числа, было нападение на небольшие посты обывательские, по разным пограничным местам в Шамшадинской дистанции и Гилли, в небольших силах; все означенные посты были сбиты с убитием нескольких жителей и казаков.

При нападении на Маленький Караклис, Гумринского поста казачьи лошади до 30-ти были отбиты и несколько казаков взято в плен.

При нападении на Гамзачиманский пост отбито полковых, ротных и офицерских лошадей до 450 и несколько рогатого скота.

18-го числа на рассвете неприятель сделал нападение на Балыкчайский пост в небольших силах; персиян было не более трехсот; отряд оставил место и, сделав дорогою несколь-

ко выстрелов, ретировался к Делижанскому ущелью; там, будучи подкреплён приставом Казахской дистанции г. Снежевским с казахскою кавалериею, обратился назад и занял опять свое место.

В ущельях горы Безобдала видели жители, несколько раз, в малом числе персиян, кои однако же, кроме грабительства жителей едущих поодиночке, ничего не предпринимали.

Из Шурагельской провинции вообще почти все татары бежали, кроме гумринских жителей, где удерживает их присутствие войск. В плен уведено армян до 1200 душ всякого звания.

18-го числа прибыл из Гумров к Большому Караклису полковник князь Севарсемидзев; войска наши расположены были следующим образом:

В Беканте 120 человек 7-го карабинерного полка и одно орудие; в Гумрах до 700 человек пехоты, состоящей частью из 7-го карабинерного, частью из Тифлисского пехотного полков, с 4-мя орудиями; в Амамлах 200 человек 7-го карабинерного полка и одно орудие; на Гергере 75 человек Тифлисского пехотного полка; в Джалал-оглу 60 человек Тифлисского пехотного полка и 20 артиллеристов с ружьями и одно орудие; в Караклисе 300 человек Тифлисского пехотного полка и 3 орудия и 60 казаков; в Балык-чае 300 человек Тифлисского пехотного полка и 2 орудия; артиллерия на всех постах сих Кавказской гренадерской бригады 3-й легкой роты.

В сие время персидские войска занимали следующие места: на озере Гокче, под командою Наги хана, более 1000 человек конницы; против Балык-чая до 1000 человек конницы карапапахской, под командою Суни-кули хана, туда же ожидали и сарбазов; в Мираре сам сардарь Эриванский с двумя батальонами пехоты, шестью орудиями и тремя тысячами конницы; Гассан-хан (брат сардаря) в Адиямане, против Гумров, с ним конницы: Мекинская, Куртинская, Талынская и Шарифаги (сей последний, хотя считается турецким подданным, но грабительства делает обще с персиянами). Силы Гассан-хана простираются до 5000 конницы. Как сей, так и сардарь, намерены напасть на Гумри.

22-го числа прибыл к Караклису пристав Казахской дистанции с 200 человек конницы казахской. Сего же числа получено известие, что персияне напали на чебанкарцов, кочующих в Бамбакской провинции, около Амамлов, и гонят их в Персию. Полковник князь Севарсемидзев отправил 80 человек казахской конницы преследовать их, но известие сие оказалось ложным. Подобные ложные тревоги были и 23-го чи-

сла. По известию о бегстве татар бамбакских князь Севарсемидзев ходил с небольшою командою к деревне Кишлаку (четыре версты от Караклиса) и возвратился не найдя там ничего, вместе с тем дали знать о нападении на Караклис, но все осталось спокойно. По подобным же известиям о бегстве татар Айрумских, живущих в ущельях Безобдала, князь Севарсемидзев для перерезания им пути несколько раз выходил с сотнею пехоты и одним орудием к с. Кишлак.

26-го июля снова даю знать, что в ночь татары сии бегут из Караклиса; князь отправил ввечеру 30 человек Тифлисского пехотного полка с поручиком Мачабеловым за хребет горы в их деревню, где они собирались, приказав непременно привести их с семействами к Караклису; на другой день в подкрепление Мачабелову послал 60 армян; на рассвете там услышаны выстрелы. Мансур ага, один из приверженных князю, дал знать, что небольшая партия персиян гонит татар к Амамлам; князь выступил немедленно с 100 человеками пехоты, одним орудием и 50 человеками борчалинской конницы в Кишлак; там отделив из своей команды 30 человек пехоты и 50 человек Борчалинской конницы с подпоручиком Чавчавадзевым, отправил их на Безобдал для отрезывания дороги бегущим, приказав держаться леса; спустя несколько времени увидел полковник князь Севарсемидзев рой персидской конницы, которая подвезла с собою и сарбазов, все они спустились с горы от селения Дарбаза к Кишлаку; князь начал ретироваться, конница персидская старалась его окружить и отрезать от Караклиса, но не успела, и он несколькими выстрелами пушечными и ружейными дошел до Караклиса; персияне зажгли несколько копен хлеба и хутор в 1 версте от Караклиса, потом возвратились к Кишлаку, которой так же сожгли.

В 10 часов утра слышали опять выстрелы; князь выступил снова с прежним количеством войск, пройдя две версты, показалась персидская конница, спускающаяся без дороги с хребта Безобдала по направлению от Лори, она простиралась до 2000 человек, сверх сего, дорога, ведущая от Кишлака к Безобдалу, занята была толпою конницы, а сарбазы занимали возвышения у селения Дарбаза. Князь Севарсемидзев отошел в Караклис, который начали приводить в оборонительное состояние. Неприятель пришел к Дарбазу. К вечеру возвратилась команда поручика Мачабелова; он ранен в руку и в бок, но неопасно и потерял убитым одного унтер-офицера; пришедши в деревню, объявил он жителям приказание князя, они просили его переночевать и предложили

расставить солдат по квартирам, уверяя, что поутру пойдут с ним в Караклис. Солдаты не согласились ночевать вместе с татарами и расположились в полуверсте от них; на рассвете увидели неприятельскую конницу до 300 человек, которая уже заняла над ними высоту; сбив с нее одну и залегши в камнях, отстреливались весьма долго; неприятель, потеряв несколько человек, вынужден был отойти и увел с собою селение.

Сего же числа, т. е. 26-го июля, отправлен был Тифлисского пехотного полка штабс-капитан Воронков с 160-ю рядовыми, для препровождения на Былык-чай снарядов артиллерийских, патронов, провiantа и шанцевого инструмента с инженер-прапорщиком Хруповым, 27-го числа на походе был он окружен неприятельскою конницею и большим числом сарабазов; Воронков ранен и взят в плен, порутчику Попову отрубили голову; солдаты защищались отчаянно, но выстрелив патроны и лишены офицеров своих, частью побиты, 17-ть человек взято в плен, 40 человек, в числе коих несколько раненых, частью возвратились сами в Караклис, частью найдены приставом Снежевским; сей последний, следовавший с своею конницею до 400 человек с штабс-капитаном Воронковым, усекал от неприятеля; он не мог иначе сделать, будучи окружен изменою; тут же ранен инженер-прапорщик Хрупов и пропал без вести; по дошедшим после слухам, ему отрубили голову. Причиною несчастного случая сего полагают измену казахов, которые отговорили Воронкова идти прямо через хребет, как ему князь приказал, и вероятно уведомили неприятеля.

28-го числа около полудни прибыл из Балык-чая Тифлисского пехотного полка капитан Переверзев с находящимся там отрядом (т. е. триста человек пехоты и 2 орудия); по неимению провiantа 4 суток он принужден был оставить свой пост; воспользовавшись темнотою ночи и оплошностью персиян, которые для празднования успеха своего над Воронковым оставили все посты свои и удалились в лагерь сардаря, успел он отступить без потерн. Сего же числа прибыл подпоручик Чавчавадзе, бывший отряжен князем на Безобдал, для отрезывания дороги татарам Айрумским; команда его частью побита, частью взята в плен; сам же он с 19-ю борчалинскими татарами от неприятеля усекал; один рядовой из его команды спасся и пришел в Караклис.

Неприятель стоит в селении Дарбазе, 5½ верст от Караклиса около Амамлинской дороги. Конницы у него более 2000, сарабазов хотя и говорят много, но число их не извест-

но. Полагают, что сардар пришел с войсками от Балык-чая.

В ночи от 28-го на 29-е число прибыл к Караклиссу сводный батальон, состоящий из двух рот 7-го карабинерного и двух же рот 41-го егерского полков с 4-мя орудиями 2-й легкой роты Кавказской гренадерской бригады. Приходом сим князь Севарсемидзев выведен был из затруднительного положения: к недостатку в провианте должно присоединить, что Караклис и Гумри окружены были персидскими войсками; сообщения между Караклисом, Амамлами, Бекантом, Гумрами и Гергером уже никакого не было и требовало бы весьма больших прикрытий, которых по недостатку в войсках нельзя было отправлять. Конницы, кроме 60-ти человек казаков Донского Андреева полка, никакой не было; сверх сего, будучи окружен изменою, известия доставляемые были всегда ложные и в пользу неприятеля...

Между тем Гумри были окружены персиянами; Тифлисского пехотного полка полковник барон Фридрикс командовал гарнизоном, он укрепил Гумри сколько возможно и из жителей составил род ополчения, которое заставлял содержать караулы. Ежедневно подъезжала персидская конница и зажигала хлеба. Беспрестанные слухи о нападении и частые стычки около селения содержали жителей в всегдашнем страхе и изнуряли войска. Сообщение всякое было прекращено и из 3-х повелений, о выступлении из Гумров, отправленные в разные времена, полковник Фридрикс получил только одно; вследствие сего выступил он 31-го июля из Гумров, оставляя большую часть тяжестей; жители из татар все остались и большая часть армян.

Отступление из Гумров происходило чрезвычайно щастливо, неприятель, будучи слаб, преследовал полковника Фридрикса, не более 20-ти верст несколькими сотнями конницы и схватил несколько аrob житеьских которые не могли следовать за войсками.

Прибытие сводного батальона заставило неприятеля отступить от Дарбаза; он отошел к Балык-чаю. Коммуникация между Караклисом и Гергером восстановилась; для защиты ее ежедневно рота с двумя орудиями занимала селение Кишлак. 29-го числа отправил князь роту Тифлисского полка в Гергер за провиантом и снарядами. 31-го числа прибыл сей транспорт в селение Караклис, под прикрытием роты Тифлисского и роты Грузинского гренадерского полков (пришедшая с парком из Тифлиса). 31-го числа около полудни в Кишлаке слышаны выстрелы пушечные из Амамлов; полагая, что гарнизон атакован персиянами, князь Севарсемидзев отправил ему на помощь, в вечеру по захождению

солнца, две роты 7-го карабинерного полка с двумя орудиями 3-й легкой роты, под командою майора Кашутиня; пришед туда, нашел он все спокойно, а тревога происходила от того, что около 300 человек персидской конницы напали на пасшийся скот жителей, и отбили часть оного; командующий там 7-го карабинерного полка майор Хамуцкий, не будучи в состоянии выйти из селения, по причине, что отправил уже команду на фуражировку, сделал несколько выстрелов из орудия; жители же не решились выехать для отбития скота своего.

Ночью августа с 1-го на 2-е прибыл в Караклис полковник Фридрикс, почевав в Беканте и присоединив к себе отряды Бекантской и Амамлинской, привел он также и жителей всех сих селений; они растянулись на 7—8 верстах, но неприятель не показывался.

1-го августа получено повеление от г. корпусного командира оставить Бамбакскую провинцию и, отступив за Безобдал, укрепиться на Лори или Джелал-оглу; князь Севарсемидзев выбрал последний пункт, как выгоднейший и удобнейший для укрепления, так и для продовольствия, для защиты коммуникаций и обеспечения транспортов, должествующих следовать из Караклиса; войска расположены были следующим образом: в Джелал-оглу: 2-я гренадерская рота Тифлиссского пехотного полка с одним орудием; в Гергере: рота Тифлиссского пехотного полка; на горе Безобдале: две роты 41-го егерского полка с двумя орудиями; в селении Кишлаке: 3 роты Тифлиссского пехотного полка с 3-мя орудиями, которые в случае надобности высылали роту с одним орудием к спуску, обращенному к Караклису, к месту, где сходятся верхняя и нижняя дорога. Обеспечив таким образом коммуникацию, первый транспорт отправлен был 2-го числа под прикрытием роты Грузинского гренадерского полка, таковые же отправились и 3-го 4-го, 5-го, 6-го и 8-го.

4-го в первый раз опять появилась персидская конница около Караклиса, в стороне к Балык-чаю, в числе нескольких сотен. Полковник Муравьев с двумя ротами 7-го карабинерного полка и двумя орудиями вышел им навстречу версты с две от Караклиса, но неприятель отступил без выстрела.

5-го числа получено от г. корпусного командира известие, что сардар Эриванской с войсками стоит на Балык-чае и имеет повеление напасть, ежели возможно, неожиданно на лагерь неприятельский. Дабы удостовериться не переменили ли персияне позицию, князь Севарсемидзев отправил ночью армянина, которому велел ехать в лагерь неприятельский, выдавая себя за беглеца. На другой день возвратился сей

посланный, он успел быть в лагере Гассан-хана, находящегося в Гамзачимане с 2000 конницы и небольшою частью сарбазов; известия привез он следующие: 1-е) сардар Эриванский с главными силами у Балык-чая; войско его состоит из конницы, сарбазов и артиллерии; 2-е) что они драться с нами не намерены, зная храбрость войск наших, и то, что мы отступаем из Караклиса, но что будут стараться нападать на отдельные команды; 3-е) что неприятель уверен, что русские оставляют Грузию по причине междоусобной войны в России; 4-е) Амамлы заняты конницею неприятельскою до 500 человек; 5-е) как с сей, так и со стороны Гамзачимана наблюдается чрезвычайная осторожность, пикеты передовые бдительны, а ночью никто в лагере не спит, ожидая внезапного нападения. По сим известиям князь Севарсемидзев решился отложить намерение свое, напасть на неприятеля, до удобнейшего случая; полагая, что сей, имея почти одну конницу и быв уведомлен, заблаговременно успеет отступить.

7-го числа неприятель напал на команду нашу, фуражировавшую верстах в 4-х от Караклиса, в стороне к Балык-чаю, и преследовал их почти до самого Караклиса, не причинив однако никакого вреда, цепь стрелков и несколько пушечных выстрелов держали его в отдалении. В сие же время показался неприятель около Кишлак, не предпринимая однакож ничего. 3-го отправился последний транспорт и с ним рота 7-го карабинерного полка с одним орудием 3-й легкой роты под командою майора Кашутина, назначенная следовать на Джелал-оглу для производства работ крепостных*. 9-го во 2-м часу пополудни выступил из Караклиса к Гергеру главный отряд с остальными тяжестями. Порядок марша был следующий: Авангард под командою 7-го карабинерного полка майора Хамуцкого: 20 казаков Донского Андреева 1-го полка и рота 7-го карабинерного полка с одним орудием

* Войска наши расположены были следующим образом: у Волчьих ворот: батальон Херсонского гренадерского полка, с 4-мя орудиями; на Джелал-оглу: 2-я гренадерская рота Тифлисского полка, одно орудие 3-й легкой роты и сотня казаков Андреева 1-го полка; туда же следовал майор Кашутин с ротою 7-го карабинерного полка и одним орудием 3-й легкой роты; в Гергере: две роты Тифлисского пехотного полка и два орудия 3-й легкой роты. На горе Безобдале: две роты 41-го егерского полка с двумя орудиями 2-й легкой роты. В Кишлаке: 3 роты Тифлисского полка с тремя орудиями 3-й легкой роты. В Караклисе, под командою князя Севарсемидзева: 3 роты 7-го карабинерного, 3 роты Тифлисского полков, 5 орудий 3-й и 2 2-й легких рот, 120 казаков Андреева полка, 50 человек Борчалинской и 100 чел. армянской конницы.

3-й легкой роты; колонна: рота 7-го карабинерного полка с одним орудием 3-й легкой роты, потом весь обоз сего же полка и остальная его рота, два орудия 2-й и одно 3-й легких рот с своим обозом, и рота Тифлисского полка.

Арьергард: рота Тифлисского полка с двумя орудиями 3-й легкой роты, сотнею казаков Андреева 1-го полка и 50 человек Борчалинской конницы. Армянская же конница должна была занимать боковые патрули. Князь Севарсемидзев с арьергардом оставался в Караклисе, пока вся колонна вытянулась по дороге к Гергеру, потом зажегши все строения, присоединился он к отряду. Неприятель со стороны Гамзачимана наблюдал движение наше, но близко не подъезжал. Войска без выстрела дошла до с. Кишлака; здесь неприятельская конница начала показываться от селения Дарабаза и, подъезжая по ущелью реки Бамбака, вступила в перестрелку с застрельщиками нашими. Две роты Тифлисского полка, занимающие позицию у селения Кишлака, по прошествии отряда вступили в колонну, присоединясь одна с одним орудием 3-й легкой роты к роте Тифлисского полка, следующей за обозом, и другая к арьергарду; 3-я же, находящаяся у соединения верхней и нижней дорог с Безобдала, отправлена была князем Севарсемидзевым вперед в ущелье, к началу крутого подъема на Безобдал; остальные два орудия 3-й легкой роты, бывшие в Кишлаке, примкнули к своим же орудиям в колонне. Устроившись таким образом и обеспечив отряд со всех сторон цепью стрелков, занимающих высоты, войска продолжали следовать по дороге к Безобдалу. Неприятельская конница в числе до 600, рассыпавшись кругом отряда, перестреливалась с застрельщиками, не причиняя однако почти никакого вреда. Не в состоянии будучи подняться в сей же день на Безобдал, князь Севарсемидзев принужден был остановиться в тесном ущельи сей горы, не дойдя версты на $1\frac{1}{2}$ до крутого подъема, при входе в дефиле. Неприятель сильно напирал на арьергард; полковник барон Фридрикс, занимая с 3-мя ротами и 3-мя орудиями высоту возле дороги, удерживал персиян и, дав всей колонне время втянуться в ущелье, сам последовал за ней. Наступающая темнота и сильный дождь удалили неприятеля. Отряд ночевал в дефиле, останавливаясь по дороге, по порядку следования; высоты заняты были стрелками с сильными резервами. В сей день с нашей стороны ранено 3 рядовых Тифлисского пехотного полка; потеря неприятельская простирается до 30 человек убитыми и ранеными по полученным после сведениям.

Сего же числа прибыл в Джелал-оглу майор Кашутин, отправленный 8-го из Караклиса с ротою 7-го карабинерного

полка и одним орудием 3-й легкой роты. 10-го числа с рассветом отряд продолжал следовать и к 1-му часу пополудни аррьергард уже был на горе. До спуска неприятель слабо преследовал нас, стреляя с гор на большое расстояние и не причиняя никакого вреда. Позиция на Безобдале усилена была двумя ротами Тифлиссского полка, с двумя орудиями 3-й легкой роты. В сей же день в 5-м часу пополудни отряд прибыл к Гергеру, где занял лагерь.

11-го числа князь Севарсемидзев ездил в Джелал-оглу, взяв в прикрытии роту 7-го карабинерного полка с одним орудием и 20 человек казаков. Здесь армяне привели к нему татарина, которого поймали едущего с возмутительными письмами от сардаря к борчалинцам. Полковник князь Севарсемидзев приказал его повесить. К вечеру возвратился князь благополучно в Гергер. За $\frac{1}{2}$ часа пред приездом князя в Джелал-оглу, около 11-го часа поутру, казаки в виду крепости имели небольшую стычку с конницею Куртинскою. Донского Андреева 1 полка майор Басов, посланный с 15-ю казаками для открытия неприятельской партии, находящейся на Амамлинской дороге (о которой дал знать пикет), выезжая из оврага Черной речки, встречен был около 20 всадниками куртинскими: казаки держались уперно, неприятель старался завлекать их далее, имея вероятно засаду, но майор Басов, получив 15 человек секуреу, в порядке отретировался за Черную речку, где неприятель перестал его преследовать. Казаки дрались хорошо и несколько раз вступали в рукопашный бой. С нашей стороны ранено два казака. Неприятельская партия, находящаяся по дороге из Амамлов, верстах в 15 от Джелал-оглу, простирается до 500 человек конницы. 12-го выступил из Гергера в Джелал-оглу командир 7-го карабинерного полка полковник Муравьев с 3-мя ротами 7-го карабинерного полка, двумя орудиями 2-й и 3-й 3-й легких рот и 40 казаками Андреева 1-го полка. В сей же день отправлена была рота Тифлиссского пехотного полка и одно орудие 3-й легкой роты с арбами на гору Безобдал для перевозу оставшихся там снарядов артиллерийских и тяжестей полковых; рота оставилась у соединения двух дорог, а арбы поднявшись на вершину, возвратились под прикрытием находящегося на Безобдале отряда, которому приказано было оставить позицию и следовать в Гергер. К вечеру все сии войска прибыли и, разделившись на две части, занимали следующие места: у деревни Гулакерак в $1\frac{1}{2}$ верстах от Гергера 3 роты Тифлиссского полка с двумя орудиями 2-й и одним 3-й легких рот; в лагере под Гергером: две роты 41-го егерского полка, батальон Тифлиссского

полка, 6 орудий 3-й легкой роты и 60 человек казаков; рота Тифлисского полка расположена была в слободе. Неприятельские пикеты занимали гору Безобдал.

В ночь от 12-го на 13-е около Джелал-оглу, на левой стороне Каменной речки, сделался необыкновенный шум между расположенными там жителями и слышны несколько выстрелов; полковник Муравьев, взяв роту 7-го карабинерного полка и одно орудие, переправился чрез речку, но пришед туда, нашел тревогу ложною...

13-го князь Севарсемидзев с одною ротою Тифлисского полка и одним орудием прибыл из Гергер на Джелал-оглу, в Гергере же остался полковник барон Фридрикс. Сего числа дали знать, что партия неприятельская в 500 человек прошла к немецкой колонии Екатериненфельд.

14-го около полудни человек 20 всадников неприятельских покусились было отрезать пикет наш казачий от отряда при деревне Гулакерак, выставленный около дороги к Кара-клинсу, на первом возвышении горы Безобдала. Казаки однако съехали заблаговременно к пехоте, находящейся в опушке леса, и персияне возвратились не исполнив своего намерения. Полковник барон Фридрикс, зная что на вершине горы Безобдала находятся неприятельские пикеты и желая отучить персиян от подобных покушений, ночью послал Тифлисского пехотного полка штабс-капитана князя Севарсемидзева с 100 чел. пехоты, в обход ущельем по левой стороне дороги, сам же с одною ротою пошел по дороге и версты 1½ не дойдя до вершины, остановился, ожидая что князь Севарсемидзев окружит неприятеля; сей, обойдя совершенно позицию, с поспешностию бросился на балаганы, оставшиеся там после наших войск, полагая что они заняты неприятелем, но сей находился немного ниже и в темноте ночи с криком и немоверною скоростью ускакал, оставив однако 3 седла. По выстрелам поднялся и барон Фридрикс. Приказав сжечь балаганы и подождав на горе до рассвета, возвратился он в лагерь при Гергере. Сня ночная экспедиция причинила величайшую тревогу в персидском лагере при Кишлаке; сам Гасан-хан скакал почти до Амамлов. Сего числа прибыла из Тифлиса в Джелал-оглу 1-я мушкетерская рота Тифлисского пехотного полка.

15-го числа все оставалось спокойно. Из Гергер прибыл в лагерь при Джелал-оглу 41-го егерского полка майор Харченко с двумя ротами сего полка и двумя орудиями 2-й легкой роты.

16-го полковник князь Севарсемидзев ездил в Гергер и приказал следовать оттуда полковнику барону Фридриксу с

двумя ротами Тифлисского пехотного полка, который к вечеру прибыл на Джелал-оглу. Сего же числа рота Тифлисского полка с одним орудием и 10-ю казаками заняла позицию около речки Джилги у развалин старой церкви Матур в 5-ти верстах от Джелал-оглу, дабы обеспечить уборку хлеба, к которой князь принуждал жителей; рота сия должна была сменяться чрез каждые два дни.

17-го числа полковник князь Севарсемидзев получил рапорт Херсонского гренадерского полка от майора Гофмана, находящегося с батальоном на Ахзебнуке у Волчьих ворот, что он получил предписание следовать в Борчалу по причине возникшего там возмущения, вследствие сего, дабы обеспечить коммуникацию с Тифлисом, князь приказал тотчас отправить на Ахзебнук майора Хамуцкого с двумя ротами 7-го карабинерного полка с двумя орудиями 3-й легкой роты и 10 казаками Андреева 1-го полка. Сего же числа вечером прибыла из Гергер в лагерь на Джелал-оглу рота Тифлисского полка орудия 3-й легкой роты.

19-го Тифлисского пехотного полка подполковник Дехтярев, по приказанию князя, отправил роту Тифлисского пехотного полка с одним орудием 3-й легкой роты к селению Дурмакатур для прикрытия жителей, занимающихся уборкою хлеба.

Войска на правом фланге занимали в сие время следующие места: на Ахзебнуке у Волчьих ворот: две роты 7-го карабинерного полка, 2 орудия 3-й легкой роты и 20-ть казаков под командою майора Хамуцкого; у старой церкви Матур, в пяти верстах от Джелал-оглу на левом берегу речки Джилги: рота с одним орудием и 15-ю казаками (сия рота сменялась чрез каждые 4 дни); вверх по Джилге, верст 10 от Джелал-оглу, пикет казачий из 50 человек при офицере состоящий. В лагере при Джелал-оглу под командою полковника князя Севарсемидзева: две роты 7-го карабинерного, 5-ть рот Тифлисского пехотного и 2 роты 41-го егерского полков, 4 орудия 2-й и 5-ть 3-й легких рот Кавказской гренадерской бригады и 240 казаков Донского Андреева 1-го полка.

В Гергере: две роты Тифлисского полка, два орудия 3-й легкой роты и 75-ть казаков Андреева 1-го полка; в лагере при греческой деревне Гулакерак: рота Тифлисского полка с одним орудием 3-й легкой роты; в лагере при армянской деревне Дурмакатур: рота Тифлисского полка с одним же орудием 3-й легкой роты; сии три поста под начальством подполковника Дехтярева.

Главные силы неприятеля в сие время находились с сардарем Эриванским в Гамзачимане; Гассан хан же с конни-

цею и (как говорят) 4-мя орудиями частью сарбазов в Кишлаке, передовые караулы его на Безобдале.

20-го числа получено известие, что партия неприятельская, имевшая направление на колонию Екатерининфельд, около Думаниса на реке Храме точно разграбила ее совместно с борчалинцами; немцев не дощитаются до 300 душ. Войска наши преследуют персиян, но положительного ничего неизвестно. Работы для укрепления Джелал-оглу между тем происходили успешно, под присмотром инженер-подполковника Литова.

23-го прибыла в лагерь при Джелал-оглу 8-я мушкетерская рота Тифлисского пехотного полка, находившаяся на Гергере.

25-го князь Севарсемидзев отправил сотню армянской конницы для разведывания о неприятеле. В сей же день по поручению князя полковник барон Фридрикс отправился в Тифлис для личного доклада господину корпусному командиру о разных обстоятельствах.

Войска, преследовавшие неприятельскую партию, разграбившую колонию, не догнали ее и возвратились к своим местам. Подполковник Жихарев же с одним батальоном 7-го карабинерного полка и двумя орудиями прибыл 26-го числа в селение Шулаверы.

Херсонский батальон, бывший на Ахзебиуке, пошел к Красному мосту. Сего числа отправлены две роты 7-го карабинерного полка и 15-ть казаков для смены находящихся на Ахзебиуке.

27-го поутру возвратились армяне, они были в Караклисе, Кишлаке и Амамлах, но неприятеля нигде не встречали, в Беканте видели огни, почему должно заключить, что персияне собрались там.

Казахи не сходят с кочевьев своих, но и не предаются совершенно персиянам.

Борчалинцы собрались в тесном ущелье и несмотря на приказание нашего правительства, не сходят в свои жилища.

В Квешн до 1800 грузинской конницы из Карталинши 27-го в 5 часу пополудни прибыла из Гергер в Джалал-оглу рота Тифлисского полка, а с Ахзебиука сменившиеся две роты 7-го карабинерного полка. Сего же числа отправлены косцы и для прикрытия их рота Тифлисского полка с одним орудием 3-й легкой роты и 10-ю казаками; покос в 4—5 верстах от Джелал-оглу между Каменной и Черною речками. Армяне привели пойманного ими татарина Айрумского, который приходил вероятно воровать или высматривать войска.

28-го. Известия, привезенные армянами о неприятеле,

оказались неосновательными. Не съезжая с высот Безобдала, заключали они о отсутствии неприятеля только потому, что в Караклисе, Кишлаке и Амамлах не было огней, которых приметили в Беканте. Рота Тифлисского полка отправилась в Манглис чрез город Тифлис под прикрытием двух рот Тифлисского полка и двух орудий 3-й легкой роты. Рота с орудием, находящаяся в 5-ти верстах от Джелал-оглу у старой церкви Матур для прикрытия жнецов, подвинулась к бывшей на Джилге штаб-квартире казачьего Андреева 1-го полка, туда же послан с 20 человеками казаков войсковой старшина Басов. Сего же числа прибыли из Гергер в лагерь при Джелал-оглу два орудия 3-й легкой роты, под прикрытием 50-ти человек рядовых Тифлисского полка. Князь послал шпионов для разведывания о неприятеле, 29-го и 30-го движения не было никакого; войска, находящиеся в Джелал-оглу, занимались крепостными работами.

31-го князь ездил в бывшую на Джилге штаб-квартиру казачьего Андреева 1-го полка, взяв в прикрытие роту 41-го егерского полка с одним орудием 3-й легкой роты и 20 казаков; к вечеру возвратился он на Джелал-оглу. Сего же числа прибыл в Джелал-оглу находившийся в Персии посланником генерал-майор князь Меншиков со всею миссиею; персияне продержав его 20 дней в Эривани, препроводили его до вершины горы Безобдала, где он встречен был нашими войсками. Из Тифлиса прибыл полковник барон Фридрикс.

1-го сентября не было движения.

В ночь с 1-го на 2-е сентября Гассан-хан с неприятельскою конницею в числе до 3000 переправился чрез речку Джилгу верстах в 10-ти выше Джелал-оглу и, рассыпавшись от Ахзебиука до речки Каменки, поутру напал на все селения, на сем пространстве находящиеся. В 8-м часу необыкновенный шум и частые выстрелы на левом берегу речки Каменки известили войска, в лагере при Джелал-оглу стоящие, о появлении неприятеля. Князь Севарсемидзев роту Тифлисского полка с 1-м орудием 3-й легкой роты и 40 казаков и за ним полковник Муравьев с ротою 7-го карабинерного, ротою 41-го егерского полков и одним орудием 2-й легкой роты, тотчас начали переправу чрез Каменку. Подполковник Андреев, бывший впереди с казаками, поскакал к стороне, откуда отдавались выстрелы; за ним следовал с 30 человеками офицер 41-го егерского полка, находившийся с 60-ю человеками при обозе роты сего полка, назначенной в конвой генерал-майору князю Меншикову, которая заранее переправила тяжести свои чрез реку; в 1½ верстах от Каменки встретил Андреев небольшую партию неприятельскую, гнавшую скот.

Со стороны крепости Лорийской, при виде казаков тотчас бросила она его и присоединилась к другой значительной партии, следовавшей по дороге Ахзебукской; Андреев видя большое превосходство сил неприятельских, остановился, но персияне, атаковав его с быстротою, скоро опрокинули на нехоту; здесь казаки собрались и неприятель, отступив, занял 400 всадниками возвышение у старой церкви Матур (находящейся на левом берегу речки Джилги верстах в 5-ти от Джелал-оглу), прикрывая сим отступление многих партий, гнавших скот со стороны Ахзебука. Узнав многочисленность неприятеля, Андреев принужден был остановиться и ожидать подкрепления. Между тем полковник князь Севарсемидзев, переправив войска чрез Каменную речку, начал следовать по дороге к Джилге, усилив подполковника Андреева 60 егерями. Приблизившись на пушечный выстрел к неприятелю, отрядил он полковника Муравьева с ротою 7-го карабинерного полка и одним орудием 2-й легкой роты на правый фланг неприятеля, приказав соединиться с подполковником Андреевым. Исполнив сие, полковник Муравьев скоро сбил персиян с высоты у старой церкви; неприятель, рассыпавшись на несколько кучек, поспешно отступал, частью прямо к Джилге, частью вправо чрез горы, желая обеспечить партии со скотом, направившие путь свой прямо чрез горы от деревень около Ахзебука; за первыми следовал полковник князь Севарсемидзев, за вторыми полковник Муравьев, под начальством прибывшего тогда к отряду генерал-майор князя Меншикова. Сильно напирая на неприятеля, преследовали его как с той, так и с другой стороны, но имея ничтожное количество конницы, не могли ему причинить большого вреда. Между тем неприятель усилился в каждой части до 1000 человек и, прикрывая гнавших скот, отступал всегда почти вне ружейного выстрела. Партия против правого фланга, приняв всех следующих с Ахзебука, сильно преследованные майором Кашутиным с ротою 7-го карабинерного полка с одним орудием 3-й легкой роты и 20-ю казаками, потеряв часть скота, начала переправу чрез Джилгу верстах в двух ниже бывшей штаб-квартиры Донского подполковника Андреева 1-го полка и, дабы дать время переправить добычу, быстро атаковала казаков; но несмотря на значительное превосходство персиян, подполковник Андреев удержал стремление их, и неприятель принужден был переправиться немедля чрез Джилгу под выстрелами пушечными. Князь Меншиков тотчас следовал за ним, и Гассан-хан, будучи взят во фланг следующим из бывшей на Джилге штаб-квартиры казачей войсковым старшиною Бассовым с ротою Тифлисского полка одним орудием

3-й легкой роты и 20 казаками, отступал поспешно к Карагачу, бросая много скота. Князь Меншиков, видя, что догнать его невозможно, остановился между реками Каменкою и Джилгою, приказав подполковнику Андрееву с отрядом войскового старшины Бассова преследовать неприятеля до речки Каменки и стараться соединиться с полковником князем Севарсемидзевым. Между тем полковник князь Севарсемидзев, гоня пред собою персиян, переправился чрез Джилгу верстах в 8-ми выше Джелал-оглу и соединился с ротою Тифлисского пехотного полка с одним орудием 3-й легкой роты и 20-ю казаками, находившимися на покосе между речками Каменкою и Черною. Он старался перерезать неприятелю дорогу на Карагач, но и здесь недостаток в коннице не позволил ему в пользе выполнить намерения своего. Прибыв к Каменке, нашел он высоты Карагачинские уже занятыми персиянами, поспешно бросился он, дабы отрезать партию, бывшую против правого фланга, но неприятель, переправляясь выше разными местами чрез Каменку, успел соединиться на высотах, и князь Севарсемидзев, сбив их оттуда, должен был довольствоваться занятием сих высот. Соединясь с подполковником Андреевым, но не имея возможности следовать далее, по причине усталости войск, возвратился он назад; войсковой старшина Бассов занял опять пост свой; князь Меншиков еще в сей же день достиг лагеря при Джелал-оглу, остальные же войска, переночевав на покосе, верстах в 6-ти от Джелал-оглу, прибыли на другой день.

При нападении на деревни около Ахзебнука довольно значительная партия бросилась и на пост казачий, но казаки будучи подкреплены командою пехоты, вышедшею на фуражировку из отряда при Вольчих воротах, удержались и присоединились к майору Кашутину, идущему с ротою и одним орудием для преследования неприятеля. Дошед до речки Джилги, был он остановлен князем Меншиковым и обращен к своему месту. Значительная партия неприятельская, будучи отрезана войсками нашими от дороги к Карагачу, переправилась чрез Каменку ниже старой крепости Лорийской, направляя путь свой чрез горы Безобдальские; пост Гергерский не мог ей в сем препятствовать.

В сей день потеря с нашей стороны убитыми: Тифлисского пехотного полка рядовых 2, Донского казачьего подполковника Андреева 1-го полка казаков 4, ранен 1, скота угнано до 1000 штук и несколько пастухов взяты в плен. Урон неприятельский должно полагать гораздо значительнее.

3-го сентября в полдень отправился в Тифлис генерал-майор князь Меншиков со всею миссиею под прикрытием ро-

ты 41-го егерского полка с одним орудием легкой № 2-й роты и 12-ть казаков. В сие же время прибыл в Джелал-оглу транспорт с провиантом под прикрытием двух рот Тифлисского пехотного полка с двумя орудиями 3-й легкой роты, провожавшие до Шулавер роту Тифлисского полка.

4-го движения не было. Персиянин приехал с письмами от англичан к князю Меншикову.

5-го в полдень выступили из Джелал-оглу к Ахзебиуку две роты Тифлисского полка, на смену находящимся у Волчьих ворот двум ротам 7-го карабинерного полка.

6-го сентября к вечеру прибыл из Ахзебиука 7-го карабинерного полка майор Кашутин с одною ротою сего же полка; другая, сменив роту 41-го егерского полка, не возвратилась еще конвоируя князя Меншикова до Шулавер. Сего же числа выступил из Джелал-оглу артиллерии подполковник Ильинский с ротою 41-го егерского полка и 3-мя орудиями 2-й легкой роты. Ему предписано следовать в Тифлис с двумя ротами 41-го егерского полка и 4-мя орудиями 2-й легкой роты Кавказской гренадерской бригады. Под сим прикрытием отправились обратно и арбы, привозившие провиант. В 10-м часу вечера прибыл в Джелал-оглу войсковой старшина Бассов с отрядом, находившимся на Джилге, в бывшей штаб-квартире казачьего Андреева 1-го полка.

7-го движения не было.

8-го прибыла к Джелал-оглу рота 7-го карабинерного полка; конвоировав князя Меншикова до Шулавер, приняла она под свое прикрыtie 4 гарнизонных орудия и 9-ть зарядных ящиков, следующих в Джелал-оглу с ротою Грузинского гренадерского полка, которая обратилась в Тифлис.

9-го возвышение у старой церкви Матур около Джилги занято было опять ротою 7-го карабинерного полка с одним орудием 3-й легкой роты и 20-ю казаками.

10-го возвратились шпионы, князем посланные для разведывания о намерениях неприятеля, они принесли известие, что сардарь Эриванский оставил было Балык-чай и пошел к Елисаветполю, чтобы соединиться с сыном Абаз Мирзы, но по сведению о победе, одержанной генерал-майором князем Мадатовым над сим последним при реке Шамхорке 3-го сентября, и о занятии войсками нашими Елисаветполя, возвратился он назад. Гассан-хан с конницею в Беканте, там же и формируются 1000 человек новонабранных сарбазов; Гассан-хану, по словам шпионов, приказано быть чрезвычайно осторожным и в непродолжительном времени отступить назад, стараясь однакож прежде захватить сколько возможно

скота; еще он намеревался исполнить 11-го или 2-го числа сего месяца.

Известие последнее подтвердили также и посланные от наши Кареского с изъяснением, что Шериф Ага действует против воли его, участвуя в грабежах персиян. По сим сведениям князь Севарсемидзев взял все предосторожности и сам отправился 11-го числа поутру с ротою Тифлисского полка, одним орудием 3-й легкой роты и 20-ю казаками на покос, ожидая нападения со стороны Карагача, но как в сей день, так и 11 и 12-го числа, неприятель не показался.

Войска на правом фланге в Бамбакском отряде занимали в то время следующие пункты: у Волчьих ворот: две роты Тифлисского полка с двумя орудиями и 15-ю казаками; у старой церкви Матур около Джилги: рота 7-го карабинерного полка с одним орудием и 20-ю казаками; в лагере при Джелал-оглу: 3 роты 7-го карабинерного полка и 4 Тифлисского пехотного, 6-ть орудий и 140 казаков; на покосе: рота Тифлисского полка, одно орудие и 60-ть казаков; в Гергере: две роты Тифлисского полка, два орудия и 53 казака. Артиллерия на всех сих постах, Кавказской гренадерской бригады 3-й легкой роты и казаки Донского Андреева 1-го полка.

12-го, 13-го и 14-го движения не было.

15-го прибыл в лагерь при Джелал-оглу генерал майор Давыдов, с 1000 человеками грузинской конницы, и принял командование над отрядом.

16-го на рассвете выступила из Джелал-оглу рота 7-го карабинерного полка с одним орудием 3-й легкой роты для препровождения обратно до селения Коды ящиков, привезших заряды. В полдень отправлена была рота Тифлисского полка с одним орудием 3-й легкой роты и 10-ю казаками на Джилгу, в бывшую штаб-квартиру казачьего полка, для прикрытия жителей, собирающих там хлеб; рота же 7-го карабинерного полка с одним орудием, находившаяся у старой церкви Матур, возвратилась в лагерь.

17-го движения не было.

18-го собирались войска в Джелал-оглу; с покоса пришла рота Тифлисского полка с одним орудием; с Волчьих ворот рота Тифлисского же полка и два орудия.

Оставляя четыре роты, три орудия и около 400 человек конницы грузинской в Джелал-оглу, генерал-майор Давыдов выступил 19-го числа с остальными войсками. Отряд его состоял: из 3-х рот 7-го карабинерного полка и 6-ти рот Тифлисского пехотного полка, из 9-ти орудий легкой № 3 роты Кавказской гренадерской бригады, из 150 казаков Донского Андреева 1-го полка и из 600 человек грузинской

конницы. Авангардом поручил он командовать подполковнику князю Севарсемидзеву, дав ему 3 роты Тифлисского пехотного полка, 3 орудия и до 150 человек конницы. Все сии войска имели 10-дневный провизант. Не встречая следов неприятеля, перешел отряд чрез хребет Безобдальский; ввечеру авангард занял селение Кишлак, а колонна расположилась верстах в 4-х от него, при соединении дорог, ведущих к Безобдалу, из селений Амамлов и Кишлака. Получив здесь известие, что Гассан-хан, находившийся в с. Колтахчи, оставил оное и, по-видимому, возвратился в свои границы, генерал-майор Давыдов решился идти прямо к Мираку. Для наблюдения же за дорогою, ведущей с Балык-чая, где по слухам находился сардар Эриванский, отрядил он к Караклису войскового старшину Бассова с 25-ю казаками и 100 человеками грузинской конницы, приказав ему иметь разъезды, как по дороге к Гамзачиману, равно и по ущелью Изумлярскому, съезжаясь с таковыми же разъездами, посланных от пристава Борчалинского.

20-го числа на рассвете отряд продолжал следовать далее. Приближаясь к селению Амамлам, авангард заметил конницу неприятельскую в числе до 300 человек, занимающую правый берег реки Бамбака; но по мере приближения войск наших, отступала она по дороге к Мираку. Желая схватить язык генерал-майор Давыдов послал конницу грузинскую в погоню за неприятелем. Грузины, догнав персиян верстах в 5-ти от Амамлов, имели небольшую с ними стычку, в которой им однако не удалось взять пленных. Опасаясь встретить засаду, гоняясь за отступающим неприятелем, удержал генерал конницу и, пройдя верст 7-мь от Амамлов, остановился почевать. Грузины в сей день потеряли убитыми: простолюдин 4, ранен дворянин 1. Об уроне неприятельском утвердительного ничего неизвестно, но должно полагать, что он был несравненно значительнее нашего.

21-го числа в 7-м часу утра выступил отряд к Мираку. Спустившись в долину, ведущей к Абаран полю, показалась неприятельская конница под начальством Гассан-хана. Зажигая траву, отступала она многими толпами вне пушечного выстрела. Генерал-майор Давыдов, достигнув с авангардом высоту, открывающую начатое нами на Мирак укрепление, увидел неприятеля, занимающего высоты около и вправо от укрепления. Тотчас отправил он полковника князя Севарсемидзева с авангардом и, придав ему всю конницу грузинскую и приставших к отряду конницу и пехоту армянских, приказал сбить правый фланг неприятеля с высоты около укрепления. Конница с быстротою атаковала персиян, но

сии, занимая позицию выгодную и будучи в числе превосходном, держались упорно. Приближение стрелков армянских и пехоты нашей, которая быстро сбегала на высоты, принудило неприятеля поспешно очистить оные, притерпевая значительный урон от картечи и огня батального. В долине реки Мирак персияне снова собрались, но полковник князь Севарсемидзев, не дав им времени, опрокинул с большею потерей за речку Мирак. Между тем значительная толпа неприятельская бросилась вправо, в долину маленькой речки, впадающей с правой стороны в реку Мирак, дабы взять войска наши во фланг. Генерал-майор Давыдов, видя сие, отрядил полковника Муравьева с ротою Тифлисского пехотного полка и стрелками от двух рот 7-го карабинерного полка, двумя орудиями и всеми казаками, дабы отрезать ей обратный путь; крайнюю высоту на правом фланге нашем приказал занять ротою 7-го карабинерного полка, а сам находился в центре с двумя ротами Тифлисского пехотного полка и 3-мя орудиями, имея на левом фланге авангард. Обоз остался под прикрытием двух рот 7-го карабинерного полка с одним орудием. Полковник Муравьев занял высоту между правым берегом малого ручейка и рекою Мираком, левый же берег сей последней был занят конницею персидскою. Генерал видя, что взятием сих высот левый фланг неприятельский будет отрезан, приказал полковнику Муравьеву атаковать персиян. Скоро он исполнил приказание, и сбив персиян с возвышений, занял левый берег Мирака. Левый фланг неприятельский видя себя вправо отрезанным полковником Муравьевым, влево обойденным ротою 7-го карабинерного полка, между тем как генерал приближался к середине, притом претерпевая от сильного огня пушечного, принужден был искать спасения в крутизнах горы Алагеза.

По наступившей темноте отряд стянулся к начатой нами на Мираке крепости. Авангард ночевал верстах в 1½ впереди. С нашей стороны почти никакой не было потери, одни грузины ранен легко.

На другой день, 22-го сентября, отряд вступил в границы персидские. Неприятель показывался вдали, наблюдая только за движением нашим. Беспрепятственно войска дошли до деревни Кулюджи, 9-ть верст от Мирака, авангард перешел 2 версты за дефиле Судаген. Генерал-майор Давыдов остановился здесь, дабы дать отдохнуть войскам и разорить 8-мь вокруг лежащих селений. Исполнив сие, присоединил он к себе авангард и 23-го числа в 1-м часу пополудни выступил обратно к Гумрам. Не видев неприятеля и без выстрела, дошел отряд до старого Караван-сарая, где ночевал. На другой день, 24-го,

заял он лагерь у селения Хорума, а 25-го прибыл к Гумрам. Полковник князь Севарсемидзем из Хорума был отправлен на Арпачай с двумя ротами Тифлисского пехотного полка 2-мя орудиями, всю армянскою и до 100 человек грузинскою конницею, дабы постараться закупить в Турции провианту. Он перешел чрез Арпачай, но найдя селения все пустыми, не успел в своем намерении.

28-го пришел он к Гумрам. Паша Карсский писал к генералу, что он снабдит его хлебом, если войска наши займут опять Шурагель, ежели же пребывание их там только временное, то должен отказать, ибо боится мести персиян.

28-го числа отряд выступил из Гумров; недостаток в провианте принудил генерала Давыдова сделать сие движение. Переночевав на речке Кайгуле, прибыл он 29-го вечером в Джелал-оглу, сделав в сей день трудный и форсированный марш. Князь Севарсемидзем, составлявший арьергард, прибыл 30-го с отрядом своим.

Во время отсутствия отряда войска, оставшиеся в Джелал-оглу, занимали следующие места: в Джелал-оглу: одна рота Тифлисского полка, одно орудие и до 400 человек грузинской конницы; по прибытии же роты 7-го карабинерного полка, отправленной в Коды, она расположилась также здесь, оставя орудие в селении Гайдарбеке.

В бывшей штаб-квартире казачьего полка на Джилге: рота Тифлисского пехотного полка, одно орудие и 50 грузин; на покосе: до 160 человек разных команд и одно орудие гарнизонное; в селении Гайдарбеке: рота Тифлисского полка и одно орудие; на Гергере: 10 казаков и 40 грузин.

30-го отправлены были 100 человек Тифлисского полка в Коды для препровождения оттуда транспорта с провиантом.

Октября с 1-го по 9-е число движения не было. Ежедневные разъезды ездили в одну сторону чрез Безобдал, до Кишлака, Караклуса и по прямой дороге от Джелал-оглу до Амамлов, в другую на Карагачь, но нигде не встречали следов неприятеля. Грузины мало-помалу разъезжались по домам, так что к 8-ми часам уже ни одного не было на Джелал-оглу. Войска же наши занимали места следующие:

В лагере при Джелал-оглу 4 роты 7-го карабинерного полка и 4 Тифлисского пехотного полка, 8-мь орудий 3-й легкой роты и около 280-ти казаков Андреева 1-го полка.

В Гергере две роты Тифлисского полка, два орудия 3-й легкой роты и 20-ть казаков.

В селении Гайдарбеке рота Тифлисского полка, одно орудие 3-й легкой роты и 8 казаков.

В католическом селении на Джилге, верстах в 4-х от быв-

шей штаб-квартиры казачьей: рота Тифлисского полка, одно орудие 3-й легкой роты и 10-ть казаков.

На покосе: 150 человек разных команд и одно гарнизонное. При табунах между речками Черною и Каменкою: рота Тифлисского полка и 6-ть казаков.

10-го генерал-майор Давыдов был уведомлен борчалинским приставом, что, по полученным им сведениям, неприятель чрез Башкичет намерен сделать нападение на деревни борчалинские. Вследствие сего генерал послал разъезд к стороне Башкичета, дабы открыть неприятеля. В ночи с 10-го на 11-е возвратился сей с известием, что им замечены до 400 человек конных, едущих в Башкичет со стороны Цалки. Полагая, что это разбойническая партия турецких лезгин (потому что дороги из Персии все были осматриваемы разъездами нашими и нигде не найдено ни одного следа) генерал тотчас отрядил полковника Муравьева с 2-мя ротами 7-го карабинерного полка, 2-мя орудиями и 150 казаками и приказал ему идти к Башкичету, чрез бывшую на Джилге штаб-квартиру казачьего полка, стараясь настигнуть неприятеля. Полковник Муравьев прибыл в казачью штаб-квартиру 11-го октября в 9-м часу утра; дав войскам здесь несколько часов отдохновения, продолжал он следовать далее, дабы перейти засветло Мокрую гору и, ночевав в скрытном месте, на рассвете напасть на неприятеля. За час до захождения солнца прибыл он к назначенному месту, и днем еще приказал открыть долину, где однако же ничего не замечено. Равно и ночью огней нигде не видали. С рассветом выступил полковник Муравьев и, пришед в Башкичет, не нашел даже и следа неприятельского. Желая узнать, что подало повод к неосновательному известию о появлении неприятеля, продолжал он следовать к Думанису. Дорогой встретил он разъезд казачий от 2-х полков донских, посланных из Тифлиса по известиям о тревоге. Удостоверясь, что слухи ложные и что сей разъезд был принят нашим за неприятеля, полковник Муравьев обратился опять к Джелал-оглу, куда прибыл 14-го числа.

11-го октября ввечеру прибыл в Джелал-оглу транспорт с провiantом.

14-го отправлено в селение Коды 100 человек Тифлисского полка для конвоирования оттуда орудий гарнизонных для укрепления при Джелал-оглу назначенных. От г. корпусного командира получено повеление ограничиваться строгою обороною и, в случае возможности, снять хлеб в Бамбакской долине в пользу жителей, сделав движение туда для прикрытия их.

15-го возвратился из Эриванской области армянин, по-

сланный туда для разведывания, он принес следующие известия:

1-е) В Хоруме стоит 200 человек конницы под начальством Халиф-Акули, сына Будаг султана которой жжет все селения в Шурагеле; он имеет приказание оставаться в Шурагеле до тех пор, пока не покажутся наши войска, для извещения о том Гассан-хана.

2-е) Гассан-хан находится в Сардар-Абате; сарбазы по неотступной просьбе своей отпущены на 10 дней в свои дома, после сего времени приказано им собираться. То же самое сделано и с курдами, из коих осталось только до 10 старшин, которые находятся при начальнике Гуссени-аге в деревне Шегриаре, что подле Сардар-Абата.

3-е) Джафар-хан с весьма малым числом конницы в Эчмиадзине, в который возвратились монахи и жители, по приказанию правительства.

4-е) В селения, разоренные отрядом, возвратилось только несколько человек для уборки хлеба; в прочих же селениях Эриванского ханства все жители возвратились.

5-е) Сардар в крепости Эриванской с иррегулярной пехотой и с конницею. Полевые орудия находятся в Сардар-Абате и в Эчмиадзине, фалконеты же в Сардар-Абате.

6-е) В Сардар-Абате делаются большие заготовления провианта.

7-е) Кафар-хан занимает талынское укрепление с иррегулярною пехотою.

8-е) Архиерей монастыря Кашеванг (находящийся за Арпачаем), который сам принадлежит к монашескому сословию Эчмиадзина, велел посланному сему доложить князю Севарсемидзеву, что в случае движения нашего к Эривани он доставит 2000 самар пшеницы, которые он располагает собрать в эриванских деревнях.

9-е) Жители деревни Мастара, оставя семейства свои в Сардар-Абате, возвратились для произведения полевых работ в жилище свое.

10-е) Прибытия нашего ожидают с нетерпением как армяне, так и мусульмане.

11-е) Куру-ага Курдинский, брат Окыз-аги, объявил вышесказанному архиерею, что в случае движения нашего вперед он передается нам со своим племенем.

12-е) В Эриванской области собирают с большою поспешностью неспелую хлопчатую бумагу, которую свозят в Эриванскую крепость.

13-е) Со дня на день ожидают прибытия войск наших в Эриванскую область, отчего как войска, так и жители не

имеют покоя. На днях даже уже пронесся слух, что отряд наш на Баш Абаране.

18-го октября прибыл на речку Джилгу Донской казачий полковника Карпова 2-го полк и расположился в бывшей штаб-квартире казачей.

Вследствие повеления г-на корпусного командира, чтобы снять хлеб в Бамбакской долине в пользу жителей, генерал-майор Давыдов отрядил полковника князя Севарсемидзева для прикрытия их, дав ему 5 рот Тифлисского полка, 5 орудий и 100 казаков Донского Андреева 1-го полка. Занимая таким образом долину Бамбакскую, не предстояла необходимость иметь на Джилге и в Гайдарбеке воинские посты, почему генерал и приказал их снять.

20-го октября прибыли к Джелал-оглу занимавшие оные посты две роты Тифлисского полка, два орудия и 18-ть казаков.

21-го выступил полковник князь Севарсемидзев.

Войска занимали следующие места: в Бамбакской долине 5-ть рот Тифлисского полка, 5-ть орудий и 100 казаков.

В Гергере рота Тифлисского полка.

В Джелал-оглу: батальон 7-го карабинерного полка, 3 роты Тифлисского, 7-мь орудий и 224 казака Донского Андреева 1 полка.

В прикрытии табуна между реками Каменкою и Черною в двух верстах от Джелал-оглу: 105 человек сводной команды, одно орудие гарнизонное и 6-ть казаков. В бывшей штаб-квартире казачей на Джилге: полк Донской казачий полковника Карпова 2-го.

23-го прибыли 8-мь орудий гарнизонных для укрепления при Джелал-оглу под прикрытием 100 человек Тифлисского полка.

24-го и 25-го не было движения. Полковник князь Севарсемидзев прибыл в селение Гумри. Он вставил одну роту с одним орудием и 10-ю казаками...

По последним известиям Гассан-хан с пехотою и конницею в Сардар-Абате.

Жители успешно занимаются уборкою хлеба в Бамбакской долине.

26-го отправил генерал-майор Давыдов роту 7-го карабинерного полка в Караглис; с ней посланы подводы для переноса оставленных и зарытых там снарядов артиллерийских.

29-го рота и транспорт возвратились благополучно в Джелал-оглу. Снаряды перевезены большею частию.

30-го движения не было.

31-го прибыл полковник князь Севарсемидзев с отрядом

своим в Джелал-оглу. Из числа сих войск оставлены в Гергер 20 казаков и одно орудие, при находящейся там роте Тифлисского полка. Сего числа вечером отправлены две роты Тифлисского полка с одним орудием в католическое селение на Джилге, в 4-х верстах от бывшей штаб-квартиры казачьей.

Князь Севарсемидзев окончил свое поручение: жители сняли весь хлеб в Бамбакской долине. В последние дни пребывания полковника князя Севарсемидзева в Гумрах неприятельская конница показалась вдали.

Квартирмейстерской части поручик Коцебу 2.

ՆՅՈՒԹԵՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՆՈՐ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ

Ամփոփում

Վերը հրատարակված փաստաթղթում, որը ձեռագիր վիճակում պահվում է Պետական կենտրոնական Ռազմապատմական արխիվում (Մոսկվա), նկարագրված են այն ռազմական գործողությունները, որոնք տեղի ունեցան ռուսական և պարսկական զորքերի միջև 1826 թ. հունիս-հոկտեմբեր ամիսներին Փամբակի և Շորագյալի գոյառներում: Այդ փաստաթղթում միաժամանակ կարևոր տեղեկություններ կան հայ ժողովրդի վիճակի, հայ և վրաց կամավորական ջոկատների դործողությունների, հայ և ադրբեջանական բնակչության ապստաղրական ձգտումների ու հարակից մի շարք այլ հարցերի վերաբերյալ: Առանձնապես արժեքավոր են ձեռագրի այն էջերը, որոնցում խոսվում է նշված պատերազմական անցքերի դործուն մասնակից ուս հռչակավոր պարտիզան ու բանաստեղծ Դենիս Վասիլևիչ Դավիդովի՝ Հայաստանում ծավալած դործունեության մասին:

Ձեռագրի հեղինակն է այդ անցքերի մասնակից և տկանատես, ռուսական բանակի սպա, հետադաշում գեներալ-լեյտենանտ, Մոսկից Կոցեբուն (1789—1861):

ЦЕННЫЙ ПЕРВОИСТОЧНИК ОБ ОШАКАНСКОЙ БИТВЕ

Ошаканская битва—самая драматическая и вместе с тем самая героическая страница истории русско-персидской войны 1826—1828 гг., в ходе которой Восточная Армения была освобождена от тяжелого ханского ига и присоединена к России⁴⁹⁹. 17 августа 1827 г. под старой армянской деревней Ошакан произошло кровопролитное сражение между армией наследника персидского престола Аббас Мирзы и русским отрядом под командованием генерал-лейтенанта Афанасия Ивановича Красовского, спешившим на помощь Эчмиадзинскому монастырю осажденному персидскими войсками.

Персидская армия состояла примерно из тридцати тысяч человек, а русский отряд—всего лишь из трех тысяч. Несмотря на огромное численное превосходство неприятеля, русские воины, в рядах которых находились армянские и грузинские добровольцы, проявляя изумительную храбрость и самоотверженность, опрокинули бешеные атаки врага, прорвали кольцо окружения, дошли до Эчмиадзина и спасли монастырь от грабежа и разорения, а его малочисленный гарнизон, духовенство, местных жителей и сотни больных солдат—от истребления.

Благородный подвиг генерала Красовского, его личная храбрость и отвага были высоко оценены всеми современниками—общественными, политическими и военными деятелями Армении и Закавказья, солдатами и офицерами русской кавказской армии, местным населением и т. д.⁵⁰⁰ Только отдельные реакционные генералы, и прежде всего командующий Кавказским корпусом генерал-адъютант Н. Ф. Паскевич, старались очернить Красовского, благоразумные действия которого (спасение Эчмиадзина) исходили как из военно-тактических, так и из нравственных, человеколюбивых соображений. В своих донесениях о битве 17 августа Паскевич пытался при помощи фальсификации фактов и неслучайных доводов обесславить и оклеветать талантливого генерала.⁵⁰¹ Однако эти попытки, возникшие на почве малодушной мстительности, не имели успеха.

Ошаканское сражение нашло большой отклик, особенно среди армян. Уже через несколько месяцев после знаменитой битвы было решено построить памятник героям, павшим под Ошаканом. Декабрист Е. Лачинов в своих записках отмечал, что 2 января 1828 г. «близ Эчмиадзина, в 2 1/2 верстах, генерал [Красовский] с архиепископом Нерсесом и другими членами монастыря осматривали место, на котором будет строиться памятник избавления Эчмиадзина 17 августа 1827 года. Памятник сей по данному рисунку сооружается от монастыря, под распоряжением архиепископа Нерсеса. Благодарные армяне, видя, что битва 17 августа совершенно убила дух персидской армии и, поселя в ней робость и уныние, была глав-

нейшей причиной блистательных успехов впоследствии, всеми мерами стараются изъяснить признательность свою спасителям своим и передать память незабвенного дня сего позднейшему потомству, из рода в род, из века в век, и по утверждению, патриарха в сей день ежегодно будет отпращиваться во всех армянских церквях благодарственное молебствие богу сил»⁵⁰².

Но в 1828 г. как Персее Аштаракени, так и генерал Красовский, преследуемые графом Паскевичем, были вынуждены покинуть Армению и Закавказье. Однако благородная идея Аштаракени о постройке памятника не была забыта. В 1831 г. престарелый католикос Ефрем, выражая желания, чувства и думы армянской общественности, снова поднял вопрос об увековечении славы памяти героев, павших под Ошаканом. В связи с этим генерал-лейтенант Панкратов 6 августа 1831 г. писал в С.-Петербург графу Чернышову: «Патриарх Ефрем, желая сохранить в памяти доблесть воинов российских, павших за спасение Эчмиадзина 17 августа 1827 года, просит моего предстательства об исходатайствовании ему разрешения соорудить изданием монастыря памятник сим воинам в 4-х верстах от Эчмиадзина, между монастырем и дер. Ушаганом. На медных досках, врезанных в пьедестал, патриарх желает означить имена главного и прочих частей начальников, равно и названия полков и артиллерии, кои находились в составе войска, сражавшихся 17-го августа 1827 года для спасения монастыря Эчмиадзинского...»⁵⁰³.

Разрешение от Николая I было получено 1 сентября того же года. Строительство памятника началось в 1833 г. и завершилось через год—в 1834 г.⁵⁰⁴ Этот скромный, но драгоценный для нас памятник, воздвигнутый около полутора столетий тому назад, стоит и ныне как олицетворение самоотверженного подвига, человеколюбия и дружбы; исторический обелиск и ныне посещает множество людей с чувством большого уважения к памяти героев 17 августа 1827 г.

Публикуемая ниже «Подробная реляция» об Ошаканской битве (в исторической литературе она иногда именовалась Аштаракской битвой)⁵⁰⁵ является важным первоисточником. В нем глубоко проанализированы военная обстановка до битвы, причины похода русского отряда из апаранского летнего лагеря к Эчмиадзину, довольно подробно описан весь ход жестокого сражения, перечислены все воинские части, участвовавшие в боях, имена многих погибших, а также особо отличившихся воинов. Немалую ценность представляют и те строки, которые посвящены декабристу Е. Лачинову активно участвовавшему в кровопролитных боях.

В рукописи реляции нет подписи, не указан ее автор. Однако текст документа и другие факты не оставляют сомнения в том, что автором «Подробной реляции» является сам генерал А. И. Красовский. Не указана и дата ее написания. Но можно предполагать, что она составлена в конце 1827 г. или в начале (в январе) 1828 г. Для такого предположения дают основание следующие строки Красовского, написанные 25 декабря 1827 г.: «Государь император удостоил изъяснить желание иметь подробное описа-

ние сражения 17-го августа при Ушагане, и чтобы подвиги каждого отличившегося описаны были в особенности, а равномерно его величество требует сведения о семействах всех чиновников, убитых и тяжело раненых в сражениях во время настоящей кампании противу персиян»⁵⁰⁶. Надо полагать, что именно в связи с этим «желанием» императора и была составлена «Подробная реляция».

Значительную часть реляции в дальнейшем Красовский с некоторыми изменениями включил в свой дневник («Дневник генерала Красовского, 1826—1828 гг.») ⁵⁰⁷, рукопись которого была в 1880-х гг. использована В. Потто⁵⁰⁸. Однако многие ценные отрывки реляции, относящиеся, в частности, к участию в Ошаканском сражении декабриста Е. Лачинова, многих старших и младших офицеров, командиров армянских и грузинских добровольцев и т. д., были пропущены и не опубликованы.

Об Ошаканском сражении, как показывают соответствующие материалы, Красовский в августе и сентябре 1827 г. написал Паскевичу ряд рапортов⁵⁰⁹. Но они кратки и дают лишь общие сведения⁵¹⁰. Таким образом, «Подробная реляция» является единственным документом-первоисточником, где действительно и обстоятельно излагается история Ошаканской битвы.

Нелишне отметить, что «Подробная реляция» и «Дневник» Красовского, с одной стороны, и «Записки» декабриста Е. Лачинова—с другой, в ряде случаев идентичны или похожи друг на друга⁵¹¹. Это обстоятельство наводит на мысль, что первые два упомянутых документа прошли через руки Лачинова.

Об Ошаканской битве имеется ряд других материалов, в том числе письма, разные бумаги Персеса Аштаракеси и воспоминания русских офицеров Кавказского корпуса. Кстати, об этой исторической битве имеется упоминание и у выдающегося декабриста и писателя Александра Бестужева-Марлинского, побывавшего в Армении в 1829 г. В письме к своим братьям от 20 августа 1830 г. Марлинский из Дербента писал: «Я бродил потом по развалинам царства армянского... я топтал подножие Арарата, был в Сардарабаде, в Эривани, тогда еще зачумленной. Видел удары наших бомб и ядер на мечетях ее; видел горестную дорогу, по которой шел к Эмишадзину Красовский, где легло столько русских, не побежденных, но утомленных» (курсив наш.—М. И.)⁵¹². Талантливый писатель, как видим, выразился кратко, но метко.

«Подробная реляция» публикуется по рукописной копии, хранящейся в Центральном государственном военно-историческом архиве СССР⁵¹³. В тексте документа уточнены некоторые географические названия и внесены изменения в пунктуацию.

ПОДРОБНАЯ РЕЛЯЦИЯ

о сражении 17 августа 1827 года, бывшем при селении Ушагане, между отрядом российских войск под командою господина генерал-лейтенанта Красовского и персидскою армиею под предводительством Абас мирзы, с объяснением причин, побудивших к сему сражению

Августа 6-го. Прибыл в лагерь при Джангилли посланный в Эривань весьма приверженный к нам родственник архиепископа Нерсеса, анитаракской армянин Бедрос Маркаров с известием, что Абас мирза с 25 т. кавалерии и пехоты и 24-мя орудиями прибыл 4-го числа в Эриванскую провинцию и остановился на ночлег в 15 верстах от Эчмиадзина; каковое известие объявил ему приверженный к нам эриванский армянский старшина Мелик Исааков, бывший сам в лагере Абас мирзы для свидания с паревичем Александром, женатым на его дочери. Вслед за сим, известие таковое подтвердили многие из приверженных людей, посланных в разные места для разведывания о неприятеле. Я немедленно соединил весь мой отряд, состоявший тогда из пяти с половиною батальонов, которые расположены были в двух отделениях по обеим сторонам реки Абарани на расстояние 10-ти верст, для прикрытия сенокосных и пастбищных мест и дорог, идущих в Грузию, но не имел возможности выступить против неприятеля по причине, что у меня оставалось только на 5 дней продовольствия.

Августа 7-го. Получено известие, что Абас мирза перешел к реке Карасу—между Эчмиадзином и Сардарабатом.

Августа 8-го. Господин корпусной командир предписал из отряда моего одним батальоном занять селение Гумры, и хотя я доносил, что сего исполнить не могу, но генерал-адъютант Сипягин откомандировал туда 1-й батальон Севастопольского полка, посланный мною в Джелал-Оглу для конвоирования провианта, что и ослабило отряд еще одним батальоном.

Августа 9-го. Получил известие, что войска неприятельские от Карасу перешли к селению Акарак и расположились лагерем у подошвы Алагеза, в 5-ти верстах от Аштарака, и заняли сие селение.

Августа 10-го. В 10 часов утра до двух тысяч неприятельской кавалерии приближались по правой стороне Абарани к лагерю, против которых я перешел с 2 батальонами пехоты, 2-мя орудиями и казачьими полками. Неприятель, будучи атакован казаками, подкрепленными пехотою, обратился в бегство и был преследован с большою потерей; с нашей стороны ранен в ногу саблею весьма храбрый Андреева полка хорунжий Крюков. Дошедши до пресекаемых ущельями мест

между Алагезом и селением Сергивиль и не находя никакой возможности провести орудия по тропинкам, между скалами, проходным только для выюков, я оставил орудия под прикрытием 2-х рот, а с остальными и казаками следовал за неприятелем, желая дойти сколько возможно ближе к лагерю и осмотреть занимаемую неприятелем позицию. Пройдя еще 6 верст, прибыл на высоты около селения *Кирхкарны*, откуда открылся лагерь неприятельской, расположенный при селении Акарак (кроме которого, все селения до Аштарака заняты были войсками). Того же числа возвратившись в лагерь, получил с нарочным уведомление, что осадная артиллерия в сей день выступает из Джелал-Оглу и что генерал-адъютант Сипягин чрез два дни располагал прибыть ко мне для совещания по делам службы, причем просил меня обеспечить, с моей стороны, как прибытие его, так и следование осадной артиллерии, почему тогда же я отправил к Памбе батальон и два орудия.

Августа 13-го. Ночью неприятельская кавалерия, пробравшись скрытыми ущельями в разных пунктах около лагеря, с рассветом сильными толпами сделала нападение на передовые казачьи посты, которые с отличною храбростью удерживались до прибытия пехоты, после чего неприятель во всех пунктах был опрокинут с большою потерей и отступил за 5 верст от лагеря. В то же самое время я заметил, что сильные массы в нескольких тысячах потянулись от Алагеза к Судагенту; ожидая в сей день генерал-адъютанта Сипягина, я не усомнился, что оные следовали против его; почему немедленно с 2-мя батальонами и с 4-мя орудиями выступил к Судагенту, но, отойдя 2 версты, встретил генерал-адъютанта Сипягина, который отразил неприятеля, спешившего пересечь ему дорогу. До 4-х тысяч неприятельской кавалерии остановились между Алагезом и лагерем, противу которых выступил я с 2-мя батальонами, двумя орудиями казачьими, отделением конгревовых ракет и до 50-ти человек борчалинской конницы. Неприятель, будучи в превосходных силах, прогнан был с потерей в горы, при сем весьма удачно были пущены около 20-ти конгревовых ракет, которые разгоняли толпы неприятельские. Батальон 40-го егерского полка, подкрепленный Крымским, теснил его до самой ночи.

Августа 14-го. Сего числа поутру слышна была канонада в Эчмиадзине, и я немедленно послал адъютанта моего Врангеля с партией казаков к подошве горы Карни-Ярх, пред моим лагерем в 10-ти верстах, отколь совершенно видны окрестности Эчмиадзина. По возвращении его узнал я, что около Эчмиадзина заметно движение неприятельских

войск, а также, что большой лагерь расположен на высотах при Ушагане, в $1\frac{1}{2}$ версте от Эчмиадзинской дороги. Пред рассветом получил я донесение из Эчмиадзина чрез армян, с большою опасностью ко мне пробравшихся, что неприятель в числе более 4-х тысяч устроил батареи и приуготовляет оные усилить и приблизить к монастырю, и на словах приказано сказать, что монастырю угрожает большая опасность.

Несколько посланных от меня в Эчмиадзин и из Эчмиадзина ко мне, из армян и татар, были уже захвачены неприятелем; двумя из них выкололи глаза и двум отрезали нос, несколько же человек пропало без вести. Почему я никак не мог быть уверенным, что получу известие в случае крайней опасности, угрожающей Эчмиадзину. В сей день поутру я послал сильную партию для открытия осадной артиллерии, которая, проехавши даже за Памбу, оной не встретила, а ночью я получил известие чрез посланных мною татар, что в сей день передовой транспорт осадной артиллерии ожидается только в Амамлы.

Августа 15-го. Поутру слышна была опять канонада в Эчмиадзине. Посланными чиновниками замечен неприятельский лагерь на том же месте в Ушагане и такое же движение около самого Эчмиадзина. Осадная артиллерия, по уведомлению генерала Сипягина, долженствовавшая прибыть в сей день в лагерь, только еще стягивалась от Кишляка к Амамлам. Известия из Эчмиадзина не получил, но бежавшие от неприятеля 4 сарваза объявили, что сардар Эриванский дал слово Абас мирзе через два дни представить ключи Эчмиадзина, а сей последний обещал сардару подарить для Эривани всю нашу осадную артиллерию. Таковые слухи, распускаемые в войсках персидских, имели свое действие и ободряли их.

Августа 16-го. Я все еще оставался при прежнем намерении идти атаковать неприятеля немедленно по прибытии осадной артиллерии, с которою ожидал батальон Севастопольского полка и два батальона Кабардинского, но поутру в 6 часов открылась канонада в Эчмиадзине, несравненно сильнее прежнего, и беспрерывно продолжалась за полдень; заметно также было, что и войска около Эчмиадзина значительно усилились. Потеря сего важного пункта, необходимого для осады Эривани и Сардарабата, кроме унижения оружия нашего, могла послужить большим ободрением для персиян и самым вредным влиянием на наши провинции, а особливо магометанские. Прибытия осадной артиллерии я хотя и ожидал 17-го на 18 числ, но в таких важных обстоятельст-

вах один час мог сделать невозвратный переворот. В лагере у меня находилось 5 батальонов и рота пионер. Из неоднократных опытов в полной мере мог полагаться на доверие ко мне, усердие и неустрашимость, одушевлявшие офицеров и солдат, почему решился я с 4-мя батальонами, полуротою пионер и 80-ти человек, оставшимися при штабе Севастопольского полка, 4-я батареейными, 6-ю легкими, двумя конными орудиями и двумя казачьими полками, в числе всех чинов до 3000 человек, выступить в сей день с наступившим вечером к Эчмнадзину. Необходимость требовала взять с собою на 10 дней провизанта для отряда и хотя небольшую часть для Эчмнадзина, в котором кроме двухсот тридцати четвертей пшеницы оставалось муки и сухарей самое малое количество. Провизант был уложен на артельные повозки, на полковые и артиллерийские дроги, удобнейшие для движения провизантских фур. Для прикрытия лагеря и лазаретов оставлен 1-й батальон и полроты пионер, под командою генерал-майора Берхмана.

Приказ мой войскам, в 16-й день августа № 40-й отданный

Ребята! Я уверен в вашей храбрости и усердии, уверен готовности бить неприятеля, что я уже видел на опыте. В каких был снах он с нами ни встретился, мы не будем считать его, а постараемся нанести решительное поражение. Мы имеем пред неприятелем то превосходство, что одушевлены единым чувством служить верно отечеству и свято исполнять волю все милостивейшего государя. Я предваряю вас, что строгий порядок и устройство поведут вас всегда к победам, и потому требую от каждого исполнения оных со всею точностью. Ежели неприятель решительным на него действием будет опрокинут, то в сем случае быстро его преследовать и отнюдь не расстроняться и не увлекаться запальчивостью. Стрелкам также не рассыпаться на большую дистанцию и в опасных случаях быстро собираться в кучки. За исполнением чего в точности прошу иметь строгое и точное наблюдение г. г. частным начальникам и офицерам. Я надеюсь, что сие желание мое со всею точностью исполнится, и что порядок, тишина, устройство и точное повиновение составлять будут главнейшую обязанность каждого.

Войска разделены были нижеследующим порядком: батальоны полков Крымского пехотного и 39 егерского разделялись каждый на 2 полубатальона; полк 40-й егерский имел в каждом батальоне по 3 роты, а остальные роты севастопольские стрелки, пионеры и ратники грузинской и армянской дружины составляли сводный батальон.

В авангарде

Казачий Андреева полк, два полубатальона 39 егерского полка. 2 батарейных и 2 легких орудия	Под командою полковника Раенки
---	--------------------------------

В центре

Два полубатальона Крымского полка, сводной батальон, 2 батарейных и 2 легких орудия, две сотни казаков Андреева полка, весь обоз	Под командою генерал-майора Тухолки
--	-------------------------------------

В арьергарде

Два полубатальона 40 егерского полка, 4 легких орудия, три сотни казаков Сергеева полка	Под командою генерал-майора Трузсона
---	--------------------------------------

Для построения отряда в боевой порядок назначено было занимать *первую* линию 2 полубатальонами 39 егерского полка и одним полубатальоном Крымского пехотного полков, 2-мя батарейными и 2-мя легкими орудиями; *вторую* линию—одним полубатальоном Крымского пехотного и двумя полубатальонами 40 егерского полков, с двумя батарейными и двумя легкими орудиями; в резерве для прикрытия обоза—сводный батальон с 4-мя орудиями; казаки располагались по флангам между обеими линиями, что все показано на особом чертеже. У подножия горы Карни-Ярх собрался отряд около полуночи, в 2 часа пополудни следовал далее по дороге; авангард мой встречаем был неприятельскими разъездами.

Не имея возможности чрез дефилен и ущелья следовать таковым боевым порядком, я приблизился к высотам пред Ушаганом походною колонною.

Августа 17-го. В 7 часов утра я прибыл на высоты в 2¹/₂ верстах от Ушагана. С сего места открылись все силы неприятельские под предводительством Абас-мирзы, занявшие обе стороны Абарани (литера Е. S.), которые состояли более 25 т. кавалерии и пехоты* и 24 орудия, что подтвердилось и впоследствии. Не имея возможности по ущельям и дефилям устроить назначенной мною боевой порядок, я переменил оный следующим образом: по обе стороны дороги следовали 2 полубатальона 39 егерского полка, между оными 2 батарейных и 2 легких орудия, за оными 2 полубатальона Крымского полка с 2-мя батарейными и двумя легкими орудиями, обоз под прикрытием с правой стороны сводным батальоном,

* В «Дневнике» Красовского—30 тыс.—М. Н.

с левой—казаками, и в арьергарде два полубатальона 40 егерского полка с 4-мя легкими орудиями, что показано на плане под литерами А, В, С.

Главные батареи неприятельские устроены были на укрепленном бугре близ самого берега, под выстрелами которых находится Эчмнадзинская дорога, с которой своротить и обойти сие место, по причине непроходимых скал, совершенно невозможно. Пехота неприятельская расположена была на выгодной позиции в три линии, примыкая левым флангом к Абарани, а правым пересекала дорогу; кавалерия же рассыпанными массами занимала все околележащие высоты. Я видел всю трудность пройти по сей дороге. Отступление от сего места делало потерю Эчмнадзина невозвратною, а малейшая медленность могла ободрить персян и ослабить доверенность ко мне моих подчиненных.

Я приказал, и колонны мгновенно двинулись на неприятеля. Быстрым движением передовых войск и удачным действием артиллерии неприятель был опрокинут и поспешно отступил от дороги с большою потерей под батареями, устроенными за Абаранью на высотах совершенно неприступных, где онаго атаковать никак было невозможно; ибо единственный переход чрез Абарань находился на картечный выстрел под сильными батареями и неприятель занимал главными силами неприступные высоты; позицию сию атаковать не иначе можно было, как приблизившись к оной по правую сторону Абарани от Эчмнадзина.

Когда войска наши поравнялись с ушаганскими возвышениями, то неприятельские батареи открыли по нас сильный огонь; артиллерия наша отвечала с большим успехом и вредом для неприятеля и прикрывала движение войск. Пройдя сие место, начались самые трудные спуски, останавливавшие движение артиллерии и обозов.

Абас мирза, видевши столь трудное следование мое, устроил отступившую пехоту и всеми своими силами быстро атаковал меня со всех сторон; действием 22-х орудий (за исключением двух большого калибра, оставленных на ушаганской высоте) при самом удобном местоположении наносил нам большой вред, особливо повозкам, из коих некоторые, будучи подбиты, требовали времени для очищения дороги, что поставило меня в самое затруднительное положение. Атаковать неприятеля всеми моими силами, опрокинуть и прогнать за ушаганские высоты я мог с успехом, но в таком случае должен был бросить на жертву весь обоз и большую часть артиллерии; следовательно, оставалось мне одно: пройти к Эчмнадзину и атаковать ушаганскую позицию от Эч-

21—141

мнадзина при содействии отряда, следовавшего с осадною артиллериею.

Неприятель более устремлял главные силы свои на 40-й егерский полк и старался стеснять оный, занимая сильными массами со всех сторон ближайшие возвышения. Сей полк покрыл себя славою не только удержанием сильнейших пунктов, но неоднократно штыками опрокидывал превосходные силы неприятеля.

При одном трудном спуске подбита была ось неприятельскими выстрелами у батарейного нашего орудия; неприятель сие заметил и с запальчивым криком бросился толпами, чтобы овладеть оным. Полковник Гилленмит подвез уже запасной лафет, чтобы переложить сие орудие, но, видевши, что неприятель в больших силах стремился на нас, производи по сему орудию сильный картечный и ружейный огонь, просил меня убедительно оставить его с орудием на жертву и не подвергаться столь очевидной опасности. Я, сказавши, что сам с ним останусь, побуждал, чтоб как можно скорее перекладывали орудие, а между тем повел на штыки батальон 40 егерского полка и мгновенно опрокинул неприятеля; но в то же самое время заметил, что неприятельские толпы по другую сторону дороги занимали уже возвышения в 50 шагах от орудия и теснили стрелков наших. Тогда я оставил батальон 40 полка, приказал майору Щеголеву не уступать ни шагу, а сам, взявши резерв того же полка, стремительно опрокинул часть неприятельской пехоты и кавалерию, едва успевшую занять сии возвышения и в сем месте я получил от гранаты неприятельской сильную контузию в правую руку с повреждением кости, а вслед затем убита подо мной другая уже лошадь. Бывший со стрелками 40-го егерского полка поручик Пожидаев дал мне свою лошадь и я с большим трудом, чувствуя жесточайшую боль в руке, едва с пособием людей мог сесть на оную. Я старался скрыть положение моей руки, должен был показывать совершенное спокойствие и ободрять личным присутствием везде, где угрожала нам большая опасность. Последние два отражения изумили неприятеля и остановили его. Я подъехал к орудию, которое в то же время переложено на запасной лафет и тронулось с места, а вслед за ним отошли стрелки и 40-й егерский полк под прикрытием батарей наших, устроенных на картечный выстрел от сего опасного спуска.

Вслед за сим, когда неприятель сильно теснил 1-й батальон 40 егерского полка, майор Щеголев получил пулевую рану в голову и сильную контузию в ногу; батальонный

адъютант поручик Симановский прибежал ко мне сказать о сем. Опасаясь, чтобы отсутствие сего отличного штаб-офицера не поколебало твердости батальона, я сам тотчас приехал к батальону, нашел оный выдерживающим самый жестокий огонь и когда спросил 3-й роты легкой фейерверкера Каврыгина, бывшего при сем батальоне с одним орудием, почему он не стреляет картечными в толпы неприятельские, бывшие не далее ста шагов, он отвечал мне, что у него осталось только два заряда, которые сохраняет для крайнего случая. Я готов был в то же время обнять сего отличного человека, приказал немедленно подвезти ящик, после чего картечными выстрелами толпы неприятельские опрокинуты были за высоты, и батальон отступил от сего места тогда, как получил приказание.

В одном опасном случае командир 3-й легкой роты, артиллерии капитан Соболев, прикрывая с двумя орудиями трудный спуск, явил знаки мужества и неустрашимости, достойные удивления. Картечи и пули неприятельские осыпали его со всех сторон. Я подъехал к его батарее с тем, чтобы ободрить, опасаясь весьма вредных последствий от преждевременного отступления, но капитан Соболев с полным присутствием духа и удовольствием на лице сказал мне: будьте уверены, что и 20 персидских орудий не собьют меня: после чего нанес неприятелю жестокий вред картечными. Отступил с орудиями по данному приказанию.

Инженер генерал-майор Трузсон, командуя вверенным ему отделением, оказывал во всех случаях отличные знаки храбрости и мужества. Когда я сам лично водил на штыки 40-й егерский полк, то он, находясь вместе со мною, оказывал отличную неустрашимость и присутствие духа, причем убит под ним лошадь. Я должен признательно засвидетельствовать, что сему искусному генералу много обязан в успехе сражения.

Таким образом, отражая на каждом шагу стремление неприятеля в десять раз нас многочисленнее, мы были беспрерывно в самом жестоком огне от 7 часов утра до 4-х пополудни, под зноем солнца, нас палившего, и не имея от самого лагеря ни одной капли воды.

Спустившись на равнину, я остановился близ канавы в 2-х верстах от Эчмиадзина. Стрелки и казаки, находившиеся по обеим сторонам, получили приказание присоединиться к колоннам; но первые большею частью были столь изнурены и томимы жаждою, что большая часть из них, презирая опасность и будучи теснимы сильными толпами неприятельской кавалерии, спешили, истощая последние си-

лы, не к колоннам, а к воде, и соделывались жертвою добычи отчаянных неприятельских наездников. Ожесточение их в сем случае простиралось до такой степени, что многие, невзирая на сильный картечный и ружейный огонь, приближались к самым колоннам и были жертвою запальчивости своей; казаки же по малочисленности их не могли противопоставить отражение многочисленной неприятельской кавалерии.

В сем случае я имел неосторожность отдалиться несколько от колонн для ободрения стрелков и вместе с ними был окружен. Многие подле меня соделались жертвою от сабельных ударов, участь сия ожидала и меня, но бывший при мне храбрый обер-аудитор Белов успел об опасном моем положении дать знать ближайшему к сему месту командующему Донским Сергеева полком войсковому старшине Шурову, который с отличною храбростию, вместе с Беловым и не более 30 человек казаков, бросились на неприятельские толпы, никами и сабельными ударами очистили дорогу, многих и самых отчаянных куртинских наездников положили на месте, а остальных обратили в бегство, чем спасли меня и многих из наших офицеров и солдат, не бывших в состоянии защищаться, по неимению патронов и по совершенному изнурению сил своих.

На сем месте в устроенном боевом порядке, показанном на плане под литерою D, неприятель с новою запальчивостию стремится атаковать меня со всех сторон и после упорного сражения во всех пунктах был отражен и потянулся к Ушагану, а я после сего отступил к Эчмнадзину. Большое содействие мог бы мне оказать комендант эчмнадзинский, артиллерии подполковник Лвиденфельд, если бы из гарнизона выслал к канаве две роты с одним орудием. Я никак не мог сего ему приказать, будучи совершенно окруженным, а он не исполнил сего, опасаясь, что при разбитии меня гарнизон Эчмнадзинский будет ослаблен; почему две роты, по моему приказанию, высланы были тогда, как неприятель очистил сообщение мое с монастырем, к чему содействовали удачные пушечные выстрелы с башен монастырских.

Таким образом окончилась кровопролитная битва 17-го августа. Можно сказать, что подобной никогда еще не бывало с персианами. Они, будучи поражены 5-го июля при Джеван Булаке и видя оружие наше в недрах своего отечества, силу которого испытали и под Елисаветполем, клонящуюся и уже близкую к покорению Эривани, столь много прославившуюся событиями и столь дорого ими ценную, выходили из границ отчаяния. Колонны сарвазов бес-

престали были опрокидываемы картечами и штыками, возвращались с новым боевым духом в бой. Запальчивая стремительность конницы изумляла нас, что едва ли когда-нибудь можно было ожидать от народа персидского, и одним только русским свойственно было преодолеть такую стремительную и несоразмерную битву.

В сем сражении я наиболее обязан искусству, неустрашимости и твердости командующего артиллериею гвардии полковника Гилленшмита, командиру 3-й легкой роты капитану Соболеву, 1-й батареей роты поручику Гилленшмиту 2-му и вообще всем артиллерийским офицерам и нижним чинам. 40-й егерский полк показал храбрость и твердость, достойные удивления. Командир оного подполковник Шумский, будучи ранен в руку пулею навывлет, не оставлял своего места до конца сражения, и вообще все начальники частей и офицеры сохранили во всех случаях строгий порядок, а нижние чины в точности исполнили приказ мой и более нежели оправдали ожидание мое. Я должен упомянуть также об отличном поступке 1-й батареей роты фейерверкера Осипова. Когда ядро неприятельское перебило ему левую руку выше локтя и сделало жестокую контузию в бок, то упал и был поднят товарищами, чтобы положить на повозку, но он, придя в память, решительно от сего отказался; взяв в правую руку висевшую только на коже левую, сказал: я лучше желаю умереть подле орудия и таким образом вместе с оным дошел до монастыря, где сделана ему операция и остался по сие время жив, под особым моим попечением.

Находившиеся при мне 20-й пехотной дивизии старший адъютант капитан Жилинский, адъютант мой штаб-ротмистр Врангель, а также покойный обер-аудитор 20-й дивизии Белов оказали в сей день отличное усердие, примерную храбрость и неустрашимость. Все посылаемые мною чрез них приказания не только доставлены были с быстротою в самые опасные места, но неоднократно они содействовали личным присутствием к удержанию стрелками весьма важных мест. В одном случае, когда в 20 шагах от неприятеля убита была под мною лошадь, то Врангель первый соскочил с лошади и предложил мне свою, но как он мне был весьма нужен, то я взял лошадь, предложенную мне находившимся со стрелками 40 егерского полка поручиком Пожидаевым, на которой и оставался до конца сражения, а Пожидаев от изнурения сил едва не соделался жертвою сего усердия.

Неоднократно заметил я находившегося во все время сражения в стрелках 39 егерского полка рядового Лачинова, оказавшего отличные примеры храбрости и неустрашимости и обратившего на себя особое внимание от товарищей. Сей рядовой разжалован в сие звание из офицеров Генерального штаба за то, что знал о составленном заговоре, но скрыл оный. Служит с примерным усердием более года под моим особенным наблюдением, и я с истинною признательностью должен сказать, что всегда видел в нем молодого человека, исполненного самых благородных мыслей, с большими способностями и нравственности примерной; никогда не было замечено в нем никакого знака роптания на постигшее его несчастье. При покорении крепостей Сардарабата и Эривани он по собственному желанию находился непрерывно в траншеях и оказывал примерные знаки усердия и храбрости, за что представлен к исходатайствованию всемилостивейшего прощения. Я осмеливаюсь присовокупить к сему, что всемилостивейшее внимание к сему молодому человеку почти собственной для себя наградой, а особливо если бы при возвращении ему офицерского чина он мог быть назначен ко мне адъютантом; в таком случае могу отвечать моею честью, что служба приобрела бы в нем редкого и полезного офицера.

Кроме вышеписанных чиновников, я почитаю справедливым за показанное усердие, храбрость и мужество, кроме заслуженной награды, сделать известными имена:

Командира 3-й бригады 20-й пехотной дивизии генерал-майора *Берхмана*, за отражение покушения неприятеля в превосходных силах на лагерь и осадную артиллерию при Джангиле.

Командира 1-й бригады 20-й пехотной дивизии генерал-майора *Тухолку*, получившего сильную контузию в ногу.

Исправляющего должность дежурного штаб-офицера Генерального штаба подполковника *Жихарева*, командовавшего двумя казачьими полками; бывшего командиром 23 егерского (а ныне Крымского пехотного полка) подполковника *Красовского* 2.

Исправляющего должность квартирмейстера Тифлисского пехотного полка капитана *Гене*.

Крымского пехотного полка командира 1-го батальона майора *Муликовского*, умершего от полученных в сражении ран.

Того же полка майора *Велентя*, получившего рану лавьет пулею в ногу с ушибом бедровой кости.

Майора Швейковского, капитана Михайловского.

Штабс-капитанов Жердева 1 и Яковенку, получившего контузию в лопатку.

Соболевского, раненного пулею в ляжку бедра левой ноги и выше колена с ушибом кости.

Адъютанта генерал-майора Тухолки штабс-капитана Жердева 2.

Поручика Дуржицкого, раненного ядром с оторванным пальцев на левой ноге.

Прaporщика Пожидаева, получившего рану пулею навывлет близ верхнего сустава бедра правой ноги.

Корецкого.

Штаб-лекаря Сергеева.

Полкового священника Федотова.

Севастопольского пехотного полка прaporщика Олеша.

39-го егерского полка полковника Раенка.

Прикомандированного к оному 40 егерского полка майора Пулко.

Майора Коробова.

Капитана Михайловского, получившего контузию пулею в обе ноги.

Капитанов Бернова и Селихановича, из коих первой получил ядром контузию в левую часть головы.

Штабс-капитанов Рудакова и Росинского, получившего контузию в левой бок черепом от разорванной гранаты.

Поручиков Доре и Теплова.

Подпоручиков Белимова и Базилевича, из коих первой получил сильную контузию от разорванной гранаты в правое плечо.

Полкового адъютанта подпоручика Мондяноса.

Прaporщиков Симонова, Шпаковского и Бугримова.

Исправляющего должность дивизионного доктора штаб-лекаря Сварницкого-Сварика.

40-го егерского полка майоров Щеголева и Дабродского.

Капитанов Неверовского 1, Кандаурова и Сипайло, получившего сильную контузию.

Штабс-капитанов Бирзуля, раненного пулею в правую руку навывлет выше локтя с раздроблением кости, Неверовского 2, получившего сильную контузию, Шамонина, получившего рану дротиком в левое плечо.

Поручиков Нага, фон Берга, раненного пулею в левую ногу, выше колена навывлет, Багаевича, Кругликова.

Подпоручиков Золотова, Пулло, Щеголева и Цитовского, получившего рану пулею в правую ногу выше колена навывлет, полкового квартирмейстера Миргородского.

Прапорщиков Добржина, раненного пулею в правую ногу выше колена, Дорошенка, Кошанского, Ананьева.

Полкового штаб-лекаря Михайловского.

Обер-вагеймейстера 20-й пехотной дивизии подпоручика Беттингера.

20-й артиллерийской бригады

Подполковника Бухарина.

Подпоручиков Деифира, бригадного адъютанта Модзлевского и Власьева; прапорщиков Козлова и Кавказской гренадерской артиллерийской бригады Друковцова.

Аудитора Трифонова.

Войска Донского конной артиллерии № 3 роты сотника Горелкина.

Командовавшего частью, полуротою пионер, 6-го пионерного батальона прапорщика Карманова; Донского казачьего полков Сергеева.

Есаула Анисимова.

Сотников Клишова и Шапошникова.

Подполковника Басова. Имени его полка: Есаулов Леонова и Елифанова. Сотника Элкина 3.

Хорунжих Крюкова, Колыванова и Леонова.

Командовавшего Грузинским ополчением, Эриванского карабинерного полка подпоручика князя Туманова.

Командовавшего 2-ю армянскую дружиною, Херсонского гренадерского полка подпоручика Акимова.

Находившихся при мне волонтерами подполковника Джаряева, сигнахского гражданина Георгия Акимова.

Губернского секретаря мирза Исмаил Дегарова.

Коллежского регистратора Ханджаева.

О нижних чинах, особенно отличившихся в сем деле и заслуживающих производства в офицеры и награждения знаками военного ордена, прилагается именной список*, в котором помещены и казаки, бывшие при войсковом старшине Шурупове.

Достойно замечания также, что больные нижние чины, находившиеся в эчмнадзинском госпитале, сами добровольно уступали койки для раненых и ложились на голую землю до устройства им постелей.

Потеря с нашей стороны заключается в убитых и раненых и без вести пропавших всех чинов 1131 человек. Но весьма ощутительна потеря убитых в сражении достойных и отличных офицеров: командира Крымского пехотного пол-

* Список отсутствует в архивном деле.—М. Н.

ка подполковника Головина, подпоручика Апостолова, Севастопольского пехотного полка майора Белозора и 40 егерского полка поручика Чугаевича, подпоручика Силина и прапорщика Бояринцева.

Неприятельская потеря простирается до 3000 человек, что подтвердилось и впоследствии самыми верными доказательствами. В числе значительных персидских чиновников, раненных в сем деле, состоял командовавший всеми сарвазами сартип Магмет хан, находящийся ныне в Эривани, получивший две раны пулями.

Прибывши к Эчмнадзину, я в тот же вечер в разное время отправил 6 человек армян с повелением в лагерь мой при Джангиле, чтоб по прибытии осадной артиллерии генерал-майор Лаптев с кабардинским полком и 4-мя батареями орудиями следовал к Эчмнадзину и, не доходя до Ушагана, остановился в 3-х верстах, на высотах, открытых из Эчмнадзина, сделал по два выстрела из каждого орудия. Сие служило сигналом к моему выступлению, дабы поставить неприятеля между двух огней, разбить его или принудить к отступлению.

Выбор позиции при Ушагане для персидской армии, которая пересекала сообщение с Эчмнадзином, закрывала всю Эриванскую провинцию и с удобностию давала способ действовать на наше сообщение с Грузиею чрез Памбу, делает особую честь персидскому полководству, и если бы армия сия имела дело не с русскими, то, конечно, успехи увенчали бы ее славою. Вообще движение Абас мирзы с главными силами в Эриванскую провинцию принесло бы счастливый оборот делам его, если бы он успел разбить меня. Абас мирза при всех усилиях не мог собрать и привести в прежний порядок войска свои; под предлогом отвоза в крепости и по деревням раненых и погребения убитых он не досчитывался большей половины армии. Из числа посланных мною в лагерь два человека были пойманы, и он, опасаясь быть вновь атакованным, 19-го числа оставил Ушаган и, уклонясь за реку Зангу, расположился лагерем на левом берегу сей реки, в 20-ти верстах выше Эривани и по прямому направлению от лагеря при Джангиле в 15-ти верстах, избрав позицию не только весьма крепкую и почти неприступную от природы, но еще и укрепил лагерь свой ретраншементом. В таком положении были дела наши в Эриванской провинции. Армия Абас мирзы, хотя и претерпевшая поражение, но не разбитая, кроме гарнизонов в крепостях простиралась еще до 20 т. человек и могла мне нанести жестокое поражение, если бы я с осадною артиллериею и

транспортами, принадлежащими к оной, и с провиантом, состоящим почти до 2-х тысяч арб и повозок, осмелился тронуться для осады Эривани. Оставаться в Джангиле с обыкновенным количеством волов и лошадей, не имея вовсе в окрестностях на расстоянии 10-ти верст подножного корма, я никак не мог; отступлением к Судагенту, где еще подножный корм, открыл бы неприятелю слабость мою. Поправить такое положение, принудив Абас мирзу удалиться из Эриванской провинции и открыв действие к осаде и взятию крепостей, дать сим самый счастливый оборот кампании можно было только тогда, если бы отряд мой увеличен был по крайней мере вдвое. Не было ни малейшего сомнения, что Абас мирза, усиливаясь защищать Эривань, знал совершенно, что от покорения сей крепости зависела участь войны и даже участь Персии. Все сие не могло быть мне неизвестным, и по собственному моему понятию и по сведениям, полученным о положении здешнего края. Для приведения в действие моего намерения я открыл оное полковнику Гилленимиту, который в полной мере заслуживал и пользовался моею доверенностью. Я знал, что для отделения значительного числа войск из главного отряда нужны сильные и самые побудительные причины, почему и решился послать к г-ну корпусному командиру вместе с донесением моим о ушаганском сражении другое шифрованное донесение, в котором показал положение мое с самой невыгодной стороны и даже решился написать, что без сильного с его стороны подкрепления я не надеюсь возвратиться в прежний лагерь без потери всей артиллерии.

20-го осадная артиллерия прибыла в Джангиле и того же числа генерал-майор Лаптев выступил с кабардинским полком к Ушагану, где уже не застал неприятеля. После выступления кабардинского полка до 3-х т. кавалерии неприятельской приблизились к лагерю и осадной артиллерии, но были весьма удачно отражены генерал-майором Берхманом.

21-го, усиливши Эчмиадзинский гарнизон 40-м егерским полком, я соединился с кабардинским полком и 22-го возвратился в лагерь при Джангиле.

Абас мирза, продолжая укреплять свой лагерь, послал 2 тыс. человек отборной конницы в Памбакскую долину, чтобы препятствовать следованию из Джелал Оглу транспортов с провиантом, которые в сие время должны были переходить Безобдал. У меня оставалось провианта по 2-е сентября; потеря одного транспорта могла поставить меня в самое бедственное положение. Я послал немедленно батальон Крымского полка с двумя орудиями, который, следуя форсированно,

26-го числа прибыл в Джелал Оглу и застал транспорт еще на месте, по причине, что батальон Севастопольского полка, высланный для конвоирования, отправлен был в Гумры. Получивши о сем донесение с нарочным татаринном и удостоверившись, что неприятельская конница заняла Памбакскую долину, я послал 30 августа батальон Севастопольского полка с 2-мя орудиями и всеми конными повозками, дабы взявши на оные сухарей, привезти как наипоспешнейше в лагерь, где в полках оставалось на 3 дни продовольствия.

Приближение к Амамлам с одной стороны транспорта с провизантом, провождаемого батальоном, а с другой—батальона и двух орудий, следующих из лагеря, принудили неприятеля оставить Памбакскую долину, и 3-го сентября я получил сухари, привезенные на посланных мною повозках, в то самое время, когда у большей части людей не было уже ни одного сухаря.

После отступления персидских войск за реку Зангу я узнал, что в Аштараке оставлен с 5-юстами конницы Селим хан Айрумский, племянник и зять Измаил хана, взятого генералом Бенкендорфом в плен. Я слышал неоднократно от архиепископа Нерсеса, что чиновник сей готов оказать нам свою приверженность, почему послал к нему тайным образом письмо, в котором объяснил, что он как житель Эриванской провинции должен будет в скором времени сделаться или подданным нашего императора, или оставить свое отечество, для чего советовал ему, как человеку мною уважаемому, вступить со мною в сношение не теряя времени и стараться быть для нас полезным, не обнаруживая сего пред начальниками персидских войск. Письмо сие столько подействовало, что он в ту же ночь с одним приверженным ему чиновником явился ко мне в лагерь с обещанием исполнять в точности всякое желание мое и с тех пор я уже не имел ни малейшего затруднения и опасности в пересылке бумаг и получал от него все сведения, касавшиеся о войсках персидских.

2-го сентября он сам ночью доставил мне шифрованную записку корпусного командира, извещавшую меня, что отряд войск наших под личным его начальством выступает из Карабабы 27 августа и прибудет к Эчмиадзину около 5 сентября.

Сентября 4-го я выступил из Джангили с кабардинским пехотным полком и четырьмя орудиями к Эчмиадзину, остальные войска и осадную артиллерию разделил на 3 отделения и приказал быть готовыми к немедленному выступлению по получении повеления.

Следуя к Эчмиадзину, я заметил, что Абас мирза со всеми своими силами тянулся от Эривани к Сардаранату, обходя Эчмиадзин в 6-ти верстах дорогою, идущей около Аракса. По прибытии же в Эчмиадзин узнал, что корпусной командир с отрядом следует от Гаринчая по эриванской дороге, почему с двумя ротами и одним орудием и 50-ю казаками я отправился из Эчмиадзина и встретил его высокопревосходительство при переправе чрез реку Зангу.

ԱՐԺԵՔԱՂՈՐ ԱԿՁԲՆԱԳՔՅՈՒՐ
ՕՇԱԿԱՆԻ ՃԱԿՍՍԱՄԱՐՏԻ ՄԱՍԻՆ

Ամփոփում

Ռուս-պարսկական 1826—1828 թթ. պատերազմի ռազմական գործողություններում տառնձնապես աչքի ընկավ Օշականի ճակատամարտը, որ տեղի ունեցավ 1827 թ. օգոստոսի 17-ին: Երեք հազար մարդուց բաղկացած ռուսական զորամասը, որ շարժվում էր Ապարանից դեպի պարսից զորքերի կողմից պաշարված Էջմիածին, նրան օգնություն ցույց տալու համար, Օշական գյուղի մոտ, գեներալ-լեյտենանտ Ա. Ի. Կրասովսկու հրամանատարությամբ արյունահեղ մարտեր մղեց պարսկական թագաժառանգ Աբբաս-Միրզայի 30-հազարանոց բանակի դեմ: Չնայած թշնամու քանակական շատ մեծ գերազանցությանը, ռուս մարտիկները, ցուցաբերելով պարմանալի սխրագործություն, հետ շարանցին նրա կատաղի դրոհները, դուրս եկան շրջափակումից և հասնելով Էջմիածին, փրկեցին այն թալանից ու կոտորածից: Պատմական այդ ճակատամարտում Կրասովսկու զորամասը, որի կազմում գտնվում էին նաև հայկական ու վրացական աշխարհազորային ջոկատներ, տվեց ծանր կորուստ: Հնկած հերոսների հիշատակը հավերժացնելու համար երախտապարտ հայ ժողովուրդը Օշականից դեպի Էջմիածին տանող ճանապարհի վրա 1834 թ. կանգնեցրեց հուշարձան (այն կանգուն է նաև այսօր): Այստեղ հրապարակում ենք Օշականի ճակատամարտի մասին գեներալ Կրասովսկու կազմած մանրամասն զեկուցագիրը («Подробная деляция»), որն, անկասկած, խիստ արժեքավոր սկզբնաղբյուր-փաստաթուղթ է:

О КРЕСТЬЯНСКИХ ВОЛНЕНИЯХ В ШИРАКЕ В 1837—1838 ГОДАХ

Крестьянские волнения, имевшие место в Памбак-Шорагальской дистанции в конце 1837—начале 1838 гг.,—одна из ярких страниц истории социально-классовой борьбы армянского народа в первой половине XIX века⁵¹⁴. Охватывая широкие массы трудящихся крестьян, они были направлены против царского правительства, местных властей и помещиков, против колониального гнета, притеснений и эксплуатации.

Об этих волнениях имеется весьма краткое упоминание в одном документе, изданном в 1948 г. (см. «Крестьянское движение в Армении в XIX в.», составил В. Рштуни при участии К. Степаняна. Издательство Академии наук Армянской ССР. Ереван, 1948, документ № 4). Несколько документов из Центрального государственного исторического архива Грузинской ССР (Тбилиси) было опубликовано в 1958 г. («Научные труды Ереванского государственного университета», т. 62, 1958, публикация В. Парсамяна). Но материалы, хранящиеся в богатых фондах московских центральных государственных архивов, до сих пор оставались вне поля зрения исследователей.

Ниже публикуются выявленные нами официальные материалы по данному вопросу из Московского центрального государственного военно-исторического архива (ф. 1, оп. 1, д. 12038, лл. 1—30). Часть копий этих документов находится в Московском центральном государственном архиве древних актов, в бумагах генерал-адъютанта барона Розена (см. ф. Госархив, разряд XXX, д. 341, л. 90—101).

Следует отметить, что в некоторых материалах проводится мысль, будто причиной крестьянских волнений в Памбак-Шорагальской дистанции явились «вредные внушения» и действия отдельных «неблагонамеренных» людей из Тифлиса. Между тем фактический материал, содержащийся в этих же документах, показывает фальшивость такого утверждения царских чиновников и не оставляет сомнений в том, что крестьянские волнения в Шираке имели социально-экономическую основу.

ДОКУМЕНТЫ

1. ГЛАВНОУПРАВЛЯЮЩИИ В ГРУЗИИ
ГЕНЕРАЛ-АДЬЮТАНТ БАРОН ГРИГОРИЙ РОЗЕН
ВОЕННОМУ МИНИСТРУ
ГЕНЕРАЛ-АДЬЮТАНТУ ГРАФУ А. И. ЧЕРНЫШЕВУ

Тифлис, 21 января 1838 г. № 50

Грузинский гражданский губернатор, действительный статский советник князь Полавандов, по рапорту к нему главного пристава Бамбако-Шурагельской дистанции Шлиппенбаха, донес мне, что некоторые неблагонамеренные люди делают жителям сей дистанции разные ложные внушения, от которых между ими рождается неповиновение к начальству, происходят разного рода несогласия и даже вредные действия. Причем он, губернатор, представил ко мне в подлинниках как донесения главного пристава и поручика Векилова, командированного в селение Караклис для открытия причины возникшего беспорядка, так и письма к некоторым из жителей какого-то лица, именующего себя Егором Исаевым.

Все эти бумаги показывают, что означенные внушения, столь вредные в существе своем, делаются из Тифлиса каким-то называющим себя Егором Исаевым, на которого будто бы возложены важные поручения, но которые, как видно из писем, заключались в переводе на русский язык жалоб и просьб. Причем он, Исаев, требовал за старания свои вознаграждения. Вообще же слог его писем, хотя с намерением и темный, но обнаруживает уверения в значении Исаева при рассмотрении жалоб жителей, и что он мог по своему произволу задерживать эти жалобы, и потом, по получении ожидаемых от народа сведений, пускать в ход, уведомляя между тем о имеющих последовать вскоре наказаниях всем начальникам, к чему он побуждался, без сомнения, собственными выгодами, пользуясь невежеством жителей, и столько же может быть особенными внушениями неблагонамеренных людей в Тифлисе, действующих сообразно своим частным пользам. Поручик Векилов в донесении своем утверждает, что, кроме внушений, происходящих из Тифлиса, главные виновники беспо-

рядков на месте есть: католический священник Тер Грикур, сын его Саак и армянин Петрус Ковалев, кои ложными разглашениями произвели между жителями несогласие, побуждая их к подаче жалоб, и что потом священник сей и Петрус Ковалев, собравши из разных деревень тридцать молодых жителей, напали с ними на почетных армян селения Караклис, из которых одного ранили в двух местах в голову, а другому отрубили два пальца; прочим же жителям угрожали лишением жизни, если только они не согласятся подписать составленную ими от общества просьбу.

Таковой дерзкий поступок, как объясняет главный пристав в своем рапорте к губернатору, равным образом вредные внушения, делаемые из Тифлиса в армянских письмах Егора Исаева, и разъезды неблагонамеренных людей по деревням, для подстрекания народа и собирания жалоб, сильно подействовал на дух жителей некоторых деревень, в особенности переселенцев. Пристав Шлипенбах пишет: «что они не исполняют приказаний в отбывании натуральных земских повинностей и проч., что коренные жители многих деревень не платят податей также отговариваясь, что им все простил государь император; что из всего этого он заключает, что или Исаев, или же подобные ему пишут к народу секретные письма, но сами собою они делать сего не могли, и что наконец все это не могло не иметь дурных последствий от народа, недавно перешедшего из-за границы, не имеющего понятия о российских законах и всему верующего».

Принимая в соображение всю важность вышеназванных обстоятельств, в особенности в пограничной провинции, где, при легкомысленности и невежестве народа, достаточно нескольких только неблагонамеренных лиц, чтобы привести его в волнение и направить к вредным действиям, я, для прекращения возникшего беспорядка, сделал распоряжение о производстве строжайшего следствия к открытию виновных и преданию их суждению по законам; но независимо еще от этого зная, что грузинский гражданский губернатор князь Половандов весьма хорошо знает как коренных жителей Бамбако-Шурагельской дистанции, равно и переселенцев, из коих весьма многие ему лично известны, я распорядился отправлением его в оную дистанцию, дабы он личным своим присутствием восстановил порядок и вывел жителей из заблуждения, в которое они вовлечены своею простотою.

Долгом считая препроводить к вашему сиятельству точные копии с донесений по этому предмету местного начальства и переводы с подлинных приложенных при них

на армянском языке писем, из которых вы можете усмотреть, до какой степени простирается дерзость неблагонамеренных людей и как они успевают в своих действиях при каждом поручении, на них возлагаемом, хотя бы и маловажном, я не могу не присовокупить, что подобные немногие люди, но недовольные, по собственным своим видам, всегда здесь возбуждают жителей к подаче жалоб, и склоняя к тому тех, которые вовсе о том не думают.

О всем этом, а равно и о принятых мною мерах к восстановлению порядка в Бамбако-Шурагельской дистанции, покорнейше прошу Вас, милостивый государь, довести до сведения его императорского величества.

С истинным почтением...

Барон Григорий Розен

Приложение 2

*Перевод с рапорта поручика Мартируза Векилова
на имя грузинского гражданского губернатора
князя Палавандова*

Гумры, 7 декабря 1837 г.

Имею честь доложить вашему сиятельству, по возвращении моем из Тифлиса отправился я в Шурагель и нашел, что из католиков (священник) Тер Грикур, сын его Саак и Петрус Ковалев, коего брат прежде был переводчиком при корпусном командире, живущие Шурагельской провинции в Малых Караклисах, отправились в некоторые деревни и произвели между жителями неизъяснимые беспорядки, большие распри и ссоры, живыми внушениями, а кто из высшего или низшего сословия не соглашался—одних бранили, а другим делали выговоры, почему вообще поселяне, явившись ко мне с сим сведением, просили позволить им прибыть в Тифлис к вашему сиятельству и объяснить, что таковых беспорядков никогда не видали и не могут терпеть подобных возмутителей, кои с ними не отбывают повинности, но я отвечал им, чтоб они возвратились восвояси и я о сем немедленно донесу вашему сиятельству.

Однажды я отправился в упомянутую деревню Караклис, где ночью сказанный священник и Ковалев, собрав из деревень тридцать молодых людей, с дубинами в руках вошли в некоторый дом, где присутствовали несколько

почетных армян, имевших разговор, по обыкновенно своему и печаянно напав на них, четырех из почетнейших жителей деревни жестоко побили, одного в двух местах в голову ранили, а у другого два пальца отрубили; сей последний, сын священника, имеет четыре степени и три медали, полученные от графа Паскевича, двух же побили до того, что даже, были покрыты кровью, и я сам очевидный сему делу свидетель. Сим священником было сказано тем 30-ти лицам произвести такие побои, коим бы лишить жизни, и что он принимает ответственность на себя, говоря, если подпишут нашу просьбу, мы прибудем, пускай не слушают они, то есть почетные люди; посему тот священник и Ковалев и ныне составили ложные просьбы, писанные рукою самого священника, которой отдал сыну своему Сааку и Ковалеву и, прислав в Тифлис, как и прежде было, ими привезено и хотят они, чтоб сами сделались начальниками в Шурагеле.

Вследствие просьбы вообще жителей, я покорнейше прошу ваше сиятельство командировать сюда одного следователя, чтоб узнать истину и ложь. Притом в деревне Товшан-Кишлаге один из армянских священников Тер Симон Ошуров делает по деревням беспорядки и заставляет писать ложные просьбы, а в своей деревне произвел большие беспорядки.

Подписал: поручик Векилов

Перевел: майор Ениколопов

Верно: переводчик майор Ениколопов

Приложение Б

*Копия с рапорта господину грузинскому гражданскому
губернатору, Бамбако-Шурагельского
главного пристава от 10-го декабря 1837 года № 10-й*

Со времени проезда через вверенную мне дистанцию государя императора замечено в народе, некоторых деревнях по Шурагельской дистанции, в особенности католических деревень, неповиновение к начальству и различного рода несогласии между собою, клонящихся к жалобам на начальство.

Для дознания о том по полицейской части был посылаем помощник поручик Векилов в селение Малый Караклис, где жители произвели между собою драку причиною коей были: католический священник Тер Грикур, сын

его Саак и католик Петрос Ковалев (они последние без билетов отправились снова с жалобами в Тифлис). Впрочем не могу положиться, чтобы жители могли жаловаться сами собою, без наущения их, и в доказательство чего ваше сиятельство изволите усмотреть прилагаемые при сем два письма на армянском диалекте, писанные Егором Исаевым из Тифлиса к зятю его Мануку и есаулу Микиртичу Григорьеву, противоречащие одно другому, и ясно доказывающие, что он употребляет во зло сделанное ему от начальства поручение.

О чем имею честь почтеннейше донести вашему сиятельству на ваше благорассмотрение.

Подлинный подписал: надворный советник Шлиппенбаах
Верно: управляющий канцеляриею В. Иаков

Приложение в

*Копия с рапорта господину грузинскому гражданскому
губернатору Бамбако-Шурагельского
главного пристава от 15 декабря 1837 года № 11*

В дополнение рапорта моего к вашему сиятельству от 10 декабря за № 10 имею честь представить при сем письмо, писанное по-армянски Егором Исаевым, зятю своему Мануку Асламазову, которое ко мне доставил Асламазов.

Из письма сего ясно изволите усмотреть неблагонамеренные его замыслы к взбунтованию жителей вверенной мне дистанции противу начальства и даже правительства, это есть ясные доказательства. Сын католического священника Григора Саак и Петр Ковалев, о коих я доносил вашему сиятельству № 10, с намерением отправиться в Тифлис, разъезжая по деревням, бунтуя народ, собирают просьбы для подачи в Тифлис; последствия сих людей оказываются: жители некоторых деревень, а в особенности переселенцы, переменяли совершенно дух в преданности их к правительству, не исполняют приказаний в отбывании натуральных земских повинностей и проч. Коренные многих деревень не платят податей, тоже отговариваясь, что им все простил государь император.

Из всего я заключаю, что или Исаев, или же подобные ему люди пишут к народу секретные письма, но сами со-

бою они делать сего не могли; не могу тоже ручаться, чтобы все разнообразные слухи не могли иметь для правительства дурных последствий от народа, недавно перешедшего из-за границы, не имеющего понятий о российских законах, всему верующего, а в особенности к неблагонамеренным делам, к прекращению коих покорнейше прошу ваше сиятельство выслать чиновника для исследования столь немаловажного предмета, а бунтовщиков Саака Тер Грикорова, Петроса Ковалева и сообщника их, имевшего главное начало сего дела сына священника селения Тавшан кишлака Тер Семена, Петруса, ныне находящихся в Тифлисе, без письменного вида и без ведома старшин поручить тифлисской градской полиции арестовать в Тифлисе и после выслать ко мне. (О сем я писал с сим вместе тифлисскому полицмейстеру).

Подлинный подписал: надворный советник *Шлипенбах*:
Верно: управляющий канцеляриею *В. Иков*

Приложение г
Перевод с письма на армянском языке

Секретно

Искренний благоприятель мой, Манук Артемич!

Да будет вам известно, что те порученные мне дела еще не окончены и потому не могу тебе писать, но только приступлено нами к наказанию людей, начиная с здешних начальников, и скоро начало дойдет туда; теперь пришло время узнать нашего приятеля и врага; такой власти не всегда человеку попадается в руки; открой глаза, все местные дела ты лучше знаешь, я без тебя ничего не могу, сии люди, находящиеся здесь, твой господин, или другие почетные лица, известно тебе, что не во всякое время послушны человеку и едва уже попались в руки, хотя чрез посредство мое они просят и много обещают, но только это вздор, а особливо дело вашего господина.

Любезный! Ты говорил мне, что по приезде туда прийдешь мне человека в помощь, и я те жалобы еще храню, пока оттоль люди приедут и тогда их желание исполню; между тем никто не явился, а начальник торопит меня дать делу конец, ты ведаешь. Твой господин бывает ежедневно у меня и просит промедлить делам с тою целью, что он приедет туда

и, обманув народ, заставит их написать о себе, что им довольны, но я свое дело сам знаю; прочие же почетные лица, находящиеся здесь и о именах их не нужно писать тебе, ты знаешь, положились на меня и с твоим господином враждуют, говоря, что от тебя может произойти, то сделай, мы найдем от жителей благодарность и за труды твои доставим тебе, только я за своим делом не слабо примусь, пока получится и твое письмо и за говоренного мною мною или мало я сделал и буду делать. Твой господин хотя стал смиренным, но еще не совершенно повинуется.

Любезный! Остаются дела тамошних чиновников, кои имен я не упоминаю, тебе известно, начиная от старших до младших и на их жен есть жалоба и без наказания не останутся; только я их не могу письменно извещать, чтоб мне сделали благодеяние и я им защиту, но ты ведаешь, кто тебе приятель или мне, давай мне секретно знать и мне напишите; тебе известно, что если и отец мой попадетя в руки, в такое время без того, о чем я и ты ведаешь, ничего не сделаю, будь здоров и храни тайну сколько лишь можешь и секретно действуй.

Ноября 18 дня 1837 года.

Твой друг *Егор Исаич*
Перевел: майор *Епиколопов*
Верно: майор *Епиколопов*

На крае написано: любезный Манук Артемович, по прочтении сего письма, или разорвать, или же хорошо хранить.

Приложение д

Перевод с письма на армянском языке

Любезный приятель Манук Артемич!

Удивляюсь, что письмо твое не доходит до меня и не отвечаешь на мое письмо.

Любезный, подобного времени не будет, чтобы мы оба пользовались и друг другу помогли, ты моя надежда и доброжелатель. Эти дела, которые мне поручили, тебе хорошо известны. Сельских жителей и местных начальников дела ты совершенно знаешь. Они мне писали, как пристав, так

и прочие, и просят черновые и подлинные прошения и имена просителей им доставить и поблагодарят меня; теперь, любезный я прошения храню по твоим словам пока из сельских жителей пришлешь ко мне, чтобы я поступил с ними как знаю, но ты уехал и меня забыл — время коротко. Достойный наказания скоро будет наказан.

Любезный, если увидишь, что нет пользы от сельских жителей потому, что они ишаки, ну только от Ивана Герасимовича и Микиртича я получил письмо, просят, чтоб я им помог, теперь моя бедность тебе известна; в такое время как мне не пользоваться! только что я завелся, и мать моя оставила меня. Зимних припасов не имею, ни масла, ни муки, ни денег; тебе известно от кого я ожидаю, помоги мне тайно; время доброжелательства. Но только это письмо храни у себя в секрете, увижу какую окажешь ты мне дружбу. Моей любезной Натальи и Цаяказар Григорью и другим поклон, будь здоров.

ваш покорный приятель *Егор Исаев*

Перевел: переводчик *Суренов*

Верно: переводчик *Суренов*

Приложение с

Перевод с письма на армянском языке

Секретно

Любезный друг ага Микиртич!

О чем ты просил меня, или сделал поручение, я обязуюсь дружески объявить, что имен ваших нельзя писать, только на всех вас жен ваших есть жалоба, я их храню, еще не начал переводить, и еще нет разрешения, поелику имею причины промедлить делом, и как тебя я по-братски обещал, то извещу тебя, и что может произойти от меня, я не промину сделать, но будь осторожен, от общества жалоба не хорошо, я знаю, кем произведены те дела и кто будет наказан, я скоро извещу тебя, только, любезный приятель, известно тебе, что я не по-прежнему холост и без семейства, теперь трудно доставить себе содержание, и хотя служба моя важна, но нет дохода, чтоб содержать себя. Прошу меня обязать и на зиму в пособие мне прислать без отговорки, коровье масло и муку, сколько-нибудь, там дешево и я здесь заплачу за наем и, если угодно, тебе дам и

пену, но только здесь я не имею времени купить и что-сделаете мне, не забуду; будь здоров, я хотел твоему начальнику и Ивану Герасимовичу писать о многих делах, только боюсь, чтоб может статься не будут хранить секреты, делай от меня поклон и что как разумеешь, так поступи.

Перевел майор Ениколопов
Верно: переводчик майор Ениколопов

На крас написано: жизнь моя Микиртич, ты ведаешь, что я не могу подписать, а можешь догадаться кто таков.

2. ГЛАВНОУПРАВЛЯЮЩИЙ В ГРУЗИИ БАРОН РОЗЕН ВОЕННОМУ МИНИСТРУ А. Н. ЧЕРНЫШЕВУ

Тифлис, 3 февраля 1838 г., № 88*

После отношения моего к вашему сиятельству от 21 минувшего января за № 50 о беспорядках, происходящих между переселенцами Бамбако-Шурагельской дистанции, я получил новое донесение, что 24 января сего года сиделец питейного заведения в селении Харуме, являсь к главному приставу Бамбако-Шурагельской дистанции объявил ему, что в означенном селении неизвестный ему армянин продает вино мелочью на роспив и на вынос, не оплачивая оное пошлиною, и тем самым делает ему подрыв в торговле.

По соображению таковой просьбы с положениями главный пристав послал в Харум состоящего при нем есаула и одного казака за продавцом вина, но хозяин дома, где они находились, начал с другими людьми, тут бывшими, их бить; не имея никакого пособия от старшины селения, вынуждены были ускакать из оного.

Старшина, вытребованный главным приставом в Александрополь, был наказан за таковое буйство, лично при нем случившееся, но в то же время переселенцы, прибывшие из селения, Харум в числе более 50 человек, бросились к квартире пристава и тут же прибили одного казака и двух есаулов, выбили окна и рвались в комнату, но были остановлены и присланною командою из крепости схвачены из них двадцать семь человек.

* На документе имеется помета: «Государь император высочайше повелеть соизволил о последствиях, что сделает командир, донести».

Сообщая вашему сиятельству о таком беспорядке и покорнейше прося довести об оном до высочайшего сведения государя императора, имею честь присовокупить, что, независимо от сделанного распоряжения о произведении по сему случаю законного исследования, я предписал сделать и скорое секретное дознание для открытия настоящих причин произведенного переселенцами буйства.

С истинным почтением...

Барон Григорий Розен

3. ВОЕННЫЙ МИНИСТР А. И. ЧЕРНЫШЕВ
СЕНАТОРУ БАРОНУ П. В. ГАНУ

С.-Петербург, 8 февраля 1838 г. № 96, копия

Государь император, по всеподданнейшему докладу препровождаемого при сем в копии отношения ко мне генерал-адъютанта барона Розена от 21 минувшего генваря за № 50, вместе с приложенными при оном бумагами, по предмету неповиновения начальству жителей Шурагельской дистанции вследствие сделанных им вынуждений неблагонамеренными людьми и переписки какого-то лица, именующего себя Егором Исаевым, высочайше поручить мне соизволил обстоятельство это сообщить вашему прев-у на тот конец, дабы вы, милостивый государь, истребовав от канцелярии главноуправляющего Грузиею подлинные письма на армянском языке означенного Исаева, приняли все зависящие от вас меры к открытию сего лица, по сходству почерка руки, между чиновниками, переводчиками и писарями, употребленными комиссиею при разборе всеподданнейших просьб, поданных во время путешествия его величества от Редут Кале в Тифлис.

Исполняя высочайшую волю сию, я покорнейше прошу вас, милостивый государь, уведомить меня о последующем для доклада государю императору.

С совершенным почтением...

Подписал: граф А. Чернышев
Верно: секретарь (подпись)

4. ГЛАВНОУПРАВЛЯЮЩИЙ В ГРУЗИИ БАРОН РОЗЕН
ВОЕННОМУ МИНИСТРУ А. И. ЧЕРНЫШЕВУТифлис, 10 февраля 1838 г. № 101²

Тифлисский военный губернатор, вследствие донесений к нему грузинского гражданского губернатора, бывшего в Бамбако-Шурагельской дистанции для восстановления порядка между жителями, нарушенного чрез разные неблагонамеренные разглашения, представляет мне, что по секретному разысканию гражданского губернатора сочинителем писем, относившихся до подстрекания жителей и в особенности турецких переселенцев к жалобам на главного пристава и вообще на начальство, открыт под именем Егора Исаака, тифлисский житель канцелярист Егор Исаков, что соучастниками его оказываются армянский священник Тер Семен, сын его Петрос и католик Петрос Ковалев и что вследствие сего в деревнях, населенных более переселенцами, составились партии, из коих одни требовали смены сельских старшин, а другие напротив.

Принесенные губернатору жалобы на притеснения местного начальства, по заключению действительного статского советника князя Палавандова, большею частию неосновательны и поданы единственно по подстрекательству, но по всем оным поручено произвести исследование.

Вообще гражданский губернатор полагает, что турецкие переселенцы, пользуясь до сего времени всемогущественно дарованною им льготою от платежа податей и земских повинностей, встревожились окончанием льготного срока и распоряжением начальства о обложении их повинностию наравне с коренными жителями.

Но, по внушениям губернатора о обязанностях к правительству, все вообще переселенцы, постигая свое благополучие под покровом нашего правления, оказали готовность повиноваться определениям и распоряжениям оного.

За сим действительный статский советник князь Палавандов, сделав распоряжение о взятии главных виновных под арест, поручил командированному туда чиновнику обследовать дело сие формальным порядком и снабдил главного пристава надлежащими к водворению в переселен-

* На документе имеется помета: «Доложено его величеству. 4-го марта 1838 года. Генерал-адъютант Адлерберг».

цах спокойствия наставлениями, внушив и лично жителям, дабы, отнюдь не внимания ложным разглашениям, в полной мере повиновались распоряжениям начальства.

Имея честь сообщить о сем вашему сиятельству в дополнение к отношениям моим от 21 генваря и 3 сего февраля за №№ 50 и 88, покорнейше прошу довести об оном до высочайшего сведения государя императора, что ж откроется по окончании формального следствия, то об оном будет доведено до вашего, милостивый государь, сведения.

С истинным почтением...

Барон Григорий Розен

5. ГЛАВНОПРАВЛЯЮЩИЙ В ГРУЗИИ БАРОН РОЗЕН
ВОЕННОМУ МИНИСТРУ А. И. ЧЕРНЫШЕВУ

Тифлис, 16 февраля 1838 г. № 112*

В дополнение к отношению моему от 3-го сего февраля за № 88 о буйстве, произведенном в Александрополе хорумскими жителями, покорнейше прошу ваше сиятельство довести до сведения его императорского величества о последствиях произведенного по сему предмету дознания, вследствие коего открывается, что бамбако-шурагельский главный пристав надворный советник Шлиппенбах, получив жалобу от содержателя питейного заведения Микиртича Акопова о привозе в Хорум аштаракским жителем вина и о продаже оного в подрыв ему, без установленного в казну платежа, послал переводчика своего Григорьева и казака Ермилова взять и представить к нему продавца вина.

Сии посланные, прийдя в дом хозяина Мурата Аракелова, куда привезено было вино, и, не найдя продавца, которой был уже выслан из селения, взяли хозяина, но собравшиеся возле дома жители отняли его и начали причинять им побои.

Когда же по приказанию переводчика старшина отправился с Аракеловым в Александрополь к приставу, то, узнав о сем, жители в числе 80-ти человек следовали за ним с намерением принести на содержателя питейного заведения жалобу, за разные наносимые им неудовольствия.

* На документе имеется помета: «Доложено его величеству, 5-го марта 1838 г. Генер.-ад. Адлерберг».

По приятии старшины пристав приказал наказать его за дозволение продавать вино, отчего жители произвели на дворе большой шум, для унятия коего и взятия виновных выбежали переводчик и три казака, палясь им побой с есаулом, но жители не дались и выбыли в квартире пристава два окна. Причем одному из жителей со стороны казаков нанесена саблею незначительная рана.

Последствия сии, как показывает дознание, произошли оттого, что посланный в Хорум переводчик, участвуя сам в торговле с содержателями питейных заведений и не взяв с собою для порядка старшину селения, мог действовать страстно и притом причинил жене хозяина дома побой. При чем не могу оправдать и пристава в том, что он приступил к наказанию старшины без личного удостоверения в его вине.

В заключение имею честь сообщать вам, милостивый государь, что вместе с сим я предписал тифлисскому военному губернатору, чтобы следствие по сему предмету передано было для законного рассмотрения и определения Верховного грузинского правительства в Исполнительную экспедицию.

С истинным почтением..

Барон Григорий Розен.

6. ВОЕННЫЙ МИНИСТР
КОМАНДИРУ ОТДЕЛЬНОГО КАВКАЗСКОГО КОРПУСА

С.-Петербург. 21 февраля 1838 г. № 1254, копия

Генерал-адъютант барон Розен в отношении от 3-го сего февраля за № 88 сообщает мне о буйстве и беспорядках, случившихся 24-го минувшего генваря в селении Харуме, в Бамбако-Шурагельской дистанции.

Государь император, по всеподданнейшему о сем докладу, высочайше повелеть соизволил: о последствиях этого дела донести в свое время его величеству.

Высочайшую волю сию честь имею сообщить вам, милостивый государь, для зависящего распоряжения к исполнению оной.

Подписал: военный министр генерал-адъютант
граф Чернышев

Скрепил: директор статс-секретарь Брискорн.

Верно: (подпись) Брискорн.

7. ГЛАВНОУПРАВЛЯЮЩИЙ В ГРУЗИИ БАРОН РОЗЕН
ВОЕННОМУ МИНИСТРУ А. И. ЧЕРНЫШЕВУ

Тифлис. 8 марта 1838 г. № 27

Сенатор тайный советник барон Ган секретным отношением от 3-го сего марта за № 14, во исполнение высочайшего его императорского величества повеления, требовал от меня подлинных на армянском языке писем, с которых переводы препровождены были мною к вашему сиятельству от 21 минувшего января за № 50.

Как письма сии были тогда же отосланы мною к тифлисскому военному губернатору, а им препровождены к грузинскому гражданскому губернатору для приобщения к производящемуся следствию о беспорядках, возникших между жителями в Бамбако-Шурагельской дистанции, то, истребовав таковые, я вместе с сим препроводил оные к барону Гану.

О чем уведомляя вас, милостивый государь, имею честь быть с истинным почтением...

Барон Григорий Розен

8. СЕНАТОР БАРОН П. В. ГАН
ВОЕННОМУ МИНИСТРУ А. И. ЧЕРНЫШЕВУ

Тифлис, 31 марта 1838 г. № 200

Во исполнение высочайшей воли, объявленной мне в почтеннейшем отношении вашего сиятельства от 8 февраля № 96, я истребовал из канцелярии главноуправляющего подлинные письма на армянском языке Исаева и, по сравнении с почерками других лиц, занимавшихся армянскими переводами в бывшей комиссии для разбора прошений, обратился с требованием к гражданскому губернатору о немедленном представлении ко мне служащего в Исполнительной экспедиции канцеляриста Исакова, который по требованию комиссии переводчиков и писцов из разных здешних мест для успешнейшего хода занятий, был в то время представлен губернатором и занимался в комиссии несколько дней переводами армянских бумаг.

Означенный Исаков по следствию, возникшему уже в Гумрах, содержался там под арестом по поводу сих писем и не прежде мог быть ко мне представлен, как на сих днях. Из показания, снятого мною от него и которое в подлиннике имею честь представить, ваше сиятельство усмотреть изволи-

те, что он сознается в том, что письма писаны им, в чем по его показанию он не отрицался и в производимом в Бамбако-Шурагельской дистанции следствии.

С отличным почтением...

Барон Павел Гур

Приложение

Имя мое Егор Исааков, от роду мне двадцать пять лет, родом из города Арзерума; переселился в Тифлис за двадцать лет с отцом моим, исповедания армянского григорианского, русской и армянской грамоты знаю, определился в службу в 1833 году и служил сперва в экспедиции суда и расправы, потом в канцелярии Грузинского гражданского губернатора и в последнее время в Исполнительной экспедиции канцеляристом, в каком чине и ныне состою; служа в оной в ноябре прошлого 1837 года, получил словесное приказание от г. губернатора явиться в канцелярию при его превосходительстве сенаторе для переводов с армянского языка и, таким образом, занимался переводами в канцелярии сей, сколько дней точно не помню. Потом, по объявлению правителя канцелярии, что более меня не нужно потому, что переводы кончены, я возвратился к месту моему в Исполнительной экспедиции.

Впоследствии 15 числа января 1838 года я был арестован и отвезен в Гумры по открывшему[ся] там следствию и по поводу оказавшихся в оном писем, писанных мною на армянском языке и которые я признал за мои, как только они мне были представлены в подлинниках, но в переводах, сделанных с них и бывших в следственном деле, я нашел неточности по возвращении моем из Гумры; сегодня представляемые мне его превосходительством сенатором три письма на армянском языке писаны действительно мною; одно из них от 18-го ноября, в то время, когда я в канцелярии его превосходительства занимался переводами, а два остальные потом, когда я уже был в экспедиции. Приложенные к ним переводы правильны, кроме того, что в первом письме после слов «там дешево и я здесь заплачу за наем» в армянском письме нет и если угодно тебе, дам и цену, а сказано и желаемую цену отдам.

Сие показание писано и подписано мною в присутствии его превосходительства сенатора в его кабинете сего марта 26-го дня 1838 года.

Канцелярист Егор Исааков

В. ВОЕННЫЙ МИНИСТР А. И. ЧЕРНЫШЕВ
ЦАРЮ НИКОЛАЮ I

С.-Петербург, апрель 1838 г.*

Главноуправлявший Грузиею генерал-адъютант барон Розен в начале сего года доносил:

1) Что между некоторыми жителями Бамбако-Шурательской дистанции обнаружались разные беспорядки, неповиновение начальству и взаимные несогласия, происходящие вероятно от внушений некоторых неблагонамеренных людей, в подтверждение чего генерал-адъютант барон Розен доставил переводы с трех армянских писем, из которых видно, что некто, именующий себя Егором Исаевым, под видом человека, имеющего по месту служения своего влияние на дела, предлагал из личных выгод услуги свои и делал разные намеки на несправедливые и вредные действия начальства.

2) Что той же дистанции в селении Хоруме, по изобличении одного армянина в незаконной продаже вина, сей последний с 50-ю человеками из переселенцев произвел буйство и неповиновение местным властям.

Ваше императорское величество по всеподданнейшему докладу сих донесений высочайше повелеть соизволили, чтобы сенатор тайный советник барон Ган, истребовав из канцелярии главноуправляющего подлинные письма Исаева на армянском языке, открыл писавшего их по сличению почерка руки между чиновниками и писарями, употребленными для разбора прошений, поданных вашему величеству во время путешествия от Редут-Кале до Тифлиса.

Что касается до беспорядков, происшедших в селении Хоруме, то вашему величеству благоугодно было повелеть командиру Отдельного Кавказского корпуса генерал-лейтенанту Головину I-му донести, чем кончится производящееся по этому предмету исследование.

Ныне сенатор барон Ган уведомляет, что письма, о которых барон Розен доносил, действительно писаны употребленным в комиссии для переводов армянских бумаг служащим в Исполнительной экспедиции Верховного грузинского правления канцеляристом Исаковым.

Канцелярист этот сознался барону Гану в составлении армянских писем, присовокупив, что не отрицал этого и при

* На документе имеется помета: «Выс. пов. исполнить по заключению. 24 апреля».

[дознании], произведенном по распоряжению генерал-адъютанта барона Розена в Гумрах, по поводу возникших в Бамбако-Шурагельской дистанции беспорядков.

Имея в виду, что следствие о сих беспорядках передано для законного рассмотрения в Исполнительную экспедицию Верховного грузинского правления, а о происшествии в с. Хоруме поручено генерал-лейтенанту Головину донести в свое время вашему величеству, я полагаю и настоящее обстоятельство по обвинению канцеляриста Исакова передать также на рассмотрение Исполнительной экспедиции, на что всеподданнейшие испрашиваю высочайшего вашего императорского величества разрешения.

Граф А. И. Чернышев

Ю. ВОЕННЫЙ МИНИСТР А. И. ЧЕРНЫШЕВ
СЕНАТОРУ П. В. ГАНУ

24 апреля 1838 г. № 2735, копия

Государь император, по всеподданнейшему докладу моему отношения вашего превосходительства от 31-го минувшего марта за № 200-м, высочайше повелеть соизволил передать изъясненные в оном обстоятельства по обвинению канцеляриста Исакова в составлении известных вам армянских писем для законного рассмотрения в Исполнительную экспедицию Верховного грузинского правления.

Высочайшую волю сию сообщив к исполнению главноуправляющему Грузиею и уведомляя об оной и вас, милостивый государь, с совершенным почтением и преданностью честь имею быть вашего превосходительства и проч.

Подписал: Граф А. Чернышев

Верно: (подпись)

Ю. ВОЕННЫЙ МИНИСТР А. И. ЧЕРНЫШЕВ
ГЛАВНОУПРАВЛЯЮЩЕМУ В ГРУЗИИ
ГЕНЕРАЛ-ЛЕИТЕНАНТУ ГОЛОВИНУ

С.-Петербург, 24 апреля 1838 г. № 2734

Главноуправлявший Грузиею генерал-адъютант барон Розен в начале сего года доносил, что между некоторыми жителями Бамбако-Шурагельской дистанции обнаружались разные беспорядки, неповиновение начальству и взаимные несогласия, происходящие, вероятно, от внушений некоторых неблагонамеренных людей, в подтверждение чего генерал-адъютант барон Розен доставил переводы с трех армянских писем,

из которых видно, что некто, именующий себя Егором Исаевым, под видом человека, имеющего по месту служения своего влияние на дела, предлагал из личных выгод услуги свои и делал разные намеки на несправедливые и вредные действия начальства.

Сенатор тайный советник барон Ган, которому по высочайшему повелению поручено было открыть писавшего сии письма по сличению почерка руки между чиновниками комиссии для разбора прошений, поданных его величеству на пути от Редут-Кале до Тифлиса, ныне уведомила, что письма эти были действительно писаны употребленным в комиссии для переводов армянских бумаг служащим в Исполнительной экспедиции Верховного грузинского правления канцеляристом Исаковым.

Государь император, по всеподданнейшему моему о сем докладу усматривая, что следствие о возникших в Бамбако-Шурагельской дистанции беспорядках рассматривается в Исполнительной экспедиции Верховного грузинского правления, высочайше повелеть соизволил настоящее обстоятельство по обвинению канцеляриста Исакова также передать для законного рассмотрения в Исполнительную экспедицию.

Высочайшую волю сию сообщая вашему превосходительству для зависящего к исполнению оной распоряжения, честь имею препроводить при сем копию с отобранного сенатором-бароном Ганом от канцеляриста Исакова показания.

Подписал: военный министр Граф. Чернышев

Скрепил: директор статс-секретарь Брискорн

Берно: (подпись)

ԳՅՈՒՂԱՑԻԱԿԱՆ ՀՈՒՋՈՒՄՆԵՐԸ ՇԻՐԱԿՈՒՄ

1837—1838 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

Ամփոփում

Շիրակում 1837 թ. վերջերին և 1838 թ. սկզբներին տեղի ունեցած Գյուղացիական հուզումները ուղղված ցարական կառավարության դադութային ճնշման ու շահագործման բազաբականության դեմ: Գյուղացիական այդ շարժման մասին որոշ նյութեր հրատարակվել են 1948 և 1958 թթ.: Այժմ նույն հարցի մասին հրատարակում ենք արխիվային նոր փաստաթղթեր, որոնք մենք հայտնաբերել ենք Մոսկվայի կենտրոնական պետական ռազմապատմական արխիվում (ֆոնդ № 1, գործ 12038):

ՆՅՈՒԹԵՐ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Սուրբանական Ռուրբիայում հայկական գանգամալին կոտորածներ տեղի ունեցան զեռուս ՅԼԽ դարի վերջերին⁵¹⁵։ Արշունարբու սուլթան Համիդը 1894—1896 թթ. բնաջինջ արեց մոտ երեք հարյուր հազար մարդ։ Սակալն երիտասարդ խուրբերի ազգաշնամու կուսակցութիւնը, որը իշխանութիւն գլուխ առեցաւ 1908 թ., վարեց ավելի դաժան բազարականութիւն։

Խաղմատենէ աչգ կուսակցութիւնը, հետադնդելով աղբւսիւ նարատաններ և չցանկանալով լսել ազգային փորրամասնութիւնների որեւէ իրավունքի մասին, նախապատրաստեց մի նոր, անօրինակ հանցազործութիւն։ Որպեսզի վերջ տա Հայկական հարցին, նա որոշեց Ֆիդիկապէս ոչնչացնել օսմանիւն ծանր լծից ազատվել ցանկացող հայ ժողովրդին։

Այլ դարհուրի ծրագրերը թուրքական կառավարութիւնը ամենայն բարբարոսութեամբ իրականացրեց առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ։ Զարդերն սկսվեցին զեռուս 1914 թ. վերջերին։ Սկզբում նենգորեն և զազտնի կոտորեցին զիմարելու բնգունակ բնակչութիւն մեծ մասը։ 1915 թ. ապրիլի 24-ին բանտարկվեցին ու ապա ոչնչացվեցին արեմտահայ մտավորականութիւն բազմաթիւ ներկայացուցիչներ։ Զոհերի թիւում էին ականավոր գրողներ, բանաստեղծներ ու հրապարակախօսներ՝ Դրիգոր Զոհրապը, Դանիէլ Վարուժանը, Սիւսանիթը, Ռուբեն Սեալը, Ռուբեն Զարգարեանը և շատ ուրիշներ։ Զարգարաններն այնուհետեւ անցան անօգնական բնակչութիւն համընդհանուր կոտորածներին։ Սկսվեց կանանց, երեխաների ու ձերտներին անխնա բնաջնջում, ընդ որում նրանց մի մասը կոտորվեց հայրենի գյուղերում ու բաղարներում, մշուս մաշը, որ բոնի տեղահան էր արվել՝ ճանապարհներին, երրորդ մասը ոչնչացաւ Միջագետքի անապատներում։

Կոտորածները իրականացվեցին ամենազազանային ձեերով։ Ականատեսները, որոնց թիւում հայեր, արարներ, բրդեր, թուրքեր, եւրոպացիներ ու ամերիկացիներ, սարսափով են պատմում կատարված զազերի ոճրագործութիւնների մասին։

Հայկական կոտորածները, որ առանձնապէս ծավալվեցին 1915 թ., շարունակվեցին հետագա տարիներին Միջագետք և կայսրութիւն մշուս անկուռները արտորված հայ բնակչութիւն նկատմամբ։ Զարդեր տեղի ունեցան Արեմտիան Հայաստանի բոլոր մասերում, Ռուրբիայի բոլոր հայաբնակ վայրերում։

Հայերի մասսայական կոտորածների բազարականութիւնը ցեղասպանութիւն—զենոցիդի բազարականութիւն էր, որ մանրամասնորեն մշակվեց և անողորարար իրականացվեց երիտթուրքերի կառավարութիւն և մասնավորապէս նրա երեք զեկավարների՝ արշունարբու զահիւհներ Քալիաթի, Էնվերի ու Զեմալի կողմից։

1915 թ. մեծ եղևոնի վերարերջալ հրապարակվել են ոչ թիշ նշութեր, հրապարակվել են ինչպէս հայերեն, այնպէս էլ այլ լեզուներով։ Աննախընթաց ոճի-

րի մասին, սակայն, մեր արխիվների հարուստ ֆոնդերում կան շատ փաստաթղթեր, որոնք զետեւ անձանո՞ք են մնացել քննիչացուների լայն շրջաններին: Այդ նյութերից մի քանիսը, որ զգալի հետաքրքրություն են ներկայացնում, տպագրում ենք սուրեւ որոշ կրճատումներով: Փաստաթղթերը պահվում են Հայկական ՍՍՀ պետական կենտրոնական պատմական արխիվում (ֆ. 57, ցույց. 2, գ. 666, 672, 689, 692) և Հայկական ՍՍՀ ԳԽ պատմության ինստիտուտի արխիվում (պրոֆ. Լեոյի ֆոնդ):

Փ Ա Ս Տ Ա Թ Ղ Թ Ե Ր

1. Արևմտահայերի պատրիարհ Հովնանեն արքեպիսկ.

Արշարունին կարողիկոս Գևորգ Սուրենյանին

Կ. Պոլիս, 1912 թ., սեպտեմբերի 4

...Կապասեինք ազգովին և լի հուսով, որ Օսմանյան Ասիական-զբաղման հռչակումեն ետքը, ու քանզեց հայոց արշամբ ողորված բռնապետական նախորդ զբաղմանը, այլևս վերջ գտնեն այդ անլուր շարիքները, սակայն ցավոր սրտի կհարկադրվինք հաստատելու, որ իրոց վիճակը հայոց նկատմամբ որեւէ նպատակով փոփոխություն չկրից, և Ատանայի ահալոր կոտորածով սկսավ ա՛յնպիսի նոր շրջան մը, որ անպակաս եղան ամենուրեք ետքանոր շարագործությունը, որոց ի մասնավորի թատր դարձան վերջերս Վանա, Ադ-թամարա, Բաղնշի, Մշո և Սղեղտի վիճակները: Նոր ի նորո հասած հեռաբեր գոմեցին սպանությունց, ավարատությունց, առևանդումներու գեպեր, և բռնազբոսիկ իսլամացումներ, նույնիսկ անշափահասներու, որք տեղական իշխանություն պաշտոնեից աչքին առջև և անոնց անտարբերության, շքեսնը գաղտնի համամասության կամ մեղսակցության շնորհիվ՝ ի դործ կդրվին մերազնեիդ գեմ, որ անդեն ու անպաշտպան կգտնվին խուժողու ու զինյալ խուժանին առջև, խաղալիք թողված անոր մոլեռանդական վայրագ կրից, որ դեռ ծաքալն ունի իր երբեմնի կոտորածներուն և ավարները շարունակելու, և կսպանա սպառնալու չբացնելու հայ ժողովուրդը, եթե անմիջական ու իրական միջոցներ ի դործ չդրվին պաշտպանելու համար դայն:

Քանի, քանի անգամներ Բ. Դան ուղադրության և տնօրնության ներկայացուցած էր արդեն հայաբնակ նահանգներու ողբալի վիճակը, քանի քանի թագիր մատուցած են Բ. Դան, թե՛ հողային գրավմանց խնդրույն կարգադրության համար, որ երկրագործ ժողովուրդը զրկած է իր ապրուստի միջոցեն, և թե՛ սլաղան հարս-

տահարությանց վերջ արվելու խնդրանք, և խոստումներ քնդունված, որպիսիք են՝ լիազոր Հանձնաժողով կարգել, ամեն ինչ ի տեղվոջ քննելու և ի գործ դնելու համար արգարությունը, զինվորական զորություն զրկել՝ զսպելու համար շարագործներու ուժակը, բայց այս խոստմանց և ոչ մին զոքժողովեցավ, մինչև որ իրերն եկան հասան ներկա դառնալին վիճակին, ուր հարկադրվեցանք վարչական պատգամավորության մը հետ գիմել Տերալյան բոլոր նախարարաց, պարզել իրաց վիճակն, և այս անգամ դառնացած հողով ու ճարահատ, բուն կերպով բոլոր բառնալ այն շարագործությանց մասին, որ նույնիսկ սահմանադրական կառավարության օրով ի գործ կդրվին բաղմաշարժար ժողովրդի մը դեմ, որու բաժին եղած է միշտ տառապիլը իր հայրենի հողին վրա, և սակայն ընդհանուր երկրին զարգացման ու բաղաբակրթության մեկ զորեղ ազդակն եղած է, կատարելով իր բաղաբացիի ամեն պարտականություններն, և միշտ այս Տերալյան բաղաբալմաման ու զորության մեջ փնտրելով իր օգուտը: Ըստ սովորականին դարձյալ խոստումներ եղան ազգու հրամաններ ուղղելու գալտական իշխանությանց, պատժելու և զսպելու շարագործները, հրամաններ՝ զորս փոխացինք հաղորդել մեր Առաջնորդարաններուն և սակայն ի պատասխան Մուշեկ, Բաղեշեկ և Սղերպեկ գոժաբեր հեռագրեր հասան մեզ նոր ի նորս ծանուցանող, թե ո՞չ մեկ գործադրություն տեղի չէ ունեցած, թե՛ վիճակն կշարունակե և թե՛ ժողովուրդն մատնված է նույնիսկ ընդհանուր կոտորածի վտանգին:

Ահավասիկ, Վեհափառ Ս. Հայրապետ, այս է Թուրքիո Ձեր հոռին վիճակը՝ հարատե կեղերում, անվերջ և անտեսելի տառապանք, անմեկնելի անտարբերություն կառավարության կողմե, հուզմունք ազդին մեջ, արտասահմանի ազգայիններու կողմե ալ բոլոր և առաջարկ, ղրմելու ուր որ անկե և հասկցնելու մեր վիճակը, լսելի ընել տալու մեր աղերսը և դարման մը ձեռք բերելու համար:

Ձեր Վեհափառության հրամանին համաձայն պարզելով իրաց այս վիճակը, նախ պարտավոր կըզանք զմեզ Ձեր Վեհափառության հայտնելու, թե ինչպե՞ս մեր նախորդներն, նույնպես և մենք չենք թերացած կատարելու մեր պարտականությունը և հետապնդելու կենաց, ընչից և պատվո ապահովություն հաստատել տալու համար հայաբնակ նահանգաց մեջ, և հետո ըստ որում մեր ձեռք առած միջոցներն այլևս ապահովություն չէր ազդեր մեզ փափագված արդյունքը հառաջ բերելու, ըստ որում Ձեր Վեհափառությունն իբր հայր հասարակաց կպահանջե մեզմե իր հոռին անգործությունն ու

ապահովությունն, և ըստ որում իր բարձր զիրքով և պաշտօնական հարաբերությունց պյուրությանմբ և ընդհանուր կացության գիտակցությանմբ ի վիճակի կգտնվի մեզ տալու կարևոր հրահանգներն, կխնդրենք, որ շնորհ բերեք մեզ հաղորդել Ձեր խորհուրդն, որով կարելի պիտի լինի որոշել այն ուղղությունն, որու հետևիլ բանավոր և գործնական կրնա լինիլ և սատարել իրաց ելք մը գտնելու, որով և փրկելու զմեզ թե ազգին և թե Ձեր վեհափառության սուշ և պատասխանատու մնալու դժբախտ հարկեն, և նույնիսկ խղճի խայթի, զոր կզգամք հանապազոր, տեսնելով թուրքիս Ձեր հոգեկոր հոտին տառապանքն, անոր անէացման համար ի զործ զրված անողոքելի ծրագիրը, և մեր աղերսներուն և բողոքներուն ապաբղյուն մնալը...

2. Արևմտահայերի պատրիարք Հովհաննես արքեպիսկ.

Արշարունին կաթողիկոս Կեուրգ Սուրենյանին

4. Պոլիս, 1913 թ., մայիսի 24

Կաթողական առաջնորդարանե հասած հալածատի տեղեկություններե իրագնի լինելով, որ բնագավառի հայ ժողովրդյանս վիճակը հետզհետե կվատթարանա և հայկական ընդհ. կոտորածի մը վերահաս վտանգին տակ կգտնվի, և մանավանդ նկատելով, որ, Սահմ. Օսմ. կառավարությունն ևս, համիտական կառավարության նման, հետեւելով հայահալած գաղտնի քաղաքականության մը, Հայաստանը կուզի պարպել հայ ժողովրդեն, ուղղակի, բայց ավելի անուղղակի միջոցներով մղելով վշտաշարժար թշվառ հայությունը արտապաղթի,— նախապես խորհրդակցելե վերջ մեզ բարեկամ զեպանատանց հետ, ստիպողաբար պետք տեսնվեցավ մասնավոր հիշատակագրով մը դիմել օսմ. կառավարության, հատուկ պատվիրակության միջոցով, և մոտ 20 օր վերջ ևս, վերջին անգամ լինելով կարճ ղեկույց մը հանձնեցինք անձամբ Բ. Դաւան կամ Մեծ Եպարքոսին և անմիջական դարման խնդրեցինք, ապագա ամեն պատասխանատվութուն թողնելով կառավարության վրա, որոնց պատճենները ներփակ կհղւմք ի Մայր Աթոռ:

Ազգ. կեդր. վարչության պատվ. խառն ժողովո որոշմամբ այս վճռական քայլը առնելե վերջ, Հայկական հարցով զբաղվող պատկանյալ, ձեռնհաս և իրավասու հանձնաժողովներու որոշմամբ ևս հարկ դատվեցավ վերջին իրադարձությունները կարճ ղեկույցով մը հաղորդել մեզ բարեկամ եռյակ համաձայնության պետությանց

մայրաքաղաքիս ղեկավարներուն, անշուշտ միշտ խորհրդակցութեամբ փոխմ. ուսմ. ղեկավարին, որ շատ շրջաճախաց և հետադարձ ղեկավարող մըն է:

Բայց թշուրիմացութեանց տեղի չտալու համար կփութանք հազիւրդ, որ Պատրիարքարանս օսմ. կառավարութեան հետ իր հարաբերութեանները ոչ խղած է և ոչ ալ կփափարի խղել, բայց հայաբնակ նահանգներու մեր զօրախոտ ժողովրդեան անհանգուրձելի վիճակը հարկադրեց մեզ, որ ավելի զորավոր բազարականութեան մը հետեանք. օսմ. կառավարութեանը մղելու համար, որ զգուշական անմիջական միջոցներ ձեռք առնելով, տուչին տոնե բազարական ներքին փոթորիկներու, որոնցմէ միշտ առժողը էլած է մեր բյուրիցս թշվառ հայ ժողովուրդը...

Յ. Կ. Պոլսի ռուսական դեսպան Մ. Ն. Գիրսը
առաափին գործերի մինիստր Ա. Գ. Սազոնովին

Գաղտնի հեռագիր

Կ. Պոլիս, 1914 թ., սեպտեմբերի 29

Генеральный консул в Эрзеруме телеграфирует: 18-го сентября начались большие маневры у русской границы. Мусульманам раздается оружие для предстоящей резни армян. Ввиду отмены капитуляций, будут резать [и] в помещении консульства, куда они укроются.

Կ. Կ. Պոլսի ռուսական դեսպան Մ. Ն. Գիրսը
առաափին գործերի մինիստր Ա. Գ. Սազոնովին

Գաղտնի հեռագիր

Կ. Պոլիս, 1914 թ., հոկտեմբերի 11

Вице-консул в Баязете телеграфирует: Власти продолжают вооружать банды разбойников. Армяне в панике бегут в Россию, опасаясь резни, которую ждут со дня на день.

Յ. Կարողիկոս Գևորգ Սուրենյանը Ռուսաստանի
առաափին գործերի մինիստր Ա. Գ. Սազոնովին

Քաղվածք հեռագրից

Էջմիածին, 1915 թ., ապրիլի 7

По полученному телеграфному сообщению, подтвержденному другими источниками, происходит резня беззащитных обезоруженных армян—Эрзерума, Держане, Зейтуне и окре-

стностях, кровавые столкновения—Битлисе, Ване, Муше; насилия, грабежи, убийства—Егине, Киликии. Экономическое разорение всего армянского населения. Паства моя волнуется. Убедительно прошу Ваше Высочайшее покровительство и защите моего народа в этот критический момент...

6. Նամակ՝ ուղարկված կարողիկոս Գևորգ Սուրենյանին

Մանագլերտ, 1915 թ., մայիսի 28

Խնուսի, Ներքին Բուլանըխի, Արծկերի, Ականցի, Բաղնոցի ու Անթաղի աղետներու մասին տուաջին թղթակցութեամբս արդեն գրած էի Ձերդ վեհափառութեանը, այս անգամ կուզեի լիակատար տեղեկագիր մը գրելիլ, բայց ցավոք սրտի պետք է ըսել, որ հիշյալ գաղաութիւններն ողջամբ ոչ եր կրցավ անցնել մեր կողմերը. որպէսզի սրախով ու բռնակով կատարւալ տեղեկագիր մը կազմէինք հասցնէինք Ձեր վեհափառութեան: Շատ որոշ է որ այդ կողմերը հայ բնավ չեն թողուցեր, առանց խնայելու ու կարեկցելու սուրեւնացիներ են, եթէ ազատվողները ըլլային իրենց մշտն գաղաութիւններու հետ հիմա շատունց զիրենց ձգեր էին այս կողմերը, բերելով իրենց սիրելի ու սիրականներու սրախողիող պատմութեանները: Մինչև հիմա Խնուսի 27 հայ գյուղերու 3322 տուն հայերն ազատվեր են 128 մարդ. 50 մարդ Գոպալեն, 18 Կովանտուկեն, 50 Գարաշոպանեն և 10 հոգի ալ Գրքըմիսյաւան: Ներքին Բուլանըխի 11 հայ գյուղերու 1000 տունն ընդամենն ազատվեր են 21 անձ. 10 անձ Գատկոնեն, 1 Ապրիկեն, 2 Կեապուանեն. 8 հոգին ալ Խոշկեղտիեն, իսկ վերի Բուլանըխի 15 հայ գյուղերու 2225 տուն հայերն ազատվեցին 40 հոգի Կոպեն. 1 Խարապաշէհրեն, 2 Եռնճաւուն, 55 անձ Գարաղըլեն, 325 անձ ալ Շերվանշէիւն. ընդամենն 423 հոգի: Մանագլերտի 27 հայ գյուղերու՝ ոմանք քրդախառն, 1089 տունն ազատվեր են՝ 15 անձ Տյուկնուկեն, 5 Նորատիւնեն, 12 Ռստամգետուկեն և 2 Հըսեից, դումար 34 անձ: Խլաթա 24 հայ գյուղերու 2150 ընտանիքներն ազատված են միայն 20 մարդ Շամիրամեն, 2 մարդ Թեղուտեն, 10 Տափալամքեն, 10 Մեծքեն, 5 Ճեղիրից, 15 Սպուածորեն, 7 Մաղկէից, 1 Մատնաւանքից, 2 Երսոնքից, 10 Խուկա, 6 Խիարտանկից, 160 հոգի ալ Փրխուսեն, ընդամենն 248 անձ:

Փրխուսեն ազատվածները երեկվա գաղթականներով 160 հոգի կհասնի. 130 հոգի կին ու երեխա երեկ եկան, Աստված իմ, ինչ

տխուր տեսարան մը կններկայացուցնեին, ամենքն ալ մերկ ու բոքիկ բութքեր ու մազն խաբարները ըրած էին իրենց ծածկույթ: Նրե-սուն օրն հետն հաց բնավ չէին կերած, սնած էին բանջարներով ու բույսերով, կատարելապես մեռելի դեմք ունեին, բոլորն էլ հիվանդ...

Նույն պատկերը գրեթե կններկայացնեն Արծկեի, Ականցի, Բաղնոցի ու Անթապի արկածյալները, հատկապես մարդ զրկված ու ստուգված է որ. հիշյալ գավառակներու մեջ ալ էրիկ մարդ չեն թողուցեր, ամենքն ալ սուրն անցուցեր են. զեղանիներն գերի տարեր են հետերնին, իսկ անպետները փախած Բաղնոցի կողմերը կթափառին: Բաղնոցի մոտիկ Արծկեի ու Ականցի մի քանի գյուղերու վիճակադրությունն ալ կազմված է, Բաղնոցի ու Անթապի տեղեկագիրներու հետ ահավասիկ կններկայացնեմ Ձերդ Վահապառու-թյան:

Արծկեի վիճակ

— Նորընճղ ունի 45 տուն հայ բնակիչ. սպանված է 123 մարդ:

— Գլխուսուֆ 5 տուն հ. բնակիչ ունի. զոհերու թիվն է 5: Իսկ բուն Արծկեի բաղաքին այժմ 2 հոգի միայն ազատվեր են:

— Սքանչեղագործի վանքի զոհերու թիվն է 26. սպանված է նաև վանքի վանահայրը՝ Եղիշե վրդ. և վանքի բոլոր սրբություններն ալ կողոպտեր են: Արծկեի մյուս գյուղերը ամառի ըլլալու համար մինչև հիմա մարդ չկրցի զրկել, հետո մյուս գյուղերու վնասները կգրեմ. երբ ստուգելու ըլլամ:

Արսիշու (Ականց) վիճակ

— Գրակոմ ունի 33 տուն հայ բնակիչ, զոհերու թիվն է 61. դերիներու թիվը 13:

— Զիրարլու 25 տուն հայ բնակիչ ունի, սպանված են 50 մարդ, գերի տարված 15 կին ու աղջիկ:

— Քոշեր 50 տուն բնակիչ ունի, զոհ տվեր են 107 անձ, գերի տարված 22 հոգի:

— Նորշեն բնակիչ 24 տուն հայ, սպանված է 62 հոգի, գերի 5 հոգի, իսկ Ականց գյուղաքաղաքի զոհերու թիվը, ռուսներու պաշտոնյաներու տեղեկություններուն նայելու ըլլանք, 2300 անձի կըհասնի եղեր:

Բաղնոցի հովիտ

— Բաղնոց 150 տուն հայ բնակիչ ունի, զոհերու թիվն է 104. գերիներուն 17:

— Խարապակորը 6 տ. բնակիչ ունի, սպանված է 11 անձ, գերի տարված 4:

— Ավինա 12 տուն բնակիչ ունի, զոհ տված է 9 անձ, գերի տարված 5:

— Պանգոսե 35 տուն բն. ունի, սպանված է 12 անձ:

— Մարմուս՝ տուն 20. սպանված 3 հոգի:

— Զիարեթ՝ տուն 2, սպանված 2:

Անրափ

— Խարզալըղ՝ տուն 4, զոհ 3 անձ:

— Պոտո ունի 10 տուն բն. սպանված 13 անձ, գերի 5:

— Քեռշկ՝ 2 տուն հայ կար, 7 անձ սպանվեր է հոտ:

— Մրլան՝ 2 տուն բնակիչ, սպանված 2 անձ:

— Շամհ՝ տուն 2, սպանված 7 անձ:

— Տերիկ՝ տուն 7. սպանված 17 անձ:

— Խարախու՝ 4 տուն. զոհ տվեր են 14 անձ, իսկ գերի 1:

...Կոտորածներու զուխը կանգնած էր ինք՝ կառավարությունը. և՛ թշուրտ մը իր դրացի հայ պաշտպանելու ըլլար կառավարություն ինք կղերկեր սպանել կուտար ժանտարմաներու ձեռամբ. Խուլիկի, Շերվանշիս ու Համզաշիսի հայերը, որ կ'պաշտպանվէին Խուլիկ և Սիմո անուն զյուղերու շերքեղներու կողմանե, կառավարությունը ինք ղրկեր է ժանտարմաներ ու սպաննել տվեր է: Նույնպէս Խնուսի Գաբաշտպան, Կովանտուկ, Գորբալան ևն զյուղերու ընտանիքները, որ փախած ու ապավինած էին Հասնանցի պառպանուն Բոսրնի գյուղը, նորեն Խնուսի կառավարութեան կողմանե, դայմագամ ինք անձամբ եկեր տարեր էր իր շահատակությունները ի գործ դրեր է...

Մանգկերտի առաջնորդի փոխանորդ

Հովհաննէս րահանա Տեր-Ավետիսյան

7. Արեւմտահայերի պատրիարք Զավեն արեւալիսկոպոս ամենիկահայերի հոգեւոր առաջնորդ ծ. վարդ. Վեհուհուն

Կ. Պոլիս, 1915 թ., դեկտեմբերի 23

Ասկի առաջ Պուլիարիո գեր. Առաջնորդին Հրահանգած էինք, որ մեր գրութեանց պարունակութեանը հաղորդեր նաեւ Զեղի, Ամենիկայի հայութեանը իրազեկ ընելու համար այն ահուկի եղեռնին, որ տեղի կունենար Ռուսրիո մեջ՝ ամբողջ ազգ մը բնաջինջ ընելու համար։ Պատմութեանը շեմ կարծեր թե արձանագրած ըլլա այսպիսի կոտորած մը։ Լուրերը որքան ալ հասած ըլլան ձեզի, սակայն շեմ կարծեր թե որեւէ գրիչ կամ բերան կարենա նկարագրել այն դարհուրելի նախճիրները, որոնք տեղի ունեցան վերջին 8—9 ամիսներուն մեջ Ռուսրիո մեկ ծայրէն մինչեւ մյուս ծայրը, առանց խնայելու ամենափոքր գյուղը կամ գաւառմալ ծերունին և կաթնիկեր մանուկը։ Համիտյան ռեժիմին ատեն կամ անկե առաջ տեղի ունեցած կոտորածները հայկական ըլլան կամ հունական, պուլկաքական ըլլան թե լիբանոյան՝ չնչին բան մըն են ասոր քով։ Այս անգամ գործադրւածը իսկապէս բնաջնջումի ծրագիր մըն է, և այսօր որ անիկա ի գլուխ ելած է, այլեւ կրնա ըսվիլ թե հայը իր հայրենիքին մեջ այլ ես պատմական դարձած է, և արդեն կուսակալներեն ոմանք (Տիարպալքիի Ռեշիտ, Պիլիպի Ապաշաւալարզ, Կարնո Քահան և այլն) պարծանոր հեռագրենքին Կենտ. կառավարութեան, թե իրենց կառավարած նահանգներուն մեջ ոչ մի նաչ կը գտնվի աչլես։ Այս անգամ խուժանը չէր, որ հարձակվեցաւ խաղաղ ժողովրդին վրա, այլ նույն ինքն կառավարութեանը, որ իր ծրագիրը գործադրեց զինվորներու, ժանդարմներու, ոստիկաններու և մանավանդ հրոսախումբերու ձեւով։ Հրահանգը կեդրոնէն տրվեցաւ և ամեն կողմ գործադրվեցաւ անխղճմտորեն։ Նախ մտաւորական գործունեա և բանիբուն գոսակարգը ձերբակալվելով բանտարկվեցաւ, և անոնք որոնց մասին կարելի էր ամբաստանութեան մը հերյարել պատերազմական ատյաններու շուտ ընդ փուլթ վճռովը կախաղանի վրա իրենց կյանքը կնքեցին։ Զենքի ամենաանհերելի տեսակէն անգամ հավարվեցաւ և շատեր իրենց շունեցած զենքերուն համար իսկ դատապարտվեցան։ Ժողովուրդը վտարվեցաւ իր հայրենի օճախէն, լքելով ամեն ինչ և ճամբան կողոպտվեցաւ և կոտորվեցաւ։ Սամսունէն սկսյալ մինչեւ Տիգրանակերտ գրեթէ հայ այր մարդ չէ ազատված։ Նրիտասարդ կիներն ու աղջիկները առեւանգվեցան ու մանուկները կոտորվեցան։ Կոտորածը ահուկի եղած է

Մուշ, Բաղեշ, Տիգրանակերտ, Նդեսիա, Տրապիզոն, Շապին Գարահիսար, Քղի, Բալու և Նրզնկա—Քեմախ, ուր գրեթե ոչ մեկ հայ ազատված է, մահուկներն ու ծերերն անզամ շինալվելով։ Հայաստանի մյուս նահանգներին ազատվածներ կան, սակայն հազիվ 5% համեմատությամբ։ Շատ մը քաղաքների և գյուղերի հազիվ մեկ երկու կիներ կան այսօր։ Էեռներ ու բանուկ ճամբաներ դիակներով լեցվեցան։ Գետերը օրերով դիակներ տարին իրենց ալիքներուն հետ։ Նշանավոր եղան Մալաթիա և Խաթերխոյ, որոնց մոտերը կոտորվեցավ տեղացի հայությունը, նույն բախտին ենթարկվեցան մյուս գավառներն եկող և անկե անցնող գողթականաց բուլոր կարավանները։ Մուշ և իր գաղաք ուր հայ բնակչությունը Պուլանիսի և Խնուսի հայության հետ տուներու և մարազներու մեջ լեցվելով կրակի տրվեցան։ Բաղեշ և շրջակաները, ուրիշ հայ մը ազատված ըլլալու լուրը չունինք տակավին, Տիգրանակերտի նահանգը ուր ոչ միայն հայերը այլև ասորիներն ու քաղդեացիներն ալ կոտորված են. և կուսակալին գրված ջարդի հրամանը չգործադրելուն համար երեք թուրք գալմազամներ պաշտոնանկվելով սպանված են։ Տրապիզոն և շրջակաները, ուր հայությունը գրեթե ամբողջովին կոտորված կամ ծովամույն եղած է։ Բալու և Քղի՝ որոնցմե ոչ մեկ հայ ազատված ըլլալուն լուրը ունենր ցարդ։ Նրզնկա և Քեմախ, ուր տեղացի հայությունը և Բաբերդի, Դերջանի և Կարնո հայությունը Արածանին թափված, ողջամբ թաղված կամ կոտորված է։ Շապին Գարահիսար և Նդեսիա՝ ուր ժողովուրդը կամավ մեռնել չուզելով փոքր ինչ դիմադրություն րնելու հանդգնությունը ունեցաւ։ Էնկուրի, որուն արու հայությունը այդ նահանգը կանխաւ Պոլսեն աքսորյալ հայերով միասին դեպ Նոզդատ տարվեցավ և ճամբան կոտորվեցաւ։ Մանրամասնություններու վրա չեմ ծանրանար, ալ կանառեններու պատմությունները այնպիսի դաղանային դեպքեր կհիշեն, որ մարդկային պատմությունը երբեք չի արձանագրած նույնիսկ նախաբրիտոնական դարերու մեջ։

Հայ ժողովուրդը իր դարավոր հայրենիքեն վտարվելով դեպի հարավ քշվեցավ. ճամբան շեթնեբուն բյուրավոր զոհեր տալով, յուր ինչքը, եթե թույլ տրված էր բան մը առնել իրեն հետ, կողոպտվելով, օրերով ու ամիսներով հետիտոն ճամբորդեց։ Կարավանները հնադարյան դերիներու պես ամեն քաղաք հասնելուն հրապարակները շարվեցան և իսլամ ժողովուրդը հրավիրվեցավ անոնցմե իր հավնածը առնելու։ Այրերեն շատերը արդեն իրենց ծննդավայրին մեջ կոտորված ըլլալով, մնացյալներն ալ ճամբան

կոտորվեցան շնթիկներու և ժանդարմներու կողմէ, մանուկները խրվեցան իրենց մայրերուն գրկէն և իբրեւ անտեր ապրանք խաւամնէրու հանձնվեցան (այս մասին նշանավոր եղավ Սեբաստիո Շար Գըշլա գավառակին կեդրոնը, ուրկէ անցնող բոլոր հայ գաղթականաց մանուկները առնվեցան մայրերէն: Երիտասարդ կին և աղջիկ գրկի շմանց որ չբռնաբարվեցավ, այնպէս որ այդ բյուրավոր ժողովուրդին դուշըն բեկորները միայն կրցան հասնել Միջագետք):

Ճիհազը լիովին գործադրվեցավ այս երկրին մէջ, որովհետեւ հայերը իբրեւ օրենքի դուրս ձգված և խաւամության թշնամի ժողովուրդ մը նկատվեցան և անոնց կշանքը, պատիվը և ինչքը նկատ համարվեցան, սպտնությունը, բռնաբարությունը և կողոպտում կրօնական պարտականություն մը եղան նույնիսկ պաշտօնական անձանց համար: Ի սկզբան խաւամացումները չբնորոշվեցան կամ զանազան պայմաններով բնորոշվեցան, օր. խաւամացողը իր ծրնրնդավայրին դուրս կառավարութեան հարմար տեսած տեղը բնակի, իր զավակները անմիջապէս հանձնէ խաւամական կրօնքով կրթվելու և մեծնալու համար, շուտով ամուսնական կապեր հաստատն խաւամ ընտանիքներու հետ և այլն:

Այս կերպով և ավելի հաճախ բռնի շատ տեղեր բազմաթիւ հայ ընտանիքներ կրօնափոխ եղան և ցայսօր կմնան այգալէս: Օրինակ. Կեսարիո գավառին մէջ 1000-ի ավելի ընտանիք, Սեբաստիո նահանգը (Նվդոկիա, Գանկալ, Ամասիա և այլն) իբր 800 ընտանիք, Խարբերդի նահանգը (Խարբերդ, Արաբկիր, Ակն, Մալաթիա) իբր 1000 ընտանիք: Անպաշտօն խաւամացումները շուտով պաշտօնական դարձան և օգոստոսէն ի վեր սկսան պաշտօնական գործողություններ կատարվիլ և նույնիսկ պաշտօնական անձանց կողմէ բրոպականդ և ճնշում ի գործ դրվիլ: Զինվորներու ընտանիքները, որոնք քիչ տեղեր միայն տեղահան չեղան, խաւամ գլուղի կըրկվին և հոն կրօնադատվին խաւամ կրօնը բնորոշելու: Հայ զինվորները ավելի խիստ ճնշումի ենթակա են և հազարավորներ արդէն խաւամացած են մահվան բառնալիքով: Զինվոր և սպա խաւամացնելու նույնիսկ պաշտօնական հրահանգ դրկված է զորաբանտիններուն: Սեբաստիա, Մալաթիա, Խարբերդ, Նվդոկիա և այլն որբանոցներ բացված են իբր թէ «զինվորական նահատակներուն զավակները կրթելու համար», սակայն մեծամասնութիւնը հայ մանուկներն են: Իսկ աղջիկները ամեն դժուր և քաղաք նույնիսկ Պոլիս կվթտան խաւամներու տուներուն մէջ:

Վանքերն ու եկեղեցիները մեծ մասամբ կործանվեցան կամ անարգ զործածութեանց հատկացվեցան. Մշո Ս. Կարապետը թընդանոթի բռնված և հիմնահատակ եղած է, նույնպես Կարնո Կարմիր Վանքը. Սեբաստիո Ս. Փրկիչ և Ս. Սարգիս եկեղեցիները և այլն: Իսկ եկեղեցականութունը գրեթե ամբողջովին կոտորված է, ոչ մեկ քահանայի ողջ մնացած ըլլալուն լուրը ունենք ցարդ: Առաջնորդներեն Կարնո Սմբատ եպ. Սատեթեանը իր ժողովրդին հետ դեպի Միջագետք տարված ժամանակ Քեմախի մոտերը հրոսակներու կողմէ սպանված է: Տրապիզոնի Գեորգ ծ. վրդ. Թուրյան, Կարնո պատերազմական տաշանեն ղրկված ըլլալով՝ ճամբան սպանված է: Շապին Գարահիսարի Վաղինակ ծ. վրդ. Թորեկյան քաղաքին ոմբակոծման տառն զոհ գացած է: Բարեդղի՝ Անանիա ծ. վրդ. Հաղարապետյան կախաղանի վրա իր հոգին ավանդած է տեղական վճիռով: Մշո Վարդան ծ. վրդ. Հակոբյան բանտին մեջ բրածեծ մահացած է: Տիգրանակերտի Մկրտիչ ծ. վրդ. Զլդատյան բանտին մեջ գանահար սպանված է: Եվդոկիո Շավարշ ծ. վրդ. Սահակյան ձերբակալվելով Սեբաստիա ղրկված տառն ճամբան սպանված է. խարբերդի Պսակ ծ. վրդ. Տեր խորենյան շղթայակապ դեպ Տիգրանակերտ այլոց հետ ղրկված տառն խողխողված է. Եղեղատի՝ Ներսես եպիս. Դանիելյան Սեբաստիո մոտերը Ալիսի ափերուն վրա ուրիշ 450 հողատօցիներու հետ սպանված է. Եղեսիո Արտավազդ ծ. վրդ. Գալենտեթյան քաղաքին մեջ սպանված է ուրիշ 60—70 հայերու հետ վերջին ջաբղեն առաջ: Բալուի՝ Եղնիկ եպոս. Գալփակճյանի, Բաղեշի՝ Սուրեն ծ. վրդ. Գալեմյանի, Սղերդի՝ Եղիշե վրդ. Զանոյանի, Զարսանճադի՝ Գեորգ ծ. վրդ. Նալպանդյանի, Երզնկայի և Քեմախի, Մելքիսեդեկ վրդ. Հովիվյանի, Սամսոնի՝ Համադասպ ծ. վրդ. Եղիսեյանի և Կյուրենի՝ խորեն եպոս. Դիմաքսյանի մահը ստույգ է, բայց պարագաները տակաւին անծանոթ կմնան: Կեսարիո՝ խոսրով եպ. Պենհեկյան մշտնջենական և Պրոսպայի՝ Պարգե ծ. վրդ. Դանիելյան հնգամյա բերդարգելութեան դատապարտված են, սակայն հայտնի չէ, թե ուր կգտնվին: Նիկոմեդիո՝ Ստեփանոս եպոս. Հովակիմյան, Դոնիայի՝ Գարեգին վարդ. Խաչատուրյան և Պանդրմայի՝ Կարապետ եպ. Մաչլըմյան տարագրված են իրենց հոտին հետ. և առաջինը Հալեպ. բ. Մոմպիճ, և զ-ը Քիլիսի Աղիւլիյե գյուղը: Ասոնցմէ զատ ողջ մնացող Առաջնորդներն են. Գնել եպոս. Գալեմքիարյան, որ կմնա Սեբաստիա տան մը մեջ արգելափակ, Իդմիրի Մատթեոս եպ. Ինճեյան և Հաճընի Պետրոս եպ. Սաբաճյան՝ իրենց վիճակներուն մեջ: Զխնայվեցաւ նույնիսկ Կիլիկիո

Սահակ Ս. Կաթողիկոսը, որ նախ Հայկաթի բովերը Պատկ տքսորվեցավ և ապա զրկվեցավ Երուսաղեմ, ուր կմնա այժմ:

Այս քնդհանուր դատանային կոտորածեն մեր կորուստը մեկ միլիոնեն սլակառ չէ. մնացյալ հայությունը ամբողջովին տեղահան եղած զեպ անապատները քշված է. բացի Պոլսո, Իզմիրի, Քեոթանիայի հայությունեն և քանի մը տեղ թողված գինվարի բնտանիր, բողոքական և կաթողիկ հայերն:

Տեղահան եղողները գրեթե բան մը չեն կրցած անել իրենց հետ, և իրենց առածն ալ շուտով տվին պաշտոնական ու անպաշտոն ավագանիներու: Պոլսո լրագրաց մեջ կարդացիր անշուշտ սեպտ. 14-ին հրատարակված օրենքը, որով հայոց կաթվածներուն և գույքերուն գրավումը կօրինականացվի: Օրենքը արդեն գործադրության տրված է հատկապես կազմված հանձնաժողովներու ձեռքով: Ներքին դավառներեն Մուսուլին Հալիպ և անկե Շամ և Քերեկ հասած հայության բեկորները, զանազան գյուղեր ցրված են, Պոլսո շրջականներեն և Կիլիկիայեն գացող հայությունը քանի մը ամիս ճանապարհներու, լեռներու վրա և երկաթուղիին երկայնքը հաղարավոր զոհեր տվավ անոթության և հիվանդությանց և այս ալ Հալիպ հավաքվելով զրկվեցավ մյուսներուն հետ զեպ ալն երկիրը, որ իրենց օտար է կլիմայով, լեզվով, կրոնքով, սպորով և բարքով:

Հալածանքը չէ դադարած տակավին, Պոլսո հայությունեն ցարդ 5000-ի չափ դավառացի և ամուրի... տարադրվեցավ, նույնպես Իզմիրեն իբրե 100 հոգի, և տակավին կշարունակվին: Յաբդ Գոնրայի կողմերը մնացած իբրե 2000 բնաանիքները շրջակա գյուղերը ցրվեցան 5-ով—10-ով, նույնպես բրին ուրիշ տեղ գտնվողները, Տարսոն, Ատանա և այլն: Ժողովուրդը տակավին շարժման մեջ կգրտնըվի, ոչ մեկ տեղ ապահով է, թե հոն պիտի մնա, Հալիպ գտնվողները զեպ առաջ կըշեն, Մումայիճ, Սրուճ գտնվողները այլուր կփոխադրեն, և այս բոլոր հալածանքը կըլլա որպեսզի ժողովուրդը կամ մեռնի կամ հուսահատելով իսլամանա: Անապատներեն եկած լուրերը քար սիրտերն անգամ արյունի կփոխեն, հայություններուն դիակները շունեռու և զագաններու կեր կըլլան, և թաղող մը անգամ շունին, այդ անապատներուն մեջ, ուր... արաբն ու քուրդը ապրուստ չունի, հայուն բնական վախճանը սովամահ ըլլալն է. հայ կըթված կիներն ու աղջիկները... իբրե գերուհի կը ծառայեն և առուտորի առարկա դարձած են: Թիֆուսը և այլ հիվանդություններ արդեն նախճիրներ կգործեն և մեր վրա ոչ ոք կգթա տակավին:

Վայրի գաղանները և երկնից զիշատիչ թռչունները հազեցան մեր մարմիններով, լեռները ներկվեցան մեր արյունով և ձորերը լեցվեցան մեր ոսկորներով, բայց տալիավին մեր դաժիճները չհագեցան և վազբերու պես իրենց զոհերը տանջելով կզվարձանան տալիավին: Այսքան անմեղներու արցունքը և ոչ իսկ կրցավ շարժել պղինձ դարձած երկինքը և ողորմության անձրև մը տեղացնել:

Հայրության բնաջնջումի այս ծրագիրը, որ վաղուց հղացված էր, գործադրության գրվեցավ պատրվակ բռնելով Վանա ղեպքերը, կովկասի սահմանադրութի վրա մերայնոց շարժումները և իբր թե ներքին դավաճներու մեջ Հայոց ապստամբելու մտադրությունը՝ որուն համար զինված է եղեր. կասեցնելու համար կաբեղի միջոցները գործադրվեցան մեր կողմե: Օսման. պետական անձնավորությունները հայտարարած էին, թե չպիտի թույլ տան, որ Հայաստան ալ եվրոպական նահանգներու նման ձեռք ելնի: Քաբիթյուլասիոններու ջնջումով օսմ. կառավարությունը այլևս ազատ դուրս չէր գլխի, և գործեց անվերապահ և անվախ: Համաձայնական տևությունից սպառնալիքները ոչ միայն արժեք չունեցան, այլև պատճառ ալիկի սաստկացնելու հալածանքը: Ներկա պատերազմին մեջ անոնց ունեցած անհաջողությունները մեր ազգին բնաջնջման ծրագիրը մինչև ցզլուխ տանելու համարձակություն տվին:

Օսմ. պաշտոնական և անպաշտոն անձնավորությանց մեր բոլոր թախանձանքներն ու լացերը անարժեք եղան: Օտար չեզոք պետությանց անպաշտոն և էե՛ս պաշտոնական դիտողությունները ոչ մեկ ազդեցություն գործեցին: Ամերիկյան դեսպանին և Պուլկար գործակառարին քանիցս բրած դիտողությունները ոչ մեկ ազդեցություն գործեցին և չկրցան կասեցնել հալածանքը. դի՛ օո՛ո: Կառավարությունը Հայոց խնդիրը իրեն համար ներքին խնդիր նկատեց և Քաբիթյուլասիոններու ջնջումով ոչ մեկ պետության իրավունք տվավ անոր միջամտելու: Դեպքերը այնպես բերին, որ ոչ մեկ կառավարություն սպառնալից շեշտ մը դրավ իր բողոքներուն մեջ...

8. Ռուսական բանակի շտաբ-կապիտան Կրիմ Շամխուլի
զեկուցագիրը Կովկասյան 2-րդ հրաձգային
դիվիզիայի հրամանատարին

Մուշ, 1916 թ., փետրվարի 14

Из опроса местных жителей как мусульман, так и уцелевших армян удалось выяснить, пока вкратце, положение Битлисского вилайета в период с начала войны до настоящих дней, причем мною излагаются *только те факты, которые сходятся в показании и турок и армян*, опрошенных в разное время и не сносившихся между собою.

Мобилизация была встречена населением с большим неудовольствием, и хотя еще не было известно, что война будет с Россией, но все на это указывало, и народ выражал опасение за исход этой войны.

Местными армянами была послана в Константинополь к патриарху телеграмма, в которой излагалась просьба указать, как быть христианам в случае войны с Россией, на что был получен ответ от патриарха, что подданные султана без различия вероисповедания должны подчиняться воле своего монарха, после чего армяне пошли в ряды турецкой армии, хотя были без всякой военной подготовки. Только в середине сентября, когда в Эрзеруме производили смотр войскам германские офицеры, от армян отобрали оружие, причем это было объяснено боязнью измены христиан мусульманской державы. После этого армян начали назначать в рабочие, обозные и другие вспомогательные ряды войск и одновременно началось массовое дезертирство армян из войск.

Армяне отбывали повинность неся службу и платя натурой военный налог, причем в строй брались все без исключения от 20 до 45-летнего возраста, а налог вносился ими в размере $\frac{1}{3}$ всего имевшегося у них запаса продовольствия, причем эта $\frac{1}{3}$ бралась несколько раз в течение самого короткого промежутка времени. Кончалось тем, что поселение обиралось буквально до последнего. Через месяц после обложения военным налогом христиан этим же налогом было обложено и остальное нехристианское население страны. Взятие Вана подало сигнал к началу резни, причем по Турции пошли слухи о том, что Ван взят армянами, что русские и турецкие армяне дерутся в рядах русских войск и поэтому христиан следует уничтожать. Слухи эти шли неизвестно откуда, но думаю, что в их распространении было одно лишь правительство. Представитель партии Единение и Прогресс в Муше Решид-бек, впоследствии начальник военной тайной разведки,

явился деятельным организатором начавшейся резни и когда же к нему присоединился Азо-Мистобек, Мамед Кадым-бек и прибывший из Вана специально для этой цели Кязым-бек, командир жандармского ванского табора, весь вилайет был разделен на районы, а в каждом хозяйничал один из выше-названных представителей власти, объединенных под общим руководством мушского мутесарифа Сарват-бека. Обыкновенно делалось так: вырывалась большая яма, к ее краям сгонялись женщины с детьми, и матерей заставляли сталкивать в эту яму детей, после этого яма засыпалась немного землей, далее на глазах связанных мужчин армяни насильовались женщины и убивались, после всего этого убивались, наконец, мужчины, трупы заполняли яму почти доверху. Часть христиан сгонялась к реке и сбрасывалась с мостов в воду, причем выплывавшие ловились и сбрасывались вторично. В Евфрате и ближайшей к Муну реке сейчас будет не менее 25 000 трупов армян (показание армян).

Против этого зверства запротестовало местное мусульманское духовенство, причем имам города шейх Авис Кадыр обратился лично к мутесарифу Сарват-беку, прося последнего уважать закон Магомета, разрешающего убивать только лиц мужского пола, способного носить оружие и сопротивляться, т. е. в периоде от 15—60 лет, на что в ответ получил угрозу быть арестованным и был обруган площадной бранью. После этого между городским духовенством и светскими властями началась вражда и духовенство отступилось от общественной жизни, в то же время духовенство начало укрывать у себя армян, подвергаясь штрафам и оскорблениям от губернатора и полиции. Среди оказавших покровительство были следующие лица: 1) имам города Муша шейх Авис Кадыр, 2) шейх Абдул Гамид, 3) богачи и знатные лица Джафар-ага с братом Надыр-ханом, Сиджар-ага Мулла Оглы Гаджи Мамед-агой и родными Бсуф-агой и Кярим-агой, Али-ага Байрамдар-заде и 5) шейх Таги-оглы— последний курд племени бадачи из Сасуна, где он жил с армянами-повстанцами и, работавши с ними и за них в благодарность за помощь, когда-то ему оказанную армянами. Все перечисленные выше лица остались в городе до настоящего времени, кроме имама шейх-Кадыра. По показаниям армян, вообще духовенство все без исключения заступалось за них. Из числа армянских семейств некоторые были пощажены, но в каждую такую семью, [к] тем или другим, заслуживающим милость губернатора, поселялся один турок, являвшийся полным хозяином и господином и людей и имущества.

Все изложенное выше и касающееся резни относится к летнему периоду 1915 года, когда резня достигла особой интенсивности в связи с телеграммой, присланной из Константинополя шифром, куда она была продиктована из Берлина; в этом показании особенно сходятся и турки и армяне. Эта телеграмма сняла последние штрихи образа человеческого с правительства падишаха, и в Армении воскресли времена султана Абдул Гамида. Резня то затихала, то вспыхивала вновь и не угасала до последних дней пребывания турок в Муше...

9. Զեկուցում ազգային բյուրոյին

Հայկական նահանգներու հայ ժողովրդի տեղահամար

Երֆրա [1916 թ.].

Մեր ստացած տեղեկություններու շրջանը կկազմեն սկսելով Տրապիզոնեն—Երզնկա, Տիգրանակերտ, Միջագետք և արևմուտք։ Հայկական նահանգներու տեղահամար ամեն տեղ եղած է, Վերին աստիճանի զգուշավոր, սխտանավիր և միօրինակ։

Ամեն տեղ ալ շնական խաբերալուսյամբ, պատարասած ցանկի մը համաձայն հավարած են առաջադեմ մտավորականությունը—փրոֆեսոր, ուսուցիչ, փաստաբան, բժիշկ, հասարակական գործիչ... և ամենքը կլեցվին բանակրը։ Այսպիսով գրեկելով հասարակությունը առաջնորդող տարրերեն, որմե հետո գյուրին պիտի ըլլար իրենց գիմալին ծրագրիները հաջողությամբ զլուխ հանելու։

Այսպիսի ամբողջ մտավորականությունը արգելափակելի հետո կհավարեն, մեք բազմաքանակ և թե գյուղերու ֆիզիքական ուժ ներկայացնող տարրերը և նույնպիսի կարգելափակեն, որմե հետո կսկսեն նրանց արտոթանքը զիշերամիջին, խումբ-խումբ և թիկերը հալելին կապած զինված ժանդարմներու և զինվորներու ուղեկցությամբ։

Ամեն տեղի վրա կազմակերպած է եղեր շարդարար թուրք կամավորներու խումբեր, որոնք Վերին կարգադրությամբ կզրկվին որոշյալ վայրեր, կատարելու իրենց «հայրենասիրական պարտականությունը», կտարրելով անդին և ձեռքերը հալելու կապված հայ արեսորականներու խումբերը։ Այդ վայրերը սկիզբեն կընտրվին մուֆ անկյուններ և ամալի վայրեր. դա ի զգուշութուն, սակայն հետո, արդեն լրջացած և հանդուգն դարձած պետք չէին տեսնիր զգուշավորության և կկոտորելին ամեն տեղ։

Երգելադրականները լրացնելի հետո, կարգը կուզար՝ առկա-
վին մնացած հայ աբու ազգաբնակչության 10 տարեկանն ու վեր, ո-
րոնք անջատելով կիներեն և երեխաներեն կրճեին զանազան ուղ-
ղությամբ. անոնց հետ կընկերանային կառավարության կազմի
մասնավոր պատվիրակներ տեղին թուրք երեկիներեն բնորված,
որոնց պաշտոնն էր, բանի մը տասնյակ բիլումեթր հեռացնելի հե-
տո կողպատել արսորականներու բոլոր ինչքերը և դարձնելու կա-
ռավարության որմն հետո կամ կզնդակահարվէին և կամ գետնը
կթափվէին: Իսկ կիները և երեխաները ստաբոբիկ և կիսամերկ անո-
ղորմ ժանգարմի խարազանին տակ կրճվէին զանազան ուղղու-
թյամբ: Մահմեդական ազգաբնակչությանը իրավունք տրված էր
ուզածին չափ բնարելու ցանկացած կիներեն և երեխաներեն ամ-
բողջ ճանապարհորդության բնթացքին մինչև Միջագետք:

Հայկական նահանգներու տեղահանությունը առաջին անգամ
սկսավ Կարինեն և Երզնկայեն վերահիշյալ սիստեմով, որուն առա-
նատես վկանները եղած էին գերմանացի երկու օրիորդներ, որոնք
կպատկանեին գերմանական Թյուրքիո միսիոնին և որ պատերազմի
բնթացքին ծառայած էին զինվորական հիվանդանոցները իբրև գը-
թություն քույրեր, նախ Կարին դոր. Թալճյանի հսկողության տակ,
իսկ հետո Երզնկա՝ գերմանացի բժշկի մը հսկողության տակ, որոնք
չհանդուրժելով եղած անարդարությունը հանդես հայերու, հրապա-
րակավ հայտնած էին, որուն համար գերման բժշկը զանոնք նե-
տած է փողոց իբրև զավաճաններ: Անոնք կվիպէին թի, Կարնո տե-
ղահանված կիները և երեխաները կհափշտակվէին մահմեդականնե-
րեն, այնպես ինչպես գաղնուկները գալլերեն: Տկարները և անդո-
րները կիյնալին ճանապարհին երկանքին և կմահանային, իսկ ա-
րունները կջարգվէին անխնա: Երզնկայի տեղահանվածները թափ-
ված են «Կեմախ Դերեսի» (ձոր) կոչված տեղը, ուր եփրատը սըր-
ընթաց կհոսի, նրանց կարծիքով բիշերը ողջ մնացած են:

Նույն վիճակին ենթարկված են ամբողջ Սև ծովի եզերքները
սկսյալ Տրապիզոնեն մինչև Սամսոն: Կրկնություն պիտի ըլլա միայն
պատմությունը ընել: Տրապիզոնի իտալական հյուպատոսը վերա-
դարձին հայտնեց մեղի թե՛ Տրապիզոնի ամերիկյան միսոնարները
հավաքած էին բավական թիվով երկսեռ երեխաներ և չափահաս աղ-
ջիկներ: Տեղահանությունը լրանալեն հետո հայտնված է վերահիշ-
յալներու գոյությունը: Տեղացի թյուրքերե և օտարներե կկազմվի
հանձնաժողով մը և կբանան որբանոց մը լեցնելու համար. երեխա-
ները որբանոցը, իսկ չափահաս աղջիկներն ալ իբրև հոգատար-

ներս իթթիհատի Կեդր. Քոմիթեն իմանալով այդ կարգադրությունը, ղայրացած կղբիկն զինվորական պատվիրակ մը և զինվորական առայանէ սպառնալիքով կցրվե որքանոցը և չափահաս աղջիկները կլցնե մասնավոր տուն մը բոնի ծառայեցնելու համար զինվորականներու անարգ կրքին:

Տիգրանակերտի մասին մեր ստացած տեղեկությունները չափազանց հակասական են, կայնզվեր, որ տեղի ունեցած է ուժեղ զիմադրություն, կայնզվեր նաև հակասակը, թե բնավ զիմադրություն տեղի չէ ունեցած, սակայն իրողությունը այն է, որ վերջ ի վերջո անոնց ալ վիճակված է նույն վերջավորությունը:

Մանոթ է արդեն ձեզի Մարզվանի և Շապին-Գարահիսարի զիմադրությունները, առաջինին մեջ թույլ ու անկազմակերպ, իսկ վերջինին մեջ բնդհակասակը՝ կազմակերպված, ուժեղ և փառավոր:

Սարբերդի տեղեկատուն հաղորդեց քսամենլի մանրամասնություններ, այնտեղ նույնպես արգելված են բոլոր մտավորականները և ֆիզիքական ուժ ներկայացնող տարբերը, որմե հետո յուրաքանչյուր մեջգիշերին 50 առ 50 թեքը կապված կըշվին ու կկոտորվին: Վերջին հիսնյակը, որ բանտին մեկ խուցին մեջ արգելափակված են ևղեր և սրանք կներկայացնեն ամենաանձնավեր և հանդուգն դործիչ մտավորականները, փոխանակ երթալու կոտորվելու քսամենլի հերոսությամբ կրակի կոտան խույր և կվառվին իրենք ալ միասին:

Կեդ. վարժարանի, ամերիկյան և ֆրանսիական քոլեճներու ամբողջ աշակերտությունը, որ բանակը տարված կաշխատեցնեն անվեն ծառայություններու և ճանապարհներու շինության, նույնպես կարգելափակեն շենքի մը մեջ, թվով 1300 և քանի մը օր հետո խիստ հսկողությամբ զիշերով կփոխադրեն իբր թե Ուրֆա, սակայն 40—50 քիլոմեթր հեռու Քեյզին քսված տեղը կզնդակահարեն և կթաղեն:

Ազգաբնակչության մնացած մասին հետ կվարվին այնպես, ինչպես մյուս տեղերում:

Երզնկայեն, Կարինեն հոն հասած երեխաներեն բավական թվով մնացած են Սարբերդ ու անոթի, մերկ կմախքացած կթափվին մեկ անկյունեն մյուսը: Անցորդներեն հաց խնդրելով, շատերը չ'տոկալով կիջան այս կամ այն անկյունը. շարժվել անկարողներին քաղաքապետարանի կառքերը ողջ կվերցնեն աղբի հետ միասին և կնետեն աղբանոցները որտեղ աղբի զեզին տակ կթաղվին:

Վերջապես միևնույն պատկերը կտիրեր ամբողջ հայկական նահանգները:

Կիլիկիայի տեղափոխությունը

Կիլիկիացիները կանխատեսելով, որ կառավարությունը պիտի սկսի հայերու հանդեպ թշնամանք, կոյուղե առաջին պատահությանը իսկ ամբողջապես դիմել ինքնապաշտպանության: Այս լուրը Կիլիկիո Սահակ կաթողիկոսը կիմանա. ենթադրելով ինքնապաշտպանության դիմելը կրնա աղետալի հետևանքներ ունենալ ժողովրդի համար, Մարաշի առաջնորդի և Այնթափի բողոքական երեցի ընկերակցությամբ կաշխատի համոզել ժողովուրդը որ չդիմե ինքնապաշտպանության և ինքը կառավարության կողմն հավաստիւթեք կուտա: Քաջ Մարզվան, որ 95-ի և 908-ի զեպերու հերոսաբար դիմադրած էր, անձնատուր կըլլա և կտեղահանվի:

Զեյթունը, որ դարերով իր բմբոստ և քաջ նկարագրով մնացած էր կիսանկախ և շատ անգամներ հաղթականորեն կռւած էր 100000-ներու զեմ, այս անգամ կռնենա իր ծոցին մեջ ներքին անհամաձայնություն, անձնատուրության ճիւղակ դուռնալը կպարզե: Երիտասարդության մեծ մասը չհամաձայնելով՝ քանի մը խումբերու բաժանւած կմիանա արդեն լեռները ապստամբած «փախըստական» զինվորներու, կառավարության դրկած շուրջին վաշտին վրա կհարձակվին և ամբողջ կկոտորեն և կզրաւեն զենքերը և ռազմամթերքը: Կառավարությունը կզրկեն ալիւլի մեծ թվով զինվորներու: Անձնատուր եղած աղագբնակչությունը արդէն փոխադրւած էր Գոնիայի մեջ ճահճախուտ և վատառողջ վայր մը. այնտեղ կ'սկսի զանազան տեսակի համաճարակներ, որտեղ գոյություն չունեն ոչ սնունդ, ոչ բնակարան, ոչ բժիշկ և զեղորայք: Զինվորական ուժեղ շղթայի տակ առնւած, ուժ զգացողները այդ դժոխքեն կուզին խույս տալ խեղադարձին և կիյնային զինվորներուն զնգակին տակ: Զեյթունը կլիցվի մահամեղական գաղթականներով և անունը փոխվելով կկոչվի Սուլեյմանիէ: Քանի մը շաբաթ հետո լեռը քաշված խմբերը գիշերով կիջնան և նորահաստատ բնակչությունը սրի կքաշեն...

Հաճրնի մասին տեղեկություն չունեցանք բնավ: Սըվհաիոյ լեռնականներուն մեջ նույնպէս անհամաձայնություն կիյնա վերահիշյալ պատճառով և քանի մը գոյուղ անձնատուր կըլլան և տեղահանվելով կկոտորվին. մյուսները իմանալով եղելությունը կքաշվին լեռը քանի մը գոյուղերով միասին և կկուլին 50 օր քանի մը հա-

զար կանոնավոր և տնկանոն զինվորներու և խնդանոթներու գեմ: Արդեն պատմությունը ձեզի ծանոթ է թե ինչպե՞ս եղիպատոս ապաստանեցան...

Առեմսյան Փոքր-Ասիո և Թրակիո հայերու տեղահանությունը

Ամենեն առաջ սկսվեց էնկյուրիի տեղահանությունը, առաջին պատահությամբ հավաքած են հայ լուսավորչական շարժումը բնակչությունը թվով մինչև 800 և արստրած են Կեսարիո ուղղությամբ, 40 բիլոմեթր հեռու ձորի մեջ կանոնաբան պատարաստած շիվներու խումբ մը դուրս կուգա և ամբողջապես կհատորեն կաղիմներով, սուրբերով և բիշերով: Հետո կհալարեն կաթիլիկ արուները, նույնպես կզրկվին գեպի Կեսարիա և սնկե Գոնիա... բանի մը օր հետո կհալարեն բոլոր կանայք և երեխաները, կլցենեն ապրանքատար վաղոններու մեջ և շաբաթ մը կաշարանը անոթի և ծառով պահելեն հետո ճամբա կհանեն գեպի Գոնիա...

Տեղահանված են բոլոր շրջանները, բացի Իզմիրեն և Պոլսեն: Պոլսեն բշկեցան բոլոր այն հավաստի պանդուխտները, որոնք բնառնիրներով չէին, նույնպես գացած են Գոնիա:

Այս շրջանին մեջ ինքնապաշտպանության գիծած են Զենկիլիս և Պանդրոմա, որտեղ հերոսական կռիվներն հետո բոլոր արուները կհատրված են: Մնացյալ ամբողջ ազգաբնակչությունը տեղավորված են Աֆիոն Գարահիսար, Էսկիշեհիս, Էրեզլի, Գոնիա, Պուղանթի, Քյոթանիս և մինչև Տարսոն: Տեղեկատուները շատ վատ գուշներով կնկարագրեն նրանց վիճակը, բացօթյա և վրաններու տակ. կնախատեսեն, որ ձմեռը սարսափելի վիճակի պիտի ենթարկվին:

Հոն փոխադրվեցավ նաև Թրակիո, Թոտոստոյի և Պոլկարիայի ազգաբնակչությունը...

Տեղահանվածներու շարժական և անշարժ կալվածներու հաբուսիս գրավումը

1915 սեպտ. 13-ի օրենքով հարքունիս կղերավիլի բոլոր տեղահանվածներու շարժական և անշարժ ստացվածքները, Պոլսո մեջ կալմվեցան 4 հանձնաժողովներ, մին նիկոմիդիա, ուրիշ մը Կիլիկիա, և երկուսն ալ արևմտյան և արևելյան հայկական նահանգների տեղիւն վրա կատարելու գրավման գործողությունները:

Թյուրքական ժողովրդի մնացորդներուն ենթադրական քիվը

Մեր կարծիքով հենված վերոհիշյալ տեղեկություններուն վրա տաճկահայկական հաճանգներեն չնչին տուգոս մը միայն հասած կլինի Միջագետք, որոնց կացութիւնը այնքան դեշ է, որ կփորձինք մտածել թե շատ չնչին թվով ժողովուրդ պիտի գտնենք, եթե անոնք ալ չկոտորվին թյուրքերու հաճանքին պահուն...

Հետեւյալ ցանկը կարելի է ենթադրել մնացորդներու նկատմամբ:

Միջագետքի մեջ հայկական հաճանգներեն	.	.	100,000
Կիլիկիայի մնացորդները	.	.	100,000
Նիկոմիդիոս և Բրաքիոս տեղահանվածներ	.	.	150,000
Պոլիս և Զմյուռնիա չտեղահանվածներ	.	.	180,000
Հնդհանուր գումարը	.	.	530,000

ԱՄԱՏՈՒՆԻ

МАТЕРИАЛЫ О РЕЗНЕ АРМЯН В 1915—1916 ГОДАХ

Резюме

В публикуемых здесь в девяти архивных документах обрисовываются тяжелое положение западных армян в 1912—1914 гг. и их массовое истребление младотурецким правительством в 1915—1916 гг. Большинство авторов этих материалов является очевидцами кровавых событий, имевших место в Западной Армении и во всей Турции.

ՀՈԴՎԱԾՆԵՐ

1. XVIII դարի հայ լուսավորիչներին նվիրված այս հաղորդումը հեղինակը ղեկուցել է ՍՍՀՄ ԳԱ Հայկական մասնաճյուղի (Արմֆանի) լեկտորի մոտ, 1941 թ. ապրիլի 19-ին (տե՛ս «Սովետական Հայաստան», 18 ապրիլի, 1941 թ.) և օգտագործել իր «Հովսեփ էմինը» հոդվածում, որը տպագրվել է ՍՍՀՄ ԳԱ Հայկական մասնաճյուղի տեղեկագրում («Տեղեկագիր», 1941, № 1, էջ 42—60):

2 Life and Adventures of Emin Joseph Emin. 1726-1809. Written by himself. Second Edition, Calcutta, 1918, p. 67-68.

3 Նույն տեղում, էջ 70:

4 Տե՛ս The Life And Adventures of Joseph Emin, an Armenian. Written in English by himself. London, 1792. Էմինի այս գիրքը երկրորդ անգամ լույս տեսավ Կալկաթայում, 1918 թ.¹ Էմի Արզարի խմբագրությամբ: Այս հրատարակությունն ունի ծանոթագրություններ, լրացումներ և հավելված, ուր տեղ են գտել ինչպես էմինի, այնպես էլ նրա անդլիացի մի շարք ծանոթների արժեքավոր նամակները:

5 Life and Adventures of Emin... Second Edition, p. 142.

6 Նույն տեղում, էջ 110—111:

7 Նույն տեղում, էջ 396:

8 Նույն տեղում, էջ 85:

9 Հովսեփ էմինի մասին գրավոր հիշատակություններ են եղել դեռևս անցյալ դարի երկրորդ կեսին (տե՛ս «Մասյաց աղափնի», 1856, Бытков., Материалы для новой истории Кавказа, т. 2, 1869, «Форт», 1877, № 2. Բաֆֆի, Նամսալի մեկրությունները և այլն): Էմինի կյանքի ու գործունեության մասին համեմատաբար մանրամասն գրել է Լևոն (տե՛ս «Մուրճ», 1903, № 11, 12):

10 Դրբի ամբողջական խորագիրն է. «Նոր տեսրակ որ կոչի Յորդորակի Շարադրեցեալ սակս սթափելոյ Երիտասարդացն, և մանկանցն Հայկազանց ի վեհերոտեալ և ի հեղադացեալ թմբութենէ բնոյ ծուլութեանն և խառնադատական տարփանօք տպագրեցեալ ջանիւր և ծախիւր Հակոբայ Շամիրեան կոչեցելոյ. աշխատութեամբ Մովսիսի Բաղրամեան հրահանգչին իւրոյ: Ի յօգուտ թարմահատակ և նորափթիթ մանկանցն Հայոց: Ի հայրապետութեան Տիառն Սիմէօնի ամենայն հայոց կաթողիկոսի Յամի մարդեղիկեան բանին. 1772: և ի թուին հայոց 1221, Ի Հնդկիս ի քաղաք Մադրաս. ի տպարանի նոյնոյ Յակոբայ Շամիրեան կոչեցելոյ»: «Հորդորակի» հեղինակը երկար ժամանակ համարվում էր Հակոբ Շահամիրյանը (Շամիրյանը), սակայն հայտնի բանասեր Թադևոս Ավդալբեկյանը ցույց է տվել, որ այդ նշանավոր գրքի հեղինակն է Մովսես Բաղրամյանը (տե՛ս «Նորք», 4-րդ դիրք, Երևան, 1924): Պետք է ասացուցված համարել նաև այն սկզբումը, որ «Հորդորակը» լույս է տեսել ոչ թե 1772, այլ 1773 թ.:

11 Նոր տետրակ. որ կոչի հորդորակ... էջ 18:

12 Նույն տեղում, էջ 53:

13 Երբ Անուանեալ Որոգայթ փառաց, վասն կալանաւորելոյ ամ զործ անկարգութեան: Շարսդրեցեալ Յակոբայ Շահամիրեանց՝ նոր Զուղա յեցելոյ առ ի օգուտ յազգին Հայոց: Ի Հայրապետութեան տեառն սրբազան Սիմէօնի ամ Հայոց կաթողիկոսի, ի վաղարշապատ: Ի Բաղաւորութեանն Յօղոստափայլ տեառն երկրորդի Հերակլիոսի ի Թիպղիս: Յամի տեառն Փրկչին մերոյ բրիստոսի 1773 եւ ի Բուին Բուականութեան հայոց 1222: Ի Հեղիկս եւ ի Մայրա բաղարն Մադրաս: Ի տպարանի նույն Յակոբայ Շահամիրեանց: Այս գիրքը վերահրատարակվել է 1913 թ. Թրիփսիում: «Որոգայթի» հեղինակը ոչ թէ Հակոբ Շահամիրյանն է, ինչպէս ցույց է տրված զրքի վերնադրում, այլ նրա հայր Շահամիր Շահամիրյանը (տե՛ս Բաղ. Ավդալբեկյանի հոդվածը Շահամիր Շահամիրյանի մասին. «Տեղեկագիր գիտ. և արվեստի ինստիտուտի», 1930, № 4):

14 «Որոգայթ փառաց...», էջ 35:

15 Նույն տեղում, էջ 187:

16 Նույն տեղում, էջ 103:

17 Հոգվածը տպագրվել է «Պատմա-բանասիրական հանդեսում» (1980, № 4):

18 Собрание актов, относящихся к обозрению истории армянского народа, ч. III, М., 1838, с. 302. Նկատենք, որ ժողովածուում բերված այս տեղեկությունների կապակցությամբ ցույց չի տրված որևէ աղբյուր:

19 Архив Ленинградского отделения Института истории АН СССР (ЛОИИ). Собрание рукописных книг, д. 342, с. 40.

20 Центральный государственный военно-исторический архив (ЦГВИА), ВУА, д. 2415, ч. 3, л. 15.

21 «Военный сборник», СПб., 1910, № 5, с. 274.

22 А. В. Суворов. Документы, т. II, М., 1957, с. 498.

23 Նույն տեղում, էջ 481:

24 ЦГВИА, ВУА, д. 2413, л. 39.

25 Письма и бумаги А. В. Суворова, т. I, Пгг., 1916, с. 364 (ընդգծումը մերն է— Մ. Ն.):

26 Ա. Վ. Խաչատուրը Բաղվել է Պետերբուրգի հայկական գերեզմանոցում:

27 И. Л. Андроников, Лермонтов, М., 1951; А. В. Попов, Лермонтов на Кавказе, Ставрополь, 1954; М. Ю. Лермонтов, Сочинения в шестия томах, М.—Л., 1953—1957.

28 ЦГВИА, ф. 52, оп. 203, д. 14, л. 94.

29 ЦГВИА, ВУА, д. 2414, л. 17.

30 А. В. Суворов. Документы, т. II, с. 557.

31 «Русская старина», 1913, кн. 5, с. 315.

32 Նույն տեղում, էջ 316 (ընդգծումները մերն են—Մ. Ն.):

33 ЦГВИА, ВУА, д. 2415, ч. I, л. 72.

34 Генералиссимус Суворов, М., 1947, с. 156.

35 ЦГВИА, ф. 52, оп. 194, д. 203, л. 157.

36 Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Կաթողիկոսական գիվան, թղթ. 8, փ. 33: Տե՛ս նաև ՀՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր» (հաս. գիտ.), 1950, № 8, էջ 98—101:

37 Նկատենք նաև, որ 1799 թ. մարտի 15-ի իր նամակում ուղղված Արզումանյանին Աբրամովը գրում էր, թե մեծ ցանկություն ունի հորից ծառայել Սուվորովի մեջ, որը պատերազմական զործություններ է վարում ներդրալու՝ նամակագրորդ խնդրում էր ստանալ համապատասխան թույլտվություն (նույն տեղում, Բզթ. 9, վավ. 38)։

38 *SL*՝а Присоединение Крыма к России, т. II, с. 560.

39 Архив ЛОИИ, ф. Собрание Воронцовых, д. 1309, л. 39.

40 Письма и бумаги А. В. Суворова, т. I, с. 124.

41 Архив ЛОИИ, ф. Собрание Воронцовых, д. 1309, л. 41; См. Архив князя Воронцова, кн. 24, с. 294.

42 Письма и бумаги А. В. Суворова, т. I, с. 387.

43 ЦГВИА, ф. 52, оп. 194, д. 226, л. 139.

44 ЦГАДА, ф. Госархив, разряд XVI, д. 588, ч. 12, л. 369.

45 ГПБ ССР им. В. И. Ленина, отд. рукописей, Армянский фонд, № 7. *տե՛ս նաև 2002 ԳԱ «Տեղեկագիր» (Հաս. գիտ.)*, 1950, № 6, էջ 96—97։

46 *SL*՝а վ. Միգայլյան, *Մովսիս Լ. Մ. Սերերյանովի, Երևան, 1979*։

47 Присоединение Крыма к России, т. II, с. 404.

48 *2002 ԳԱ «Լրտրեր» (Հաս. գիտ.)*, 1977, № 2, էջ 104։

49 ЦГВИА, ф. Госархив, разряд XVI, д. 588, ч. 12, л. 382. (*Ընդգծումները մերն են—Մ. Ն.*)։

50 *Գրվան հալոց պատմության, գրքը Թ. Թրֆրի, 1911, էջ 23—24*։

51 Собрание актов..., ч. II, с. 69—70.

52 М. Нерсисян, Из истории русско-армянских отношений, кн. I, Ереван, 1956, с. 102—103.

53 *նույն տեղում*։

54 Архив ЛОИИ, Собрание рукописных книг, д. 342, л. 16, 23.

55 ЦГВИА, ф. 52, оп. 194, д. 266, л. 9.

56 *նույն տեղում, Թ. 7*։

57 *SL*՝а «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1977, № 1, էջ 242։

58 ЦГАДА, ф. 15, д. 235, л. 12.

59 «Кавказская старина», Тифлис, 1872, № 2, с. 30—31 (*Ընդգծումները մերն են—Մ. Ն.*)։ Н. Дубровин, История войны и владычества русских на Кавказе, т. 2, СПб., 1886, с. 58.

60 Статья напечатана в «Историко-филологическом журнале» (1979, № 3).

61 См. М. Нерсисян, Из истории русско-армянских отношений, кн. I։ З. Григорян, История вековой дружбы армянского и русского народов, Ереван, 1960; Армянское войско. Исследование и документы. Подготовил к изданию А. Хачатрян, Ереван, 1968.

62 ЦГВИА, ф. 52, оп. 194, д. 396, л. 1.

63 Там же, л. 2.

64 Там же, л. 4.

65 Собрание актов, относящихся к обозрению истории армянского народа, ч. III, с. 302. Здесь допущена неточность: в период русско-турецкой

войны 1787—1791 гг. Н. Абрамов имел военный чин майора, а не подполковника.

66 Вероятно, опираясь на этот же источник (сборник Собрание актов, относящихся к истории армянского народа...) историк Лео упоминает о волонтерах Абрамова в своей книге, посвященной архиепископу Иосифу Аргутинскому (см. Ան, Հովսեփ Արղուսյան, Բիֆլիս, 1902, էջ 42):

67 М. Персисян, Из истории русско-армянских отношений, кн. I, с. 82.

68 О последнем периоде жизни Абрамова, см. Վ. Բաղխապուրյան, Նոր նախնիների հայկական գաղութի պատմություն (1779—1861), Երևան, 1967:

69 Х. Кутчук-Ноаннесов, Армянские надписи в г. Григоріополе Херсонской губернии. II: II тома Трудов Восточной комиссии Императорского археологического общества, М., 1896, с. 13. Ниже приводим армянский текст надписи: «Տապան հայկապետ ասն Ստեփանոսի, որդու Տեր-Իսահակ բահանայի, եղբոր Իսահակայ մեծանուն արքեպիսկոպոսի Զմիւռնոյ: Սա սեռեալ 'ի զարմէ Գեղամայ և Գաթնայ բէկ մեծին ծնեալ իշխան Գեղաբերունոյ և բնակեալ լերկրի տիրադարձ. սկստ. 1784 թվին Փրկչին կարգեալ զհասկան Արարատեան Հայոց 'ի դրան Կայսերական մեծութեան Կատարինէ II-դի, վերապատուեալ հաղարարեալ տական աստիճանաւ պողոպոլովնիկու և հուսի յետոյ յողովեալ 'ի Բնաբարիոյ զրազմութիւն տղգին Հայոց՝ 'ի Գրիգորիպոլ կարգեցաւ նախաթոռ դատաւոր Հայոց հրովարտեալ: Կայսերահայոց: 'ի 65 ամաց ընկալեալ զվախճան կենաց աստէն փոխի 1800 Սեպտեմբերի Բ-իւ» (Х. Кутчук-Ноаннесов, Армянские надписи в г. Григоріополе Херсонской губернии, М., 1896, с. 13):

70 Там же, с. 14.

71 Собрание актов..., ч. III с. 302.

72 ЦГВИА, ф. 52, оп. 194, д. 560, л. 13; см. также: М. И. Кутузов, Документы, т. I, М., 1950, с. 95—96. Согласно справке, подписанной архиепископом Иосифом Аргутинским, число армян в начале 1791 г. составляло: в Белгороде—338 душин (142 дома), в Бендерах—660 (150), в Яссах—354 (109), в Батушанах—1094 (218), в Раинкове—40 (12). См. ЦГВИА, ф. 52, оп. 194, д. 507 л. 17.

73 ЦГВИА ф. 52, оп. 194, д. 507, л. 29.

74 Там же, л. 33. О двух рапортах М. И. Кутузова (от 24 августа и 5 сентября 1791 г.) впервые говорится в кн. Ж. А. Аникяна, Армянская колония Григоріополь, Ереван, 1969, с. 38.

75 ЦГВИА, ф. 52, оп. 194, д. 507, л. 35. (Курсив наш.—М. Н.).

76 Там же, д. 270, л. 57.

77 Там же, д. 507, л. 40. К концу 1791 г. общее число армянских переселенцев составляло 4000; для них в 1792 г. был основан город Григоріополь.

78 Հողվածք տպագրվել է «Պատմա-բանասիրական հանդեսում» (1962, № 3):

79 Պաշտոնական տվյալների համաձայն 1811 թ. Նոր նախնիների քաղաքի բնակչությունը կազմում էր մոտ 10000 մարդ, իսկ հայկական 5 գյուղերում՝ 2633 մարդ (տե՛ս Центральный государственный исторический архив в Ленинграде (ЦГИАЛ), ф. 1281, оп. 11, д. 134, л. 178):

80 ՀՍՍՀ ՊԿԱ, ֆ. 139, գ. 14, ք. 48:

- 81 նույն տեղում:
- 82 В. Р. Апухтин, Народная военная сила, т. I, 1912, с. 3.
- 83 М. Персисян, Из истории русско-армянских отношений, кн. I, с. 132.
- 84 Московское дворянство в 1812 г., М., 1912, с. 195, 200, 301, 313.
- 85 ՀՍՍՀ ՊԿԱ, ֆ. 139, դ. 14, թ. 61:
- 86 նույն տեղում:
- 87 ЦГВИА, ВУА, д. 3465, ч. 12, л. 132.
- 88 ՀՍՍՀ ՊԿԱ, ֆ. 54, դ. 638, թ. 38:
- 89 ЦГВИА, ВУА, д. 3465, ч. 12, л. 32—33.
- 90 ЦГИАЛ, ф. 1286, оп. 2, д. 252, л. 461.
- 91 ЦГВИА, ВУА, д. 3465, ч. 12, л. 331.
- 92 Госархив Астраханской области РСФСР, ф. 810, оп. 2, л. 154, л. 2—28.
- 93 «Восточные известия», Астрахань, 1813, № 7—15.
- 94 նույն տեղում:
- 95 Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, Բղթ. 23, փալ. 122:
- 96 նույն տեղում:
- 97 նույն տեղում, Բղթ. 24, փալ. 39:
- 98 ՀՍՍՀ ՊԿԱ, ֆ. 57, դ. 14, թ. 4:
- 99 նույն տեղում, ֆ. 54, դ. 638, թ. 38:
- 100 նույն տեղում:
- 101 Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, Բղթ. 23, փալ. 98ա:
- 102 «Русский инвалид или военные ведомости», СПб., 1837, № 144.
- с. 578—579.
- 103 М. Богданович, История Отечественной войны 1812 года по достоверным источникам, т. I, СПб., 1859, с. 323.
- 104 Военная галерея 1812 года (1812—1912), альбом, СПб., 1912, с. 145.
- 105 «Кавказцы», СПб., 1859, вып. 54—60, с. 5.
- 106 Жизнь генерал-лейтенанта Мадатова, с. 11.
- 107 Военная галерея 1812 года, с. 146.
- 108 Դենեբալ Մադաթովի մասին «Ռազմական հանրագիտարանում» ասված է. «Նա դենեբալ էր այն ոստիկանի գլխով, որը ուսական բանակին ավել է Բազրատին, Միտրադովիչ, Երմոլով, Դենիս Դավիդով, Կոստյարևսկի (Военная энциклопедия, т. XVI, СПб., 1914, с. 102):
- 109 Братская помощь пострадавшим в Турции армянам, М., 1898, с. 334.
- 110 Военная галерея 1812 года, с. 69.
- 111 ЦГВИА, ф. 29, оп. 153 г., св. 70, ч. 2, д. 6—12, л. 115 об.
- 112 Собрание актов, относящихся к обозрению истории армянского народа, ч. III, с. 397.
- 113 ЦГВИА, ф. 489, оп. I, д. 7060, л. 289—291.
- 114 նույն տեղում, ֆ. 29, оп. 153 г., св. 10, ч. 2, д. 6—12, л. 197об.

- 115 ЦГАДА, ф. 1252, д. 68, лл. 4—5.
- 116 *Նույն տեղում, ք. 7—8:*
- 117 ЦГВИА, ф. 29, оп. 153 г., св. 10, ч. 1—5, д. 4, л. 152—153.
- 118 *Նույն տեղում, Լ. 1600—1614, Լ. 44.*
- 119 Խ. Գալստյանց, *Հիշատակարան կենաց և դորժոց լազարյան տոհմի, Մոսկվա, 1856, էջ 23—24, 106:*
- 120 ՀՍՍՀ ԱԼ. Մյասնիկյանի անվան պետական հանրային գրադարան, լազարյան հեմարանի արխիվ, գ. 106, ք. 28:
- 121 А. Зинovieв, Исторический очерк Лазаревского института, М., 1883, с. 22.
- 122 ЦГВИА, ф. 29, оп. 153 г., св. 10, ч. 1—5, д. 4, л. 153.
- 123 ՀՍՍՀ Հանրային գրադարան, լազարյան հեմարանի արխիվ, գ. 106, քք. 28—29:
- 124 АКАК, т. VII, с. V.
- 125 Алфавитный указатель частей войск, участвовавших в делах и сражениях Отечественной войны 1812 г., войн 1813—1814 гг. и участников этих войн, составлен С. А. Хашинным и В. А. Афанасьевым, СПб, 1911, с. 4. (Приложение «Военного сборника» за № 9, 1911).
- 126 ЦГВИА, ф. 29, оп. 153 г., св. 10, ч. 1—5, д. 4, л. 195.
- 127 *Նույն տեղում, մ. 2, գ. 6—12, ք. 133:*
- 128 Государственный исторический музей Грузии (ИМГ), рук. № 2105.
- 129 ЦГВИА, ф. 29, оп. 153 а, св. 580, ч. 34, л. 3.
- 130 *Նույն տեղում, ք. 5—6:*
- 131 ЦГВИА, ф. 29, оп. 153 г., св. 10, ч. 2, д. 6—12, л. 97.
- 132 Алфавитный указатель частей войск, участвовавших в делах и сражениях Отечественной войны 1812 г., с. 64.
- 133 ЦГА АрмССР, ф. 57, д. 159, л. 7; АКАК, т. V, с. 345.
- 134 Հայ և Կովկասի մյուս ժողովուրդների մասնակցությունը 1812 թ. Հայ-թինական պատերազմին հարցի մանրամասն շարադրությունը տե՛ս Մ. Ուրսիսյան, Отечественная война 1812 г. и народы Кавказа, Ереван, 1965.
- 135 Это сообщение напечатано в «Историко-филологическом журнале» (1975, № 4).
- 136 ЦГВИА, ф. 548, оп. 1, д. 364. Հայտնաբերված նյութերը պատրաստվում են տպագրության:
- 137 См. Восстание декабристов. Материалы, т. IV, VI, М.—Л., 1927, 1929.
- 138 Մ. Ուրսիսյան, Декабристы в Армении, Ереван, 1975, с. 12.
- 139 Князь Щербаков, Генерал-фельдмаршал князь Паскевич, т. 3, с. 328.
- 140 Հոգվածը տպագրված է «Պատմա-բանասիրական հանդեսում» (1978, № 3), իսկ նրա վերափոխված մի մասը՝ «Սովետական Հայաստան» թերթում (1978, մայիսի 18):
- 141 Ռուսական դորրի կողմից Նրևան կատարած առաջին արշավանքի անհաջողության գլխավոր պատճառը դեներալ Ցիցիանովը համարում էր պարենի

պակասը: Կայսր Ալեքսանդր 1-ին ուղարկած 1804 թ. սեպտեմբերի 14-ի իր գեղացազրույթ նա մասնավորապես նշում էր, թե տեղում (էջմիածնի և Երևանի շրջակայքում) չհաշարվեց հաց հավաքել, որովհետև «Персидская конница в окрестностях Эчмиадзина и Еревана весь хлеб на полях выжегла» (ЦГАДА, ф. 1261 (ф. Воронцовых), он. 1, д. 1503, л. 2)։

142 Տե՛ս Մ. Դյուրովսկի. История войны и владычества русских на Кавказе, т. 5, СПб., 1887, с. 209.

143 Присоединение Восточной Армении к России. Сборник документов, т. II. Под редакцией Ц. Н. Агабяна, Ереван, 1978, с. 203.

144 Պաշտոնական ավալների համաձայն Օշականի հակառակորդները սուլտանի ջոկատի կորուստը Էդել է. սղաչական կազմից՝ սպանվածներ 6, վիրավորներ 23. շարքայիններից՝ սպանվածներ 679, վիրավորներ 324, գերվածներ 134 (Ա. Դ. Гизетти. Сборники сведений о потерях кавказских войск во время войны кавказско-горской, персидских, турецких и в Закавказском крае, 1801—1865 гг., Тифлис, 1901, с. 145—146)։

145 Խաչատուր Արմվյան, Վերը Հայաստանի, Երևան, 1959, էջ 199։

146 Խոսեղով Երևանի բերդի զբաղման մասին, Պատկերիչ Թրխիսիի գեներալ-գուբերնատոր Սիպյազինին 1827 թ. հոկտեմբերի 3-ին գրում էր. «В крепости найдено 35 пушек и единорогов, 2 гаубицы, 9 мортир, 4 знамя, взято в плен более трех тысяч человек, а нашей стороны потеря состоит: убитыми в одном обер-оффисере и четырех нижних чинах, ранено обер-оффисеров 2, нижних чинов 26 человек» (ЦГИАГ, ф. 16, д. 3546, л. 16)։

147 Խաչատուր Արմվյան, Վերը Հայաստանի, էջ 200—201, մոտավորապես նույն ոգով է արտահայտվել նաև գրող Հարություն Ալամզարյանը (տե՛ս Հայ մշակութային պատմություն, հ. 5, Երևան, 1974, էջ 157)։

148 Собрание актов, относящихся к обозрению истории армянского народа, т. I, СПб., 1833, с. 301.

149 Հ. Բ. Մկրչյան, Կենսագրություն Մեսրոպ Գավթյան Թաղիազյանի, Թիֆլիս, 1886, էջ 133։

150 Աղեխանյու Երիցյան, Ամենայն հայոց կաթողիկոսությունը և Կոլիկասի Հայր XIX դարում, մասն Ա (1800—1832 թթ.), Թիֆլիս, 1894, էջ 242։

151 В. Потто, Кавказская война в отдельных очерках..., т. 3, вып. 2, СПб., 1887, с. 296.

152 Մ. Նևսիսյան, Դեկաբրիստները Հայաստանում, Երևան, 1958, էջ 231—232: Դեկտեմբր Կրասովսկու և ներսես Աշտարակեցու հետ միասին և. Լալինովը 1827 թ. վերջերին հանապարհորդություն է կատարել Արարատյան դաշտում, և՛ զե՛: է ներսեսի հայրենի գյուղում՝ Աշտարակում: «Այստեղ,— գրում է Լալինովը,— ապրում են ներսեսի բարեկամներից շատերը, և նշանավոր արքեպիսկոպոսը չի խորշում նրանցից. հասարակ շինականների մեջ նա հիշում է իր ազգականներին և դա նոր փայլ է տալիս նրա արժանիքներին» (նույն տեղում): Աշտարակեցու հետ ծանոթ էր նաև Մ. Պուշկինը, որին նշանավոր հայ հոգեորդականը անգամ նյութական օգնություն է ցույց տվել (տե՛ս Записки М. П. Пущина, «Русский архив», 1908, № 12, с. 509)։

153 Աղեխանյու Երիցյանց, Ամենայն հայոց կաթողիկոսությունը..., էջ 277—278։

154 «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1978, № 1, էջ 241:

155 Воспоминания декабриста А. С. Гангеблова, М., 1888, с. 126.

156 ЦГИАГ, ф. 58, оп. 1, д. 77, л. 340.

157 նույն տեղում, էջ 224:

158 Պեներալ Պասկելը 1827 թ. գեկուցում էր գլխավոր շտաբի պետ Ի. Դիրիշին այն մասին, թե ինչը զվարդիայի հավարական գունդը ինքը (Պասկելը) օգտագործել է «բացառապես այն տեղերում, ուր առավել մեծ վտանգ է սպառվել, և բոլոր զեպրերում նա ցուցաբերել է մշտական բաջարություն, անդրդվելի ջանասիրության և զինվորական խոտագույն կարգապահություն» («Кавказский сборник», т. 27, Тифлис, с. 221):

159 Ալեքսանդրում ապստամբած Չեռնիզովյան զենից Կովկաս փոխադրվեցին 795 շարքային «խռովարարներ» (ЦГИАГ, ф. 1083, оп. 1, д. 564, л. 32):

160 Եզրայրներին ուղարկած իր նամակներից մեկում Ալեքսանդր Բևառու-մե-Նապոլեոնին գրում էր, որ 1829 թ. սեպտեմբերի 15-ին «մեր զնդի մի մասը զորամասի հետ շարժվեց զեպր Բայբուրթի... Տիրանալով բարձունքներին մենք նետվեցինք բազար, ներս խոռվեցինք ձառադատվարի միջով, անցանք մինչև վերջ, ձառադեղելով փախչողներին և վերջապես, հինգ վերստ այն կողմ մարտի լոնվեցինք լադերի հետ, ջանք բռնեցինք նրանց սարից, և սկսվեց ձեռնամարտը: Ես սաստիկ հոգնել էի ձորակներով կտրտված ժաշտոտ բարը լրիվ ամուսնիցիայով ու չինելով մազլցելու ջանքերից» («Русский вестник», т. 87, с. 499—500):

161 ՏԷՆ Մ. Ներսիսյան, Պեկարրիսաները Հայաստանում, էջ 237:

162 АКАК, т. VII, с. 808—809. Պենիս Դավիդովը գրել է, թե Բուրցովը «արտասովոր բնգունակություններով ու գիտելիքներով օժտված սպա էր» (Сборник Императорского русского исторического общества, т. 73, СПб., 1890, с. 558):

163 Ն. Ռանսկին հովանավորել է ոչ միայն Կովկասյան կորպուսում գտնվող շատ զեկարրիսանների, այլև Կովկաս արտորված մի շարք լեհ «խռովարարներ» (տե՛ս ЦГИАГ, ф. 548, оп. 2, д. 831, л. 21):

164 նույն տեղում, д. 48, с. 48.

165 «Русский Вестник», 1861, № 3, с. 313.

166 Сочинения Д. В. Давыдова ч. 1, М., 1860, с. 92.

167 АКАК, т. VI, ч. II, с. 148—149.

168 1828—1830 թթ. Արևելյան Հայաստան և ընդհանրապես Անդրկովկաս զաղթեցին Պարսկաստանից ավելի բան 40 000, իսկ Բուրքիայից՝ 90 000 հայեր (Հայ մոզովրդի պատմություն. Հնագույն ժամանակից մինչև մեր օրերը, խմբագրությամբ Մ. Գ. Ներսիսյանի, Երևան, 1972, էջ 340):

169 Վ. Ի. Լենին, Երկիր, հատ. 3, էջ 771:

170 Հովն. Ռումանյան, Երկրի մոզովածու, հ. VI, Երևան, 1957, էջ 332:

171 К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. XXI, с. 211.

172 «Սովետական Հայաստան», 1978, մարտի 31-ին:

173 Статья напечатана в сборнике статей «Из истории вековой дружбы», Ереван, 1982.

174 ЦГВНА, ф. 476, д. 14, л. 9.

175 ЦГИАГ, ф. 548, оп. 1, д. 77, л. 89.

- 176 Центральный государственный архив Октябрьской революции (ЦГАОР), ф. III отд., 1 экзп., 1826 г., д. 61, ч. 135, л. 4.
- 177 Воспоминания декабриста А. С. Гангеблова, М., 1888, с. 160.
- 178 ЦГАОР, ф. 109, 1 экзп., 1826, д. 61, ч. 128, л. 19.
- 179 Там же.
- 180 Там же.
- 181 ЦГИАГ, ф. 548, оп. 1, д. 77, л. 340.
- 182 ЦГВИА, ф. 36, оп. 5/848, св. 31, д. 22, л. 148.
- 183 Там же, л. 224.
- 184 Там же, л. 77.
- 185 Воспоминания декабриста А. С. Гангеблова, с. 143.
- 186 ЦГИАГ, ф. 548, оп. 1, д. 77, л. 386.
- 187 А. В. Фадеев, Декабристы на Дону и на Кавказе, Ростов-на-Дону, 1950, с. 8.
- 188 ЦГАОР, ф. 109, 1 экзп., 1826, д. 61, ч. 247, л. 2.
- 189 «Русская старина», т. 114, с. 485.
- 190 ЦГИАГ, ф. 548, оп. 1, д. 77, л. 461.
- 191 Там же л. 101—102.
- 192 Там же, л. 104.
- 193 АКАК, т. VII, с. 566.
- 194 ЦГИАГ, ф. 1018, оп. 3, д. 193, л. 214.
- 195 История Лейб-гвардии гренадерского полка. Составлена поручиком Пузановым, с. 168.
- 196 М. Нерсисян, Новые данные о декабристах, сосланных на Кавказ (см. «Историко-филологический журнал», 1975, № 4, с. 40—41).
- 197 Там же, с. 43.
- 198 ЦГАОР, ф. 109, III отд., 1 экзп., 1826, д. 61, ч. 125, л. 204.
- 199 АКАК, т. VII, с. 824.
- 200 ЦГИАГ, ф. 548, оп. 1, д. 77, л. 452.
- 201 ЦГАОР, ф. III, отд. 1 экзп., 1826, д. 61, ч. 247.
- 202 ЦГИАГ, ф. 548, д. 77, л. 408.
- 203 ИМГ, отдел рукописей, картотека Е. Вейденбаума, «А. Веденя-
нин».
- 204 «Русская старина», т. 35, с. 447.
- 205 «Русский вестник», т. 87, с. 499—500.
- 206 ЦГВИА, ВУА, д. 4322, л. 225.
- 207 Сочинения Д. В. Давыдова, т. 3, СПб., 1893, с. 163.
- 208 ЦГВИА, ф. 36, оп. 5/848, св. 31, д. 22, л. 148.
- 209 Архив Раевских, т. I, СПб., 1908, с. 405.
- 210 «Тифлиссские ведомости», 1829, № 32.
- 211 М. Нерсисян, Декабристы в Армении, с. 173.
- 212 ЦГИАГ, ф. 548, оп. 2, д. 48, л. 6.
- 213 А. Майков, Пушкин, Биографические материалы и историко-лите-
ратурные очерки, СПб., 1899, с. 37.

- 214 История военных действий в азиатской Турции в 1828—1829 гг., т. II. Варшава, 1843, с. 303.
- 215 М. Нерсисян, Декабристы в Армении, с. 182—183.
- 216 А. С. Грибоедов, Сочинения, М., 1953, с. 448.
- 217 Статья напечатана в газете «Коммунист» (1944, 30 июля).
- 218 Записки Алексея Петровича Ермолова, ч. II, М., 1868, с. 120.
- 219 ЦГВИА, ВНА, д. 4296, л. 4—5.
- 220 ЦГАДА, ф. Ермоловых, д. 341, л. 26.
- 221 Записки А. П. Ермолова, ч. II, с. 296.
- 222 Сочинения Д. В. Давыдова, т. 3, с. 163. О военных действиях в Лори-Памбаке в сентябре 1826 г. рассказывает также активный участник этих событий. П. П. Муравьев-Кареский (см. «Русский архив», 1889 г., № 4, стр. 596—599).
- 223 Записки А. П. Ермолова, с. 230.
- 224 ЦГВИА, ф. 194, д. 33, л. 31.
- 225 Там же, л. 42.
- 226 Там же, л. 46.
- 227 Сочинения Д. В. Давыдова ч. I, с. 160.
- 228 «Московский вестник», 1827, № 3; Денис Давыдов, Полное собрание стихотворений, Л., 1933, с. 114.
- 229 ЦГВИА, ф. 194, д. 33, 34, 35 и т. д.
- 230 Статья напечатана в газете «Коммунист» (1955 г., 8 октября).
- 231 Полный текст сообщения Х. Абояна опубликован нами в «Известиях» Академии наук Армянской ССР (1956, № 6).
- 232 *Զեկուցված կարգադրած նրեանի պետական համալսարանի գիտական նստաշրջանում 1967 թ. փետրվարի 28-ին: Տպագրվել է համալսարանի «Բանբերում» (1967, № 2):*
- 233 Տե՛ս В. В. Руммель и В. В. Голубцов, Родословный сборник русских дворянских фамилий, т. I, СПб., 1886, с. 87—89:
- 234 Տե՛ս «Баку», 1910, № 10:
- 235 Տե՛ս Վրտտանի պետական կենտրոնական պատմական արխիվ, ֆ. 3, գ. 393, ք. 165:
- 236 *Մանրամասնությունները տե՛ս М. Нерсисян, Отечественная война 1812 г. и народы Кавказа, с. 226—231:*
- 237 Критико-библиографический словарь, т. I, с. 883.
- 238 Дело Петрашевцев, т. 3, М.—Л., 1951, с. 98.
- 239 Петрашевцы, Сборник материалов, т. 2, М.—Л., 1927, с. 159.
- 240 Философские и общественно-политические произведения петрашевцев, М., 1953, с. 692.
- 241 Петрашевцы, т. 2, с. 202.
- 242 Дело Петрашевцев, т. 3, с. 91—92.
- 243 Петрашевцы, т. 3, с. 327.
- 244 *Զեկուցված է ՀՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի պատմության ինստի-*

առաջի դիտական նիստում՝ 1962 թ. հոկտեմբերի 5-ին: Տպագրված է «Պատմա-րանագիտական հանգետում» (1962, № 1):

245 «Կիլիկիա», Պետերբուրգ, 1894, էջ 328:

246 Հ. Ալանվերդյան, Ալեքիս կամ Զեյթուն, Կ. Պոլիս, 1884:

247 Բ. Բ. Микаелян, История Киликийского армянского государства, Ереван, 1952:

248 «Մշակ», 1896, հմտ. Վ. Ալիշան, Սիսուան, Վենետիկ, 1885, էջ 190:

249 «Մասյաց աղավին», Փարիզ, 1856, № 6:

250 Էլիզ. Ռեկյու, Հադիստան, Հայաստան և Փոքրիստան..., Վաղարշապատ, 1893, էջ 95:

251 «Փոքր», 1879, № 11, էջ 21:

252 «Մշակ» լրագրի 1895 թ. № 132-ում Հ. Ա.-ն գրում էր, թե Օսմանյան պետությանը արվող այդ հարկի շտիկ կազմում էր 60 հազար զուրուշ, որոնք սակալի, վճարվում էր, երբ կամենում էին, կամ հարկավոր էին համարում:

253 «Համարավարեր Ռուսիա», Մոսկվա, 1863, № 48:

254 «Биржевые ведомости», 1869, № 109:

255 «Փոքր», 1879, № 11, էջ 21—23:

256 Զեյթունցի, Զեյթունի անցյալին և ներկային, Ա մասն, էջ 110: Զեյթունցին, ինչպես և մի շարք այլ հեղինակներ պնդում են, որ Ազիզ փաշայի բռնակոմ կար 40 հազար մարդ: Անկասկած, այդ թիվը չափազանցված է:

257 «Փոքր», 1879, № 11, էջ 22:

258 Վիկտոր Հանգուան զեյթունցիների մասին գրում էր. «Այս հայ լուսնակահներն ընդհանրապես խոշոր են, բարձրահասակ, բաշ և կորովի» («Մասյաց Աղավին», 1856, № 6):

259 «Կոտեկ Հայոց Աշխարհին», Թիֆլիս, 1863, մարտ, էջ 224—225:

260 Ապստամբության մասնակից Զեյթունցին (Մ. Սևերճյան) իր հուշերում նկարագրում է թուրքական զորքերի գեմ զեյթունցիները մղած այդ կռիվները: Չնայած հուշերի մի շարք թերություններին, նրանցում բերված փաստական նյութը, որ վերաբերում է 1862 թ. անցքերին, հիմնականում համընկնում է զեյթունցի վերը նշված նկարագրությանը: Առանձնապես հետաքրքիր է այն, որ, ինչպես հայտնում է հեղինակը, հայ ապստամբների հետ միասին թուրքական զորքերի գեմ հերոսական կռիվներ էին մղում Զեյթունում բնակություն հաստատած լուսնակների մի քանի քնտանիք (Զեյթունի անցյալին և ներկային, Ա մասն, էջ 26):

261 «Փոքր», 1877, № 4, էջ 193:

262 «Կոտեկ Հայոց Աշխարհին», 1862, հոկտեմբեր, էջ 778—779:

263 Նույն տեղում, էջ 780:

264 Զեյթունի անցքերին անդրադարձան նաև ուսումնական և արևմտանվորդական մի շարք թերթեր:

265 Մ. Ք. Նևսիսյան, Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը թուրքական քոնապետության դեմ, Երևան, 1955, էջ 123—125:

266 Զեյթունցի, Զեյթունի անցյալին և ներկային, Ա մասն, էջ 91:

267 Մ. Նալբանդյան, Երկրի լիակատար ժողովածու, հ. 3, էջ 440:

268 «Փոքր», 1877, № 4, էջ 189:

269 «Հյուսիս», 1863, № 1:

270 «Փոքր», 1879, էջ 27:

271 Անգլիական ղեկավարների իր իշխանական վերաբերմունքի արևմտահայերի նկատմամբ հրապարակախոսելն արտահայտել էր ղեկավար 1860 թ. (տե՛ս «Մե-
շու», 1860, հունիս 20)։

272 «Մեղու», 1862, օգոստոսի 1։

273 «Սպիկ», 1862, № 42, էջ 351—352։

274 «Փարիզ», 1862, № 77։

275 «Փորձ», 1879, № 11, էջ 25։

276 Հոգևոր տպագրվել է «Պատմա-բանասիրական հանդեսում» (1961, № 2)։

277 Տե՛ս К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения, изд. 2-с, т. 15, с. 355.

278 Хильям З. Фостер. Очерк политической истории Америки М., 1953, с. 383.

279 Վ. Ի. Անիկ, Երկեր, հ. 28, էջ 68։

280 К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. 16, с. 98—99.

281 Ամերիկայում սարուկ ներգրքերի հնշման ամօթալի, անմարդկային ձևերի
մասին ղեկավար 1830-ական թթ. զրկ է հայ մեծ լուսավորիչ ղեմոկրատ Նաշատուր
Աբովյանը (տե՛ս Խ. Աբովյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 5, էջ 237—238)։

282 Մ. Նալբանդյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. III, էջ 43։

283 А. В. Ефимов, Очерки истории США, М., 1958, с. 358—359.

284 ԱՄՆ-ում բնակվող հայերի թիվը 1870 թ. կազմում էր ընդամենը 69 մարդ
(տե՛ս The Armenians in Massachusetts, Boston, The Armenian Historical
Society, 1937, p. 26)։

285 M. Vartan Malcom, The Armenians in America, Boston-Chicago,
1919 թ. 58-59. Դալստյանի, Մաթևոսյանի և նրանց ընկերներից մեկի՝ Յու-
թուհյանի մասին ղեկավար 1863 թ. «Արշալույս Արարատյան» երկշաբաթաթերթում
տպված էն հետևյալ տողերը. «Նյու-Յորքին կղբեն, թե Ամերիկայի Միացյալ Նա-
տանգաց մեջ բժշկական արհեստին ուսմանը հետևող քանի մը հայ երիտասարդ-
ներ մոտերս իրենց օրինավոր վկայականը ստացել են։ Այս նոր ուսյալ հայազգի
բժշկաց անվանին էն. տորթնոր Կարապետ Դալստյան կոստանդինուպոլսեցի, տոր-
թնոր Պարոնիկ Մաթևոսյան անկեսցի և Դանիկ Յութուհյան Կ. Պոլսցի։ Այս ետ-
քինը վիրաբույժ աստամեագործ է» («Արշալույս Արարատյան», Զմյուռնիա, 1863,
մայիսի 4)։

286 «Մեղու Հայաստանի», Թիֆլիս, 1864, հունիսի 13։

287 Նույն տեղում, 1861, նոյեմբերի 4։

288 Նույն տեղում։

289 Նույն տեղում, 1864, հունվարի 4։

290 Նույն տեղում, 1866, հունվարի 15։

291 «Մասիս», Կ. Պոլիս, 1862, մարտի 3։

292 Նույն տեղում, 1863, հուլիսի 13։

293 Նույն տեղում, հոկտեմբերի 12։

294 Նույն տեղում, 1862, փետրվարի 10։

295 Նույն տեղում, հուլիսի 28։

296 Նույն տեղում, 1865, հունվարի 2։

297 Նույն տեղում, մարտի 8։

298 Նույն տեղում, ապրիլի 24։

- 299 «Արշալույս Արարատյան», Չմյուսնիա, 1864, փետրվարի 21:
- 300 Նույն տեղում, նոյեմբերի 28:
- 301 Նույն տեղում, 1863, փետրվարի 23:
- 302 Նույն տեղում, սեպտեմբերի 19:
- 303 Նույն տեղում, հոկտեմբերի 5:
- 304 Նույն տեղում, նոյեմբերի 2:
- 305 «Եկրոպա», Վիեննա, 1862, և հաս., թիվ 15:
- 306 Նույն տեղում:
- 307 Նույն տեղում, թիվ 21:
- 308 Նույն տեղում, թիվ 15:
- 309 «Ավետարեւր և շտամարան պիտանի գիտելյաց», Կ. Պոլիս, 1864, նոյեմբերի 23:
- 310 Նույն տեղում, 1865, մայիսի 10:
- 311 Նույն տեղում:
- 312 Նույն տեղում, 1864, դեկտեմբերի 21:
- 313 «Մասյաց Աղալնի», Թեոդոսիա, 1861, մարտի 1:
- 314 Նույն տեղում, 1862, նոյեմբերի 1:
- 315 Նույն տեղում, 1864, հունվարի 15:
- 316 Նույն տեղում, 1862, ապրիլի 15:
- 317 Նույն տեղում, 1865, մայիսի 15:
- 318 «Երկրագունդ», Մանչեստր, 1864, № 2:
- 319 Նույն տեղում, № 12:
- 320 Նույն տեղում, № 24:
- 321 Նույն տեղում, № 27:
- 322 «Երեւակ», Կ. Պոլիս, 1864, հունվարի 16:
- 323 «Փարիզ», 1863, փետրվարի 20:
- 324 «Բազմավեպ», Վիեննայի, 1865, հունիս, էջ 189:
- 325 Նույն տեղում:
- 326 Հոգովածը տպագրվել է ՀՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագրում» (1946, № 6):
- 327 В. Н. Иваненко, Гражданское управление Закавказья, Тифлис, 1901, с. 376. 1860 թ. Շամախու նահանգի փոխարեն կազմվեց Բարվի նահանգը՝ Նույն թվականի վերջերից ստեղծվեց Գերբենդի, իսկ 1868 թվականին՝ Երզնկա-պոլի (Գանձակի) նահանգը (С. Эсадзе. Историческая записка об управлении Кавказом, т. II, Тифлис, 1907, с. 45):
- 328 Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877—1878 гг. на Кавказско-малоазнатском театре, вып. I, СПб., 1903, с. 112.
- 329 XIX դարի առաջին կեսին Արևմտյան Հայաստանի տարածքն ընդգրկված էր Կարսի, Էրզրումի (Կարինի), Բայազետի, Վանի, Մուշի և մասամբ Դիարբեքի ռ. Սվազի փաշայությունների մեջ: Հիշված բոլոր փաշայությունները մտնում էին Էրզրումի սերասերություն (փոխարքայության) մեջ և վարչականորեն ենթարկվում էին նրան (տե՛ս Ղ. Խնձիկյան, «Աշխարհագրությունը շրջից մասանց աշխարհի», մասն I, Վիեննայի, 1806 թ., История военных действий в Азиатской Турции в 1828 и 1829 годах, ч. I, СПб., 1836, с. 70. XVII դարի երկրորդ կեսը աղբյուրներում հիշված են Դիարբեքի, Սվազի, Էրզրումի, Վանի, Չըլդրի,

Մարաշի. Տրապիզոնի և Չարսի վաշաշուքությունները (տե՛ս Ricaut, Histoire de l'État présent de l'Empire Ottoman, Paris, 1670, p. 161).

330 Արեմտյան Հայաստանի վարչական բաժանումը հասնի փոփոխվում էր 1880 թ. գոյության ունենի հետևյալ փրայքները. էրզրումի, Մեմուրեխ-Ու Ազիզի (Նոր Մարաթիա, Ազիզաման, Արաբկիր և այլն), Գերսումի, Բիթլիսի, Վանի, Հերյարի, Գիարբեբի, Սվազի, իսկ 1886 թ. Բիթլիսի, Վանի, էրզրումի, Գիարբեբի, Մեմուրեխ-Ու Ազիզի և Հերյարի (Զուլամերիկ, Բաշկալա և այլն) փրայքները (տե՛ս А. Н. Гудлиц, Статистические таблицы вилаетов Турецкой империи, ближайших к Закавказью, Тифлис, 1889, с. 6, 11—14).

331 Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлеченных из посемейных списков 1886 г. Издан по распоряжению Главноначальств. Гражд. частью на Кавказе Закавказским статистическим комитетом, Тифлис, 1893. (Այս աշխատության էջերը չեն նշանակված): Մի այլ տարրերի տվյալներով՝ Չարսի մարզի բնակչության ընդհանուր թիվը 1882 թ. եղել է 151 720, որից հայ՝ 31 518 (տե՛ս «Карс», 1883, № 7):

332 Сборник статистических сведений о Кавказе, изд. Кавказским отделом Имп. русского географич. о-ва т. I. Сост. и изд. под ред. действ. члена Отдела Н. Н. Воронова, Тифлис, 1869, II отд., с. 20—21.

333 Сборник сведений о Кавказе на основании камерального описания 1871—1874 гг., т. VII, Тифлис, 1881.

334 Свод статистических данных о населении Закавказского края... СІԹ., 1905.

335 Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Տե՛ս Անդրկովկասի վերաբերող 1—8 հատորների տպագրությունը 1897 թ. մարդահամարի տվյալները սխալ մեկնաբանելու հետևանքով «Մուրճ»-ի աշխատակիցը Անդրկովկասի հայ բնակչության թիվը հաշվում էր 1 300 000 (տե՛ս «Մուրճ», 1905, № 5, էջ 112): Սխալ է նաև Ա. Ն. Սաղոնովը, որն Անդրկովկասի հայ բնակչության թիվը 1896 թ. հաշվում էր 985.460 (տե՛ս Братская помощь армянам, 2-е изд., М., 1898, с. 254):

336 Ա. Երիզյան, Թուսիո Հայոց վիճակագրությունը (տե՛ս «Փորձ», 1881, № 2):

337 «Արարատ», էջմիածին, 1914 թ., № 9, էջ 808: Եվրոպացի ուսումնասիրողների տվյալներով՝ 1840-ական թվականներին Թուրքիայի տիրապետության տակ գտնվող հայերի թիվը կազմում էր 2 400 000, որից Եվրոպական Թուրքիայում՝ 400 000, իսկ Ասիական Թուրքիայում՝ 2 000 000 (տե՛ս Положение армян в Турции до вмешательства держав 1895 г., М., 1896, с. 8): Կ. Մարքսը ևս 1854 թ. գրած իր հոդվածներից մեկում ժամանյան կայսրության մեջ եղած հայերի թիվը հաշվում էր 2 400 000 (К. Маркс и Ф. Энгельс, Социализм, т. X, с. 10): Մկրտիչ բնի Դադյանը Թուրքահայաստանի հայերի թիվը 1876-ական թվականների սկզբներին հաշվում էր 3 400 000, որից 150 000 մարդ՝ Կ. Պոլսում (տե՛ս Мкртич бей Дадиан, Армяне Оттоманской империи. Пер. с франц. Б. Тер-Акопова, Тифлис, 1878). Կ. Պոլսի հայ պատրիարք Ներսես Վարժապետյանի կողմից Բեռլինի կոնգրեսին ներկայացված հուշագրում Թուրքահայաստանի հայերի թիվը հաշվվում էր 3 000 000, որից 400 000-ը Եվրոպական Թուրքիայում ու Կ. Պոլսում, 600 000-ը՝ Փորք Ասիայում և Կիլիկիայում, 670 000-ը՝

Փորր շալրում (Սվադի վիլայեթ և Կեսարիայի սանջակ) և 1 300 000-ը՝ Մեծ շալրի թուրքական մասում (Էրզրումի, Վանի վիլայեթները, Դիարբեքիլի վիլայեթի Հյուսիսային մասը, Արզահանի սանջակը և Սղերդի սանջակի Հյուսիսային մասը)։ ՏԼ՝ս «Ծրագիր կազմակերպական կանոնադրի Օսմանյան շալաստանի», Կ. Պոլիս, 1878, էջ 30։

338 Положение армян в Турнии..., с. 11։ Ֆրանսիացի գրող և ճանապարհորդ Մ. Ուրիշինին 1854 թ. հայերի թիվը հաշվում էր Օսմանյան կայսրության մեջ 2 400 000, Ռուսաստանում՝ 900 000, Պարսկաստանում՝ 600 000, Հնդկաստանի և Ասիայի այլ երկրներում՝ 40 000, եվրոպայում՝ 60 000 («Արաբատ», 1914, № 2, հմտա. «Արոր», 1913, № 13)։ Վենետիկի Միսիթարյան միաբան Մ. Քաջունին 1857 թ. հրատարակած իր աշխատություններից մեկում հայերի թիվը հաշվում էր Պարսկաստանում՝ 100 000, եվրոպական Թուրքիայում՝ 400.000, Ավստրիայում՝ 18 000, Աֆրիկայում և Հնդկաստանում՝ 10 000. եվրոպայի այլևայլ կողմերում՝ 1000 (տե՛ս Հ. Մ. վ. Քաջունի, Աշխարհագրութիւն Հին և նոր շալաստանեաց. Վենետիկ, 1857, էջ 230)։ Քաջունու տվյալները թերի ու պակասավոր են։

339. Վ. Ի. Աբին, *Երկեր*, Է. 3, Ե., 1947, էջ 770—772։

340 В. Рштуни, Крестьянская реформа в Армении. 2002 ԴԱ «Տեղեկագիր» (հաս. գիտ.), 1944 թ., № 5, էջ 54։

341 Сборник сведений о Кавказе, т. I, Тифлис, 1871, с. 9.

342 Н. Адлер. Железнодорожное строительство на Кавказе (газ. «Кавказ», Тифлис, 1912, № 97, с. 2)։

343 Դյուդում վաշխատունների կատարած հարստահարությունների մասին Գ. Տեր-Մելիքիսեղեկյանը գրում էր. «Դյուզագիք պարտը են վերցնում աներեակալելի տոկոսներով։ 16—34 տոկոսը համարվում է տանելի. 10 սուրբուց ամսական 30 կոպեկ (տարեկան 36 տոկոս) սովորական երեույթ է։ Սակայն լինում է նաև մեծ սուրբուց ամսական 5 կոպեկ՝ այլինքն տարեկան 60 տոկոս... փոխառության պայմաններն է՛լ ավելի ծանրանում են, երբ պարտաւորը զայիտ է ոչ թե վեճսիլով, այլ բերրի նախապես ծախելու պայմանով։ Այդ ժամանակ դյուզագիքն ստիպված ծախում է իր զույր բերրի այն դեով, որ կրտսեհաճե տոռալարկել վաշխատուն։ Այսպիսով, զարնանք խաղողի խալիարը (30 փութ) ծախում են 8 սուրբի, մինչդեռ աշնանը նրա սովորական գինը 23—30 սուրբի է» (Գ. Տեր-Մելիքիսեղեկյան, Նվեր բշասիր դյուզագիքներին, Բիֆլիս, 1879, էջ 16)։

344 О. Семен, Великая годовщина, Киев, 1911, с. 29.

345 С. Заваров, Опыт исследования сельского хозяйства... Эриванской губернии и Карсской области, Тифлис, 1899, с. 264, 285.

346 М. Сагатов, Экономические очерки Эриванской губернии и озера Гокча, Тифлис, 1879, с. 9.

347 И. Петрович, Хлопководство в Закавказье, Тифлис, 1913, с. 11—12.

348 Г. Данилович, Аракесская равнина. Сборник. Разд. «Район Тифлиско-Карско-Эриванской ж. д. в экономическом и коммерческом отношениях», Тифлис, 1897, с. 690—698.

349 Сборник статистических данных о землевладении и способах хозяйства в пяти губерниях Закавказского края. Под ред. Е. Кондратенко, Тифлис, 1899, с. 95.

350 նույն տեղում:

351 «Кавказский календарь» за 1861, 1871, 1900 годы.

352 *О. Карапетян*, Краткий очерк развития горного дела на Кавказе. Тифлис, 1901, с. 14.

353 Краткий очерк экономического положения Кавказа по новейшим официальным и другим отчетам, Тифлис, 1888, с. 12.

354 1870 թ. Երևանում համարությունների մեջ քնդդրված էին 2081 արհեստավոր (վարպետներ ու աշակերտներ). համարություններից զուրս՝ 270 արհեստավոր (տե՛ս *С. А. Егiazаров*. Исследования по истории учреждений в Закавказьи, ч. 2. Казань, 1891, с. 264):

355 Сборник сведений о Кавказе, под ред. Н. К. Зейдлица, т. VI, Тифлис, 1880, с. 229.

356 *Ф. Махарадзе*, Очерки революционного движения в Закавказье. Тифлис, 1927, с. 43.

357 Ֆեոդալիզմի մնացորդները առկա էին գլխավորապես այն պարտադիր հարաբերությունների մեջ, որոնք ստեղծվեցին կալվածատիրական գյուղացիության և կալվածատեր հողատերերի միջև 1870 թ. մայիսի 14-ի գյուղացիական ռեֆորմից հետո՝ կալվածատիրական գյուղացիությունը, որի թիվը Անդրկովկասում կազմում էր մոտ 170.000 (այսինքն՝ ամբողջ գյուղացիության 24%), ֆեոդալական բազմաթիվ պարտավորություններ էր կառարում կալվածատիրոջ համար՝ ժամանակավոր կախյալ անվանված այդ գյուղացիության վիճակի մեջ փոփոխություններ տեղի ունեցան միայն 1912 թ. գեկտեմբերի 20-ի օրենքով: Պետական գյուղացիությունը, որի թիվն Անդրկովկասում, մատավոր հաշիվներով, կազմում էր 560.000, իրավաբանորեն ազատ էր ֆեոդալական պարտավորություններից. սակայն տնտեսական կախման մեջ ընկնելով կալվածատերերից (պետական գյուղացիության մի զգալի մասը հողասակավության պատճառով կապալով հող էր վերցնում կալվածատերերից), անխուսափելիորեն քնդդրվում էր ֆեոդալական հարաբերությունների ցանցի մեջ: Հայաստանի մի շարք գավառներում տիրող ֆեոդալական հարաբերությունների մասին հետաքրքիր տեղեկություններ են հայտնում ժամանակակիցները (տե՛ս Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края, т. I, ч. 2, Тифлис, 1886, с. 208).

358 Հողի խիստ պակասություն էր զգում թե՛ պետական և թե՛ կալվածատիրական գյուղացիությունը: Հողային ֆոնդի լավագույն և խոշորագույն մասը կենտրոնացած էր կալվածատեր-հողատերերի ձեռքում: Այսպես, Թիֆլիսի նահանգի Բորչալու գավառի հողերի 72,9%-ը գտնվում էր կալվածատերերի ձեռքին (*Аргутинский-Долгоруков*. Борчалинский уезд. Сборник. Район Тифлисско-Карско-Эриванской ж. д. в экономическом и коммерческом отношениях, с. 64):

359 «Մասիս», 1872, № 1239: Այս նույն թղթակցության մեջ ասվում էր, որ յուրաքանչյուր տուն խաֆիրին տալիս է ռոթ բու ցորեն, մեկ պաճար, հինգ ոչխար, երկու լիտր յուղ, երկու օխա ծխախոտ, մեկ լիտր չորթան, չորս լիտր աղ, մեկ շալվար, մեկ զույգ դանդապան, մեկ զույգ գուլպա, մեկ զույգ խոնջան, մեկ զույգ զոդնոցի ժապավեն, երկու ունկի վառոդ, երկու ունկի կապար, երկու ունկի կանեկ, հինգ ունկի ձեթ, հինգ հատ պուտուկ, երկու շերիմ, երեսուն գդալ, չորս

թի, երկու կողով, վեց ցախավել, մեկ դահակ, չորս հավ, երկու արագազ, տաս սարակ, վեց արոր, 1243 զուտոչ ստակ և տարեն երկու անգամ ունեցած ոչխարաց կախ, զարնան պանիր շինելու և աշնան մածուն բռնելու համար»:

360 Ատենաբրույներ Հայոց ժողովոյ, Կ. Պոլիս, 1876, էջ 226:

361 Գաբելի վ. Սեփանձախանց, Հնոց և նորոց, Կ. Պոլիս, 1874, էջ 172:

362 Պողոս ծ. վ. Նարանյան, Արտուր Հայաստանի կամ տեղեկագիր Քայուա, Քարբեղու, Չարսանջուկի, Ճապողջուրի և Երզնկայու, Կ. Պոլիս, 1883, էջ 56:

363 Fr. Millingen, La Turquie sous le règne d'Abdul-Aziz. Paris, 1868, p. 168.

364 X. Ф. Б. Липы, Армения. Путьвые очерки и этюды. Пер. с англ. Е. Джунковской, т. II, Тифлис, 1910, с. 554.

365 Հայաստան և Մակեդոնիա, Ժրնե, 1903, էջ 40:

366 Խ. Թովչյան, Երևանաարդ Թուրքիան և հայերը, Թիֆլիս, 1909, էջ 39:

367 Կ. Վաղանյան, Հողատիրությունը Թուրքիայում (տե՛ս «Մուրճ», Թիֆլիս, 1893, № 5, էջ 771, 772), հմտ. Հ. Մուրադյան, Հորատատիրությունը Թուրքիայում (տե՛ս «Մուրճ», 1899, № 10):

368 Ա.-Դո, Վանի, Բրիլիսի և էրզրումի վիլայեթները, Երևան, 1912, էջ 285:

369 Մարաբալության էությունը մի շարք ուսումնասիրողների ճիշտ չին հասկացել: Այսպես, օրինակ, Գեղամ Տեր-Կարապետյանը սխալ է կատարում, երբ գրում է. «Մարաբալությունը յուժկի վրա գրամ փոխ տալու գրությունն է: Դրամ տվող և տոնողը միանգամայն միրպա կկոչվին» (տե՛ս Գեղամ Տեր-Կարապետյան, Հողային հարցը հայաբնակ նահանգներու մեջ, Կ. Պոլիս, 1910, էջ 29):

370 Ասում, Պետական վերանորոգությունն ու հողային հարցը, Կ. Պոլիս, 1910, էջ 8—9: Մի ուրիշ հեղինակ գրում է, թե «Տաճկաստանի մեջ օրենքը մեռած տառ է միայն, և կառավարությունը հայտնի համարձակ կպաշտպանե ժողովրդի հարստահարիչներին» (Մ. Պ., Լինչի օրենքը Տաճկահայաստանում, Մարտի, 1889, էջ Գ):

371 Տեղեկագիր գավառական հարստահարության, Կ. Պոլիս, 1876, էջ 28—36:

372 Տեղեկագիր հողային գրավման հանձնաժողովո, տետր Ա, Կ. Պոլիս, 1910 թ., էջ 1—11:

373 Պետական զխալոթ հարկերն էին՝ 1. տասանորդ—աշար», 2. հողային, 3. առևտրական, 4. գինվորական, 5. դպրոցական, 6. ժառանգական, 7. ճանապարհների, 8. աղի, մետաքսի և ձխախոտի, 9. դրոշմաթղթի, 10. մաքսային հարկ, 11. ոչխարների և մանր կենդանիների զխաաուրք, 12. շներերի տուրք և 13. զանազան ուրիշ տուրքեր սառաֆներից, խանութպաններից, կառապաններից, որսորդներից, զենք կրողներից և այլն (տե՛ս Сборник географических, топографических и статистических материалов по Малой Азии, вып. 66, СПб., 1896, с. 55): Գ. Խաժակի տվյալներով՝ կային հետևյալ հարկերը. 1. զխահարկ, 2. տան, 3. հողային, 4. հանապարհների, 5. դրամաժողով, 6. ամուսնության, 7. կենդանիների, 8. երկրագործական (տասանորդ-աշար), 9. ժառանգության, 10. ապահովության և 11. սլետախան պատահական հարկեր (տե՛ս Խաժակ, Հարկերը Տաճկաստանում, Բաբու, 1903, էջ 23): մոռոտվորապես նույն տվյալներն է բերում է. Սարգսյանը (տե՛ս Առն Սարգսյան, Այց Թուրքաց Հայաստանին, Թիֆլիս, 1896, էջ 83): Պետական պատահական հարկերն այս կամ այն պատրվակով հավաքվող

միանվագ հարկերն էին Այդ կարգի հարկերը հաճախ հալածուած էին նաև ար-
քուհական շինությունների և զորքերի տեղափոխության համար (տե՛ս «Արձանա-
գրութիւն ազգային ժողովոյ», 1871, Կ. Պոլիս, էջ 31): 1867 թ. Զարսանձակի հաջ-
րնակիչները Կ. Պոլսի հայ պատրիարքին ուղղած իրենց նամակում ասում էին, թե
իրենք հարկ են վճարում ննջեցյալներին գերեզմանոցում թաղելու համար, այլա-
պէս չի թույլատրւում որևէ թաղում կատարել: Թուրք փաշաները, ասված է նա-
մակում, «ԱՒԷր ննջեցյալները գերեզմանատուն չթողուցին ամփոփել թե երկիրը
մերն է» (ՀՍՍՀ Մատենադարան, արխիվ, Կաթող. գիման, 1867, թղթ. 202, փաստ.
549):

374 Գեղամ Տեր-Կարապետյան, Հոգային հարցը հայաբնակ հասանդներու
մէջ, էջ 64—65:

375 Նույն տեղում, էջ 32. իսթիրութիւնը շատ հաճախ ճորտական վիճակ
էր ստեղծում գյուղացիութեան համար (տե՛ս «Մասիս», 1872, № 1239):

376 Արևմտյան Հայաստանում XIX դարի երկրորդ կեսին տրվող հարկերի
չափի ու նրանց գանձման սխառմի մասին տե՛ս Ա․Է․ Վանի, Բիթլիսի և Էրզրումի
վիլայիթները, էջ 282—302 և Գ. Խամակ, Հարկերը Տաճկաստանում, էջ 20—91:

377 Բայազետը այն կեսն էր, որի վրայով անցնում էր Թուրքիայից Պարս-
կաստան տանող միակ առևտրական ճանապարհը,— գրում էր Մ. Ի. Բոգդանովիչը
(տե՛ս Մ. Ի. Богданович, Восточная война, 1853—1856 гг., изд. 2-е, т. 1, СІІ6., 1877, с. 87):

378 Գրիգոր Արծրունի, Թուրքաց հայերի տնտեսական դրութիւնը (հրապա-
րակական դասախոսութիւն, կարդացված 1879 թ. մարտի 25), Թիֆլիս, 1894,
էջ 6:

379 Դ. վ. Սովանձտյան, Թորոս աղբար, Կ. Պոլիս, 1884, էջ ԺԴ, «Փորձ»
1879, մարտ, էջ 65—66:

380 Միք. Նալբանդյան, Երկրագործութիւնը որպէս ուղիղ ճանապարհ, Երե-
վան, 1930, էջ 73:

381 «Հանդես դրական և պատմական», դիրք Ա. Մոսկով, 1888, էջ 225:

382 Մ. Մամուրյան, Անկիլիական նամակների կամ հայու մը ճակատագիրը,
Զմյուռնիա, 1881, էջ 200: Մամուրյանը, իհարկէ, չափազանցում էր փաստերը:

383 «Արմենիա», Մարսել, 1889, № 3:

384 Ա. Թոխմախյան, Մասիս լեռների հարավային ստորոտները, Թիֆլիս,
1882, էջ 14—17:

385 Սրպիկը կազմակերպական կանոնադրի Օսմանյան Հայաստանի, Կ. Պո-
լիս, 1878, էջ 28:

386 Հ. Գ. Մամուրյան, Թուրքահայոց հին վաճառականութիւնը և վաճառա-
կանը, Ե. Պոլիս, 1908, էջ 44—45:

387 Գ. Խամակ, Հարկերը Տաճկաստանում, էջ 93—95:

388 Այժմ միայն զարմանքով կարելի է էարդալ մեր բանասերներից մեկի
խիստ տնտեսիցիոզ այն հոգւածը, որ փորձ է արվում ցույց տալու, որ Թուրքա-
հայ գյուղը նախապատերազմական շրջանում (այսինքն՝ մինչև 1877—1878 թթ.—
Մ. Ն.) բավական ուժեղ նյութական բաղաւ է ունեցել (տե՛ս «Նորք», Երևան, 1926,
դիրք Ա, էջ 163): Անկասկած է, որ այդ պատերազմից հետո գյուղացիութեան
տնտեսական դրութիւնը ծանրացավ, բայց որ մինչ այդ էլ տրեւաւոր հայ գյուղա-
ցիութեանն ապրում էր ծանր, աղբաւ վիճակում, այդ էս ակնհայտ է: Այս բաղ-

նում համոզվելու համար բաղական է ծանոթանալ ժամանակի մամուլին, որ բերված են մեր միտքն ազդեցող հարչութիւնը և հաղարարը օրինակներ: Գրականութիւն մեջ արտահայտվել է միանգամայն այն կեղծ պնդումը, թէ մինչ 1877—1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմը արեւմտահայերի դրութիւնը բարձր է եղել և թէ միայն այդ պատերազմից հետո է, որ սկսվում են հալածանքներ ու ճնշումներ հայերի նկատմամբ: Ընտրու է, որ այս տեսակետի հեղինակներից մեկը ոչ անհայտ Զամալ փաշան է՝ 1914—1916 թթ. հայկական ջարդերի կազմակերպիչներից մեկը (Записки Джемаль паша, Тифлис, 1922):

389 «Ատենադրոմիւնը ազգային ժողովոյ», Կ. Գոլիս, 1871, էջ 898:

390 «Արեւելք», 1885, նոյեմբերի 12:

391 Նթն 1850 թ. Անդրկովկաս էր ներմուծվում ապրանք (գլխավորապես ֆարրիկատ) 3.809.993 ռուբլու արժողութեամբ, ապա 1875 թ.՝ 8.973.860 ռուբլու արժողութեամբ: 1850 թ. Անդրկովկասից արտահանվել է (գլխավորապես հում նյութ) 3.835.350 ռուբլու արժողութեամբ, 1875 թ.՝ 6.262.152 ռուբլու արժողութեամբ: Նշված ներմուծման և արտահանման մեջ վնասակար դեր էր խաղում ռուսական բուրժուազիան (Н. Шавров, Обзор производительных сил Кавказского местничества за 1879 г., Тифлис, 1890, с. 345):

392 1870-ական թթ. սկզբներին Արեւմտյան Հայաստանում նախապարփողութիւն կատարած մի հոգեւորական գրում էր. «Դիւղի մեջ, շուկայի մեջ, տան մեջ, որ ըլլա ոչ մահմեդական մը, կ'ծեծփի, կ'նախառովի և ալլն: Գատարան պիտի երթան, ո՞վ պիտի վկայէ. տեսնող մահմեդականը չեն երթա վկայելու, այ մահմեդականի վկայութիւնը ալ չըսնիր. դատը ինքին կ'որոտի» (2002 Մատենադարան, ձեռ. 4179, էջ 261): Նկատենք, որ այս ձեռագրում կան հարուստ տրվյալներ արեւմտահայ ժողովրդի տնտեսական ու իրավական խիստ ծանր վիճակի մասին:

393 М. Лухутин, Русские в Азиатской Турнии в 1854—1855 годах, СПб., 1863, с. 168.

394 Эм. Диллон и Фр. Грин, Положенне дел в Туренкой Армении и турецкие зверства в Сасуне. М., 1896, с. 3.

395 «Արծփիկ Տարնոն», 1864, № 1: Այդ նույն հոդվածում հեղինակը «Փափուկ ազգասիր» արեւմտահայ սահմանադրականներին, մրվանձութիւնը գրում էր. «Ի՞նչ սահմանադրութիւն, ի՞նչ լիազական խորհուրդ, ի՞նչ ազգային ժողով, ի՞նչ առաջնորդ: Պսակ շէխերու հրամանով կլինի, բահանայից իշխան սորա են և վարիչ... Սոքա են երկրի առաջնորդ, դատավոր և այլն» (նույն տեղում):

396 2002 Մատենադարան, արխիվ, Կաթողիկոսական գիւլան, 1890, թղթ. 236, փաստ. 48:

397 «Русская мысль», 1901, кн. 2-я, с. 114

398 1880-ական թվականներին թուրքական դրահնութիւնն արդեւեց դործածել հետապնդում, արիւթիւն, ազատութիւն, ուժ, իրավունք, միութիւն, հավասարութիւն, աստղ, թաղավոր, պալատ, դէնք, արշունահեղութիւն, բռնապետութիւն և այլ բառերը (տե՛ս Мак-Колл, Султан и державы. Пер. с англ., СПб., 1897, с. 291):

399 Ահա երկու օրինակ. ա) 1876 թ. դեկտեմբերի 1-ին թուրք կառավարութեան ցուցումներով տեղի ունեցավ Վանի հանրահայտ հրդեհը, բ) 1880 թ. հուլիսին Շամշադինում շէյխ Արեւիզուլահի ղեկավարութեամբ կայացած բուրդ շէյ-

խերի ու խալիֆների ժողովում թուրք կառավարության անունից քրդերին առաջարկություն է արվում հայկական մեծ կոտորածներ սկսելու համար Այդ առաջարկը, սակայն, մերժվում է (տե՛ս Подковник Карцов, Заметки о курдах, Тифлис, 1896, с. 181): Թուրքական կառավարությունը դեռևս 1870-ական թվականների վերջերին աշխատել է ոտրի հանել քրդերին՝ հայկական կոտորածներ սկսելու համար: Այդ մասին հետաքրքիր տեղեկություններ է հայտնում Ա. Թոխմախյանը. որը Արևմտյան Հայաստանում կատարած իր հանապարհորդության ժամանակ այս առթիվ գրույց է ունենում քրդական ցեղապետներից մեկի՝ Հուսեյն աղայի հետ: Վերջինս դիմելով Թոխմախյանին, ասում է. «Ձեր խնդիրը (Հայկական հարցը—Մ. Ն.) երևան գալուց ղկնի (Բեռլինի կոնգրեսից հետո—Մ. Ն.) թուրքերը մեծ բարեկամություն սկսեցին ցույց տալ մեզ և մեր ձեռքով կամենում էին կրակ բռնել, այդ աշխարհը սրբել հայերից: Դորտ համար շատ մեծ գաղտնի աշխատություններ են եղել և լինում են» (Ա. Թոխմախյան, Մասիս լեռների հարավային ստորահները, Բ մաս, Հրապարակախոսություն, Թիֆլիս, 1882, էջ 51): Մ. Խրիմյանը 1877 թ. գրում էր. «Տերությունը զբյուրդն ի ղեն կկոչն» (Հայգույժ, Կ. Պոլիս, 1877, էջ 13): «Արձագանք»-ի հոդվածագիր Ա. Խաչատրյանը 1883 թ. գրում էր. «Մի հայտնի փաստ է, որ թուրք կառավարությունը ամենայն ջանք դործ է դնում հաճկահայաստանում եղած հայ տարրը նվազեցնելու համար: Վերջին ժամանակները նորա առանձին ուշադրություն այս տեսակետից դարձրել է չուր վրա Հին Բայազետի փաշայությունը» («Արձագանք», 1883, № 3):

400 Ինչպես վկայում է Մակլոլմը, XIX դարի սկզբներին Արևմտյան Հայաստանի տարածքի վրա ապրող քրդական գրեթե բոլոր ցեղերն էլ անկախ էին (տե՛ս Malcolm's, History of Persia (modern), 1888, p. 72-73):

401 Подковник Карцов, Заметки о курдах, с. 15 հմմտ. Проттер, Мало-Азиатские курды, Тифлис, 1886, с. 24.

402 П. И. Аверьянов, Курды в войнах России с Персией и Турцией в течение XIX столетия, Тифлис, 1900, с. 81—82.

403 М. Лихутин, Русские в Азиатской Турции в 1854 и 1855 годах. с. 256. հմմտ. Акты, собранные Кавказскою археографическою комиссией, т. XI. Тифлис, 1888, с. 335.

404 Թուրքական կառավարությունն օգտագործում էր քրդերին՝ հայկական կոտորածներ կազմակերպելու համար, րայց հաճախ քրդերի անվան տակ գործում էր թուրքական կանոնավոր զորքը: Այս երևույթն առանձնապես աչքի ընկավ Սասունի 1894 թ. կոտորածների ժամանակ (տե՛ս E. A. Bravley, Hodge's, Round about Armenia. London. 1896. p. 103):

405 Helmuth von Moltke, Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei aus den Jahren 1835 bis 1839. Berlin. 1877.

406 История XIX века. Под ред. Лависса и Рамбо. т. VI, М., 1938, с. 121.

407 Խիստ բնորոշ է, որ դեռևս 1860-ական թվականներին սուլթանական կառավարությունը վարում էր պետական ապարատը և ռազմական արդյունաբերական ձեռնարկությունները հայերից մաքրելու քաղաքականություն: Այդ մասին «Համբավարբըր Ռուսիո» հանդեսում կարդում ենք. «Գրեթե ութսուն տարի ի վերօսմանյան պետության վառողաշինությունը Հայոց հանձնված էր, ընդ վերատեսչությամբ Տատյան ազնվատոհմ գերդաստանին: Այժմ Բ. Դուռն արժան համարեր»

է վառողարանի վերադարձութիւնը եւ յերդաստանէն առնուլ և հայ աշխատավորաց բոլ թուրք զինվորները զննել և եւս աշխատավորներն ստիպել, որ անոնց հետ դործեն և վառողարանի արհեստն ուսուցանեն անոնց, որպիսի հետ հայերը բոլորովին արտաքին վառողարանեն» («Համբարձարի Թուրք», 1863, № 48, էջ 3)։

408 А. Дживелегов, Будущее Турецкой Армении, М., с. 16.

409 Статья напечатана в «Известиях» АН Армянской ССР (1952, № 11).

410 К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. IX, с. 6.

411 Там же, т. XVI, ч. II, с. 22.

412 Байрон, Избр. произведения в одном томе, М., 1935, с. 41.

413 К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. VI, с. 103.

414 E. Freeman, The Ottoman Power in Europe, London, 1877, p. 204.

415 К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. IX, с. 393.

416 Там же, с. 390—391.

417 «Փորձ», 1879, № 11.

418 «Պաշտիկ», 1862, № 42.

419 «Փարիզ», 1862, № 47.

420 J. W. Foster, American Diplomacy in the Orient, Boston, 1904, p. 1.

421 E. A. Spelser, The United States and the Near East, 1950, p. 238.

422 F. E. Manuel, The Realities of American-Palestine Relations Washington, 1949, p. 14-15.

423 «Մեղու», 1862, № 169.

424 L. J. Gordon, American Relations with Turkey, 1830-1930, Philadelphia, 1932, p. 47-48.

425 «Փոփ», 1877, № 1147.

426 Там же, № 1156.

427 L. J. Gordon, American Relations with Turkey, p. 246.

428 Там же, с. 245.

429 «Փարիզ», 1860, № 31.

430 «Մեղու», 10 июля 1860 г.

431 «Փարիզ», 15 февраля 1861 г.

432 «Մեղու», 30 октября 1862 г.

433 Там же, 13 ноября 1863 г.

434 Armenia's Ordeal, p. 110.

435 Там же.

436 М. Налбандян, Полн. собр. соч., т. IV, с. 306, (на арм. яз.).

437 Там же, с. 304.

438 Там же.

439 Там же, с. 183.

440 С. Шахазиз, Скорбь Левона и другие стихотворения. М., 1865, с. 174--175. (на арм. яз.).

441 Е. Шахазиз, Биография Смбата Шахазиза Ереван, 1944, с. 94, (на арм. яз.).

- 442 Հոգիւմը տպագրուի է «Սովետական Հայաստան» թերթում (1940, № 70)։
- 443 Մանրամասնութիւնները տե՛ս Մ. Ներսիսյան, Կարգնիկական խմբակ-ներն Լեզրիովկայում, Երևան, 1940, էջ 24—40։
- 444 Նույն տեղում, էջ 44—56։
- 445 Կ. Ղառաշյան, Հայ անդանիկ Էդուարդիական խմբակն Լեզրիովկայում, Թիֆլիս, 1927, էջ 24—25։
- 446 Նույն տեղում, էջ 44։
- 447 Մ. Ներսիսյան, Կարգնիկական խմբակներն Լեզրիովկայում, էջ 22—23։
- 448 Նույն տեղում, էջ 22։
- 449 Նույն տեղում։
- 450 Статья, как предисловие, помещена в книге В. Брюсова «Летопись исторических судеб армянского народа», второе издание, Ереван, 1940.
- 451 Поэзия Армении с древнейших времен до наших дней. Под редакцией, со вступительным очерком и примечаниями В. Брюсова, М., 1916, с. 3.
- 452 Там же, с. 5.
- 453 В. Брюсов, Избранные стихи, 1933, с. 476—477.
- 454 В. Брюсов, Летопись исторических судеб армянского народа, второе издание, 1940, с. 5.
- 455 Там же, с. 4.
- 456 Там же, с. 25, 31.
- 457 Там же, с. 87.
- 458 Там же, с. 115.
- 459 Статья не печатана в «Историко-филологическом журнале», (1965, № 2).
- 460 Г. К. Орджоникидзе, Статьи и речи, т. I, М., 1956, с. 412.
- 461 «Правда», 1912, № 76.
- 462 The Memoirs of Naim Bey, Turkish Official Documents Relating to the Deportations and Massacres of Armenians, London, 1920, p. 64.
- 463 Faizel-Hosseini, Témoignage d'un Arabe musulman. Bombay, 1917, p. 30-31.
- 464 Центральный государственный исторический архив Армянской ССР, ф. 57, оп. 2, д. 692, л. 17.
- 465 Там же, д. 672, л. 72—73.
- 466 Gutfmann, Joseph, The Beginnings of Genocide. New York, 1948, p. 18.
- 467 «Наши достижения», М., 1929, № I, с. 31.
- 468 См. В. И. Ленин, Сочинения, т. 26, с. 517.
- 469 Образование СССР. Сборник документов, 1917—1924 гг., М.—Л., 1949, с. 28.
- 470 Հոգիւմը տպագրուի է «Սովետական Հայաստան» թերթում (1975, ապրիլի 24)։
- 471 Մանրամասնութիւնները տե՛ս Գеноцид армянского народа в Осман-

ской империи. Сборник документов и материалов. Под редакцией проф. М. Г. Нерсисяна, Ереван, 1966.

472 Հոգիվածք տպագրվել է «Սովետական Հայաստան» թերթում (1965, փետրվարի 25)։

473 Հոգիվածք, որպես առաջարան, դեմոկրատ է կեռյի երկերի ժողովածուի առաջին հատորում (Երևան, 1966)։

474 Ավ. Խոսնակյան, Երկեր, հ. 4, Երևան, 1959, էջ 105։

475 Տե՛ս Լ. Բարսյան, Լեւ (Առաքել Բարսեղյան), Թիֆլիս, 1908, էջ 18—19։

476 «Հորիզոն», 1911, հունիսի 15։

477 «Մուրճ», 1905, № 10, էջ 89։

478 Նույն տեղում, էջ 99։

479 Հայոց պատմություն, հ. 1, Թիֆլիս, 1917, էջ 405։

480 Նույն տեղում, հ. 3, էջ 273։

481 Նույն տեղում, հ. 2, էջ 686։

482 Նույն տեղում, էջ 616։

483 Նույն տեղում, էջ 343—344, 474—475։

484 Նույն տեղում, հ. 1, էջ 123։

485 «Խորհրդային Հայաստան», 1932, նոյեմբերի 16։

486 Եռոջյանի կապիտալ, հ. 1, էջ 5։

487 Նույն տեղում, էջ 6։

488 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 193, 307 և ուրիշներ։

489 Թուրքահայ հեղափոխության պաշտօնաբարանությունը, հ. 1, էջ 9։

490 Հոգիվածք տպագրվել է «Պատմա-բանասիրական հանդեսում» (1970 № 4)։

491 Հ. Խումակյան, Երկերի ժողովածու, հ. 4, Երևան, 1969, էջ 288։

492 «Կոմունիստ», Երևան, 1920, դեկտեմբերի 18։

493 Նույն տեղում, 1921, հունվարի 4։

494 «Մարտակոչ», Թիֆլիս, 1923, դեկտեմբերի 1։

495 Լ. Պ. Ղադիբջանյան, Երևանի պետական համալսարանը, 1920—1930 թթ., Երևան, 1965, էջ 151։

496 Նույն տեղում, էջ 30։

ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐ

497 Հրապարակումը տպագրված է ՀՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագրում» (1941, № 5—6)։

498 Публикация напечатана в «Историко-филологическом журнале», (1959, № 4).

499 Напечатано в «Историко-филологическом журнале» (1978, № 1).

500 Весьма характерно, например, письмо штаб- и обер-офицеров Эриванского отряда от 19 февраля 1828 г. на имя Красовского, где с восхищением говорится о его героическом подвиге в Ошаканской битве. См. «Кавказский сборник», т. 22, Тифлис, 1901, с. 37.

501 См. АКАК, т. VII, Тифлис, 1878, с. 486—487, 560—561.

502 М. Нерсисян, Из истории русско-армянских отношений, кн. I, с. 386—387. О том, что «признательные армяне» решили воздвигнуть памятник героям Ошакана, упоминается и в другом документе— в письме русских офицеров Красовскому, составленном 19 февраля 1928 г. См. «Кавказский сборник», т. 22, с. 37—38.

503 АКАК, т. VII, с. 958.

504 В. Потто, Кавказская война..., т. 3, вып. 3, Тифлис, 1887, с. 479—480, Ա. Երզնայի, Ամենայն հայոց կաթողիկոսութունը, մասն Ա, էջ 294—295: Подробные данные о строительстве памятника см. «Собрание актов, относящихся...» т. 3.

505 В. Потто, указ. соч., с. 463.

506 «Кавказский сборник», т. 22, с. 51.

507 Там же, с. 1—68.

508 В. Потто, указ. соч., с. 465—485.

509 АКАК, т. VII, док. № 517; «Кавказский сборник», т. 28, с. 133.

510 «Кавказский сборник», т. 28, с. 133—137.

511 М. Нерсисян, указ. работа, с. 217—218, 321—335. Декабрист Е. Лачинов в своих «Записках» описывает и Ошаканское сражение. Будучи его активным участником он также сообщает ценные данные об этой исторической битве (см. там же).

512 «Русский вестник», т. 87, с. 499—500.

513 ЦГВНА, ф. 476, д. 14, л. 1—13.

514 Напечатана в «Историко-филологическом журнале» (1962, № 1).

515 Հրապարակումը տպագրվել է «Պատմա-բանասիրական հանդեսում» (1965, № 1):

Ա Ն Վ Ա Ն Ա Յ Ա Ն Կ

- Արամելիք Ա. Գ. 58
 Արամելիք Դ. Ս. 58
 Արամելիքներ 58, 121, 122
 Արաս-Միրզա 72, 73, 106, 304, 313, 316, 318, 320, 321, 329-332
 Աբդուլ Ազիզ 135
 Աբդուլ Համիդ 189, 205, 227, 234, 244, 245, 352, 367, 368
 Աբդուլ Մեջիդ 177
 Աբելլան Ներսես 214
 Աբեղյան Մանուկ 268, 270, 272, 278, 279
 Աբովյան Խաչատուր 74, 75, 83, 88, 113-116, 118, 119, 267
 Աբրահամյան Ռուբեն 270
 Աբրամով Իվան (Աբրահամյան Հովհաննես) 38—40, 43, 46
 Աբրամով Յակով (Աբրահամյան Հակոբ), 28, 29
 Ադամյան Բամարա 214
 Ադելբերգ, զենեքալ-ադյուտանտ 108, 344, 345
 Ադոնց Նիկոլայ 223, 257, 281
 Ազիզ փաշա 132, 134, 135, 139, 197
 Ալամդարյան Հարություն 78, 79, 83
 Ալեքսանդր, վրաց արքայազն 316
 Ալեքսանդր I 46, 49, 53, 62
 Ալեքսանդր III 183
 Ալիխանյան Ն. Ա. 211
 Ախաբուլով Գ. Գ. 60, 120-128
 Ախաբուլով Գ. Ի. 122
 Ախաբուլով Իվան (Հովհաննես) 121
 Աշխաբուլովներ 58, 121, 122
 Ակիմով Գեորգի 328
 Աղայան Է. Բ. 280
 Աղայան Ղազարոս 246
 Աղբալյան Նիկոլ 270
 Աղբյուր Սերոբ 245
 Անառյան Հրաչյա 272, 278, 181
 Ամֆրատաբով Ա. Վ. 223
 Այվազյան Դ. 158, 159
 Այվազյան Դավիթ 216
 Անանիա, զրիմաշայ 30
 Անդրանիկ (Սզանյան Անդրանիկ Խորոսի) 243-251
 Անդրեաս, զրիմաշայ 30
 Անդրեևսի Ս. 49, 121
 Անժուր Հարություն 272, 279
 Աշիր փաշա 135
 Ասատուր Գեորգ 272
 Ասլամազով Մանուկ 338—340
 Ասլանյան Ա. Տ. 280
 Ասվադուրովա (Ասատուրովա) Ուլյանա Ասովաձատուրովնա 216
 Ավդալբեկյան Բադեոս 272
 Արադյան Գրիգոր 216
 Արեշյան Գ. Հ. 272
 Արծրունի Գրիգոր 180, 193, 253, 255
 Արծրունի Վահան 272, 273, 279
 Արզուման Հովսեփ 16, 20, 28, 33, 35—37, 41, 43, 44,
 Արզուման Պավել 216
 Արսենևա Ելիզավետա 26
 Արսենևա Եկատերինա 26
 Արտեմով Պավել, զրիմաշայ 31
 Արցիրաշն Դ. Ա. 99
 Բարայան Դ. Ն. 280
 Բադրաս, վրաց արքայազն 61
 Բադրաստին 60
 Բադրաստենիներ 224
 Բադիր խան 187, 188
 Բաղրամյան Մովսես 11, 17—19, 22
 Բայրոն Զորջ 192, 194
 Բասով, մայոր 297, 301—304, 306
 Բաստամյան Վահան 258

- Բարդինա Սոֆյա 210
 Բաքիխանով Ա. 86, 104
 Բեդելյան Հ. Ղ. 272, 279
 Բելյաններ (Եղրայրներ), ղեկաբրիստ-ներ 68
 Բելոդերով, մայոր 328
 Բելով, օրեր-առդիատոր 324, 325
 Բեկովիչ-Չերկասկի, իշխան, գեներալ-մայոր 69, 97
 Բեկտաբեկովներ 122
 Բեկյուլով (Բեհրուլով) Վ. Հ. 60, 83
 Բեկյուլովներ 58, 122
 Բենեկենդորֆ, գեներալ 331
 Բեստուժև Պ. 68
 Բեստուժև-Մարյինսկի Ա. Ա. 68, 70, 82, 85, 93, 96, 99, 100, 105, 315
 Բերխման, գեներալ-մայոր 69, 97, 319, 326, 330
 Բերնացկի Ա. Վ. 27, 28
 Բերստել Ա. 96, 99
 Բիրդուլյա, շտաբ-կապիտան 327
 Բյորբ Էդմոնդ 13, 16
 Բոբկովսկի Ֆրանց 86, 104
 Բրայս Զիմա 232, 237
 Բրյուսով Վ. Յա. 218-226, 232, 237
 Բուխարին, փոխգնդապետ 328
 Բուրցով Ի. Գ. 80, 83, 99, 101, 105

 Դարբինյան Ա. Հ. 280
 Դարբինյան Հ. 280
 Դալստյան Ս. 281
 Դամրարով (Ղամբարյան) Յ. Ս. 268
 Դան Պ. Վ. 343, 347-351
 Դանդերով (Դանգիբրաշկի) Ա. Ս. 69, 90, 91, 93, 96, 98, 105
 Դարաև Գ. 208, 209
 Դեդեոնով, շտաբ-նոտմիստր 58, 61
 Դեոբզ Զաուշ 245
 Դեդեբեն Ա. Ի. 144, 145, 192
 Դեդեհենշտեյն Գ. Մ. 123
 Դիլենշմիտ, գնդապետ 322, 325, 330
 Դիրս Մ. Ն. 356
 Դլինկա Ս. Ն. 23, 40
 Դլինկա Ֆ. 93
 Դյուլիբեվիյան Հ. Գ. 272

 Դոզլ Ն. Վ. 88
 Դոլիցին Ա. 51, 52
 Դոլիցին Վ. Մ. 68, 96, 98
 Դոլովին 1-ին, գեներալ-լեյտենանտ, 349, 350
 Դոշ Մխիթար 258
 Դորկի Մարսիմ 218, 219, 222, 232, 237, 238, 282
 Դորշակով Պ. Գ. 65
 Դրանտ, ամերիկյան ղորահրամանատար 146, 156, 157
 Դրիրոյեզով Ա. Ս. 77, 80, 84, 85, 99, 100, 101, 104, 112
 Դրոյզոր արքեպիսկոպոս 53
 Դուզովիչ, գեներալ-ֆելդմարշալ 72
 Դուրկե, զնդապետ 93

 Դավիթյան Ստեփան (Դավիդով Ստեփան Տեր-Իսահակի) 36, 37, 41, 43
 Դավիդով Դ. Վ. 73, 80, 84, 85, 99—101, 106—112, 288, 305—309, 311, 312

 Դավիթ բեկ 33, 41, 264, 285—287
 Դարմոն Դավիդ 199
 Դեզաև Սերգեյ 211
 Դելյանով Դ. Ա. 54, 56, 57
 Դեկտյարով, փոխգնդապետ 259, 299
 Դեպրեբրազովիչ Ն. Ն. 81, 90, 92, 93
 Դիրիչ, գեներալ 91
 Դիլոն Էմ. 185
 Դորբինսկի Ա. 81, 91
 Դորբոլյուբով Ն. Ա. 144
 Դոնդուկով-Կորսակով Ա. 184
 Դոստոևսկի Ֆ. Մ. 88
 Դորոշենկո, պրապորշչիկ 327
 Դրուժեցկի, պորուչիկ 327

 Եղդանշիր 188
 Եկատերինա II 28, 29, 38, 41
 Եղլավարով Պետրոս 46, 47
 Եղյան Զավեն, եպիսկոպոս 229
 Ենիկոլոպով, մայոր 337, 340, 342
 Եվանգոլյան Ալեքսանդր 208, 209
 Երիցյան Սրբուհի 136, 138

- Երմուղ Ա. Պ. 73, 86, 101, 106—108, 110, 111, 288
 Եփրեմ կաթողիկոս 51-54, 314
 Զաւլան Միրաւել 214
 Զախ Կ. 86
 Զավարյան Սիմոն 211
 Զավեն արքեպիսկոպոս 360
 Զավրիկ (Զավրյան) Դավիթ 268, 270
 Զարդարյան Ռուբեն 229, 352
 Զոհրաբ Կրիկոր 229, 235, 352
 Զուրով Վ. 71
 Էդիլյան Գ. Մ. 270, 272
 Էմին Հովսեփ 11—16, 22, 264
 Էմին Մկրտիչ 223
 Էնգելս Ֆրիդրիխ 89, 142, 144, 192, 193, 196
 Էնվիր փաշա 235, 352
 Թաղվորյան Սերովրն 138
 Թաւալյան Ա. Ա. 279
 Թաւեաթ փաշա 228, 235, 352
 Թաղիադյան Մեսրոպ 77
 Թառայան Վ. Մ. 279
 Թելալյան Պետրոս 216
 Թէյմուրազ, Հերակլ II հայրը 14
 Թոխմախյան Արսեն 181
 Թորամանյան Թորոս 270
 Թումանյան Հովհ. 88, 222, 239, 246, 267
 Ժերդէ, շտաբս-կապիտան 326
 Ժիլինսկի, կապիտան 325
 Ժէխարե, ենթադնդապետ 300, 326
 Ժիրարդեն 140
 Իգմայիլ խան 331
 Իլյինսկի, փոխդնդապետ 304
 Իսաե (Իսայիլ, Իսահակով, Իսակով Եղոր 334, 335, 338, 340, 341, 343, 344, 347—351
 Իսահակ, Զմյուռնիայի արքեպիսկոպոս 41
 Իսահակյան Ավետիք 88, 222, 241, 252
 Իսկրիցկի Դ. 81, 96, 98, 105
 Իվանով Պյոտր (Պետրոս) 30
 Իրլի. գեներալ 156
 Լազարե Ա. Ե. 59, 60
 Լազարե Ա. Լ. 47
 Լազարե Լ. Ա. 60, 83
 Լազարենկո 29, 58, 59
 Լազարյան Հովհաննէս (Լազարե Իվան) 20, 33, 35, 37
 Լալան Մ. Ս. 23, 26—28, 37, 41, 58
 Լամբերտ, գեներալ 54, 55
 Լանդուա Վիկտոր 130
 Լաշինով Ե. Ե. 68—70, 79, 81, 83, 90, 91, 96, 97, 105, 313—315, 325
 Լապտե, գեներալ-մայոր 329, 330
 Լեման Պ. Մ. 82, 102
 Լենին Վ. Ի. 88, 142, 169, 191, 232, 239, 241
 Լեո (Քարախանյան Առաքել) 252—266, 272, 278, 279
 Լեոնով, խորունմի 328
 Լեոնով, յասաուլ 328
 Լեպսիուս Յ. 237
 Լերմոնտով Մ. Յու. 26, 88
 Լիբկինխտ Կարլ 232, 237
 Լիխտալին Մ. 185
 Լինդելֆելդ, փոխդնդապետ 324
 Լինկոլն Արքահամ 143, 149—153, 157—159, 161—163
 Լիսիցյան Լ. Ս. 270
 Լիսիցյան Ս. Դ. 272
 Լիսովսկի 86
 Լիտով, փոխդնդապետ 300
 Լոնգսթրիթ, գեներալ 156, 157
 Լոպատին Դերման 216
 Լորիս-Մելիքով Մ. Տ. 211
 Լուկուլոս 259, 260
 Լունաչարսկի Ա. 274
 Լաւաթյանց Դրիգոր 223, 257
 Լանդադյան Յուլակ 272
 Խաստատով Ա. Ա. 26
 Խաստատով Ակիմ (Նիկիմ) Վ. 24—26, 37, 41
 Խաստատով Բոդդան 35

- հաստատուով *Մ. Ա.* 26
 հոնդկարյան *Ա.* 270
 հոջան *Գեորգի* 216
 հոջամալով 29, 41
 հրիմյան *Մկրտիչ* 182
 հուրշիկ *փաշա* 132

 Ծառուրյան *Ալեքսանդր* 213
 Ծերենց (*Հովսեփ Շիրմանյան*) 132, 138, 139, 196, 197

 Կախանով, գնհերալ 171
 Կանդաուրով, Կապիտան 327
 Կաշուտին, մայոր 294—296, 302—304
 Կասպարով 29
 Կաստով *Տարաս* 39
 Կարպով 2-րդ, գնդապետ 93, 311
 Կարվիշկի *Ստանիսլավ* 86, 104
 Կիսկև, շտաբս-կապիտան 247
 Կիրով *Ա. Մ.* 232
 Կյուխելրենկեր *Վ. Կ.* 93
 Կոզլով, պրապորշչիկ 328
 Կոդրևսկյան *Ե.* 269, 270
 Կոմիտաս 229
 Կոնովնիցին *Պ. Պ.* 82, 91, 94
 Կոշկարև, գնդապետ 93
 Կոստանյանց *Կարեն* 223
 Կորբա *Աննա* 210, 211, 217
 Կորնիլովիչ *Ա. Օ.* 93
 Կորոբով, մայոր 327
 Կոցերու *Մ. Վ.* 288, 312
 Կրասովսկի *Ա. Ի.* 73, 74, 81, 91, 93, 313—315, 320, 332
 Կրիմ Շամխալ 366
 Կրիվցով *Ա. Ի.* 68
 Կուռուզով (*Գուկնիշև-Կուտուզով*) *Մ. Ի.* 41—44, 56—60

 Հակոբյան *Ա. Ա.* 270, 272
 Հակոբյան *Ս. Հ.* 272
 Համբարձումյան *Վ. Հ.* 280
 Հասան խան 72, 73, 75, 85, 92, 94, 95, 101, 106—108, 111, 290, 295, 298, 299, 301, 302, 304, 306, 310, 26—141
 Հասունյան *Անտոն* 205
 Հարությունյան *Ն. Խ.* 280
 Հերակլ 11 14, 18, 20, 22, 33
 Հյուզո *Վիկտոր* 149
 Հովակիմով *Մելքոն* 46, 47, 49
 Հովակիմ Քանաբեկցի 31
 Հովնանիս *Արշարունի* 353, 355
 Հովնանիս արքեպիսկոպոս 52, 53
 Հովհաննիսյան *Ա. Գ.* 269
 Հովհաննիսյան *Լ. Ա.* 272
 Հովհաննիսյան *Հ. Գ.* 272, 279
 Հովնան արքեպիսկոպոս 14
 Հովսեփյան *Գարեգին* 268
 Հուսեյն խան 72, 106, 107, 310

 Դազի *փաշա* 188
 Դամբարյան *Ս. Պ.* 270, 272, 274, 278, 279
 Դարաջյան *Գեորգ* 212—214
 Դարդաշյան *Սանիան* 210, 216

 Էսովնավաձե *Ա. Գ.*, պողպորուշիկ 86, 104, 291, 292

 Մադաթով Վալերիան (*Ռոստոմ*) *Գ.* 54—56, 73, 78, 106, 110, 304
 Մալխասյան *Ստեփան* 268
 Մալյուտին *Մ. Պ.* 81
 Մախով, փոխգնդապետ 67
 Մակար Կաթողիկոս 185
 Մադաթյան *Հ. Գ.* 280
 Մամիկոնյան *Կոնստանդին* 216
 Մամուրյան *Մատթեոս* 181
 Մանանդյան Հակոբ 268, 270, 272, 278, 279, 281
 Մանդիկյան *Ս.* 146
 Մանվիլ վարդապետ 52, 53
 Մանվելով 47
 Մանուկարյան *Դրիգոր* 78
 Մանուկարյան Հովհաննես 217
 Մառ. Ն. Յա. 223, 257
 Մարկոսյան Պետրոս (*Պյոտր Մարկոս*) 29, 30, 37
 Մարկվարտ Յոզեֆ 232

- Մարբո Կարլ 80, 142—144, 149, 192,
193, 195, 196
- Մելիք Լեզամ 35
- Մելիք-Ալլաշվերդյան Գ. 270
- Մելիք Բեգլար 25
- Մելիք Ջումշուդ 36
- Մելիք-Սահնջանյան Կ. Ա. 272
- Մելիք-Օսմայով Գ. Ի. 58, 61
- Մելիքյան Կոնստանդին 212
- Մելիքյան Հովակիմ 137, 138
- Մելիքով Պ. Մ. 54, 57, 58, 122
- Մեյև Անտուան 281
- Մենշիկով, զենեքալ-մայոր 301—304
- Միլորադովիչ, զենեքալ-ադյուտանտ 61
- Մխիթարյան Գրիգորի 49
- Միկայելսոն Ա. Մ. 80, 85, 102, 105
- Մինասյան Սիմեոն, 145
- Միրզա-Ավադյան Հ. Գ. 272, 279
- Միրզոյան Դարո 212
- Միրաչյան Քրիտափոր 212
- Միրյան Մ. Մ. 280
- Մյասնիկյան Ալեքսանդր 272
- Մուսկե 188
- Մոմզև 223
- Մոնտեգյու Ելիզավետա 13, 16
- Մովսես Խորենացի 261
- Մուրադյան Ա. 164
- Մուրավյով Ն. Ն. 86, 102, 105, 294,
297, 298, 301, 302, 307, 309
- Յակովենկո, շտաբ-կապիտան 326
- Յաննիշ Անդրեյ 86, 104
- Յովսեփյան Կ. Ս. 148
- Նազարյան Ստեփանոս 255, 267
- Նախնյան Պոդոս 176
- Նալբանդյան Ա. Բ. 280
- Նալբանդյան Միքայել 83, 138, 144,
166, 181, 193, 198, 293, 204, 206,
213, 267
- Նանսեն Ֆրիտլոֆ 232, 237
- Նադոլեն Բանադար 45, 47, 52, 54—
56, 62, 63
- Նադոլեն 111 135
- Նար-Գու (Միքայել Հովհաննիսյան) 213
- Նիվերովսկի 1-ին. Կապիտան 327
- Ներսես Աշտարակեցի 53, 78, 79, 83,
313—316, 331
- Ներսիսյան Դավիթ 214
- Նիկոլայ 1 80, 85, 92, 93, 98, 106,
111, 120, 123, 127, 314, 349
- Շահ-Աբաս 12
- Շահադիդ Սմաու 135, 204, 295
- Շահամիրյան Շահամիր 11, 16, 17,
19—22
- Շահան-Ջրաբեդյան 83
- Շահին-Գիրեյ, Ղրիմի խան 40
- Շահինյան Ա. Լ. 279
- Շահնազարյան Կ. 162
- Շահնազարյան Պ. Յու. 58, 61
- Շահումյան Ստեփան 232, 239, 248
- Շամշիև, պողոտորուչիկ 58, 61
- Շանգիրեյ Պ. Վ. 26
- Շավարշյան Ա. Մ. 272
- Շեպելով Սերգեյ 211
- Շիրով Ի. Պ. 67, 68, 86, 95, 102
- Շիրրայ Ստեփան 25
- Շոպեն Ի. 113, 114
- Շչեգով, մայոր 322, 327
- Շոպկովսկի, պրապորշչիկ 327
- Չավիկյան Հ. 279
- Չամչյան Միքայել 260
- Չալախյան Մ. Խ. 280
- Չելով Ա. Պ. 83
- Չերնիշևսկի Ն. Գ. 144, 192
- Չերնիշով Ա. Ի. 334, 342—347, 349—
351
- Չերնիշով Ջ. Գ. 82, 96, 98, 105, 314
- Չերնյովսկայա Գալինա (Գուրենովայա
Խ. Ի.) 211, 212
- Չուբարյան Գ. Հ. 269, 270, 272
- Պալաշինգով (Պոլովանգով), իշխան
334—336, 344
- Պալատյան Պալատ 151
- Պասեկիչ Ի. Յ. 63, 70, 73, 74, 77, 82,
83, 91, 93—95, 97, 98, 100—102,
110, 313—315, 337

- Պատկանչյան Թափայեյ 139, 193
 Պարոնյան Հակոբ 198, 206
 Պարրոտ Ֆրիդրիխ 113—119
 Պաուլիշ, գեներալ 60
 Պեսարաչեսկի Մ. Վ. 120, 127
 Պետրոս I 15, 71
 Պետրոսյան Ալեքսանդր (Սանդալ) 212
 Պետրով Գ. Ի. 26
 Պեչեկերով (Փեչեքերյան) Պետրոս 216
 Պեչեկերով (Փեչեքերյան) Սերգեյ 216
 Պեչիկովսկան Մկրտիչ 135, 138
 Պիշիկյան Գ. 269, 270
 Պոլ Լեոն 129
 Պոլոնսկի Յո. 219
 Պոկրովսկի Մ. Ն. 263, 266
 Պոսոյմկին Գ. Ա., 24, 25, 28, 30—33, 35, 36, 38, 40—44
 Պոտառ Վ. 78, 315
 Պրեռանսե Ֆրանսիս 176
 Պուլիկեր Հենրի 139, 196, 206
 Պուշկին Ա. Ս. 88, 101—104, 192
 Պուշկին Լ. Ս. 77, 86, 102, 103
 Պուշչին Մ. Ի. 91, 90—92, 96, 97, 105

 Ջարագարի 210
 Ջահուկյան Գ. Բ. 280
 Ջեմալ փաշա 235, 352
 Ջեֆերսոն Գեյլլիս 157
 Ջիվելեզով Ա. Կ. 186
 Ջոնսոն Ա. 161
 Ջրբաշյան Մ. Մ. 279, 280

 Ռահսկի Ն. Ն. 80, 81, 84, 99, 101—103, 105
 Ռաֆայիլովա Եկատերինա 216
 Ռեկկյու Էլիզե 130
 Ռեուտ, զննողական 69, 106
 Ռինկին Ա. Ե. 81, 82, 90, 93, 105
 Ռշտունի Վ. Հ. 280, 333
 Ռոզեն Գ. 94, 95, 333, 334, 336, 342—347, 349, 350
 Ռոյան Ռոմեն 232, 237
 Ռուին Ժեկմեն 169
 Ռաֆայելյան Լ. Ա. 272, 279
 Ռաիշչե Ն. Ֆ. 121

 Սադոնով Ս. Գ. 356
 Սահակ կաթողիկոս 371
 Սահակյան Գ. Ս. 279
 Սամվելյան Խաչիկ 279
 Սանահնեցի Ա. Ե. 147
 Սանելովսկի Չ. 113—115, 119
 Սարյան Մարտիրոս 238
 Սաֆարյան Արշակ 208
 Սահարյան Վարդառ 208, 209
 Սահարյան Օրգա 208, 209
 Սելիմ խան 331
 Սեմիլև Ն. Ն. 82, 91, 94, 95, 103, 105
 Սեսե Կ. Գ. 280
 Տեալ Ռուբեն 229, 235, 352
 Սեփարեսթրձե, գիտաշու 107, 289—291, 293—303, 305—308, 310—312
 Սերերրյակով Լ. Մ. 32
 Սերերրյակով Մարկոս (Մարկ) Սարգսի 32, 37
 Սիամանթո 229, 235, 359
 Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոս 19
 Սյմոնյանց Պետրոս 146
 Սիսյակյան, գեներալ 79, 316—318
 Սկոտ Վալտեր 108
 Սմիթ Վիլյամ 199
 Սոլոմոն, Իմերեթիայի թագավոր 14
 Սուրբերի 198
 Սվանյան Հարություն 206
 Ստեփանյան Կ. 333
 Սրվիճաթյան Գարեգին 176, 180, 185
 Սուխորուկով Վ. Գ. 68, 82, 91, 93, 94, 96, 98, 105
 Սուխոտկին, գեներալ 95
 Սունդուկյան Գարրիկ 88
 Սուվորով Ա. Ա. 86, 102
 Սուվորով Ա. Վ. 23—37, 40, 43, 44, 71
 Սուրենյան Գեորգ, կաթողիկոս 353, 355—357
 Սուրբիսյան Ա. 281

 Վախթանգ VI, վրաց արքա 121
 Վարդապետյան Ա. 270
 Վարդապետյան Ներսես 176
 Վարսեմյան Գրիգոր 229, 235, 352

Վեդենյապին Ա. Վ. 96, 98, 105

Վեհուհի 360

Վենգերով Ս. 121

Վեսելովսկի Յու. 219, 232, 237

Վեստֆալեն, բարոն 42

Վերմիշյան Ալեքսանդր 208, 209

Վերֆել Ֆրանց 237

Վիշնևսկի Ֆ. Գ. 90, 92, 96, 98, 105

Վյադմետինով, գեներալ 49

Վոլսովսկի (Վալսովսկի) Վ. Գ. 80, 84, 85, 92, 99, 101, 102, 105

Վորոնցով Մ. Ս. 167

Վորյեկ Նիկոլայ 86, 104

Վրանգել, շտաբ-պատմիստր 317, 325

Տեր-Գրիգորյան Ս. 211, 212

Տեր-Մինասյան Ե. Գ. 268

Տեր-Միրալիլյան Մ. Լ. 279

Տեր-Մկրտչյան Գարեգին 281

Տեր-Պողոսյան Ա. Գ. 270, 272, 279

Տեր-Սիմոնյան Դ. Ս. 262

Տերոյան Վաղգին 245

Տերոյենց-Չամուռնյան Հ. 163

Տերտերյան Ա. Հ. 270, 272, 279

Տիգրան II 224, 260

Տիգրանյան Ս. Բ. 270

Տոլստոյ Դ. 183, 184

Տոլստոյ Լ. Ն. 88

Տոլստոյ Վ. Ս. 68, 70

Տոլստոլկա, գեներալ 320, 326, 327

Տուրգենև Ի. Ս. 88

Տուրչանինով Ի. Վ. 145

Տուրչանինով Պ. Ն. 24, 30

Րաֆֆի 193, 253

Յերրիկով Ն. Ի. 81, 91, 105

Յիցիանով, գեներալ 72

Քալանիթար Աշխարհիկ 272, 279

Քալանթարյան Պ. Բ. 272

Քանախյան Ս. Վ. 216

Քեչեկ Հ. Ս. 272

Քյազիմ բեկ 366

Քաշարյան Հակոբ 211

Սրբելի Հ. Ա. 223

Սրժիցկի Ն. Ն. 81, 91, 105

Սրի Իսրայել 264

Սստեն-Սակեն, գեներալ-մայոր 69, 97

Սրչոնիկիձե Գ. Կ. 227

Նանզ Էլ-Ղոսեյն 228

Նեթ-Ալի 106

Նոկ Ա. Լ. 96, 99

Նրանկլին Բենիամին 146

Նրանտ Անատոլ 232, 237

Նրիգրիկո, գեղապետ 259, 293, 294, 296, 298, 300, 301

Նրիման Է. 195, 196

Նուրին Շարլ 120, 124, 126—128

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Լեռնախառնակի կողմից	5
-------------------------------	---

ՀՈՒՎԱՍՆԵՐ

XVIII դարի հայ լուսավորիչները	11
Ա. Վ. Սուվորովի հայ զինակիցներն ու բարեկամները (Մեծ զորավարի ծննդյան 250-ամյակի առթիվ)	23
Армянские волонтеры в русско-турецкой войне 1787—1791 г.г.	38
1812 թվականի հայրենական պատերազմը և հայ ժողովուրդը	45
Новые данные о декабристах, сосланных на Кавказ	64
Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին	71
Декабристы и их друзья в боях за присоединение Армении к России в 1826—1829 гг.	90
Денис Давыдов в Армении (К 160-летию со дня рождения)	106
Первое публичное выступление Хачатуря Абовяна	113
Հայ առաջին ուսուցիչ-սոցիալիստ Դ. Ախաբումովը	120
Զեյթունի 1862 թվականի ապստամբությունը	129
Բաղարացիական պատերազմը Ամերիկայում՝ հայ պարբերական մամուլի լուսարանությամբ	142
Հայաստանի տնտեսական և բաղարական զրույթները 1860—1880-ական թվականներին	167
Освободительная борьба армянского народа против турецкого деспотизма в 1860—1870-ых гг. и западные державы	192
Նարոդնիկական խմբակներն Անդրկովկասում 1870—1880-ական թվականներին	207
В. Брюсов и его книга «Летопись исторических судеб армянского народа».	218
Геноцид западных армян в 1915 году	227
Մղձափանչից ղեկի վերածնություն (Մեծ եղեռնի 60-ամյակի առթիվ)	234
Ժողովրդական հերոսը (Զորավար Անդրանիկի ծննդյան 100-ամյակի առթիվ)	243
Պրոֆեսոր Լեոյի պատմագիտական ժառանգությունը	252
Հայ մշակույթի նշանավոր կենտրոնը (Երևանի պետական համալսարանի 50-ամյակի առթիվ)	267

ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐ

Գալիթ-Րեկի ապստամբության արձագանքները Վասպուրականում և հարե- վան դավառներում	285
Материалы по новой истории Армении	288
Ценный первоисточник об Ошаканской битве	313
О крестьянских волнениях в Шираке в 1837—1838 годах	333
Նյութեր հայկական կոտորածների մասին	352
Ծանոթագրություններ	374
Անվանաջանկ	398

ՄԿՐՏԻՉ ԴԵՂԱՄԻ ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ

Հայ ժողովրդի նոր պատմության էջերից

Հրատ. խմբագիրներ Ա. Հ. ՇԱՂԳԱՄՅԱՆ, Ս. Մ. ԴԱՆԻԵԼՅԱՆ
ԴԼԴ. խմբագիր Հ. Ն. ԳՈՐԾԱԿԱԼՅԱՆ
ՏԵԽ. խմբագիր Լ. Կ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ
Սրբագրիչներ է. Ա. ՍՈՆԻԿՅԱՆ, Ա. Մ. ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ

ИБ 699

Հանձնված է շարվածրի 8. 02. 1982 թ.: Ստորագրված է տպագրության 19. 07. 1982 թ.: ՎՖ 06212: Չափը 60×90¹/₁₆: Բուլի № 1: Տառատեսակ՝ գրքի տոլդրական, բարձր տպագրություն: Տպագր. 25,5 մամուլ: Հրատ.-հաշվարկ, 22,59. մամուլ: Տպաքանակ 7000: Պատվեր № 141: Հրատ. № 5647: Գինը 1 ո. 80 կ:

ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 375019, Երևան, Բարեկամության փ., 24 գ:

Издательство АН АрмССР, 375019, Ереван, ул. Барекамутян, 24 г.

ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչության տպարան, 375019, Երևան, Բարեկամության փ., 24:

Типография Издательства АН АрмССР, 375019, Ереван,
ул. Барекамутян 24.

[500 pp.]

ԳԱՍ Յիմնարար Գրտ. Գրադ

FL0668521

PT
A 108248